

ББК І 90   **Засновник:** Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Двадцять дев'ятий том “Наукових записок” Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України містить статті, розвідки, публікації документів, підготовлені молодими вченими та аспірантами.

Редакційна колегія
П. С. Сохань (головний редактор),
Г. В. Боряк, В. А. Брехуненко,
Д. В. Бурім (відповідальний секретар),
І. Б. Гирич, М. М. Капраль,
О. О. Маврін (заступник головного редактора),
Н. І. Миронець, В. І. Мільчев, Ю. А. Мицик,
В. І. Наулко, О. В. Павлюченко, Ю. А. Пінчук,
В. М. Піскун, В. І. Ульяновський

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
Національної академії наук України
(Протокол № 3 від 21 червня 2014 р.)

© Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2014
© Автори статей, 2014

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 29

Київ 2014

Зміст

Вячеслав Корнієнко (<i>Київ, Україна</i>). Епіграфічна пам'ятка початку XVI ст. з церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Крилосі.	7
Ілля Сафронов (<i>Київ, Україна</i>). Загадка гербової легенди Аксаків	13
Ігорь Смуток (<i>Київ, Україна</i>). Майнове становище православної шляхти Перемишльської землі у XVI – на початку XVII ст.	24
Андрій Климчук (<i>Рівне, Україна</i>). Пропозиції колонізації степового Причорномор'я у праці Шимона Старовольського “Робудка або rada na zniesienie Tatarów perekopskich”	44
Володимир Маслак (<i>Кременчук, Україна</i>). Концепція Центрально-Східної Європи як опція для прочитання ранньомодерної української історії сучасними польськими істориками. . . .	48
Богдан Березенко (<i>Київ, Україна</i>). Історіографія Віленського братства.	57
Олександр Слісаренко (<i>Дніпропетровськ, Україна</i>). Карл XII і Запорозька Січ	73
Іван Синяк (<i>Київ, Україна</i>). Залишки “традиційного” діловодства запорожців у внутрішньому документообігу Коша Нової Січі (1734–1775)	83
Олег Мальченко (<i>Київ, Україна</i>). Гарматне виробництво на херсонському ливарному заводі А. Струговщикова (1791–1793 рр).	93
Ірина Давибаран (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Боротьба з хворобами та епідеміями як сфера компетенцій і повноважень губернаторів Південної України останньої чверті XVIII ст.	105
Яна Задесенець (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Діяльність М. С. Мордвинова з удосконалення управлінських, економічних і соціальних структур Південної України . . .	118
Галина Сигида (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Важелі державного впливу на торговельну діяльність купецтва Південної України в першій половині XIX ст.	126

Дмитро Гордієнко (<i>Київ, Україна</i>). Бісмарк: німецька колоніальна політика і Берлінський конгрес	134
Ганна Лесникова (<i>Одеса, Україна</i>). Південно-Бессарабська “сарга” – механізм функціонування східнороманської карнавальної традиції в умовах етнокультурного фронтиру	149
Оксана Бублик (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Будівництво Олександрівської земської лікарні на тлі розбудови лікарських закладів Олександрівського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст.	169
Ілля Барков (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Нарис з історії проституції у м. Олександрівську друга половина XIX – початок XX ст.)	188
Юлія Горбач (<i>Київ, Україна</i>). Українські послы до I Державної думи на сторінках газети “Громадська думка” (1905–1906)	203
Сергій Звілінський (<i>Запоріжжя, Україна</i>). Революційна мемуаристика радянської доби як історичне джерело. Історіографічний аспект	214
Андрій Магурчак (<i>Київ, Україна</i>). Андрій Жук – голова Ліквідаційного комітету Союзу визволення України в Австро-Угорщині.	233
Дмитро Бурім (<i>Київ, Україна</i>). Джерела до історії діяльності Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським військовополоненим в Німеччині у 1919–1920 роках в фондах Державного архіву Російської Федерації	246
Інна Старовойтенко (<i>Київ, Україна</i>). Листи Олександра Волошина до Євгена Чикаленка (1920-ті роки)	285
Ірина Сахно (<i>Київ, Україна</i>). Видавнича діяльність Володимира Винниченка у листуванні з Юрієм Тищенком (Сірим) . . .	304
Катерина Мальшина (<i>Київ, Україна</i>). Матеріали зі словенської політичної історії міжвоєнного періоду у архівах Словенії та поза її межами	309
Володимир Марчук (<i>Острог, Україна</i>). Стан кіномережі Волинського воєводства у 1930-х роках	327
Марина Михайлюк (<i>Київ, Україна</i>). Вплив “філософії життя” Фрідріха Ніцше на ідеологію і практику нацистського режиму.	342
Юрій Черченко (<i>Київ, Україна</i>). Невідомі листи Зиновія Книша в Архіві ОУН у Києві.	365

Володимир Ковальчук (<i>Київ, Україна</i>). Мережа зв'язку і документо- обіг в УПА й збройному підпіллі ОУН(б)	379
Валерій Саєнко (<i>Херсон, Україна</i>). Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних	393
Надія Міщенко (<i>Київ, Україна</i>). Оформлення зовнішньополі- тичних концепцій Аргентини після краху біполярної системи	409
Валерій Старков (<i>Київ, Україна</i>). “Діаспорний” внесок у джерельну базу традиційної ігрової культури українців (Олекса Вересай та Степан Килимник)	418
Ольга Морозова (<i>Миколаїв, Україна</i>). З історії діяльності Науково-дослідного інституту полоністики у Миколаєві . . .	424
Євген Мацелюх (<i>Київ, Україна</i>). Рецензія на книгу: Wysocki, Roman. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.	432

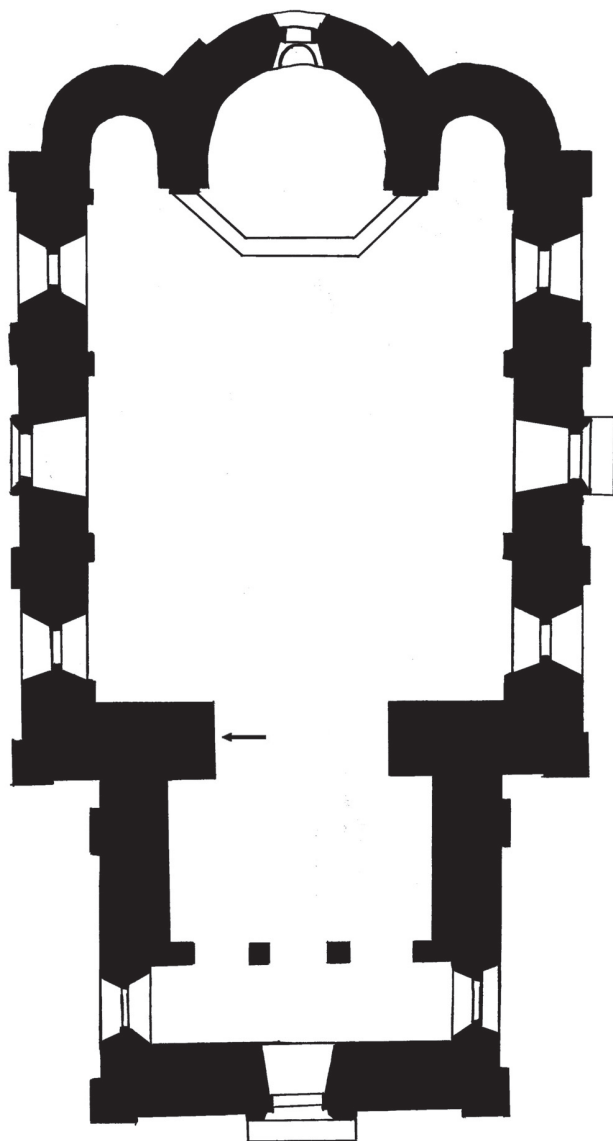
Вячеслав КОРНІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.271:246(477.86)“15”

Епіграфічна пам'ятка початку XVI ст. з церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Крилосі

У серпні 2014 р. на запрошення адміністрації Національного заповідника “Давній Галич” мною було проведено комплексні дослідження епіграфічних пам'яток, що знаходяться на стінах храмів колишнього княжого міста: церкви св. Пантелеймона в с. Шевченкове, церкви Різдва Христового в Галичі, каплиці св. Василя та церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Крилосі. Причому дослідженню підлягали абсолютно всі пам'ятки епіграфіки, як графіті, так і інскульпти. Серед останніх доволі цікавим є прямокутний вапняковий блок з Успенської церкви, вмурований у стіну північного схилу арки-переходу від притвору до центру храму (мал. 1) на висоті близько 440 см від підлоги. У центрі блоку вирізьблено вістря стріли вгору, дерево якої трохи нижче оточене півколом, та дві літери – А та С обабіч (мал. 2). Нижня частина цього блоку пошкоджена, проте його порівняння з розмірами інших блоків мурування стіни церкви та каплиці св. Василя вказує, що втрачено невелику частину каменю.

Першу спробу встановити зміст означених літер А та С здійснив відомий дослідник галицьких старожитностей Й. Пеленський, який припускав можливість їх розгляду як запису 1200 р., де А позначає тисячі, а С – сотні [6, s. 118], хоча з погляду палеографії таке датування суперечливе. На цю обставину звернув увагу В. Вуйцик, який схилявся до визначення цього каменю як мулярського знака майстра-будівничого, уникаючи питання про час появи цієї плити [2, с. 271]. Власне, ці два варіанти й були єдиною серйозною спробою атрибутувати цю пам'ятку епіграфіки. Сучасні дослідження довели неправомірність подібних підходів, зміна яких дала змогу з великою часткою вірогідності встановити, ким, коли та з якої нагоди вона вирізьблена.

Мал. 1. Схема церкви Успіння Пресвятої Богородиці
(подається за Й. Пеленським) з вказівкою розташування пам'ятної плити

Мал. 2. Прорисовка пам'ятної плити
з церкви Успіння Пресвятої Богородиці

Загальний вигляд літер, кінці яких мають невеликі плавні відвороти-розкриття назовні, так само як і форма літери А з горизонтальною перемичкою, притаманні для періоду від кінця XIV до першої половини XVI ст., що добре ілюструють матеріали сфрагістики [5, с. 205, 208, 224, 268, 294].

Власне сам знак, розміщений у центрі плити, за формою зближується зі знаками на печатках, що, як і літери на них, ідентифікують власника цього знака. Поява подібного оформлення поля печатки із зазначенням перших літер особистого та родового імен власника фіксується з початку XVI ст. [4, с. 123, 135].

Зважаючи на ці два фактори, на підставі аналізу особливостей оформлення самої плити час її появи може бути віднесений до першої половини XVI ст. Втім, історичний контекст дозволяє встановити більш точний час її виготовлення. Адже, зазвичай, подібні плити встановлювались в інтер'єрах храмів, аби засвідчити участь ктитора у відбудові та ремонті церкви; свідчення цьому, щоправда, пізнішого часу, можемо бачити у тій же церкві Успіння Пресвятої Богородиці над її північним порталом, де вмуровано плиту, виготовлену на честь реставрації храму 1702 р. стараннями єпископа Львівського, Галицького та Кам'янецького

Йосипа Шумлянського, що містить у центрі його герб та початкові літери титулатури довкола [2, с. 270; 6, s. 117]. Відтак, для атрибуції означеної епіграфічної пам'ятки слід з'ясувати можливу ідентифікацію особи, чий ініціали та герб вирізьблені на плиті, та час виконання ремонтних чи відбудовчих робіт самої церкви.

Власне, зображений на поверхні плити знак – стріла вгору з перехрещеним півмісяцем рогами донизу – застосовувався на гербових печатках родини Сваричовських, що походить зі Львівщини [4, с. 147]. Відтак, зважаючи на наявні дані та хронологію самої плити, літери А та С, виконані обабіч родового знака, можуть бути визначені як скорочена форма імені Андрія зі Сваричова. Він належав до дрібної галицької шляхти руського походження й був учасником Львівської конфедерації 1464 р. [3, с. 409–410, 413] Зважаючи на геронтологічний аспект, за умови такої ідентифікації згаданої у тексті особи, час виготовлення плити слід віднести до початку XVI ст., що цілком узгоджується як з палеографічним, так і з типологічним датуванням.

Відповідно результатам сучасних епіграфічних досліджень, церква Успіння Пресвятої Богородиці, що її можемо нині бачити у Крилосі, була збудована у 1579–1584 рр. Втім, теоретично Андрій Сваричовський міг бути фундатором цієї церкви, внівши пожертву на її відбудову у перші десятиліття XVI ст., однак помер, не дочекавшись постанови храму. Адже схожа ситуація відбулася з іншим ктиторм Марком Шумлянським, чий надгробок можемо бачити нині у нартексі Успенської церкви. За текстом надгробку, його названо фундатором Успенської церкви, проте помер він 1535 р., задовго до спорудження храму [6, s. 115]. Згадується як ктитор церкви Шумлянський у листі єпископа Макарія Тучапського від 1 липня 1548 р. до священників церкви Успіння Богородиці в Крилосі, окрім нього, наводяться ще кілька осіб ктиторів: Васко Лагодовський, Станмир та Олехно Замоські, Федір Загвоздецький; їхніми стараннями мала постати нова церква поруч зі зруйнованою старою [2, с. 273]. В. Вуйцик, що згадує листа 1548 р., припускав, що ці ктитори прилучилися до відбудови старого Успенського собору XII ст., а не до побудови нової церкви [2, с. 273]. Втім, за будь-яких обставин – відбудови старого храму чи підготовки до будівництва нового – припущення про можливу участь Андрія Сваричовського у цій фундації неправомірне, адже за таких обставин він би був все ж згаданий у листі 1548 р. разом з померлим тринадцять років до того ктиторм Марком Шумлянським.

Відтак, більш вірогідно пов'язати появу цієї плити з ремонтними роботами, що їх могло бути проведено у старому Успенському соборі або на рубежі XV–XVI ст., або, ймовірніше, на самому початку XVI ст., ще до відновлення Галицької єпархії 1539 р. та до появи задуму відбудови храму. Ймовірно, що Андрієм було виділено певні кошти на ремонт Успенського собору (або каплиці св. Василя на фундаментах старого храму). Сваричів, з якого походить родина, розташований за 50 км від Крилоса, тож така пожертва цілком припустима. Відтоді ця плита з написом могла перебувати у відремонтованій частині собору, а згодом, коли розпочалось будівництво нової церкви Успіння Пресвятої Богородиці, потрапити разом з іншим камінням до мурування її стін, подібно іншим рельєфним плитам з княжого Успенського собору, що прикрашають мурування й нині, як, напр., камінь з рельєфним зображенням дракона [1, с. 279–282]. Це підтверджує і сама плита, що має явні сліди вторинного використання, зокрема відламану нижню частину.

Отже, комплексне дослідження епіграфічної пам'ятки дало змогу встановити, що плита була виготовлена на початку XVI ст. та фіксувала етап ремонтних робіт Успенського собору XII ст. коштом представника дрібної української шляхти Андрія Сваричовського, чий родовий герб зображений на її поверхні. Згодом цей кам'яний блок, під час будівництва у 1579–1584 рр. церкви Успіння Пресвятої Богородиці, був перенесений та вмурований до її стіни, де й перебуває нині.

Джерела та література:

1. Вуйцик В. Нова пам'ятка давньоруської білокам'яної різьби / Володимир Вуйцик // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – 2004. – Ч. 14: Володимир Вуйцик. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження.
2. Вуйцик В. Церква Успення Пр. Богородиці в Крилосі: до проблеми датування / Володимир Вуйцик // Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. – 2004. – Ч. 14: Володимир Вуйцик. Вибрані праці. До 70-річчя від дня народження.
3. Зазуляк Ю. Львівська конфедерація 1464 року: спроба прозографічного дослідження її учасників / Юрій Зазуляк // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 2000. – Т. 240: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.
4. Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. / Олег Однороженко. – Харків, 2009.
5. Однороженко О. Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII–XVI ст. / Олег Однороженко. – Харків, 2009.

6. *Peleński J.* Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych / Józef Peleński. – Kraków, 1914.

Вячеслав Корнієнко (Київ, Україна). Епіграфічна пам'ятка початку XVI ст. з церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Крилосі

Стаття присвячена висвітленню результатів дослідження пам'ятної плити з церкви Успіння Пресвятої Богородиці в Крилосі. Встановлено, що епіграфічна пам'ятка фіксує факт проведення на початку XVI ст. ремонтних робіт в Успенському соборі XII ст., здійснених коштом шляхтича Андрія Сваричовського, чий герб зображений на плиті. Пізніше ця плита разом з іншими кам'яними блоками Успенського собору увійшла до мурування нової Успенської церкви, зведеної протягом 1579–1584 рр.

Ключові слова: епіграфіка, генеалогія, геральдика, церква Успіння Пресвятої Богородиці, Крилос, Андрій Сваричовський.

Вячеслав Корниенко (Киев, Украина). Эпиграфический памятник начала XVI в. из церкви Успения Пресвятой Богородицы в Крылосе

Статья посвящена освещению результатов исследования памятной плиты из церкви Успения Пресвятой Богородицы в Крылосе. Установлено, что эпиграфический памятник фиксирует ремонтные работы Успенского собора XII века, проведенные в начале XVI века на средства шляхтича Андрея Сваричовского, чей герб изображен на ней. Позднее эта плита вместе с другими каменными блоками Успенского собора вошла в кладку стен новой Успенской церкви, построенной в 1579–1584 гг.

Ключевые слова: эпиграфика, генеалогия, геральдика, церковь Успения Пресвятой Богородицы, Крылос, Андрей Сваричовский.

Viacheslav Kornienko (Kyiv, Ukraine). The Epigraphic Monument of the Beginning of the 16th century from the Church of the Assumption in Krylos

In this article the results of research of the memorable plate from the church of the Assumption in Kryloshave been highlighted. Here is found the epigraphic monument demonstrates that at the beginning of the 16th century was made repairs in the Assumption Cathedral of the 12th century, had made at the expense of nobles Andrew Svarychov's'ky, whose coat of arms is depicted on the plate. Later, this plate together with other stone blocks of the Assumption Cathedral was came to brickwork of the new Assumption Church, had been built during the years 1579–1584.

Key words: epigraphy, genealogy, heraldry, the church of the Assumption of the Blessed Virgin, Krylos, Andrew Svarychovs'ky.

Ілля САФРОНОВ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:929.642

Загадка гербової легенди Аксаків

Поширення упродовж XVI ст. на теренах Корони Польської, а згодом цілої Речі Посполитої, ренесансної культури зумовило пожвавлення інтересу до генеалогій шляхетських родів та їхньої геральдичної спадщини. Це стало причиною появи та значного поширення такого явища, як генеалогічні та гербові легенди, в яких викладалися уявлення про походження певного роду, його рицарські чесноти та інша інформація, що мала на меті легітимізувати приналежність роду до привілейованого стану. Саме в цей час виникає загадковий герб Кара (Obrona) і гербова легенда роду Аксаків.

У період від другої половини XVI до першої половини XVII ст. простежується підвищення інтересу річпосполитської шляхетської спільноти до “гербознавства”, що привело, зокрема, до створення гербових (геральдичних) легенд. Гербові легенди апелювали, як правило, не до реальних подій, а до міфічних сюжетів. Дослідження цих “легенд” має велике значення для розуміння ранньомодерної шляхетської ментальності. Гербові легенди можуть допомогти нам розглянути окремі світоглядні ідеї та маніфести як шляхетської спільноти в цілому, так і окремих шляхетських родів. Гербові легенди руської шляхти сконцентровані у геральдичних працях Бартоша Папроцького і Шимона Окольського. У 1578 р. вийшла поетично-прозова праця Папроцького “Gniazdo Spoty...” [9], яка містила геральдичні й генеалогічні екскурси із зображенням 188-мм гербів, а вже у 1584 р. ця праця була доповнена у книжці: “Herbu rycerstwa polskiego” [10], яка вміщала опис вже 201-го герба. Але найбільш повний матеріал містить тритомник домініканця Шимона Окольського “Orbis Polonus... in quo antiqua Sarmatorum gentilitia... specificantur et relucet” [8].

Н. Яковенко натякає на причини появи “гербознавчого буму”, в числі яких: завершення формування ідеології шляхетських вольностей, популярність сарматського етногенетичного міфу походження шляхти, ренесансне світобачення тощо. “Можна припускати, що для тогочасних волинців і киян поштовхом до заповнення генеалогічних лакун та їхньої геральдичної оснащеності стала Люблінська унія 1569 року, яка вперше звела до купи два відмінні типи політичної, релігійної та звичаєвої культури, підштовхнувши литовсько-руський світ до конкуренції з суперницькою культурною системою” [23, с. 170]. З утворенням Речі Посполитої українська шляхта стрімко опановує польську політичну культуру. Цей процес призвів, з одного боку, до перейняття руською шляхтою польської культури, а з іншого боку – до регіоналізації – концептуалізації українською шляхтою своєї території як регіону з властивими лише йому прикметами та почуттям належності до спадщини “старожитнього народу руського”.

Історики скептично ставляться до “гербових легенд”, бо їхній матеріал часто прямо суперечить генеалогічним відомостям та й здоровому глузду загалом. Але не слід забувати, що матеріал легенд може бути корисним для аналізу ментальності шляхти. На основі легенд ми можемо простежити культурний код руської шляхти. Гербові легенди переосмислювали герби у бароковій площині для своїх сучасників і тим самим створювали міфи. Саме декодування цих міфів може дати нам більше матеріалу для вивчення ментальності, ніж генеалогічні чи демографічні відомості.

Джерельною базою статті є, власне, сама легенда, яка вперше зустрічається в гербівнику Ш. Окольського “Orbis Polonus” [8]. Всі інші автори гербівників, які згадують про Аксаків, лише посилаються на Ш. Окольського. Спеціальних досліджень, присвячених роду Аксаків, знаходимо декілька. Серед них суттєво вирізняється стаття З. Ласоцького “Sienkiewiczowskie “Iwie pachole” Aksak i rod jego”, видана у двох частинах [6]. Це дослідження якнайповніше розкриває нам історію роду Аксаків. З. Ласоцький тільки частково згадує про сюжет гербової легенди, називаючи її плутаною. Він приходить до висновку, що Ш. Окольський, скоріше за все, сам вигадав герб Кара [6]. Серед вітчизняних дослідників приділила увагу роду Аксаків Н. Яковенко у статті “Аксаки, правнуки Тамерлана” [22]. У цьому дослідженні автор лише згадує про існування легенди, зазначаючи: “Родова легенда Аксаків, як і решта витворів буйної фантазії такого типу, вражає розмахом”. Загалом же

стаття присвячена в більшій мірі життю найвідоміших представників роду – Яна та Стефана. Н. Яковенко згадує і про російський рід Аксакових, який, на її думку, має спільного предка із родом Аксаків, що оселився на Київщині [22]. Російський рід Аксакових досліджує А. Кулешов у статті “Род и герб Аксаковых” [15] та монографії “Аксаковы. История разбитых судеб” [14].

Спеціальних досліджень, присвячених гербовій легенді Аксаків, ми не знаходимо. Вищезазначені автори оминали її як фантастичну казку, яка не має ніякого стосунку до реальних подій. Тож ми спробуємо розглянути гербову легенду Аксаків у комплексі всіх інших наявних джерел, що оповідають нам історію роду.

Отож зупинимося на гербовій легенді Аксаків. Ця легенда зустрічається вперше у Окольського і, скоріше за все, є витвором фантазії автора. Цей факт ми можемо стверджувати, бо вже знаємо, що і герб Кара був вигаданий Окольським для Аксаків [6]. Опис герба чітко прив’язаний до гербової легенди. Якщо ми зупинимося на сюжеті легенди, то зрозуміємо той символічний посыл, що намагався подати Окольський. За легендою предок роду отримав герб Кара за героїчний вчинок у битві з татарами. Герой зі своїм загоном протистояв татарським нападникам, захищаючи землі Литви чи Москви. Під час сутички предок Аксаків убив вагажка нападників, що призвело до паніки у стані ворога і стало запорукою перемоги у бою [8, с. 552]. Саме за цей вчинок Аксакам було надано герб, назву якого Стрийковський переклав з литовської як “Обгона”. Однак звідки з’явилася друга назва – Кара – ніхто не свідчить [7, с. 15–16]. Може здатися, що Окольський лише фантазує. З іншого боку, на цю легенду можна дивитись як на політичну програму: Аксаки за легендою виступають оборонцями батьківщини від татарської агресії.

Якщо ми поглянемо на свідчення про представників роду Аксаків, то побачимо дійсно мужніх і хоробрих лицарів. Михайло загинув у боях з татарами. Іван (брат його) Аксак отримав від Жигимонта III Гуляники і Мотовилівку, скоріше за все, за воєнні заслуги, про які пише Окольський [8, с. 553]. Іван колонізував значні простори на околицях староства Острозького. Іван Мартинович у 1595–1600 рр. служив підвояводою при київському вояводі Костянтинові Острозькому. Потім Іван був обраний київським земським суддею, обіймаючи цей почесний уряд до самої смерті [22]. Був суддею с незаплямованою репутацією (жодний з його вироків не відмінявся вищою інстанцією). Його син

Стефан став суддею київським, старостою охтирським і бобровським (1626–1638), був присутній на сеймах, обирався депутатом до трибуналів [11, с. 19].

Щодо родової легенди Аксаків, яка викладена у Окольського і, за висловом Н. Яковенко, “вражає розмахом”: ця легенда є скоріше вихвалянням роду без претензій на істину. Окольський оповідає, “довго і плутано”, історію про початки роду Аксаків [6]. Він поринає у часи протистояння Македонії з Афінами. Згадує Александра Македонського, Демосфена, Фердинанда. Предок роду Аксак нібито отримує своє прізвисько за хоробрий вчинок у бою, за що і був названий визволителем (оборонцем). Через усю цю історію протягнута основна ідея, що може бути виражена і самим заголовком легенди – “Не зволікаючи” (“Non sunctandum”), а також підсумована девізом з легенди: “Хто має серце сильне – будь до ризику готовий” [8, с. 552–553].

Посилаючись на генеалогічні дані, П. Боравський вказує на те, що після поразки на Куліковому полі у Великому князівстві Литовському з’явилося кілька десятків сімей із татар (з улусу Мансур-Кіят Мамайовича), які після прийняття християнства вкорінились у литовсько-руському соціумі: “Одразу після 1380 р. прибули до Литви... предки Аксаків, Балакірових, Бердибековичів, Бірбашів, Болсуновських та Булгакових” [2, с. 22]. Н. Яковенко припускає, що котрийсь з Аксаків оселився в Київській землі, а котрийсь перемандрував, “як тоді казали, “шукати ліпшого щастя” до Великого Московського князівства” [22]. А. Халіков також дотримується думки, що Аксакови з’явилися у Литві наприкінці XIV ст. [21, с. 2]. В. Коялович стверджує, що Аксаки є татарською родиною, що осіла у Литві за князя Вітовта й, обдарована від нього маєтком Норинськ на Поліссі, перейшла у християнство та осіла на Київщині. С. Уриському ця історія видається автентичною; він посилається на той факт, що у XVII ст. Аксаки володіли Норинськом на правах, що були типовими для татарських родин [11, с. 19]. Норинськ, як стверджує Кричинський, зафіксовано у власності Аксаків з 1400 р. [24, с. 217]. За Н. Яковенко, “вперше у документах у 1515 р. згадується Федір Аксак, власник сільця Путиловичів і половини села Норинська” [22]. Окремо стоїть Окольський, який вважає, що Аксаки прибули до Литви з Москви [8, с. 553]. Уриський також згадує цю версію появи Аксаків у Литві як одну з відомих йому, виводячи дві гілки Аксаків від спільного предка – Івана Федоровича Вельямінова (Аксак); за цією версією одна гілка переселилась до Литви, інша – залишилась під рукою

князя Московського [11, с. 19]. За офіційною версією російські Аксакови намагаються прив'язати свій рід до варягів, виводячи родову гілку безпосередньо від Вельямінових, починаючи з кінця XV ст. [15, с. 118]. Однак навіть із Вельяміновими не все до кінця зрозуміло. За однією версією вони походять з варягів [17, с. 295], а за другою – з Великої Орди [17, с. 296]. За іншою версією, родина Вельямінових пов'язана генетично з вихідцем із Золотої Орди князем Четом [13, с. 89], спільним предком Вельямінових, Сабурових, Годунових. У родоводі Воронцових-Вельямінових згадується той же предок, Шимон Африканович. Таким чином, Н. Баскаков приходить до висновку, що більш вірогідним є зв'язок Вельямінових не з варягами, а із Золотою Ордою [13, с. 89]. Коялович вважає, що Аксаки мають татарське походження, посилаючись на саме прізвище, він вказує, що татари хана свого Тамерлана називали Тимур-аксак [4, с. 21]. В іншому гербівнику Коялович прізвище Аксак виводить із татарського, воно перекладається як “здатний до оборони (obronu)” [5, с. 7–8]. Уруський також вважає, що Аксак є татарським прізвищем, і перекладає його на польську як “kara” чи “obrona” [11, с. 19]. Окольський же тлумачить “аксак” як литовське слово, що перекладається на польську як “obrona” – рятівник (визволитель) і захисник [8, с. 552]. У С. Ласоцького викликає сумнів, що “аксак” – слово литовського походження [6]. Натомість Н. Баскаков не сумнівається у тюркському походженні прізвища Аксак (Аксакови). Аксак, з тюркської aqsaq – “кульгавий” – похідне від дієслівної форми aqsamaq – “кульгавити, бути кульгавим” [13, с. 141–142]. О. Однороженко “змушує нас бути обережними у визначенні етнічного походження тих родів з числа київського (і брацлавського) нобілітету, окремі імена яких вказують на тюркський слід” [19]. О. Однороженко вважає, що вказувати на тюркське походження окремого роду можна лише у випадку наявності не тільки тюркського прізвища, а й імен тюркського походження. І справді, серед імен представників роду Аксаків зовсім не зустрічаємо тюркських [19]. Те ж саме можна сказати і про російських Аксакових. З іншого боку, С. Дзядулевич сміливо заносить Аксаків до “Гербівника родів татарських в Польщі”. Він також пристає на думку, що прізвище Аксак має східне походження. Федір і Михайло згадуються як перші відомі нам представники роду Аксаків у Литві. На думку С. Дзядулевича, ці імена вказують на те, що Аксаки прийняли християнство ще у XV ст., і притому християнство саме східного обряду. І можливо, що перехід у християнство відбувся ще за часів Ві-

тольда [3, с. 368–369]. Н. Яковенко також припускає, що Аксаки хрестилися ще у XV ст. Однак їй здається підозрілим, що в Пом'янику Києво-Печерського монастиря кінця XV – початку XVI ст. вони не записані, “хоча престижного Пом'яника не обминув, здається, жоден київський боярський рід. Тому, як на мене, першим християнином серед Аксаків мав би бути якраз згаданий Федір, який жив у часі укладання Пом'яника, але просто ще не мав кого туди записати, бо предків-християн у нього не було” [22].

Можливо, у питанні походження роду нам допоможе родовий герб. Бонецький та Уруський зауважують про різні описи герба Аксаків у Несецького та Кояловича (мал. 2) [1, с. 25; 11, с. 19]. Несецький, у свою чергу, посилається на опис герба в Окозького (мал. 1) [8, с. 552]. Отже, ми маємо дві версії герба Аксаків, який ще мав назву Кара та Obrona. Коялович познайомився із гербом Аксаків через Корсака, який був поріднений із Аксаками. Також ієзуїт Коялович вказує на помилку домініканця Окозького, вважаючи, що той використав герб Ащаків (Alszaکی), приписавши його Аксакам [5, с. 8].

Мал. 1

Мал. 2

Мал. 3

Опис герба за Кояловичем: два трикутники, з'єднані вершинами у стовп, між якими стріла вістрям вліво у ренесансному (в іншому гербівнику – у французькому) щиті, над яким розташовано забороло з наметом і три страусячих пера (в іншому гербівнику – без пір'їв) [5, с. 7; 4, с. 21]. Коялович поруч з Аксаком згадує герб Ощовських (Olszewskj), який він знаходить у Папроцького [4, с. 21]. Уруський так описує цей герб роду Ощовських: в полі небесного кольору два трикутники один над одним, з'єднані вершинами; у верхньому трикутнику хрест кавалерський [12, с. 121]. На думку О. Однороженка, ці два герби мають виразну подібність, що говорить на користь руського походження Аксаків.

Мал. 4

Мал. 5

Мал. 6

Мал. 7

О. Однороженко також знаходить в гербівнику Руліковського ще одну версію герба Аксаків: два трикутники, з'єднані вершинами в пояс [19]. Нарешті, на користь версії Кояловича говорять печатки панів Яна Мартиновича Аксака (мал. 4–6) та його сина Стефана Аксака (мал. 7) [19].

Тепер звернімося до версії герба Аксаків у Окольського. С. Ласоцький звертає нашу увагу на деякі події, що передували появі версії герба Аксаків у Окольського, і досить переконливо розповідає нам історію його походження. Стефан Аксак мав другий шлюб із Катериною Чолганською. Шлюб стався 1630 р., і Стефану вже на той час виповнилося 60 років. Молодятам князь Павло Міровський (Mirowski) присвятив панегірик (виданий в Любліні 1630 р.) “*Symbolum epithalamicum cum Nobilissimae Sponsae Catharinae Magnifici ac Generosi olim Domini Adami de Czolhany Czollhanski filiae, Magnificus ac Generosus Dominus Stephanus Aksak, iudex terrestr. Kijovien. Jugali Foedere jungeretur*”. Панегірик був оздоблений мальованими гербами. Про один із них згадує Руліковський: “*Z własnej inwencji ks. Mirowski w herbie Aksakow, znanym juz dobrze od Kojalowicza, nie dwa trianguly, ale dwa serca, jedno pod drugim, przesyte strala i stad nastepnie za nim juz, jak za pania matka (мал. 8), Okolski i Niesiecki tense herb tak przrinaczony przedstawili, tylko nie dwa serca, ale jedno przesyte strzala w nim klada*” [6]. Згідно з описам Окольського – “*cor hominis per medium sagitta antiqua scissum, ita quod vix partes cordis sibi adhaereant*” [8, с. 552] – повинні бути дві половинки серця, що ледве прилягають одна до одної, а згідно з малюнком князя Міровського – це два серця. Тим часом, малюнок у книзі Окольського взагалі представляє лише одне ціле, а не з двох половинок зложено, серце [6]. Отож, скоріше за все, Окольський знав про існування панегірика Міровського і мав перед очима саме цю видозмінену версію герба Аксаків. Залишається загадкою, чому Окольський описує герб як роздерте на дві половини серце, а малюнок герба використовує зовсім інший. Здається так, що це той самий герб Пшияцель (Przyaciel, Amicus),

Мал. 8

Мал. 9

Мал. 10

списаний Окольським у Папроцького (мал. 9), але без блюда [8, с. 532; 10, с. 743]. Але Окольський описує герб Пшияцель відмінним чином, ніж герб Кара – як серце людське, пронизане стрілою на тарілці [8, с. 532].

Папроцький, описуючи герб Пшияцель, зауважує, що знає про цей герб лише з тексту Alberiusa Strega, який згадує смерть Генріка, князя Сандомирського, у Пруссії 1164 р.: “Ibi Miroslaus unus de famulis Henrici ducis, videns dominum suum pene cecidisse in loco illo lutoso, de equo desiliens corpus domini sui viriliter defendens, tellis obrutus cecidit; fuit autem is de ea familia, qui se Amicos vocant, cujus stemma cor hominis in patina sagittal transfixum” [10, с. 743]. Тож герб Пшияцель має чітку ідею, відмінну від герба Аксаків: це по жертва, захист друга і свого господаря. Окольський же висуває на перше місце назву герба Аксаків – Кара (Покарання). Варіант герба Кара Окольського відрізняється цікавою деталлю від герба Пшияцель: у першому варіанті серце намальовано натуралістично і дійсно нагадує людське серце; у другому з варіантів малюнок серця символічний. Ця відмінність вказує на різний смисловий посил, який несуть в собі зображення серця на двох різних гербах. У гербі Кара – це серце ворога, яке розриває вдоло випущена стріла, а у гербі Przujaściel – серце друга, віддане у жертву. Папроцький жодного разу не згадує у своїх гербовниках герба Аксаків, Кага чи Овгопа. Несецький, посилаючись на Рутку, зізнається, що зустрічав багато європейських фамілій, які вживають у своїх гербах одне чи декілька сердець золотих або червоних, особливо у Британії та Франції, “але жодного подібного до цього герба я не бачив”, – пише Несецький [7, с. 15–16]. При аналізі герба Кара (за Окольським) важливо ставити на перше місце саме опис герба, а не зображення. Скоріше за все, автор із естетичних

або ще якихось міркувань вирішив не зображати розірване стрілою на дві частини серце, тому малюнок меншому обсязі передає ідею Окольського. Отож із розглянутих чотирьох інформаційних блоків – гербова легенда, генеалогія, генеалогічна легенда, герб – найбільш інформативним матеріалом стосовно ментальності роду є гербова легенда. Саме під гербову легенду підлаштовується генеалогічна легенда та сам герб.

Всі ми знаємо, що гербові легенди часто-густо брешуть, тому й не сприймаємо їх серйозно. Так, дійсно, важко зберегти серйозне ставлення до документа, який виводить рід руського шляхтича чи князя Речі Посполитої від Кия або Александра Македонського. Але таким був дух того часу. В цьому й полягала сутність ренесансної культури і ренесансного світобачення, перейнятого “прагненням пізнати й ошляхетнити власне минуле, [що] породило в Польщі XVI століття потужний історіографічний струмінь” [23, с. 167]. Ренесансний та позитивістський історіографічні піднесення докорінно відрізняються одне від одного. Ренесансних істориків (Папроцький та Окольський) цікавили символіка, легенди; їхня увага зосереджена на гербі та гербовій легенді. Позитивісти ж (Несецький, Бонецький, Уруський та ін.) інколи взагалі не витрачають часу на пошук малюнків гербів (лише роблять їхній опис), рідко згадують про існування гербової легенди, зосереджуючи всю увагу на генеалогічній інформації. Сучасна історична наука все більше звертає увагу на історію ментальності, яка відкриває перед нами суттєвий пласт інформації. Легенда і герб Аксаків (Окольського) вбачаються нам не стільки фантазією автора, скільки політичною програмою роду, якої потребував в той час кожний шляхтич, що активно інтегрувався у польське суспільство.

Дослідження гербових легенд шляхетських родів Речі Посполитої дає в руки дослідника змістовний матеріал стосовно ментальності шляхтича барокових часів. Гербові легенди дають нам можливість краще зрозуміти настрої і характер тогочасної еліти, яка проявляла себе саме в фантазіях та міфах, знецінених істориками-позитивістами, що шукали лише факти, забуваючи про внутрішній світ людини, який був причиною і “винуватцем” усіх історичних подій.

Джерела та література

1. Boniecki A. Herbarz Polski. – Т. I. – Warszawa, 1899. – 385 s.
2. Borawski P., Dubiński A. Tatarzy polscy: dzieje, obrzędy, legendy, tradycje. – Iskry, 1986. – 270 s.

3. Dziadulewicz S. Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929. – 495 s.
4. Kojalowicz W. Herbarz rycerstwa Wielkiego Księstwa Litewskiego czyli Compendium. – Kraków, 1897. – 527 s.
5. Kojalowicz W. Herbarz szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego zwany Nomenclator. – Kraków, 1905. – 320 s.
6. Lasocki Z. Sienkiewiczowskie “Iwie pachole” Aksak i rod jego // Miesięcznik Heraldyczny. – Warszawa, 1936. – № 1. – S. 1–62.
7. Niesiecki K. Herbarz Polski. – T. II. – Lipsk, 1839. – 390 s.
8. Okolski S. Orbis Polonus. – V. I. – Kraków, 1641. – 557 s.
9. Paprocki B. Gniazdo Cnoty, Zkąd Herby Rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych Państw do tego Królestwa należących Książąt, y Panów początek swój maia. – Kraków, 1578. – 1242 s.
10. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858. – 923 s.
11. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. I. – Warszawa, 1904. – 400 s.
12. Uruski S. Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – T. XIII. – Warszawa, 1916. – 371 s.
13. Баскаков Н. А. Русские фамилии тюркского происхождения / Н. А. Баскаков. – М.: Наука, 1979. – 280 с.
14. Кулешов А. С. Аксаковы. История разбитых судеб / А. С. Кулешов. – М.: Территория, 2009. – 328 с.
15. Кулешов А. С. Род и герб Аксаковых / А. С. Кулешов, О. Н. Наумов // Гербовед. – Москва, 2005. – № 84 (06). – С. 116–124.
16. Лакиер А. Б. Русская геральдика / А. Б. Лакиер. – СПб., 1855. – 632 с.
17. Новиков Н. И. Родословная книга князей и дворян (Бархатная книга): [В 2 ч.]. – 2 ч. / Н. И. Новиков – М.: Унив. тип., 1787. – 453 с.
18. ОГДР, IV.
19. Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. За архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих / О. Однороженко // Сфрагістичний щорічник. – Вип. II. – К.: НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Гркшєвського; Ін-т спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих, 2012. – С. 170–256.
20. РГИА. – Ф.1343. – Оп. 16. –Д. 752.
21. Халиков А. Х. 500 русских фамилий булгаро-татарского происхождения / А. Х. Халиков. – Казань, 1992. – 192 с.
22. Яковенко Н. Аксаки, правнуки Тамерлана. / Н. Яковенко // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. / Упоряд. і передм. О. В. Русинської. – К.: Україна, 1994. – С. 323–334.

23. Яковенко Н. М. Дзеркала ідентичності: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVIII століття / Н. М. Яковенко. – К.: Laurus, 2012. – 472 с.

24. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

Ілля Сафронов (*Київ, Україна*). **Загадка гербової легенди Аксаків**

Стаття присвячена гербовій легенді роду Аксаків, яка вперше з'являється в гербівнику Ш. Окольського “Orbis polonus” у 1640 р. Гербова легенда розглядається як важливе джерело для аналізу шляхетської ментальності кінця XVI ст. – першої пол. XVII ст.

Ключові слова: гербова легенда, шляхта, ментальність, Аксаки.

Илья Сафронов (*Киев, Украина*). **Загадка гербовой легенды Аксаков**

Статья посвящена гербовой легенде рода Аксаков, которая впервые появляется в гербовнике С. Окольского “Orbis polonus” в 1640 г. Гербовая легенда рассматривается как важный источник для анализа шляхетской ментальности конца XVI в. – первой половины XVII в.

Ключевые слова: гербовая легенда, шляхта, ментальность, Аксаки.

Ilya Safronov (*Kyiv, Ukraine*). **The mystery of Aksak's coat of arms legend**

The article is about Aksak's coat of arms legend, which first appeared in the armorial of Szymon Okolski “Orbis polonus” in 1640. Coat of arms legend regarded as an important source for analysis of the mentality of szlachta end of the XVI century. - first half of XVII century.

Key words: coat of arms legend, szlachta, mentality, Aksak.

Ігор СМУТОК (Київ, Україна)

УДК: 94(477):323.39:281.9:330.526.32“15/16”

Майнове становище православної шляхти Перемишльської землі у XVI – на початку XVII ст.

XVI ст. позначене швидким економічним розвитком у Речі Посполитій, зумовленим факторами економічного та позаекономічного характеру. Перемишльська земля не становила якогось винятку. Особливо динамічно розвивалася задністрянська частина даного регіону. В цей період відбулася широкомасштабна колонізація гірської частини Самбірського і Стрийського повітів, тут з’явилося більше сотні нових поселень. Поглиблювалося загосподарювання королівських і приватношляхетських маєтків, як результат, їхня прибутковість суттєво зросла [4; 5].

Руська шляхта, основним ареалом проживання якої були Самбірський, Дрогобицький, Стрийський повіти і південна частина Перемишльського повіту, не стояла осторонь цих процесів. На користь цього промовляє хоча б те, що упродовж XVI ст. в її маєтках поряд зі старими осадами закладаються нові, зростає їхня залюдненість тощо. Таким чином, традиційні уявлення про зубожілість руської шляхти, її майнову деградацію до селянського рівня, твердження про те, що маємо справу із “сірими масами шляхетського пролетаріату” (“szary tłum szlacheckiego proletariatu”), потребують певного коригування [50, s. 233].

Православний відлам перемишльської шляхти попри позірну однорідність, насправді в матеріальному плані був досить неоднорідним. Ця градація не сягала таких контрастів, які спостерігаємо серед католицької шляхти: поряд з Гербуртами, Ярославськими, Фредрами – власниками десятків сіл та міст, посесорів староств, існували Ловецькі, Хойтки і т.д., які розпоряджалися невеликими частками якогось села. Однак серед руської шляхти була своя заможна група родів, сімей та осіб, яку досить легко виявити. До неї належали:

брати Максиміліан і Єронім Хлопецькі зі своїми синами;
сини і внуки Климка Літинського;
брати Іван і Миколай Височанські Янковичі;
брати Сенько і Михайло Турецькі та їхні діти;
сини Андрія Rogozинського – Андрій, Мартин, Павло;
сини і внуки Михайла та Ігната Гостиславських;
сини і внуки Андрія Чернецького;
Павло Ільницький Рибчич із синами Петром і Яцьком;
Блажівські;
сини і внуки священика Яцька Терлецького з Уніхова;
сини і внуки Івана Бережанського Кунашовича з Уніхова;
Виницькі Антоновичі;
сини і внуки Васька Тустанівського Нагорного;
Антон Ясеницький із синами Іваном, Васьком і Костянтином;
сім'я Івана Негребецького, шляхтича-міщанина з Перемишля;
Радиловський Станіслав та сім'я Радиловських Давидовичів;
Івашко Турянський Буч зі синами і внуками;
Іван Турянський Угрин;
сім'я Івана Ступницького Корбеля;
сім'я Федька Ступницького Сехновича (Сеньковича). З певними застереженнями до цього переліку можна включити окремих представників родини Братківських, сім'ю Васька Татомира Вовка, Монастирських Грициничів і Степановичів, сім'ю Стецька Ільницького Телеп'яна, Романа Попеля, Ритаровського Івашка з синами.

Їхні маєтки не склалися з цілого поселення й обмежувалися його частиною, тобто всі вони були “частковою” шляхтою, але розміри цих часток були чималими. Це зумовлено в більшості випадків помірним демографічним зростанням серед тих родів і відгалужень, які вони представляли. Так, Дмитро Турецький (1495–1540), власник більшої частини Турки та частки в Яворі, мав двох синів – Михайла і Сенька, – кожен з яких у свою чергу мав по одному сину і кілька дочок. На початку XVII ст. Турецькі представлені двома сім'ями, в той час як Яворські, що виводилися від Богдана, Федька, Яцька, Івашка, Романа – двоюрідних братів Дмитра Турецького, на початку XVII ст. творили величезний клан, що нарховував більше сотні сімей [9]. Аналогічне до Турецьких незначне демографічне зростання спостерігалось також серед Височанських Янковичів, Rogozинських, Бережанських, Ясеницьких Антоновичів, Виницьких Антоновичів, Радиловських, Гостиславських,

Турянських Бучичів. За цих обставин їм вдалося уникнути інтенсивного дроблення землеволодіння, яким розпоряджалися їхні діди та прадіди наприкінці XV ст., на кільканадцять чи кількадесят частин.

Зазвичай маєток заможного православного шляхтича складався з двору, де він мешкав сам, та 10-ти і більше дворич (у Блажові і Воли Блажівській – півланків, у Копистні – полів, у Радилівичах і Угерцях – шнурів), обсаджених підданими з садибою, господарськими будівлями й прилеглими до них полями. Розміри дворич тогочасні документи, як правило, не повідомляють. Напевне, вони мали від 1 до 3-4 га. Так, межовий акт 1584 р. між Іваном Угрином, Федьком Бубичем, Андрієм, Петром, Павлом, Грицьком, Юрком Сенютичами Турянськими, вказує розміри окремих з них у прутах (“*dworzyszko Czyczmanowskie wzdlusz 33 prenthu a wszyrz 12, it dworzysko Szarayowskie wszertz 19 prenthow a wzdluz 50 prenthow, it dworzyszko Kachnynskie wzdluz 40 prenthow a wszyrz 26 prenthow*” [35, с. 857]). Ймовірно у Терлі, Розсохах, Любохові, Яворі, Турці, Комарниках, Сільці тощо, де відповідні акти розмежування фіксують існування дворич, оперували тими ж величинами [24, с. 328–341; 26, с. 575–579; 29, с. 105–107, 115–122, 392–393, 865–881, 905–915; 30, с. 392–393; 35, с. 1523–1531; 37, с. 296–300; 38, с. 1466–1470, 1476–1486; 39, с. 634–639, 998–1004]. Принаймні, можемо однозначно стверджувати, що вказані дворича, яких нараховувалося в одному осідку до півсотні й більше, не слід ототожнювати з ланами й їхній розмір був на порядок менший від будь-якого існуючого різновиду лану – чи то йдеться про франконський (24–25 га), чи то хелмінський (16–17 га), чи вейтівський (49–50 га). Кількість селянських сімей, що належала такому шляхтичу, вимірювалася не одним десятком (наприклад, Олександр Літинський заставив за 3000 зл. сину Федору, окрім земельної власності, ще 20 селянських сімей [47, С. 375–376]).

Поза ріллею таке господарство мало луки, обшари, примірки, хрости тощо. Їхні розміри встановити неможливо [1; 2]. Так само тут існував млин, утримання якого здійснювалося одноосібно, а не на спілку зі співвласниками шляхетського гнізда. Чи практикувалося заможними шляхтичами ведення господарства шляхом створення фільварків, сказати важко. Принаймні жодних згадок про фільварок у маєтках заможної руської шляхти тогочасні документи не фіксують.

Для цієї групи “панів грецької віри” властива господарська активність, яка виходила далеко за межі родинного маєтку. Вони нерідко виступають власниками або орендаторами нерухомості у сусідніх осідках

руської шляхти та маєток польської шляхти. Так, Хлопецькі на початку XVI ст., після одруження Івашка Хлопецького з дочкою Юрги Радилівського Фенною, стали власниками частини Радилівичів і Угерців [20, с. 153–154; 21, с. 861–862]. Климко Літинський у 1520-х–1530-х роках набув власність у Тшенці та Заболотцях коло Нижанковичів [19, с. 648]. Турецькі у 1510-х набули частину Унятичів, цьому передувало одруження Дмитра Турецького з Анною Унятицькою [19, С. 211]. Гостиславські у 1564 р. викупили за 700 зл. у Йоанна Островського частину Чижовичів [22, с. 7]. Блажівські десь у 1580-х роках поповнили склад землевласників Радилівичів і Угерців [32, с. 691; 36, с. 486, 766; 38, с. 99]. Васько Виницький Антонович на початку 1580-х років переселяється до Урожа, де формує власний маєток з викуплених в Уруських часток [31, с. 1043; 34, с. 449–456; 40, с. 348; 41, с. 72, 814; 42, с. 405]. Антон Ясеницький у 1580 р. стає власником частини Унятичів, викупленої у Сенька Турецького та згодом розширеної за рахунок придбаної нерухомості інших співвласників цього гнізда [23, с. 988; 27, с. 725; 28, с. 318; 29, с. 122]. Радилівські невідомо в який спосіб у 1570-х роках набувають частку в Підгородцях і Корчині Стрийського повіту та Черноложцях і Грабовці у Галицькій землі [25, с. 935; 30, с. 30–32; 33, с. 903–905].

Так само частина вказаних сімей та осіб у XVI ст. отримують в посесію війтівства-князівства у королівських селах Самбірського староства. Зокрема, Височанські Янковичі у 1566–1569 рр. підтвердили свої права на князівства у Висоцькому Нижньому, Борині, Яблуніві і Ботельці [53, nr 3309, 3841]. Князівство у Висоцькому Нижньому набув ще їхній батько Янко Комарницький на початку XVI ст. [52, nr 3063]. Сім'я Чернецьких переселилася до Перемишльщини із сусідньої Сяноцької землі десь у середині XVI ст. й одразу посіла одночасно кілька князівств: Ілля з синами виступає у 1590-х роках посесором Сможі [8, № 55], його брат Стецько у 1554 р. заснував село Яблінку Нижню та став місцевим князем [49, s. 92]; ще один брат Петро у 1561 р. викупив у Костянтина і Михайла Мельковичів князівство у Стороні та отримав від короля привілей на нього [54, nr 8961]; Грицько Чернецький у 1566 р. від братів Височанських Янковичів як посаг за дружиною отримав князівство у Ботельці [53, nr 3353]; у 1606–1621 рр. посесором війтівства в Ісяях виступає Васько Чернецький [6, арк. 485–485 зв., 571 зв.–572, 766; 7, арк. 309 зв.–310]. Петро Ільницький Рибич у 1570-х–1590-х роках утримував князівство у Волі Стрільбицькій [10, с. 35–36; 11, С. 73, 372–374]. Бережанські, що виводяться від Івана

Устрицького Кунашовича, набули вйтівство у Берегах Перемишльського стротства у 1544–1549 рр. та залишалися його посесорами принаймні до 1660-х років [12, с. 836–838; 13, с. 23–24; 15, с. 1606–1607; 16, с. 1272–1274; 17, с. 1843–1845; 18, с. 1302–1304; 51, с. 44; 55, с. 46–50]. На початку XVII ст. Турецькі отримали князівство у Шум'ячому, що межувало з С. Туркою [14, с. 252–253]. Князями були Стецько Ільницький Телеп'ян (в Гусному Нижньому і Кривці), Іван Добрянський Сокол (Ластівка і Свидник), Татомири (Підбуж).

Отримання королівського привілею на пожиттєве володіння князівством вимагало певних витрат. Однак вони з лихвою окупувалися. Матеріальні дотації князя були чималими. Окрім двох-трьох ланів (а йдеться про т. зв. вйтівські чи то королівські лани, що мали по 50 га), він отримував право на “вступи”, “вгони”, “вруби”, до королівських лісів, лук, полонин, право на “мале полювання” та вилов риби. Князь міг збудувати млин і фолюш, з яких черпав прибутки. З натуральних виплат, як-от баранячої, свиної данин, “куниці”, малих судових штрафів, що стягувалися з сільської громади на користь Королівського скарбу, третина потрапляла до князя. Поза тим громада щорічно давала князеві т. зв. “колядки” і “калачі” та відробляла “толоку”, тобто по кілька днів у рік працювала на господарстві князя під час оранки, косовиці, жнив тощо. Окремі князівства мали власних підсадків [3, с. 135–141]. Володіючи князівством, а подекуди й кількома, руська шляхта отримувала додаткові доволі значні джерела для збільшення матеріальних статків. Не дивно, що серед родів, які мешкали в гірській частині Перемишльської землі, провідні суспільні і матеріальні позиції займали відгалуження, пов'язані з утриманням князівств-вйтівств. Серед Комарницьких це були нащадки Федька, князя в Рикові і Багноватому; серед Ільницьких – гілка Черчовичів, князів у Ільнику Королівському, серед Височанських – вітка Янковичів, посесорів вйтівств у Борині і Висоцькому Нижньому.

Дехто із заможної православної шляхти ставав власником міської нерухомості. Достеменно відомо, що будинки в Перемишлі мали Богдан Радилівський, котрий набув їх від Петра Отоцького. По смерті бездітного Богдана вони потрапили до його племінників Андрія і Івана Радилівських Іванковичів [46, с. 1715–1717]. Іван Блажівський Мигович утримував так само в Перемишлі будинок на спілку зі Станіславом Тустанівським Миськовичем, у 1609 р. замість Тустанівського його співвласником став Павло Копистенський, перемишльський гродський віце-герент [45, С. 963–965].

Показовими є масштаби кредитно-грошових операцій, які провадили забезпечені представники руської шляхти. Вони розпоряджалися чималим капіталом, що вимірювався кількома тисячами злотих (див. табл. № 1).

Таблиця № 1
Кредитно-грошові операції Чернецьких у останній третині XVI ст.

ЧЕРНЕЦЬКІ			
Борги Чернецьких	Боржники Чернецьких	Взяті в заставу мастки (суми)	Застав- лені мастки (суми)
1900 зл., Височанським Янковичам (1581); 1400 зл., Бережанському (1582); 1000 зл., Затварницькому (1584); 50 зл., Виницькому Сеньковичу (1593); 600 зл., Винницькому Антоновичу (1594); 150 зл., Височанському Васютичу (1594); 12 зл., Ільницькому Васильковичу (1595); 2200 зл., Добрянському Соколу (1597); 200 зл., Кропивницькому Горбановичу (1600); 1100 зл., Дверницькому (1600)	9340 зл., Боратинський (1576); 110 зл., Унятицький (1577); 960 зл., Височанські Янковичі (1581); 100 зл., Татомир (1584); 30 зл., Підгородецький (1584); 500 зл., Рудницький (1585); 1000 зл., Устрицький (1585); 280 зл., Тарло (1586); 400 зл., Монастирський (1591); 50 зл., Монастирський Грицинич (1591); 8 зл., Уруський Козанович (1591); 150 зл., Бориславський Костьович (1592); 100 зл., Блажівський Мигович (1592); 170 зл., Блажівський Іванкович (1592); 50 зл., Блажівський Сікотич (1592);	за 200 зл. у Блажівського (1574); за 9300 зл. у Гербурта (1575); за 100 зл. в Унятицького (1577); за 1000 зл. у Турецького (1580); за 700 зл. у Ільницького (1583); за 50 зл. у Яворського (1583); за 20 зл. у Монастирського (1584); за 40 зл. в Уруського (1584); за 600 зл. у Височанського Михалковича (1590); за 700 зл. у Монастирського Грицинича (1590); за 35 зл. в Уруського Фільчовича (1591); за 150 зл. у Блажівської (1591); за 40 зл. у Блажівського Іванковича (1593)	За 2500 зл. Бережанському (1586); За 500 зл. Бандрівським (1586);

	500 зл., Височанський Вережич (1592); 2000 зл., Височанські Янковичі (1593); 900 зл., Созанський (1599); 300 зл., Сянський (1600); 500 зл., Турецький (1600)		
--	---	--	--

Джерела: Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 14: Перемишльський земський суд. – Оп. 1. – Спр. 32. – С. 399; Спр. 33. – С. 884, 1073–1075, 1439; Спр. 35. – С. 255; Спр. 37. – С. 517; Спр. 38. – С. 954; Спр. 40. – С. 272; Спр. 39. – С. 1072; Спр. 42. – С. 966, 1502 – 15 – 1; Спр. 43. – С. 280, 381, 839, 992; Спр. 44. – С. 947, 1250; Спр. 46. – С. 730–731, 1019, 1354; Спр. 49. – С. 1249, 1356; Спр. 51. – С. 615, 815, 995, 998; Спр. 53. – С. 622; Спр. 54. – С. 213, 389, 792; Спр. 55. – С. 250; Спр. 56. – С. 690; Спр. 57. – С. 433, 449; Спр. 59. – С. 362; Спр. 60. – С. 259; Спр. 61. – С. 1074; Спр. 62. – С. 574; Спр. 65. – С. 4, 325, 646, 931; Спр. 66. – С. 280.

Таблиця № 2

Кредитно-грошові операції Височанських Янковичів у останній третині XVI ст.

ВИСОЧАНСЬКІ ЯНКОВИЧІ			
Борги Височанських Янковичів	Боржники Височанських Янковичів	Взяті в заставу маєтки (суми)	Заставлені маєтки (суми)
480 зл. Чернецькому (1581); 370 зл. Блажівському (1581); 240 зл. Чернецькому (1581); 100 зл. Комарницькому Дудичу (1581); 500 зл. Льницькому Рибичу (1583);	80 зл., Комарницький (1580); 1900 зл., Чернецький (1581); 1300 зл., Турецький (1584); 190 зл., Турецький (1584); 4800 зл., Мнішек (1594);	За 1300 зл. у Сенька Турецького (1580); За 2000 зл. у Гербурта (1580); за 10 грн. у Комарницького (1580); за 10 зл. у Комарницького Мотильовича (1580);	

<p>250 зл. Будеку (1584); 130 зл. Яворському (1584); 300 зл. Блажівському Миговичу (1584); 90 зл. Антону Криницькому (1584); 1500 зл. Полянському (1586); 1000 зл. Желіборському (1589); 160 зл. Комарницькому Дубчовичу (1591); 1000 зл. Дубравському (1591); 30 зл. Комарницькому Гімоновичу (1591); 580 зл. Чолганському (1592); 500 зл. Чолганському (1593); 2000 зл. Чернецькому (1593); 500 зл. Шандровському (1593); 95 зл. Комарницькому Дудичу (1593); 96 зл. Ковальовському (1594); 1000 зл. Скороденському (1597)</p>	<p>1600 зл., Мнішек (1595)</p>	<p>за 4000 зл. у Гербурга (1581); за 40 зл. у Комарницького Мотильовича (1582); за 110 зл. у Ільницького Гуциловича (1583); за 25 зл. у Комарницького (1583); за 30 зл. у Комарницького Климовича (1585); за 4000 зл. у Стадницьких (1586); за 2000 зл. у Тарла (1586); за 140 зл. у Комарницького Мотильовича (1591); за 155 зл. у Комарницького Дудича (1591); за 100 зл. у Комарницького Сташковича (1592); за 20 зл. у Комарницького Дудича (1593)</p>	
---	--------------------------------	--	--

Джерела: ЦДІАУЛ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 32. – С. 502–503; Спр. 37. – С. 515–516, 940; Спр. 38. – С. 11, 44, 280, 954–955, 973–974, 1216–1217; Спр. 39. – С. 423; Спр. 40. – С. 1405; Спр. 42. – С. 652, 1165; Спр. 43. – С. 369, 691, 785, 845, 1469; Спр. 44. – С. 707, 1590; 46. – С. 469–474, 541–546, 686; Спр. 48. – С. 392; Спр. 51. – С. 619; Спр. 52. – С. 550, 865; Спр. 53. – С. 169; Спр. 55. – С. 396, 788; Спр. 56. – С. 662, 690, 1255; Спр. 57. – С. 1082, 1089; Спр. 59. – С. 761; Спр. 60. – С. 54–55; Спр. 61. – С. 1006; Спр. 62. – С. 1433.

Показово, що їхніми контрагентами виступають не тільки “братія по вірі”, а й заможна католицька шляхта – Мнішки, Гербурти, Стадницькі. Таким чином, амбіції Чернецьких, Височанських, Турецьких, Блажівських, Виницьких Антоновичів і т.д. не задовольняло середовище руської шляхти, де зосереджувалися доволі обмежені матеріальні ресурси і капітал. Вони прагнули долучитися до господарських справ, де формувалися й накопичувалися багатства, неспівмірні з тими, що мали православні шляхетські роди.

Укладаючи шлюби, вони сплачували донькам або отримували за своїми дружинами посаги, що становили не менше 400–500 злотих (див. таб. № 3).

Таблиця № 3

Шлюбні пари за участю руської шляхти, з виплатою посагів у 500 зл. і більше (остання третина XVI ст.)

подружжя		дата	посаг (сума)	джерело
Хлопецький Андрій, син Єроніма	Полянська Маргарита, дочка Яна	1600	3500 зл.	ЦДДАУЛ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр.65. – С. 1254
Хлопецький Миколай, син Максиміліана	Височанська Анастасія, дочка Миколая	1599	3000 зл.	Там само. – Спр.64. – С. 589
Літинський Іван, син Олександра	Плетеницька Анна, дочка Миколая	1586	3000 зл.	Там само. – Спр.46. – С. 277
Рембертовський Альберт	Хлопецька Софія, дочка Єроніма	1582	2400 зл.	Там само. – Спр.40. – С. 816
Хлопецький Йован, син Єроніма	Тудоровська Ядвіга, дочка Бартоломея	1589	2000 зл.	Там само. – Спр.42. – С. 954–955
Літинський Федір, син Олександра	N Анна, дочка Сави, грецького купця з Кафи	1589	2000 зл.	Czoł, 2083. – С. 203
Турецький Іван Михайлович	Височанська Марухна, дочка Миколая Янковича	1591	1300 зл.	ЦДДАУЛ. Ф. 14. – Оп. 1 – Спр.51. – С. 1357
Рогозинський Андрій, син Андрія	Літинська Марухна, дочка Олександра	1573	1200 зл.	Там само. – Спр.33. – С. 91
Гостиславський Грицько, син Михайла	Желіборська Анна, дочка Грицька	1583	1200 зл.	Там само. – Спр.48. – С. 752

Височанський Андрій, син Васька Вережича	Комарницька Анна, дочка Андрія Черленого	1603	1000 зл.	Там само. – Спр.69. – С. 345– 346
Хлопецький Єронім	Бжестянська Маргарита, дочка Петра	1560	1000 зл.	Там само. – Спр.19. – С. 568
Чернецький Петро	Татомир Анна, дочка Васька Вовка	1598	1000 зл.	Там само. – Спр.63. – С. 1069–1070
Льницький Петро Рибчич	Устрицька Марухна, дочка Іллі	1591	1000 зл.	Там само. – Спр.52. – С. 140
Криницький Петро	Желіборська Марухна, дочка Грицька	1575	1000 зл.	Там само. – Спр.32. – С. 275
Літинський Матвій Михайлович	Блажівська Фенна, дочка Івана Васьковича	1590	1000 зл.	Там само. – Спр.50. – С. 616– 617
Літинський Михайло	Терлецька Настя, дочка Яцька Кардаша	1574	1000 зл.	Там само. – Спр.33. – С. 591– 592
Полянський Іван	Чернецька Анна, дочка Іллі	1585	1000 зл.	Там само. – Спр.45. – С. 35– 36
Рудницький Стась, син Василя	Бережанська Анна, дочка Дем'яна	1593	1000 зл.	Там само. – Спр.57. – С. 1061
Ступницький Яцько, син Грицька	Чернецька Регіна, дочка Дмитра	1602	1000 зл.	Там само. – Спр.67. – С. 2442
Уруський Андрій	Монастирська Настя, дочка Грицька Рая	1580	1000 зл.	Там само. – Спр.37. – С. 904
Виницький Антонович Васько	Тустанівська Катерина, дочка Станіслава Нагор- ного	1581	1000 зл.	Там само. – Спр.38. – С. 1609
Замойський Андрій	Чернецька Маргарита	1590	1000 зл.	Там само. – Спр.51. – С. 218– 219
Рогозинський Мартин, син Андрія	Ритаровська Катерина, дочка Рафаеля	1570	900 зл.	Там само. – Спр.24. – С. 783– 784
Бережанський Федько, син Дмитра	Чернецька Олюхна, дочка Іллі	1581	800 зл.	Там само. – Спр.40. – С. 447– 448
Блажівський Яцько Те- лепа	Винницька Олюхна, дочка Антона	1578	800 зл.	Там само. – Спр.47. – С. 136
Хлопецький Георгій, син Єроніма	Прухницька Ядвіга	1600	800 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 1366

Ясеницький Іван, син Антона	Хлопецька Марухна, дочка Максиміліана	1583	800 зл.	Там само. – Спр.39. – С. 997–998
Літинський Григорій Романович	Чернецька Катерина, дочка Стецька	1602	800 зл.	Там само. – Спр.67. – С. 176–177
Літинський Роман, син Івана	Хлопецька Фенна, дочка Максиміліана	1573	800 зл.	Там само. – Спр.31. – С. 220; Спр.49. – С. 407–408
Ритаровський Мартин, син Івашка	Хлопецька Настя, дочка Максиміліана	1577	800 зл.	Там само. – Спр.34. – С. 827–828
Височанський Янкович Іван	Чернецька Катерина, дочка Іллі	1581	800 зл.	Там само. – Спр.38. – С. 1518
Блажівський Ференс	Дубравська Фенна, дочка Івана	1603	700 зл.	Там само. – Спр.68. – С. 587–588
Літинський Андрій, син Петра	Желіборська Настасія, дочка Грицька	1573	700 зл.	Там само. – Спр.32. – С. 495–496
Радилівський Станіслав	Негребецька Анна, дочка Стецька	1586	700 зл.	Там само. – Спр.46. – С. 589–560
Турянський Іван Лойович	Дубравська Анна	1598	700 зл.	Там само. – Спр.63. – С. 782–783
Тустанівський Павло, син Сенька Стасьовича	Данець Анна, дочка Стася	1600	700 зл.	Там само. – Спр.66. – С. 575–576
Монастирський Сень, син Стеця Грицинича	Тустанівська Єва, дочка Грицька	1598	650 зл.	Там само. – Спр.63. – С. 423–424
Братківський Федір	Коблянська Марухна, дочка Грицька	1600	600 зл.	Там само. – Спр.66. – С. 110
Чернецький Андрій, син Стеця	Негребецька, дочка Стеця	1591	600 зл.	Там само. – Спр.52. – С. 619
Ільницький Рибчич Яцько	Анна, дочка Івана, Завадського князя	1605	600 зл.	Там само. – Спр.70. – С. 734
Ільницький Рибчич Петро	Негребецька Фенна, дочка Іванка	1603	600 зл.	Там само. – Спр.68. – С. 1002
Ясеницький Кость, син Антона	Турецька Анна, дочка Сенька	1583	600 зл.	Там само. – Спр.41. – С. 19–20

Літинський Матвій Юркович	Негребецька Фенна, дочка Іванка	1589	600 зл.	Там само. – Спр.49. – С. 1009–1010
Островський Йоан	Турецька Дорота, дочка Сенька	1575	600 зл.	Там само. – Спр.33. – С. 819
Радиловський Давидович Стецько	Попель Анна, дочка Павла Клюса	1584	600 зл.	Там само. – Спр.43. – С. 610
Тишковський Матвій	Літинська Настя, дочка Юрка	1577	600 зл.	Там само. – Спр.34. – С. 177
Замойський Лука, син Миколая	Сливницька Анна, дочка Себастьяна	1575	600 зл.	Там само. – Спр.33. – С. 654
Гостиславський Лукаш	Коблянська Анна, дочка Грицька	1600	600 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 1235
Добрянський Ілля, син Івана Сокола	Негребецька Анна, дочка Івана	1600	500 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 850
Бандрівський Олександр, син Миколая	Бандрівська Олюхна, дочка Стеця Бартошовича	1598	500 зл.	Там само. – Спр.63. – С. 1523
Бережанський Дмитро	Ільницька Анна, дочка Васька Футра	1563	500 зл.	Там само. – Спр.19. – С. 845-846
Чернецький Васько, син Стецька	Гошовська Марухна, дочка Федора поповича	1600	500 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 943–944
Добрянський Сокол Іван	Чернецька Фенна, дочка Андрія	1602	500 зл.	Там само. – Спр.67. – С. 2445
Дубравський Стась	Гординська Тетяна, дочка Ганка	1590	500 зл.	Там само. – Спр.49. – С. 1106–1107
Городиський Грицько Кохан	Н Гася	1598	500 зл.	Там само. – Спр.63. – С. 937–938
Ортинський Олександр	Ритаровська Таця	1570	500 зл.	Там само. – Спр.24. – С. 752
Ільницький Федько	Братківська Фенна, дочка Яцька	1583	500 зл.	Там само. – Спр.42. – С. 474
Копистинський Андрій	Турянська Анна, дочка Федька Бутича	1600	500 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 1480
Криницький Федір	Чернецька Настя, дочка Іллі	1600	500 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 945
Криницький Стефан	Марцінська Ядвіга, дочка Йосифа	1598	500 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 1033
Попель Іван Колодруб Миськович	Бернашовська Єлизавета, дочка Миколая	1590	500 зл.	Там само. – Спр.49. – С. 696

Рембертовський Валентин, син Йоанна	Гостиславська Гелена, дочка Ігната	1576	500 зл.	Там само. – Спр.33. – С. 1288
Скороденський Гриць	Чернецька Анна, дочка Андрія	1602	500 зл.	Там само. – Спр.67. – С. 1279
Ступницький Іван Яцькович	Тустанівська Фенна, дочка Станіслава	1591	500 зл.	Там само. – Спр.51. – С. 1102
Ступницький Лесь, син Федька Міськовича	Городиська Любка, дочка Грицька	1592	500 зл.	Там само. – Спр.54. – С. 674–675
Терлецький Олехно	Н Анна	1581	500 зл.	Там само. – Спр.38. – С. 544
Туранський Миколай, син Федора Іванковича	Ритаровська Марухна	1600	500 зл.	Там само. – Спр.65. – С. 1454
Турянський Васько, син Васька Бучича	Рогозинська Анна, дочка Андрія	1588	500 зл.	Там само. – Спр.48. – С. 983–984
Тустанівський Грицько, син Стася Нагорного	Димидецька Катерина, дочка Івана	1571	500 зл.	Там само. – Спр.24. – С. 1002
Тустанівський Сенько	Яменська Марухна, дочка Яцька	1590	500 зл.	Там само. – Спр.50. – С. 554
Височанський Федько Михалкович	Монастирська Марухна, дочка Михайла	1590	500 зл.	Там само. – Спр.50. – С. 492
Літинський Павло	Храбкович Марухна, дочка Миколи	1602	500 зл.	Там само. – Спр.177. – С. 19

Цілковитою протилежністю Турецьких, Чернецьких, Блажівських тощо була руська шляхта, що не мала й частини вищеперерахованих матеріальних благ.

Уособленням цієї групи були Кульчицькі та Винницькі, а також до певної міри Бережницькі, Бачинські, Боярські, Кальнофойські, Луцькі, Новосельські, Сілецькі, частина Терлецьких. До кінця XVI ст. окремі відгалуження та сім'ї збіднілої шляхти, як правило, найбільш чисельні, з'являються чи не в кожному роді.

Їхній маєток (так його можна йменувати лишень умовно) являв собою господарство, здатне забезпечувати найнеобхідніші потреби й не більше. Він складався максимум з двох дворич, а частіше був значно меншим. Так, у 1591 р. під час розподілу маєтку між внуками Івашка Терлецького Шимковича, кожній з трьох сімей поза садибою припало по три дворища. Однак якщо дві з них представлені, відповідно, Павлом і Прокопом Максимовичами та Грицьком і Андрієм Іванковичами, то третя сім'я – це п'ятеро дорослих синів священника Макара Терлецького

Івашковича, четверо з яких на 1591 р. вже були одружені та мали власні сім'ї [39, с. 998–1004]. Подібно четверо братів Павло, Макар, Грицько, Лукаш Терлецькі Шимковичі, розподіливши в тому ж 1591 р. батьківський спадок у Терлі, Розсохах, Любохові і Свинному, отримали кожен три чверті дворища і 30 прутів землі [39, с. 634–639]. У Яворі під час розмежування маєтку у 1602 р. між Яворськими кожній з п'яти сторін припало по три-чотири дворища, 1-3 ютрини, 4-5 помірків. Склад учасників розмежування промовляє сам за себе: 1) Грицько й Іван Васьковичі, Мелько, Сенько, Павло, Ілько, Яцько, Васина, Стецько, Васько, Тимко, Ілько, Лесьо, Данило Яворські Бальов'ята; 2) Стецько Ігнацьович з племінниками Грицьком, Івашком, Климком, Демком Яцьковичами; 3) Мацей Зробек, Олекса, Хома, Петро, Іван, Федько, Марухна і Анна, дочки Михайла Яворські Селечковичі; 4) Петро, Іван, Васько, Сенько, Гаврило, Тимко, Федір Яворські Пішковичі. 5) Анна, дочка Стецька Яворського Романовича, дружина Іллі Гошовського [44, С. 277–279]. У кінцевому результаті частка Анни Гошовської виявилася найбільшою. Недарма окрім 4-х дворощ вона отримала ще й трьох підданих. Решті учасників поділу – нащадкам Яцька Яворського – припало в кращому випадку (Ігнацьовичам) по одному дворищу, в гіршому (Бальов'ята), – не вистачало й півдворища на сім'ю.

Подібна ситуація спостерігається серед Кульчицьких та Винницьких, Луцьких, Бережницьких тощо. Хоч актів розмежування маєтку (*divisio bonorum*) у Кульчицях, Винниках, Бережниці, Луці не збереглося, сотні документів, де фігурують заставлені за кілька злотих “нивки”, “поля”, “прути”, “загони” (“*argula agry*”, “*stady agry*”, “*sulcos*”, “*agry*”, “*virga*”), не залишають сумнівів, що й тут маємо справу не з маєтками, а зі звичайними господарствами, покликаними забезпечити фізичне виживання їхніх власників.

Власних підданих така шляхта в абсолютній більшості не мала, й це засвідчує відсутність відповідних згадок у перемишльських актах. Серед 4-х сотень майнових угод, пов'язаних з Винницькими, немає жодної, де б прямо або опосередковано згадувалися залежні селяни серед цього багаточисельного клану (окрім Винницьких Антоновичів). Не вдалося віднайти такі свідчення стосовно Кульчицьких (за кількома винятками), Бережницьких, Луцьких, Кальнофойських, Новосельських, Боярських, Баранецьких, Бачинських (за єдиним винятком).

Суми, котрими вони оперували, провадячи свої майнові оборудки в останній третині XVI ст., сягали заледве 100 зл., а зазвичай не перевищували трьох-чотирьох десятків злотих (див. табл. № 4).

Таблиця № 4

Розміри сум заставних контрактів, укладених за участю окремих шляхетських родів (1570–1600 рр.).

роди	Сума застави (кількість укладених контрактів)								
	1-5 зл.	6-10 зл.	11-20 зл.	21-30 зл.	31-40 зл.	41-50 зл.	51-99 зл.	100- 150 зл.	понад 150 зл.
Бачинські	5	11	11	5	1	3	3	2	0
Береж- ницькі	0	3	3	2	3	0	1	1	1
Винницькі	8	18	26	22	9	2	9	3	1
Куль- чицькі	22	42	42	17	8	4	2	5	2
Луцькі	0	11	5	6	5	4	0	3	0
Сілецькі	3	14	18	14	3	6	5	3	1

Джерела: ЦДДАУЛ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 24–66.

Ця господарська діяльність не виходила за межі родового гнізда та найближчих осідків “православної братії”. Загалом, окрім батьківського спадку та придбаних у найближчих сусідів земельних паїв, незаможна руська шляхта додатково жодною земельною власністю в інших осідках не розпоряджалася. Її контрагентами не були представники заможної католицької шляхти, за винятком тих випадків, коли останні скуповували земельні частки у руської шляхти, як це робили Тарли або Кміти з Тарновськими. Натомість серед учасників майнових операцій незаможної групи православних шляхетських родів трапляються королівські і шляхетські піддані. Останні у такий спосіб стають не тільки кредиторами та утримувачами заставлених земель шляхти, а й власниками нерухомості у гніздах руської шляхти. Наприклад, в Турці і Яворі це були сім’ї Варваричів і Зелізковичів та інші піддані Турецьких, у Сільці – Махньовичі, королівські селяни; у Кульчицях – Пашко, тивун королівської частини Кульчиць, Іван Ісипович, Лука Свиридович; у Винниках – піддані з королівської частини Винників тощо [1, с. 114–116].

Посаги, якими оперувала ця категорія шляхти, становили 20–40 зл. Лишень одиниці могли виплатити своїм дочкам чи отримати за дружиною посаг у розмірі 100 і більше злотих (див. таблицю № 5).

Таблиця № 5
Розміри посагів представників окремих шляхетських родів (1570–1600 рр.).

роди	Сума посагу (кількість шлюбних угод)								
	до 19 зл.	20-29 зл.	30-39 зл.	40-49 зл.	50 зл.	60-70 зл.	80 зл.	100 зл.	понад 100 зл.
Бачинські	1	5	10	3	3	1	1	1	5
Бережницькі	0	1	7	2	1	1	0	3	1
Винницькі	9	18	8	2	6	5	4	3	3
Кульчицькі	7	15	16	15	7	8	1	2	3
Луцькі		6	3	3	5	5	2	4	1
Сілецькі	3	17	12	12	0	6	2	5	3

Джерела: ЦДІАУЛ. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 24–66.

Охарактеризовані вище групи представляють крайні найбільш і найменш заможні взірці майнової диференціації руської шляхти. Між ними розміщувалася власне третя частина, доволі строката, котра забезпечувла плавний перехід між першими двома. Якщо спробувати звести до спільного знаменника та змоделювати середньостатистичного шляхтича, що уособлював ці проміжні варіації, то перед нами постане власник земельної частки з кількома дворищами, з осадженими на них підданими. Кількість останніх коливалася в межах 3–6 осіб (сімей). Розмір посагу, який він записував дочкам або отримував за дружиною та записував на половині свого маєтку, становив 100–200 зл., в окремих випадках – 300 зл. Розмах його кредитно-грошових операцій у середньому становив 200–400 злотих, зазвичай коливаючись в межах 80–150 зл. Саме такими були Монастирські, Ступницькі, Городиські, Уруські, Турянські, Височанські, Тустанівські, Бориславські, Унятицькі, Криницькі, Братківські. Чимало такої шляхти трапляється серед Гординських, Созанських. Частково такого достатку сім'ї і відгалуження присутні серед решти руської шляхти включно з Сілецькими (Сілецькі Туровичі), Кульчицькими (Кульчицькі Сметанки, Грицько Кульчицький

Вачинич), Винницькими (Винницькі Клізовичі Климковичі), Луцькими (Луцькі Дашиничі). Як виглядав маєток цієї, умовно кажучи, середньо-заможної шляхти, до певної міри демонструє судову суперечку між синами Яцька Братківського, власника частки в С. Ненові Перемишльської землі і С. Рудниках Львівської землі. У 1593 р. молодші брати Стецько, Андрій, Іван, Петро звинуватили найстаршого Іллю, котрий по смерті батька став їхнім опікуном, у привласненні батьківської спадщини. Згідно зі скаргою, внесеною до перемишльського земського суду, сім'я мала: цілий табун коней, що нараховував 30 “klacz”, 5 їздових та 9 простих коней різних мастей на суму 310 гривень та 590 злотих; великої рогатої худоби (“dobytku rogatego”) 14 голів і 18 телят на суму 230 зл.; 60 свиней та 90 поросят на суму 270 зл.; 100 вуликів на суму 300 зл.; 30 гусей та 90 курей на 14 зл.; срібного посуду на 100 зл.; звичайного посуду на 73 зл.; 2 лисячі шуби та лисяче хутро на 97 зл.; 4 мечі за 12 зл. та срібний пасок за 50 зл. Всього заявлене рухоме майно братів Братківських оцінювалося, за їхніми ж підрахунками, у 2232 зл. Предметом суперечки були також став, котрий оцінювали у 200 зл., чинш з корчми, що становив 10 зл. на рік; десятина з пасіки з підданих на суму 6 зл.; відсотки з 600 зл. (що складало 90 зл. на рік), позичених у свій час їхнім батьком Войцеху Нарайовському [48, С. 186–188]. До слова, у 1597 р. брати сплатили сестрі Анні, дружині Федора Ступницького Яцьковича, посаг у розмірі 300 зл. [43, с. 506–507].

Отже, оцінюючи матеріальні позиції православної шляхти Перемишльщини у XVI ст., можемо стверджувати, що вона займала нішу типової рядової нетитулованої шляхетської братії. Її матеріальне благополуччя ґрунтувалося на невеликого розміру земельних маєтках з усіма атрибутами тогочасного господарювання (тваринництво, обробка ріллі, пасіка, стави, оренда та застави нерухомості, лихварство). Індивідуальні здібності та демографічна крива давали змогу окремим представникам цієї шляхти поліпшити кількісні показники економічної активності, однак не бракувало таких родів, відгалужень та окремих сімей, чий побут та матеріальні статки нічим не різнилися від селянських.

Джерела та література:

1. Инкин В. Ф. Дворище и сельская община в селах волошского права Галицкого Подгорья XVI–XVIII вв. по материалам Самборской экономии / В. Ф. Инкин // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1966 г. – Таллин, 1971. – С. 113–127.

2. Инкин В. Ф. Дворище и лан в королевских имениях Галичины в XV–XVIII вв. / В. Ф. Инкин // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – Москва: Наука, 1974. – Сб. 8. – С. 27–41.

3. Инкин В. Ф. К вопросу о происхождении и эволюции волошского института “князя” (кнеза) в галицкой деревне в XV–XVIII вв. / В. Ф. Инкин // Славяно-волошские связи: Сб. ст. / АН МССР; отдел этнографии и искусствоведения. Отв. ред. Н. Мохов. – Кишинев: Штиинца, 1978. С. 114–147.

4. Инкин В. Ф. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине XVI–XVIII вв. (По материалам столовых имений) / В. Ф. Инкин // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1963 г. – Вильнюс: Минтис, 1964. – С. 224–245.

5. Инкин В. Ф. Фольварк и рынок в Галицком Прикарпатье XVI в. / В. Ф. Инкин // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1964 г. – Кишинев: Карта Молодовеняскэ, 1966. – С. 121–129.

6. Наукова бібліотека Львівського національного ун-ту. Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка. – Ф. “Архів Самбірської економії”. – Спр. 517/III.

7. Там само. – Спр. 518/III.

8. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993.

9. Смуток І. І. Початки роду Яворських, Турецьких, Ільницьких (XV–XVI ст.) / І. І. Смуток // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Львів, 2006. – Вип. V. – С. 55–64.

10. Центральний державий історичний архів України у м Львові. – Ф. 13. – Оп. 1 – Спр. 59.

11. Там само. – Спр. 296.

12. Там само. – Спр. 298.

13. Там само. – Спр. 303.

14. Там само. – Спр. 331.

15. Там само. – Спр. 332.

16. Там само. – Спр. 333.

17. Там само. – Спр. 352.

18. Там само. – Спр. 381.

19. Там само. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 9. 20. Там само. – Спр. 14.

21. Там само. – Спр. 16.

22. Там само. – Спр. 24.

23. Там само. – Спр. 27.

24. Там само. – Спр. 29.
25. Там само. – Спр. 33.
26. Там само. – Спр. 34.
27. Там само. – Спр. 35.
28. Там само. – Спр. 37.
29. Там само. – Спр. 38.
30. Там само. – Спр. 39.
31. Там само. – Спр. 40.
32. Там само. – Спр. 42.
33. Там само. – Спр. 43.
34. Там само. – Спр. 45.
35. Там само. – Спр. 46.
36. Там само. – Спр. 48.
37. Там само. – Спр. 49.
38. Там само. – Спр. 51.
39. Там само. – Спр. 52.
40. Там само. – Спр. 54.
41. Там само. – Спр. 55.
42. Там само. – Спр. 60.
43. Там само. – Спр. 62.
44. Там само. – Спр. 69.
45. Там само. – Спр. 74.
46. Там само. – Спр. 92.
47. Там само. – Спр. 169.
48. Там само. – Спр. 295.
49. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Zamojskich. – Nr 2978.
50. Łoziński Wł. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 1904. – T. 1. Czasy i Ludzie. – 411 s.
51. Lustracja województwa Ruskiego 1661–1665. wyd. K. Arłamowski i W. Kaput. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. – Cz. 1: Ziemia przemyska i sanocka. – 365 s.
52. Matricularum Regni Poloniae Summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur. – Varsoviae, 1912. – Pars IV: Sigismundi I regis tempora complectens (1507–1548). Vol.1: Acta cancellariorum 1507–1535. – 478 s.
53. Ibidem. – Varsoviae, 1919. – Pars V: Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572), vol. 1: Acta cancellariorum 1548–1572. – 253 s.

54. Ibidem. – Varsoviae, 1961. – Pars V: Sigismundi Augusti regis tempora complectens (1548–1572), vol. 1: Acta vicecancellariorum 1548–1572. – 344 s.

55. Stadnicki A. О wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat. – Lwów: Druk. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1848. – 92 s.

Ігор Смуток (*Київ, Україна*). **Майнове становище православної шляхти Перемишльської землі у XVI – на початку XVII ст.** У статті розглянуто матеріальні аспекти життя православної шляхти Перемишльської землі у XVI ст. Доводиться, що її маєтковий стан був неоднорідним, але загалом не виходив за межі, властиві для нетитулованої шляхти.

Ключові слова: православна шляхта, Перемишльська земля, шляхетський маєток.

Ігорь Смуток (*Киев, Украина*). **Имущественное положение православной шляхты Перемишльской земли в XVI – начале XVII в.** В статье рассмотрены материальные аспекты жизни православной шляхты Перемишльской земли в XVI в. Доказывается, что ее материальное состояние было неоднородным, но в общем не выходило за пределы, характерные для нетитулованной шляхты.

Ключевые слова: православная шляхта, Перемишльская земля, шляхетское имение.

Igor Smutok (*Kyiv, Ukraine*). **The property status of the Orthodox gentry Przemyśl region in 16th - early 17th centuries**

The article describes the material aspects of life of the Orthodox gentry Przemyśl region in the 16th century. We prove that its material condition was patchy, but generally does not go beyond specific to the untitled nobility.

Key words: Orthodox nobility, Przemyshl region, gentry stead.

Андрій КЛИМЧУК

(Рівне, Україна)

УДК: 930.1(477)

**Пропозиції колонізації степового
Причорномор'я у праці
Шимона Старовольського
“Pobudka або rada na zniesienie
Tatarów perekopskich”**

Південно-східні околиці польської землі у XVII ст. були для Речі Посполитої досить уразливими теренами через постійні напади татарської кінноти. Серед варіантів вирішення цієї проблеми пропонувалося між іншим провести колонізацію степових районів Причорномор'я з утворенням на новоприєднаних землях добре організованої оборонної лінії. Такі ідеї починали лунати ще з кінця XVI ст. Про це говорили або писали такі видатні діячі, як Йосип Верещинський (“Повна дорога до швидкого й найкращого осадження пусток на руських країнах Польського королівства”), Петро Грабовський (“Нижня Польща, або осада польська”), Вавжинець Гембіцький, А. Ф. Моджевський (“Про поправу Речі Посполитої”) та ін.

Серед симпатиків колонізації степової смуги польсько-кримського пограниччя був і Шимон Старовольський (Староволсціус) – польський письменник та історик. Він народився на українських історичних теренах в с. Староволі (Старій Волі) на Берестейщині. Походив з боярської родини Базиля та Зофії з Заранків. Чи мав він шляхетське походження, чи ні, достеменно не відомо. У 1612–1618 рр. студював у Краківській академії, яку закінчив із званням “бакалавра вільних мистецтв”. Потім був викладачем у монастирі та приватним вчителем по магнатських родинах. Зокрема в такій ролі з юними Янушем та Костянтином Острозькими відвідав Німеччину, Нідерланди, Францію та Італію. Також був у європейських мандрівках із Стефаном Потоцьким та Олександром Конєцпольським. Перу Шимона Старовольського належить близько 70-ти різнопланових творів, писаних переважно латиною [1, 119].

Свою працю “Побудка або порада до ліквідації перекопських татар” Шимон Старовольський адресував польській шляхті. Ця невелика

брошурка стисла, але відзначається влучністю формулювання поглядів автора. Шимон Старовольський здійснив аналітичне спостереження ситуації в Польщі як передбачливий стратег і, поруч із цим, як автор моралізаторських спонукань.

У перших рядках своєї “Побудки” Шимон Старовольський звертає увагу на працю Кшиштофа Пальчевського про роль козаків як лицарського чину і суспільного прошарку в степах України. Цю працю він характеризує як слушну і потрібну в тогочасних умовах. Можемо з досить великою ймовірністю припускати, що лише уважним перечитанням праці К. Пальчевського Шимон Старовольський не обмежився. В його пропозиціях знаходимо паралелі з неопублікованими напрацюваннями Вавжинця Гембіцького [2, 181]. Хоча, з іншого боку, можливо тут має місце не враження від праці попередника, а збіг поглядів двох колег; як вище згадувалося, пропозиції колонізації висловлювалися багатьма діячами.

Щодо татар, то єдиним дієвим від них захистом Шимон Старовольський вважає обов’язкову колонізацію степів. Він пише, що допоки з цих земель не вдасться вигнати татарський елемент, допоки не буде проведено колонізацію, доти Річ Посполита не матиме спокою і доти подільська Україна не заживе щасливим життям [3, 3].

Вигода від колонізаторських дій, на думку Шимона Старовольського, очевидна. На цих землях Річ Посполита не лише зможе захиститися від грабунків татар, а й сама стане страшною для турків. Від таких заходів Польща зможе здобути визнання і на міжнародній арені: це втихомирить Московщину, з Річчю Посполитою буде рахуватися Італія, прихильнішим стане Семигород (Трансільванія). Щоб підкреслити необхідність таких зусиль та щоб справити відповідне враження на свого читача Ш. Старовольський робить екскурси в минуле і порівнює минувшину й сучасність [3, 3].

Оборонні засоби, за задумом Шимона Старовольського, мають бути двох типів: замки, закладені за всіма правилами найновіших технік фортифікаційного будівництва, та колонії, засновані в кращих традиціях минулого. Перші були призначені, звичайно, для гальмування просування ворога вглиб території Речі Посполитої (основне війське), другі – щоб забезпечити місце для проживання тих, хто в мирний час мав займатися сільським господарством (допоміжне військо) [3, 8].

Для Польщі пусті степи України – джерело для розвитку торгівлі. Шимон Старовольський пише, що коли раніше збіжжя до портового

Гданська надходило з Волині й Поділля, то після колонізації ці необхідні землі забезпечили б торговельні потоки додатковим зерном, а ще ввели б у сферу торгівлі Речі Посполитої іншу сільсько-господарську продукцію: волів, коней, кіз, мед, віск, смоли, вовну, шкіру і т. д. [3, 8].

За задумом Шимона Старовольського, така колонізація мала б охопити всю територію поміж Дніпром і Дністром аж до узбережжя Чорного моря. Міста мали при цьому будуватися з місцевого будівельного матеріалу руками переселених ремісників. При цьому Шимон Старовольський, напевно, захопившись грандіозністю своїх намірів, легковажно пропонує захищати міста з допомогою лише оборонних валів. Для заселення новостворених міст і сіл було б досить, на його думку, переселити кожного 20-го ремісника і селянина з Речі Посполитої. Приморські міста мали в основному заселятися ремісниками з Пруссії. Взагалі ж весь близький до моря регіон мав отримати густу сітку каналів для пришвидшення відправки товарів до морських портів Чорного моря [3, 9].

На фортифікацію новоколонізованих територій Шимон Старовольський радить не шкодувати коштів, щоб на цих землях мати захист, спокій і відповідні зиски. Новостворена фортифікаційна смуга мала простягнутися від Доброміля у Галичині до гирла Дніпра – тобто до Чорного моря. В Очакові мав бути потужний порт. Всю Таврію теж вкрити густою мережею фортечних споруд [3, 12].

Таким чином, працю Шимона Старовольського можемо вважати чи не найбільш продуманою серед інших, присвячених колонізації причорноморських степів, і такою, що найповнішою мірою репрезентувала тогочасну польську суспільну і військово-тактичну думку щодо захисту південно-східних кресів Речі Посполитої від татарської навали.

Джерела та література:

1. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984. – Т. XXVIII/1, zeszyt 116. – 178 s.
2. Seredyka Jan. Sejm z 1618 r. – Opole: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Powstańców Śląskich, 1987. – 231 s.
3. Starowolski Sz. Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich. – Kraków: Nakładem wydawnictwa Biblioteki polskiej, 1858. – 18 s.

Андрій Климчук (*Рівне, Україна*). **Пропозиції колонізації степового Причорномор'я у праці Шимона Старовольського “Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich”**

У XVII ст. південно-східні окраїни Речі Посполитої були вкрай вразливими, потерпаючи від спустошливих татарських набігів. Задля захисту прикордонних територій тогочасні польські діячі пропонували колонізацію степів України. З такою пропозицією виступав і Шимон Старовольський. У статті проаналізовано працю історика, присвячену цій проблематиці.

Ключові слова: Шимон Старовольський, колонізація степів, татари, поляки.

Андрей Климчук (*Ровно, Украина*). **Предложения колонизации степного Причерноморья в труде Шимона Старовольского “Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich”**

В XVII в. юго-восточные области Речи Посполитой были крайне уязвимы, подвергаясь, опустошительным татарским набегам. Для защиты приграничных территорий тогдашними польскими деятелями предлагалась колонизация степей Украины. С таким предложением выступал и Шимон Старовольский. В статье проанализирована работа историка, посвященная этой проблематике.

Ключевые слова: Шимон Старовольский, колонизация степей, татары, поляки.

Andriy Klimchuk (*Rivne, Ukraine*). **Offers colonizing Black Sea steppe in the work of Shimon Starovolski “Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich”**

In the XVII century southeastern kresy the Commonwealth were extremely vulnerable to the devastating Tatar raids. To protect the inhabitants of border areas by Polish leaders offered colonization of the steppes of Ukraine. With this proposal the way acted Simon Starovolski. This paper reviews the work of the historian, dedicated to this issue.

Key words: Simon Starovolsky, colonization of the steppes, Tatars, Poles.

Володимир МАСЛАК
(Кременчук, Україна)

УДК 930.1 (470) + 94 (477) “20/21”

Концепція Центрально-Східної Європи як опція для прочитання ранньомодерної української історії сучасними польськими істориками

Бурхливі зміни загального тла розвитку польської історіографії в кінці ХХ ст. з часом відбилася на осмисленні власного минулого, паралельно викликавши еволюцію концептуальних підходів і до пояснення ранньомодерних українських часів. Польським історикам було набагато легше підступитися до питання модифікації прочитання ранньомодерної української історії, ніж, скажімо, російським дослідникам, оскільки в Польщі тамтешні різновиди великодержавницького пояснення української історії, взаємопов’язані концепції польського “меча, хреста і плуга” та “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої” зазнали в 1960-х–1980-х роках відчутних конкурентних ударів і з ідеологічного боку (передовсім коло паризької “Культури”), і з боку формування нової теоретичної основи для конструювання конкретних історичних опцій, і, зрештою, через появу останніх.

Якщо в російській історіографії до останнього часу магістральним напрямком стало пристосування концепції “загальноросійської культури” до нових наукових викликів, то в польській ще до Другої світової війни дійшло до появи цілком нової опції, якою стала концепція “Центрально-Східної Європи”. Остання пропонує цілком інакше тлумачення східноєвропейського історичного процесу. Постулюючи історичність Центрально-Східної Європи як особливої частини європейського масиву між східними кордонами Німеччини та Італії, з одного боку, й Росією – з іншого, ця концепція зараховує до регіону, крім інших, Україну, Білорусь, країни Балтії та Польщу [11, с. 7]. Якщо в основу концепції “загальноросійської культури” покладені тези про етнічну та релігійну (єдина православна віра) єдність, то її альтернатива, навпаки, об’єднує різні етноси, культури, традиції самоорганізації суспільства та влади в один

регіон на підставі засадничої спільності системи цінностей, на яких будувалися східноєвропейські суспільства та їхні політичні нації. Більша диверсифікованість, глибша обґрунтованість концепції “Південно-Східної Європи”, апеляція до куди фундаментальніших та універсальніших чинників, ніж етнос та віра, брак великодержавної, нівеляційної чи асиміляційної спрямованості забезпечили їй в умовах потреби подолати ідеологічну спадщину радянських часів швидке поширення по всьому східноєвропейському простору. Концепція набула популярності і в Україні, мабуть, найпоказовішим підтвердженням чого стала поява спеціального часопису “Україна в Центральній-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)”, який видає Інститут історії України Національної академії наук України. Символічно, що на його сторінках нерідко друкуються й російські дослідники.

Перші контури концепції “Центральній-Східній Європи” з’явилися вже у 1920-х–1930-х роках завдяки зусиллям О. Галецького й були суголосні не тільки новим міжвоєнним політичним реаліям, а й працям, які, хотіли того їхні автори чи ні, підважували наріжні засади концепції “меча, хреста і плуга” та її відгалуження – концепції “домової війни” (зокрема В. Томкевича, О. Гурки) [18]. Нав’язування в часи сталінізму польському суспільству російського пункту бачення та провокування появи історичних праць, написаних в дусі “Тез про 300-ліття воз’єднання України з Росією”, не призвівши до тяглих наслідків, водночас розхитувало (переважно на психологічному рівні) підвалини традиційних польських підходів до пояснення української історії, відтінюючи своєю заідеологізованістю і їхню подібну властивість. З кінця 1960-х років у польській історіографії робилися вже безпосередні спроби спростувати інтерпретації української історії, базовані на концепціях “меча, хреста і плуга” та “домової війни”, а у 1980-х роках – й концепцію “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої”.

Як слушно відзначали В. Степанков та Т. Хинчевська-Геннель [2, с. 378–379; 4], знаковою подією стала поява праці З. Вуйціка “Дикі Поля у вогні. Про козацтво у давній Речі Посполитій”. Дослідницька опція, яку взяв на озброєння автор, “руйнувала один з міфів про виключно позитивну роль Польщі в Україні в період потугимогутності Речі Посполитої. Протистояла також міфу про те, що за погані польсько-українські стосунки в найновіші та давніші часи відповідає лише українська сторона” [4, с. 285]. Фактично це було відповіддю на настанови, які невтомно пропагувало коло паризької культури на чолі з Є. Гедройцем. Зрештою,

серйозно підважувалася і давня концепція “домової війни”. Як твердив З. Вуйцік, “*не було то (українська Національно-визвольна війна. – В. М.), – як хотіли б деякі історики – домової війни, братовбивча, лише війна за незалежність всього руського народу на чолі з козацщиною*” [25, 163]. Через кілька років інший польський історик Я. Перденя писав про незалежність України як мету Б. Хмельницького [2; с. 378–379]. Зрештою, вихід у світ у 1979 р. “Історії України” В. Серчика [21], яка охоплювала період з найдавніших часів до ХХ ст. включно, засвідчив вкорінення уявлень про історичну суб’єктність українського світу.

У середині 1980-х років побачила світ монографія Т. Хинчевської-Геннелъ “Національна свідомість української шляхти та козацтва від кінця ХVІ до середини ХVІІ ст.”, яка розбивала концепцію “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої”. Книга викликала гостру дискусію [5; 6], під час якої опоненти більше керувалися ідеологічним прагненням оборонити стару концепцію, прикриваючи це на позір науковими аргументами. Стратегія, обрана опонентами, передбачала не суто наукове заперечення засад запропонованої концепції самодостатності української шляхти як еліти включно з усвідомленням своєї самості та окремішності руського світу Речі Посполитої, а також переходу козацтва на рівень усвідомлення себе частиною “народу руського”, а спроби поставити під сумнів концепцію через вишукування здебільшого несуттєвих фактологічних огріхів, які не впливали на загальну аргументацію дослідниці. Утім, саме концепція Т. Хинчевської-Геннелъ мала значний вплив на польських та українських істориків, спровокувавши (чи підсиливши) імпульс до досліджень історії ранньомодерних українських еліт з появою вагомих праць в обох історіографіях, а пізніше і в американській. В останній на зламі ХХ–ХХІ ст. з’явилося дослідження Девіда Актоена, який аргументовано показав, що концепція “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої” є нічим іншим, як ідеологічним продуктом вже модерної доби – початку ХІХ ст., – покликаним об’єднати зусилля поляків, українців, білорусів та литовців у боротьбі проти Російської імперії за відродження щойно втраченої Речі Посполитої. Тоді як у річпосполитські часи литовська, руська та польська шляхта мали власну тотожність, хоча й усвідомлювали свою належність до шляхетського середовища Речі Посполитої, яке підносилося над рештою станів [3].

Підважування концепції “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої” вистеляло дорогу до подальшого розмивання іншої концепції – “війни домової”, – а в кінцевому рахунку й до ерозії опції “меча, хреста

і плуга” як теоретичної основи для інтерпретації польської та української історії. Натомість у Польщі посилювала свій вплив концепція “Центрально-Східної Європи”, яка на той час вже посідала досить міцні позиції в Європі та за океаном. Ще в радянські часи історики з Польщі почали вживати поняття “Центрально-Східна Європа” та з’явилися історичні праці, написані в цій опції [12, с. 32; 13, с. 492–493], а вже у 1991 р. дійшло до створення у Любліні Інституту Центрально-Східної Європи, Центру історії Центрально-Східної Європи у Варшавському університеті, Зрештою, в середині 1990-х років було перекладено класичні праці О. Галецького та П. Вандича [8;24]. Такі процеси підготували ґрунт для того, щоб зміни політичної та інтелектуальної атмосфери 1990-х років спонукали зокрема й до переосмислення підходів до прочитання української історії.

Як уже зазначалося вище, охоплюючи величезний регіон, концепція “Центрально-Східної Європи” з часів її першотворця О. Галецького [9; 10] включала й український світ, однак не інтегрувала російський, відносячи його до іншої цивілізаційної ніші. Відтак, українська історія подавалася як частина європейської, заперечуючи в такий спосіб концепцію “загальноросійської культури”, яка вважала український, білоруський та російський етноси пагонами єдиного “русского” тіла, відпочаткова єдність якого нібито була неприродно порушена в XIV ст. й почала неухильно відновлюватися від середини XVII ст. У двотомнику “Історія Центрально-Східної Європи”, який побачив світ у 2000 р. в Любліні спільними зусиллями польських та французьких дослідників, представлена й українська історія [11]. З’явилися також праці, які не тільки розробляли далі концепцію, а й спеціально обґрунтовували місце в ній України [12; 13]. Отже, поширення цієї концепції в польській та українській історіографії створювало цілком інакшу проекцію української історії, ніж її пропонували великодержавницькі візії. Це генерувало потужні виклики для російської альтернативи, що викликало вмотивовано занепокоєння в середовищі російської історіографії.

Під кінець 1990-х років було концептуалізовано проблему співвідношення Центрально-Східної Європи з рештою європейського світу на основі обговорюваної і втілюваної у конкретно-проблемних дослідженнях концепції європейського центру та периферії [17]. Є. Ключовський запропонував для Центрально-Східної Європи поняття “молодша Європа” як культурна периферія “старого світу”. Зумовлена засвоєнням європейських вартостей від латинсько-західного та грецько-східного первнів європейської цивілізації “молодшість” виявилася у появі пев-

ного відставання в проходженні тих чи інших шаблів розвитку, що й надавало своєрідності цій частині континенту аж до навіювання ідеї про засадничу відмінність від Західної Європи. Назагал Захід виконував функцію донора, “звідки виходили різні моделі, які потім приймалися чи відкидалися” [13; 14]. Особливе місце в абсорбції західних впливів відводилося українсько-білоруському, або “слов’янсько-візантійському” світу, який “на значних обширах пертинався так глибоко зі світом слов’янсько-латинським чи угорсько-румунсько-литовсько-латинським, що це приводило до утворення нових цікавих культурних форм на прикордонні двох великих кіл” [13, 14]. При цьому проблема західного кордону “молодшої Європи” залишається відкритою. Наголошуючи на “нормальності” розвитку Центрально-Східної Європи, концепція вибивала ґрунт як з-під надмірної романтизації та виособлення історичного шляху, так і з-під культивування комплексу меншовартості чи самоїдства в душі, як, напр., у Польщі, “краківської школи” [1; 7].

Зрештою, ще одним наслідком сприйняття дослідниками концепції “Цentrально-Східної Європи”, тісно пов’язаним із декласуванням “польського плуга”, стало приглушення концепції Польщі як східного муру християнського світу перед натиском “поган” (турків і татар). Якщо до трьох поділів Польщі під муром розумілася власне Корона Польська в кордонах до Люблінської унії 1569 р., то в концептуалізації XIX ст., яка й відіграла важливу роль у формуванні засад польської історичної пам’яті, захисниця Європи ототожнювалася вже з давньою Річчю Посполитою включно з українськими, білоруськими та литовськими землями [22, с. 35]. Нині ж прямо про цю концепцію ведуть мову лише в історіографічному форматі. Її вплив присутній опосередковано, коли камуфлюють центральну роль українського фактору в суперництві з турками, татарами й московською версією Сходу шляхом наголошення на ролі Речі Посполитої загалом.

Поява пагонів, які пустила в материковій польській історіографії концепція “Цentrально-Східної Європи”, супроводжувалася успішним пересадженням на цей ґрунт і виплеканої в середовищі польських істориків в еміграції концепції “Речі Посполитої багатьох народів”. Опрацьована А. Камінським [15], остання проголошувала Річ Посполиту державою добровільної федерації народів, які опинилися під крилом Варшави. У такому вигляді концепція могла спрацьовувати одразу в два кінці. Вона цілком вписувалася в ідею “Цentrально-Східної Європи”, водночас не заперечуючи можливості добровільного утворення “єдиної

шляхетської нації” у процесі співіснування під одним політичним дахом багатьох народів. По суті концепція добре надавалася на роль своєрідного містка між традиційними польськоцентричними підходами й сучасними інтелектуальними віяннями, позначеними віддаленням від жорстких “спрямлених” інтерпретацій до пластичних концепцій з урахуванням етнічної, релігійної, культурної багатоманітності та множинності тотожностей. Можливість амортизації польськоцентризму до м’якших форм при збереженні загального знаменника у вигляді оптимальності існування під одним спільним дахом і польською домінантою українців, білорусів та литовців прирєкла концепцію на популярність. Вона широко використовується для інтерпретації Люблінської унії 1569 р., лежить в основі опцій релігійної толерантності та багатокультурності Речі Посполитої, які переважають у сучасному образі останньої. Деякі загальники з ранньомодерної польської історії нерідко містять спеціальні назви розділів чи частин “Річ Посполита багатьох народів”, “Держава багатьох народів”, “Річ Посполита федеративна” [4, с. 38; 16, с. 142; 19, с. 133]. Водночас існування концепції активізувало процес переосмислення місця різних етносів у польській історії та переформатування під цим кутом ранньомодерного польського нарративу. Історію Речі Посполитої стали дедалі частіше подавати не тільки як історію поляків, а й як історію всіх народів, що її населяли, звісно, за центральної ролі поляків.

Більше того, концепція “Речі Посполитої багатьох народів” поширилася і за межі Польщі, зокрема і в Україні, де її роль, утім, далеко не однозначна. З одного боку, сприйняття концепції каталізувало процес подолання замкнутості українського історичного нарративу та спроби вписати українську історію у ширший контекст, що відкривало нові пізнавальні горизонти. З другого – це сприйняття спровокувало появу концепції ранньомодерної України, базованої на надмірному педалюванні на спільності простору Речі Посполитої, ідеальності для України річпосполитського даху, ігноруванні релігійно-національної напруги в Україні, за своєнні концепції “єдиного шляхетського народу”, генеруванні концепцій українського регіоналізму в Речі Посполитій та переваги “вояцької свідомості” над національними і соціальними мотивами під час українсько-польських конфліктів, зрештою, появу інтерпретацій у дусі концепції “війни домової” [2].

“Існували ми з успіхом тисячу років, створили ми модель спільноти Речі Посполитої двох народів, устрій якої становив, хто знає, чи не найкращий зі знаних зразок Європи, що об’єднувалася. Суспільство,

в якому співіснували релігії, різні мови, звичаї” [20, с. 7], – ця теза Х. Самсоновича як лейтмотив домінує в сучасному польському історичному наративі, багато в чому визначаючи прочитання історії України, Литви та Білорусі. Водночас у польській історіографії не бракує й критичного ставлення до концепції “Речі Посполитої багатьох народів”. А підставові дослідження з релігійної ситуації в державі, колонізаційних процесів на українських землях, наростання напруги в Україні та концептуалізації різних аспектів української Національно-релігійної війни багато в чому виходять за рамки концепції, віддаляючи образ ранньомодерної української історії від канви цієї концепції.

Джерела та література:

1. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії / Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв, 2010. – 360 с.
2. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи “домової війни” в Речі Посполитій? / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2003. – Вип. 3. – С. 369–414.
3. Akthoen D. M. That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish Lithuanian Commonwealth, 1550–1830: Dissertation for the degree of Doctor Philosophy (History) in the University of Michigan, 2000 / D. M. Akthoen. – P. 17–593.
4. Chynczewska-Hennel T. Polski historycy o Kozaczyźnie XVII wieku / T. Chynczewska-Hennel // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XVIII століть. – К., 2000. – С. 285–293.
5. Gawlas S., Grala H. Nie masz Rusi w Rusi / S. Gawlas, H. Grala // Przegląd historyczny. – 1986. – Т. XXVII. – З. 2. – С. 331–351.
6. Gawlas S., Grala H. I na Rusi rwibić musi / S. Gawlas, H. Grala // Przegląd historyczny. – 1986. – Т. XXVIII. – З. 3. – С. 545–556.
7. Grabski A. Orientacje polskiej myśli historycznej / A. Grabski. – Warszawa, 1972/
8. Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały / O. Halecki. – Lublin, 1994.
9. Halecki O. The Limits and Divisions of European History/ O. Halecki. – London; New-York, 1950.
10. Halecki O. Borderlands of Western Civilizations. A History of East Central Europe/ O. Halecki. – New-York, 1952.
11. Historia Europy Środkowo-Wschodniej / Pod red. J. Kłoczowskiego.– Lublin, 2000. – Т. 1.

12. Kłoczowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w historiografii krajów regionu / J. Kłoczowski. – Lublin, 1993.
13. Kłoczowski J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza / J. Kłoczowski. – Lublin? 1998.
14. Kamiński-Sulima A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795: obywatele, państwo, społeczeństwo, kultura /A. Kamiński-Sulima/ – Lublin, 2000.
15. Lesniak F., Ryś J. Wielka Historia Polski 1506–1586 / F. Lesniak, J. Ryś – Kraków, 1998. – T. 3.
16. Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795 / M. Markiewicz. – Warszawa, 2009.
17. Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Red. M. Dygo, S/ Gawlas, H. Grala. – Warszawa, 1999.
18. Piątkowski L. Wojny polsko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego / L. Piątkowski // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої Польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995). – Львів; Люблін, 1996. – С. 225–245.
19. Samsonowicz H., Tazbir J., Nałęcz T. / H. Samsonowicz, J. Tazbir, T. Nałęcz. Polska. Losy państwa i narodu. – Warszawa, 1992.
20. Samsonowicz H. Dwie koncepcje historii Polski / H. Samsonowicz. – Wrocław, 2007.
21. Serczyk Wł. Historia Ukrainy / Wł. Serczyk. – Wrocław, 1979.
22. Tazbir J. Polska przedmurzem Europy / J. Tazbir. – Warszawa, 2004.
23. Topolski J. Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795) / J. Topolski // Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury. – Poznań, 1994. – T. 2.
24. Wandycz P. Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności / P. Wandycz. – Kraków, 1995.
25. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa, 1968. – Wyd. III.

Володимир Маслак (*Кременчук, Україна*). **Концепція Центрально-Східної Європи як опція для прочитання ранньомодерної української історії сучасними польськими істориками**

У статті аналізуються особливості використання концепції Центрально-Східної Європи в сучасній польській історіографії для дослідження ранньомодерної української історії. З'ясовано, що польські історики ранньомодерного часу модернізували базові підходи до пояснення української

історії саме шляхом впровадження опції Центрально-Східної Європи, витіснивши на маргінес концепції, які панували досі (зокрема, “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої”, “меча, хреста і плуга” та “війни домової”). Це дозволило переглянути візію української історії під кутом визнання самостійності українського історичного процесу як частини європейської цивілізації.

Ключові слова: Центрально-Східна Європа, польська історіографія, ранньомодерна українська історія, концепція.

Владимир Маслак (Кременчук, Украина) Концепция Центрально-Восточной Европы как опция для прочтения ранней новой украинской истории современными польскими историками

В статье анализируются особенности использования концепции Центрально-Восточной Европы в современной польской историографии для исследования ранней новой украинской истории. Установлено, что польские историки модернизировали базовые подходы к прочтению украинской истории как раз путем внедрения этой концепции, оттеснив на задний план прежние доминирующие парадигмы (в их числе концепции “єдиного шляхетського народу Речі Посполитої”, “меча, хреста і плуга”, “войни домової”). Это позволило пересмотреть визию украинской истории под углом признания самостоятельности украинского исторического процесса как части европейской цивилизации.

Ключевые слова: Центрально-Восточная Европа, польская историография, ранняя новая украинская история, концепция.

Volodymyr Maslak (Kremenchuk, Ukraine). The concept of the Central-Eastern Europe as a prism for the explaining of the early modern history of Ukraine.

The article research the using by the Polish historians of the concept of the Central-Eastern Europe for the interpretation of early modern history of Ukraine. As it was investigated the Polish historians modernized their approaches to the Ukrainian history on the base of the implementation of this concept overcoming previous concepts. This made it possible to reconsider the vision of the Ukrainian history under the prism of the recognition that this history is a part of the European civilization.

Key words: Central-Eastern Europe, Polish historiography, early modern history of Ukraine, concept.

Богдан БЕРЕЗЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.1

Історіографія Віленського братства

Тему Віленського братства в різний час досліджували вітчизняні та зарубіжні історики. Найбільш вивченим є найактивніший період діяльності братства – кінець XVI– початок XVII ст. Натомість про наступні 150 років його існування історики писали значно менше. Відтак, залишається чимало білих плям у дослідженні теми Віленського братства. Мало хто з істориків ставив перед собою завдання охопити у дослідженні весь час діяльності Віленського братства, адже воно діяло понад двісті років (1584–1795 рр.) та працювало у різних напрямках: релігійному, культурному, освітньому й політичному.

Уперше системними дослідженнями історії Віленського братства почали займатися російські історики в другій половині XIX ст. На той час Вільно вже більш ніж півстоліття перебувало у складі Російської імперії. Серед перших дослідників був священник Іван Флеров. Так, у 1857 р. він опублікував монографію “О православных церковных братствах” [17], значну частину якої присвятив діяльності Віленського братства. Зокрема, він торкається тем школи, друкарні та підготовки видань при Віленському братстві, а також згадує про будівництво братського храму у Вільні. Іван Флеров розкриває структуру братства: його членство, обов’язки та внутрішні зв’язки, а також взаємини братчиків зі світською та духовною владою.

Наприкінці XIX ст. питання братського руху, зокрема Віленського братства, стали вивчати і в середовищі духовних академій Санкт-Петербурга та Києва. Тематичні статті з’являються у журналі Санкт-Петербурзької духовної академії “Христианское чтение”. Також тема братського руху висвітлюється й у часописі “Труды Киевской духовной академии”. Далі ми докладніше розглянемо найголовніші статті

із цих збірників. У 1862 р. у Петербурзі як додаток до журналу “Христианское чтение” вийшла брошура без зазначення авторства “Виленское православное братство” [1]. У ній охоплено найбільш активний період діяльності Віленського братства – від укладення першого списку братчиків 1584 р. до здобуття ними після кількох десятиліть боротьби всіх прав та свобод віросповідання у 1633 р. Також детально розглянуто питання заснування братства, його протидію унії, протистояння з митрополитами, що прийняли унію, – Михайлом Рагозою, Іпатієм Потієм та Йосифом Рутським.

Наступна хвиля досліджень історії Віленського братства припала на злам XIX–XX століть, що зумовлено святкуванням 300-річного ювілею від дати заснування Свято-Духівського монастиря. У 1897 р. Олександр Міловидов у журналі “Христианское чтение” опублікував статтю – “Заслуги древнего Виленского братства” [10, с. 355–373]. Автор зазначає, що братський храм Св. Духа став головним центром, навколо якого згуртувалися православні віряни міста, тож історія Віленського братства нерозривно пов’язана з цією святинєю. Стаття має загальний характер і пунктиром означає основні віхи двохсотрічної братської діяльності. Міловидов ділить цю діяльність на два нерівні як за активністю, так і за тривалістю періоди: “Проживши перші 50 років бойовим, кипучим життям, братство проіснувало ще трохи більше 150-ти років і потім непомітно зійшло з історичної сцени”.

Майже в той самий час, упродовж 1898–1899 рр., у журналі Київської духовної академії вийшло 6 частин дослідження Дмитра Сцепуро “Виленское Святодуховское братство в 17 и 18 вв.” [15]. Кожна з них охоплює окремі хронологічний період діяльності Віленського братства. У своїх статтях Сцепуро досить детально описує події того часу, посилаючись на вже опубліковані на той час документи з історії Віленського братства (Акти Віленської археографічної комісії та “Архив Юго-Западной России”).

Історик Дмитрій Довгялло у 1911 р. у своїй статті “Виленская Св.-Духова обитель и начало в ней иноческого” [7, с. 1–19] зосереджує свою увагу на кількох проблемах. Спершу він аргументує, чому Свято-Троїцький монастир, при якому виникло та певний час гуртувалось Віленське братство, не можна вповні називати “братським”. А власне “братським”, на його думку, є Свято-Духівський монастир, адже він від самого початку був заснований братчиками. Стаття Д. Довгялла цінна великою кількістю посилань на праці попередніх істориків.

Вагомим дослідженням з історії братського руху є 300-сторінкова праця Олександра Папкова – “Братства” [11]. У ній зібрано інформацію про десятки братств, що діяли наприкінці XVI–XVII ст. Загалом книжка поділена на такі хронологічні періоди: час перетворень братств (1586–1600); боротьба за відновлення ієрархії (1600–1620); період боротьби під час останніх років правління Сигізмунда III (1620–1632), а також час активізації братств за митрополита Петра Могили (1632–1647). Значну увагу дослідник приділив і Віленському братству, охопивши період від надання братству грамоти Патріарха Ієремії II аж до припинення його існування. Для вивчення історії Віленського братства це дослідження є важливим, оскільки показує його обширні зв’язки з іншими братствами – Львівським, Київським, Мінським – і таким чином дає можливість визначити його місце в братському русі загалом.

Віленське братство не оминув увагою і митрополит Макарій (Булгаков), що присвятив йому цілий розділ своєї роботи “История Русской Церкви” [2, с. 419] – “Православные братства, особенно Свято-Троицкое в Вильне”. Дослідник робить акцент на освітній діяльності братства. Він зазначає, що Віленське братство утримувало школу й безкоштовно навчало в ній дітей руської, грецької, польської мов та латини. Крім цього, Віленське братство мало в своєму розпорядженні духовних і світських вчителів для навчання народу в церкві і для церковних співів. Митрополит Макарій також описує братську типографію, в якій братчики друкували книжки для потреб своєї школи грецькою, слов’янською, руською та польською мовами. Як зазначає Булгаков, саме в цій друкарні з благословення митрополита Онисифора Дівочки у 1588 р. братство надрукувало свій детальний статут. Митрополит Макарій згадує і про зв’язки поміж різними братствами в культурно-освітній сфері. Зокрема, Віленське братство налагодило зв’язок зі Львівським братством і отримало від нього перші листки “Адельфотес”. У зворотному листі віленські братчики висловили надію, що праця над граматиною буде завершена, і попросили двісті примірників цієї граматики за обумовленою ціною, а також попросили вислати двох дяконів, які б могли провадити науку. До цього листа додавались 30 примірників їхнього статуту і ще книга “Маргарит”. На завершення цього листа віленські братчики просили львівських, щоб вони вислали копію грамоти, наданої Львівському братству східними патріархами.

Загалом митрополит Макарій позитивно оцінює культурну та освітню діяльність братств, зокрема й Віленського братства, в контексті історії Церкви.

Історію Віленської братської школи досліджував історик Костянтин Харлампович. Він вивчав православні школи XVI–XVII ст. [18], більшість з яких існували саме при братствах. В окремому дослідженні “Западнорусские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в.” [19] історик описав просвітницьку діяльність православних братств, зокрема і Віленського. Костянтин Харлампович зазначає, що віленські міщани одними з перших відчули потребу організувати школу, що й зробили при Троїцькому монастирі ще до виникнення при ньому братства. У цьому виданні історик детально описує процес правового утвердження Віленського братства, що полягав в отриманні грамоти на культурно-освітню діяльність з підтвердженням від київського митрополита Онисифора Дівочки та від короля Стефана Баторія.

Якщо звернутися до праць українських істориків, що досліджували тему братського руху, то потрібно насамперед згадати Бориса Грінченка. Саме він у 1907 р. в київській “Просвіті” видав невелику брошуру “Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького” [3], в якій окреслив головні напрямки просвітницької діяльності братств.

Майже в цей самий час до теми братського руху звертається і Михайло Грушевський. Він описує початки Віленського братства в 6-му томі “Історії України-Руси”, а через десятки років продовжує дослідження в 6-му томі “Історії української літератури”. В 6-му томі “Історії України-Руси” м. Грушевський в розділі “Львівське братство і братський рух” [4, с. 526–538] висвітлює діяльність Віленського братства в ширшому контексті братського руху. Грушевський пише, що поряд із братством у Львові виникає братство й у Вільні, якому судилося відіграти надзвичайно важливу роль. У цій праці історик наводить процес легалізації Віленського братства, заснованого у 1584 р. митрополитом Онисифором Дівочкою при монастирі Св. Трійці. Грушевський зазначає, що Львівське та Віленське братства консультувались та обмінювались текстами уставів (статутів). Коли Львівське братство отримало устав від Патріарха Йоакима 1586 р., то передало зразок Віленському братству. А коли Віленське братство запропонувало змінену редакцію статуту митрополитові Онисифору у 1587 р., то переслало надруковані

примірники Львівському братству. Про надання Віленському братству грамоти від Патріарха Ієремії та її підтвердження королем Сигізмундом III М. Грушевський пише так: "...реформована братська організація на самих перших кроках своїх була санкціонована найбільш авторитетними сферами, які тільки можна було собі подумати – патріархами, королем, синодами місцевої єрархії. Був се факт немалої ваги, який не зістався без впливу на успіхи сеї нової організації" [4, с. 526].

Варто уточнити, що має на увазі М. Грушевський, говорячи про: "реформовану братську організацію". Під цим він розуміє новий тип братств на противагу тим, які діяли при церквах у попередні століття. Діяльність нових братств набувала релігійно-культурного та національного змісту, а самі "реформовані" братства брали широку участь у справах церковної організації.

Михайло Грушевський описує також процес заснування при Віленському братстві школи. У 1592 р. Львівське братство зазнавало сильного тиску з боку єпископа Гедеона Балабана, через що вчителі братської школи були змушені переїхати: вчитель Транквіліон Ставровецький – до Вільна, а Лаврентій Зизаній – до Бреста. Але у Бресті місцевий єпископ Іпатій Потій теж розгромив братську школу, попередньо випросивши в короля привілей на підпорядкування школи собі. І тому чи не єдиною надією православних залишалася школа Віленського братства. Грушевський цитує автора "Перестороги" (1606), що Віленське братство все ж міцно тримається купи при підтримці православних магнатів та решток дисидентів (мається на увазі протестантів).

Насамкінець Грушевський стверджує, що Віленське братство посідало провідне місце серед інших братств: "У першій стадії боротьби православних з унією, в епоху її проголошення, віленське братство, в релігійній полеміці спеціально займає перше місце між усіма братствами"[4, с. 537].

Через два десятиліття історик знову повертається до дослідження діяльності Віленського братства, але цього разу досліджує вже полемічні твори братчиків. Так, у 6-му томі "Історії української літератури" Грушевський присвячує цілу главу темі "Твори, викликані відновленням єрархії (1620-2)". Тут головну увагу він звертає на твори, що вийшли після відновлення єрархії в Київському братстві та Віленському братстві.

Відомо, що відновлення православної єрархії спричинило нову хвилю видання полемічної літератури. Як зазначає Грушевський, діячі

Віленського та Київського братств діяли тоді разом. У 1621 р. у Києві вийшла друком “Протестація” Іова Борецького (28 квітня), у Вільні вийшла “Верифікація” Мелетія Смотрицького (4 квітня). З боку уніатів влітку 1621 року з’явився твір “Лист до законників”, який виразно полемізує з вищезазначеними двома братськими творами. Ця праця Грушевського цікава тим, що він досліджує не тільки документи з історії Віленського братства, але, як історик, – і тексти видань братчиків, аргументи обох сторін у полемічній дискусії.

Серед статей інших дослідників початку ХХ ст. деякі присвячено окремим аспектам діяльності Віленського братства, напр. його статутам. Так, Амвросій Криловський у виданні про Львівське ставропігійне братство [12, с. 67] порівнює його статут із тим статутом Віленського братства, який зберігся (відомо, що перший Чин, або Устав, не дійшов до нас). Він стверджує, що Віленський статут визначав організацію братських відносин, побудованих на любові.

З-поміж українських істориків, які досліджували тему братського руху у другій половині ХХ ст., без сумніву, потрібно згадати Ярослава Ісаєвича. Серед досліджуваних братств він не оминув своєю увагою і Віленське братство, про яке писав головним чином у контексті зв’язків із Львівським ставропігійним братством. Фундаментальна праця Ісаєвича “Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.” [8] побачила світ у Києві ще 1966 р. А через 40 років (у 2006 р.) під назвою “Voluntary brotherhood” [24] в Канаді вийшов доопрацьований (зокрема звільнений від ідеологічних настанов радянської доби) англомовний варіант цієї праці. Вступ до книжки під назвою “Духовне братство” був перекладений з англійської та опублікований у Дрогобицькому краєзнавчому збірнику в 2012 р. [9, с. 170–182]. У книжці “Voluntary brotherhood” докладно розкривається діяльність Віленського братства, функціонування його школи та друкарні. Ярослав Ісаєвич особливо наголошував на тісних зв’язках між Львівським і Віленським братствами на самому початку їх заснування. Історик пише про взаємні візити вчителів та про передачу навчальних книг із Львівської школи до Віленської. Як приклад, Ісаєвич наводить лист подяки новогрудського воеводи Федора Скуміни-Тишкевича членам Львівського братства за надісланих вчителів та передані книги до Віленського братства. У статуті Віленського братства 1588 р., пише Ісаєвич, було закладено структуру членства – “духовенство, шляхта та міщани” [24, с. 44], а також окремо зазначено мови викла-

дання – “руська мова, грецька та польська для дітей членів братства та для бідних дітей”.

Ярослав Ісаєвич акцентує увагу на постатях друкарів, які належали до братства від самого початку. Зокрема він пише про представника великого друкарського роду Кузьму Мамонича, який був членом Віленського братства, представляв його інтереси, а також друкував для нього книжки.

Серед сучасних вітчизняних досліджень теми братського руху важливою є історіографічна стаття Олександра Черкасова, надрукована 2002 р. в “Українському історичному журналі” під назвою “Братські школи у висвітленні вітчизняної історичної науки середини ХІХ – початку ХХ ст”. [20]. Вона присвячена головним чином історіографії шкіл Львівського та Київського братства, але в ній є згадка про те, як історики ХІХ ст. порівнювали статути Віленського та Львівського братства. Адже саме братські статути регламентували порядок діяльності шкіл при братствах.

Дослідник Леонід Тимошенко, порушуючи тему історії братського руху, торкається окремих аспектів діяльності Віленського братства. Одна з його статей “Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект” [16] присвячена питанню оформлення ставропігії у братських статутах, зокрема і в статуті Віленського братства. Порівнюючи статути Львівського Успенського братства та Віленського братства, Тимошенко слідом за Криловським відзначає більш суворий характер першого. Ще один масив праць, який слід згадати у нашій статті, – дослідження сучасних іноземних істориків, які більшою чи меншою мірою звертали увагу на Віленське братство у своїх роботах. Переважно такі згадки про Віленське братство виринають у контексті ширших процесів, що відбувалися в Церкві на зламі ХVІ–ХVІІ століть (наприклад, Берестейський собор 1596 р.). Утім, маємо кілька спеціалізованих досліджень, де тема Віленського братства є провідною.

З-поміж сучасних російських істориків на тему Віленського братства писала дослідниця Світлана Лукашова. Вивченню діяльності Віленського братства вона присвятила частину своєї монографії “Мирянне и Церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце ХVІ в.” [14]. На початку своєї праці С. Лукашова стверджує недостатній рівень вивченості теми Віленського братства: “Майже не вивченими залишаються основні риси ідеології Віленського братства до 1594 р. і

специфіка його організаційної структури” [14, с. 26]. У своїй монографії дослідниця аналізує загальні процеси, притаманні братському руху, ілюструючи їх прикладами з історії Віленського братства. Таким чином виринають теми членства братства, його статутів, традицій. Наприклад, Лукашова стверджує наявність традиції складання братської присяги членами Віленського братства.

Лейтмотивом її монографії є вивчення відносин єпископів із об’єднаннями мирян – братствами, тож і історію Віленського братства дослідниця розглядає у відповідному ключі. Зокрема, вона докладно описує контакти Київського митрополита з Віленським Троїцьким братством, попередньо окресливши взаємини Віленського братства та Онисифора Дівочки, оскільки саме він дав благословення на заснування братства у 1588 р. Дослідниця подає аналіз динаміки взаємин віленських братчиків із митрополитом Михайлом Рагозою. Лукашова відзначає, що на самому початку стосунки розгорталися досить конструктивно. Є лист до Львівського братства від 22 жовтня 1591 р. від новгородського воєводи Федора Скуміну-Тишкевича, який підтверджує факт вступу митрополита до Віленського братства. Проте ситуація різко змінилася 1594 р., після того як Віленське братство написало “Інструкцію” на собор. Стосунки зовсім погіршилися напередодні Берестейського собору 1596 р. Цілковите охолодження взаємин між братчиками та митрополитом відбулося внаслідок долучення митрополита Рагози до процесу підготовки унії з католиками. Цей крок ієрарха викликав у братчиків полемічні виступи. Одним з ініціаторів таких виступів став проповідник Свято-Троїцького собору Стефан Зизаній, що спричинило гоніння проти нього. На “справі Стефана Зизанія”, тобто справі про переслідування братського проповідника, дослідниця зупиняється окремо.

Дослідження С. Лукашової охоплює період до кінця XVI ст. Авторкою документально проілюстровано процеси, що відбувались у той час у Вільні, та проаналізовано участь у них Віленського братства.

Звертався до теми Віленського братства і професор історичного факультету Московського державного університету Михайло Дмитрієв. Частину своєї книжки “Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.” [6, с. 89–132] він присвятив питанням реформи церкви напередодні Берестейського собору 1596 р. Історик наголошує на тому, що у 70-ті–80-ті роки XVI ст. в Речі Посполитій польський протестантизм досягає свого апогею і в цей же час активно розгортаються Контрреформація і католицька реформа. Нова ситуація

у православному середовищі засвідчила, за словами М. Дмитрієва, що “вище духовенство явно не встигало за змінами”. Натомість “ви-моги мирян до духовенства та церкви зростали”. Історик відзначає, що в цій ситуації визріли дві програми реформ, одну з яких висунули представники єпископату, другу – представники братств (серед інших і Віленського та Львівського). Спроби церковних змін із опорою на ду-ховенство були здійснені єпископами на Берестейському соборі 1590 р., а також на наступних соборах – 1591, 1593 і 1594 рр. Історик наголошує на важливості саме собору 1594 р., оскільки на ньому були присутні митрополит Рагоза, два єпископи – Іпатій Потій та Кирило Терлецький, а також духовенство і представники Віленського, Львівського, Красно-ставського, Гольшанського, Городоцького, Галицького, Більського та інших братств. Як зазначає автор, важливе значення мала інструкція, яку привезли до Бреста віленські послы. Вона була підписана урядни-ками князівства Литовського, зокрема новогрудським воєводою Федо-ром Скуміною-Тишкевичем, брестським каштеляном Григорієм Вой-ном, мстиславським каштеляном Семеном Войном. Віленська інструк-ція окреслювала місце і роль братств у Православній Церкві. Крім того, у ній містилась вимога підтвердження прав та статусу братств, моно-польного права братств на друкування книг та закріплення обов’язковості внесення від митрополита, єпископів та настоятелів монастирів щоріч-ної платні на потреби школи, друкарні та ін.

Підсумовуючи, автор зазначає, що якщо на соборі 1591 р. було досягнуто компромісу і намітилась тенденція співпраці мирян та духо-венства, то ситуація в 1594 р. змінилась – влада духовенства була під питанням. Тобто дві програми реформ, розглянутих на соборах 1590 р. та 1594 р., різнилися у визначенні ролей духовенства та мирян у церковному житті. На сьогодні діяльність Віленського братства чи не найбільш повно висвітлена у статті польського історика Томаша Кемпи “Wileńskie bractwo Św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w.” [25]. Тому вона заслуговує на особливу увагу. До певної міри ця стаття є про-довженням досліджень Кемпи постаті князя Острозького, а також теми Берестейського собору 1596 р. Дослідження охоплює найактивніший період діяльності Віленського братства – 1584–1632 р.р, хоча окремі аспекти діяльності братчиків розглянуті аж до періоду окупації Вільна московськими військами у 1655–1661 рр. Автор розкриває структуру членства братства. У 90-х роках XVI ст. членами братства, пише Кемпа,

були близько 370-ти осіб; окрім віленських міщан, до братства належали представники знатних родів Тишкевичів, Сапет, Войнів та Мамоновичів. Дослідник описує процес надання братству Ставропігії Ієремією II (1588) та викладає програму реформ, запропоновану представниками братств на соборі 1594 р., яка, втім, була відхилена церковною ієрархією. Томаш Кемпа зазначає, що на той час існували різноманітні осередки, які противилися унії, серед них були і братства. Історик звертає увагу на важливу діяльність Віленського братства, що розгорнулася навколо будівництва власного храму – церкви Св. Духа.

Окремо дослідник описує перебування у Вільні Іпатія Потія (1599–1613) та переведення православних церков міста в унію. Православне братство активно боролось за свої права на сеймах. Саме в цей час, зазначає Кемпа, воно стає не лише культурним і релігійним осередком, а й політичним. Адже братчики починають відстоювати релігійні права своєї спільноти на сеймиках і Сеймі.

Кемпа також досліджує економічну діяльність братства. Її основу забезпечували маєтки Троїцького монастиря, які перебували в управлінні братчиків і приносили їм прибутки. Крім того, члени Віленського братства купували іншу нерухомість і надавали позики. У 1624 р. економічна ситуація дозволила братству взятися до будівництва мурованої церкви Св. Духа. У 1628 р. через протидію короля Сигізмунда III будівництво довелося призупинити, однак у 1632 р. церкву було збудовано.

Наприкінці своєї статті Томаш Кемпа вказує на основні причини занепаду Віленського братства в другій половині XVII ст. На його думку, це було пов'язано з послабленням позицій Православної Церкви в Речі Посполитій, а також із занепадом самого Вільна як столиці Великого князівства Литовського після московської окупації 1655–1661 рр. У своїй статті “Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku” [26] білоруський історик Антоній Миронович розглядає структуру членства Віленського братства, посиляючись на реєстр братчиків 1584 р. Він пише, що членами братства ставали не тільки мешканці Вільна, але й інших міст – Більська, Орші, Бреста та Пінська. Крім того, історик зауважує, що до списку віленських братчиків невдовзі приєдналися люди духовного та шляхетського станів.

Миронович відзначає важливу роль ставропігійних братств – Львівського та Віленського – у розвитку братств в інших містах: Красноставі та Рогатині (1589), Бресті, Городку та Гологорах (1591), Перемишлі та Комарній (1592), Більську, Галичі й Любліні (1594), Могилеві та Ста-

рій Солі (1600) та ін. У своїй статті історик згадує про звернення членів Віленського братства та православних членів Віленського магістрату від 13 липня 1595 р. до воєводи Кшиштофа Радзивілла з проханням про підтримку та захист від примусу перейти під “владу римського папи”. За словами Мироновича, лише з обранням нового короля 1632 р. і прийняттям т. зв. “Пунктів заспокоєння” протиборча діяльність братства перейшла у спокійне русло і братство нарешті отримало дозвіл добувати церкву Св. Духа.

Окремо Миронович вивчає питання фінансової допомоги, яку надавали Віленському братству його члени та меценати. Зокрема, у 1636 р. воно отримало благодійні внески від своїх членів – Семеона Івановича Азарича та Павла Коссобуцького. Колишній старійшина братства Лаврентій Древтовський передав братству свій фільварок під Вільном та цегельню, а також будинки у Вільні і в Антоколі (тепер – один із найстаріших північно-східних районів Вільнюса).

Литовський історик Церкви Даріюнас Баронас у статті “*Stačiatikių Šv. Dvasios brolijos įsisteigimas Vilniuje 1584–1633m*” [22] узагальнив історіографію та вже опубліковані джерела. Д. Баронас подає як російськомовні дореволюційні матеріали, так і цікаві дослідження американських, польських, литовських істориків, які вивчали історію Віленського братства. Він посилається як на Айваса Рагаускаса у контексті медових братств [27] у Вільні, так і на філологічне дослідження Кристини Сваревичюте про “Діалог” [28] Мелетія Пігаса, який вийшов у братській друкарні. У своїй статті він робить кілька висновків щодо діяльності Віленського братства. Зокрема, Баронас зазначає, що Віленське братство Св. Духа як представництво місцевої православної громади було створене для того, щоб відновити життя Церкви, яке в цей час переживало внутрішню кризу, а також тиск із боку Західної церкви.

Говорячи про початки братства, історик наголошує на ролі церковних ієрархів. У 1584 р. Київський митрополит Онисифор Дівочка дає благословення на братську діяльність. А вже 1588 р., під час подорожі по Польщі і землях Великого князівства, Константинопольський патріарх Ієремія II затверджує братський статут.

Баронас зазначає, що велику підтримку братству на початковому етапі (1589–1592) надавали шляхетські роди – мінського воєводи Богдана Сапєги, новогрудського воєводи Федора Скуміни-Тишкевича та троцького підкоморія Богдана Огінського. Баронас підкреслює важливість зв’язків Львівського та Віленського братств, які були дуже тісними до цер-

ковної Унії 1596 р., особливо в освітній сфері, коли Віленське братство запрошувало та розміщувало у Вільні братських вчителів зі Львова.

Литовський історик зосереджує свою увагу на початках монастиря при церкві Св. Духа. На його думку, про монастирське життя у ньому можна говорити лише з початку XVII ст., коли настоятелем монастиря став Леонтій Карпович.

Підсумовуючи, Баронас зазначає, що більшість представників братства були жителями Вільна. Членів братства єднала православна віра, але, крім того, багато членів братства мали сімейні та професійні зв'язки. Віленському братству вдалося об'єднати різні соціальні класи і представників різних професій. В період з 1592 по 1633 р. членами Віленського братства були понад 500 осіб. Баронас вважає, що це було братство, якому вдалося відповісти на найскладніші виклики того періоду та вести плідну освітню й культурну діяльність.

Цікавою є стаття литовської дослідниці Рути Віткаускене у збірнику “Литовські монастирі”, присвячена Свято-Духівському монастирю “Vilniaus stačiatikių vienuolynas ir Šv. Dvasios cerkvė” [29]. У ній авторка окреслює головні віхи історії Віленського братства, починаючи з 1584 р., від монастиря Св. Трійці.

Частина статті присвячена видавничій діяльності, яка провадилася в братському монастирі. Дослідниця перелічує знакові видання братської друкарні: “ΘΡΗΝΟΣ” (“Тренос”, 1610 р.), “Граматика слов'янська” (1619 р.), автором яких був Мелетій Смотрицький, твір на поховання ректора Йосифа Бобриковича від вдячних студентів братської школи (1635 р.). Віткаускене також відзначає важливий внесок братства у випуск “Требника” (1646 р.) митрополитом київським Петром Могилою.

Дослідниця порушує важливе питання зберігання в монастирі Св. Духа мощей трьох віленських мучеників – Антонія, Євстафія та Іоанна, які були вбиті за віру при дворі Великого князя 1346 або 1347 р. Проте коли саме і за яких обставин мощі були перенесені до монастиря Св. Духа, дослідниця не пише.

Важливе значення для історіографії Віленського братства становлять дві біографічні книжки про його діячів. Перша з них – книжка Любові Левшун “Леонтій Карпович. Жизнь и творчество” [13]– присвячена ігумену Свято-Духівського монастиря Леонтію Карповичу. Л. Левшун зазначає, що Лонгин (світське ім'я Леонтія Карповича) потрапляє до Вільна саме в той час, коли місцеве братство почало боротьбу проти унійних намірів ієрархії. Леонтій Карпович стояв при

витоках Свято-Духівського монастиря, який виник на базі братської церкви Св. Духа. Деякий час Леонтій Карпович був “шпитальним дозорцем”, тобто турбувався вбогими при монастирі, пізніше “слугою і писарем” братським та “церковним будівничим”. А після вимушеного відходу з Вільна Стефана Зизанія саме Лонгин стає “головним типографом” і “коректором”. У 1610 р. у братській друкарні виходить твір Мелетія Смотрицького “ΘΡΗΝΟΣ” (“Тренос”), що спричинився до справжнього вибуху. Сам король розпорядився знищити весь наклад, а коректора “Лонгина Карповича” затримати в тюрмі при Ратуші. Там Карпович провів два роки, незважаючи на активні спроби братчиків його визволити. Він зміг вийти тільки 1612 р. і після лікування знову взявся до роботи у братстві. У 1615 р. Карпович випускає проповіді “Казаньє двоє”, а 1618 р. стає ректором братської школи. Помер Леонтій Карпович у вересні 1620 р. Як бачимо, біографії окремих братчиків проливають світло на діяльність Віленського братства загалом.

Іншу важливу біографічну книжку “Meletij Smotruc’kuj” [23] написав американський дослідник Девід Фрік. Хоч він, головним чином, зосереджується на житті та творчості Мелетія Смотрицького, але частину дослідження присвячує опису інституцій, в яких працював Смотрицький, – монастиря Віленського братства, а також монастирської друкарні та школи.

Девід Фрік зупиняється на основних творах Смотрицького – “ΘΡΗΝΟΣ” (“Тренос”), який вийшов 1610 р. у друкарні Віленського братства, а також “Євангеліє з проповідями” та “Граматіку слов’янську”. Це відбулось під час керування друкарнею Леонтієм Карповичем.

Зрозуміло, що у центрі уваги авторів біографічних досліджень – особистості Смотрицького і Карповича та їхній життєвий шлях, проте саме ці книжки дають змогу тісніше познайомитись з особами, які займали ключові посади у Віленському братстві. На закінчення кілька слів треба сказати про роботу канадського історика українського походження Ігоря Шевченка. У своєму дослідженні “Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття” [21, с. 140–174] Шевченко поміж іншим згадує про Віленське братство. У дев’ятому нарисі “Відродження руської віри” він наводить перелік подій, які сприяли відродженню Православної Церкви після занепаду кінця XVI ст. Серед таких подій історик називає організацію освітніх осередків князя Курбського поблизу Ковеля та князя Острозького в Острозі, організацію православних братств у Львові та Вільні й отри-

мання ними ставропігії від східних патріархів, організацію при братствах шкіл та друкарень.

Наступний розділ Ігор Шевченко присвячує полемічній літературі кінця XVI – початку XVII ст. Її перша хвиля почалась після виходу у Вільні книжки Петра Скарги “Про єдність Божої церкви”, на що православна сторона дала відповідь твором “Апокризис”. Друга хвиля виникла на ґрунті відродження православної ієрархії у 1620 р. і боротьби за її легалізацію, що почалася “Протестацією” Іова Борецького (1621 р.).

Ігор Шевченко у своїх нарисах аналізує методи, в першу чергу культурно-просвітницькі, до яких вдавалися братства, зокрема і Віленське, для досягнення своєї мети. У підсумку зазначимо, що опрацьована історіографія вітчизняних та зарубіжних істориків з теми Віленського братства засвідчує, що кожний з названих авторів досліджував аспект багатогранної діяльності братської організації у місті Вільно. У цій статті ми простежили історіографію Віленського братства. Не менш важливим завданням є дослідження історіографії, присвяченої окремим темам, пов’язаним з історією Віленського братства, зокрема братській школі, братській друкарні, братському монастиреві, але це вже теми наступних більш вузьких досліджень історії Віленського братства.

Джерела та література:

1. Виленское православное братство. – СПб., 1862.
2. Булгаков М. История Русской Церкви / М. Булгаков. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994–1996. – Т. 9. – С. 419.
3. Грінченко Б. Братства і просвітна справа на Україні за польського панування до Б. Хмельницького. / Б. Грінченко. – Товариство “Прогрес”. – К., 1907.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. (Репринтне видання / М. Грушевський). – К.: Наукова думка 1995. – Т. VI. – Розд. V. – С. 526–538.
5. Грушевський М. Історія української літератури / М. Грушевський. – Т. 6. – К.: АТ “Обереги”, 1995. – С. 210.
6. Дмитриев М. В. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. / М. В. Дмитриев. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – С. 89–132.
7. Довгялло Д. И. Виленская Св.-Духова обитель и начало в ней иноческого общежития / Д. И. Довгялло // Памятная книжка Виленской губернии на 1911 год. – Вильна: 1911. – С. 1–19.
8. Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Я. Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 1966.

9. Ісаєвич Я. Духовне братство (Мирянські братства у ранньомодерній історії України) / Я. Ісаєвич. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. XVI. – Дрогобич: Коло, 2012. – С. 170–182.

10. Миловидов А. И. Заслуги древнего Виленского братства для западнорусской церкви и народности / А. И. Миловидов // Христианское чтение. – 1897. – № 11. – С. 355–373.

11. Папков А. А. Братства. / А. А. Папков. – 1900.

12. Крыловский А. Львовское ставропигальное братство (Опыт церковно-исторического исследования). / А. Крыловский. – К., 1904. – С. 67.

13. Левшун Л. В. Леонтий Карпович. Жизнь и творчество / Л. В. Левшун. – Мн.: Экономпресс, 2001. – 288 с.

14. Лукашова С. Миряне и Церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI в. / С. Лукашова. – М., 2006.

15. Сцепуро Д. Виленское Святодуховское братство в 17 и 18 вв. / Д. Сцепуро. // ТКДА, 1898. – № 9. – С. 75–96; 1898 – № 11. С. 345–373; 1899. – № 4. – С. 546–577; 1899. – № 6. – С. 225–262; 1899. – № 8. – С. 250–267–563; 1899. – № 9. – С. 30–52.

16. Тимошенко Л. Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії: Історіографічний аспект / Л. Тимошенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2006–2007. – № 15. – С. 250–267.

17. Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях / И. Флеров. – С. – Пб., 1857. – Минск, 1996 (Репринтне видання). – 200 с.

18. Харлампович К. В. Западнорусские православные школы 16 и начала 17 вв. / К. В. Харлампович. – Казань, 1898.

19. Харлампович К. В. Западнорусские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII в. / К. В. Харлампович. – СПб., 1899.

20. Черкасов О. Братські школи у висвітленні вітчизняної історичної науки середини XIX – початку XX ст. / О. Черкасов // Український історичний журнал. 2002 – № 3. – С. 74–84.

21. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / І. Шевченко. – Львів, 2001. – С. 140–174.

22. Baronas D. Stačiatikių Šv. Dvasios brolijos įsisteigimas Vilniuje 1584–1633 m. // *Важны́я історы́я студы́я*. – Vilnius, 2012. – P. 47–97.

23. Frick D. A. *Meletij Smotryc'kyj*. – Cambridge, 1995. – P. 57–60.

24. Isaievych I. *Voluntary brotherhood: confraternities of laymen in early modern Ukraine*. – Edmonton; Toronto: Canadian institute of Ukrainian studies press, 2006. – XXXI. – 324 p.

25. Kempa T. Wileńskie bractwo Św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. – № 21. – Białystok, 2004. – S. 47–69.

26. Mironowicz A. Bractwa cerkiewne na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku // *Elpis* 2012 – rocznik 14. Zeszyt 25–26. – S. 307–368.

27. Ragauskas A. Midaus brolijos – Vilniaus stačiatikių kultūros fenomenas (XV a. vidurys – XVII a. vidurys) // *Florilegium Lithuanum*. – Vilnius, 2010. – P. 229–241.

28. Svarevičiūtė K. “Meletijo Pigo ‘Dialogo’ dedikacijos adresatas” // *Literatūra*. – T. 48. – 2006. – Nr. 3. – P. 79–81.

29. Vitkauskienė R.B. Vilniaus stačiatikių vienuolynas ir Šv. Dvasios cerkvė // *Vadovas*. – Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1998. – P. 404–410.

Богдан Березенко (Київ, Україна). Історіографія Віленського братства

Статтю присвячено історіографії Віленського братства. Автором зроблено спробу проаналізувати основні роботи істориків на цю тему з середини XIX ст. і до початку XXI ст. Розглянуто праці як вітчизняних істориків, так і зарубіжних – американських, російських, польських, литовських та білоруських.

Ключові слова: Віленське братство, історіографія, Грушевський.

Богдан Березенко (Київ, Україна). Історіографія Віленського братства

Статья посвящена историографии Виленского братства. Автор предпринял попытку проанализировать основные работы историков на эту тему начиная с середины XIX в. и до начала XXI в. Рассмотрены труды как отечественных историков, так и зарубежных – американских, российских, литовских и белорусских.

Ключевые слова: Виленское братство, историография, Грушевский.

Bogdan Berezenko (Kyiv, Ukraine). Historiography of the Vilnius brotherhood

The article is dedicated to historiography of the Vilnius brotherhood. In this article, it has been made an attempt to analyze the main works of historians from the middle of XIX century till XXI century.

The author analyzes works of native historians, as well as works of historians from USA, Russia, Poland, Lithuania and Belarus.

Key words: Vilnius brotherhood, historiography, Hrushevski.

Олександр СЛІСАРЕНКО
(Дніпропетровськ, Україна)

УДК: 94(485): 355.48 “1709/1714”

Карл XII і Запорозька Січ

Хоча історія вивчення Великої Північної війни нараховує вже 300 років, по сьогоднішній день лишається ціла низка не вивчених чи слабо вивчених аспектів цієї війни. Особливо характерною є ця ситуація для української історіографії. Основною причиною такого становища була політико-ідеологічна залежність українських земель від Російської держави, що прямо диктувала ті чи інші оцінки історичних подій та постатей нашої історії. Типовим прикладом є класичне радянське дослідження В. О. Голобуцького “Запорожское казачество”. Автор зумів обійти повною мовчанкою участь запорожців у Полтавській битві, руйнування ж Січі російськими військами визначив як “вступление царских войск в Сечь”, в якій лишилось тільки 300 козаків, а всі інші розбіглися. Ватажків Січі – Гордієнка, Сорочинського та Симоненка оголосив таємними агентами І. Мазепи [2, с. 337]. Дещо інакше ситуацію запорозько-шведських стосунків подає Є. В. Тарле, хоча й його монографію написано під сильним тиском радянської цензури. Однак наукова добросовісність академіка не дозволила йому замовчувати факт майже одностайної підтримки шведів Запорозькою Січчю [9, с. 333]. Саме з-під його пера і виходить теорія про залежність позиції січових провідників від І. Мазепи: “Сношения Карла XII с атаманом запорожских изменников шли через Мазепу и Орлика” [9, с. 310]. Реально історіографічна ситуація почала змінюватись лише з початком 1990-х рр. Саме в цей час вітчизняна історіографія почала позбавлятися багатовікових штампів щодо подій Північної війни.

Але, насамперед, це стосувалося постаті І. С. Мазепи та мотивів його переходу на бік шведів. Мазепіана має уже численну історіографію, а от позиція Запорозької Січі та її керівників залишається мало-

дослідженою. Переважно політика Запорозької Січі й тепер розглядалася у прив'язці до діяльності гетьмана І. С. Мазепи. Напр. таким чином побудовано подачу матеріалу у монографії С. Павленка “Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники”, де серед інших діячів української історії приділено трохи уваги й лідерам Запорозької Січі – К. Гордієнку, Ф. Нестулею, П. Сорочинському та Я. Богушу [5, с. 235–238]. Аналізуючи нечисленні праці, що розглядали роль Запорозької Січі в подіях Північної війни, можна відзначити, що всі вони фактологічну основу ґрунтують на матеріалах 3-го тому праці Д. І. Яворницького “Історія запорізьких козаків” [11], з невеличкими доповненнями іноземних наративних джерел, насамперед, зі “Щоденника” Д. Крмана, не відомого Яворницькому в період написання вказаної праці [3].

Виходячи з історіографічної ситуації, автор цих рядків бачить свою мету у подальшому поглибленому аналізі наявних джерел, очищенні висновків попередників від ідеологічних нашарувань та намаганні відтворити більш реально та адекватно ситуацію, в якій опинилась Січ у переломний період Північної війни (1708–1709 рр.), а також в час перебування шведського короля в “Бендерській еміграції” безпосередньо поблизу території України та Січі (осінь 1709 – весна 1713 рр.).

Автор даного матеріалу вважає спрощенням підхід до ролі Запорозької Січі як другорядного учасника вказаних подій, що йшов лише у фарватері політичних стосунків Карла XII з гетьманами І. Мазепою та П. Орликом.

Між тим, політико-правове становище Запорозької Січі (Вольностей Запорозьких) суттєво відрізнялося від Гетьманщини (Війська Запорізького) і дозволяє розглядати Січ, як самостійний суб'єкт міждержавних стосунків. В Українській козацькій державі Січ займала особливе місце – вона фактично була державою в державі. Гетьмани, особливо після смерті Б. Хмельницького, не втручалися у її внутрішні справи, напр., у вибори кошового отамана та військової старшини. Січ зберігала окремий адміністративний лад, керувалася власними правовими джерелами та традиціями. Фактично, в часи Івана Мазепи його вплив реалізовувався лише через виплату (або швидше – передачу) царського грошового та матеріального пожалування для запорожців. Цілком традиційною була практика прямого листування царя з січовим товариством поза спиною гетьманів, хоча вони й прагнули спрямовувати таку кореспонденцію через Генеральну канцелярію, обмежуючи такі прямі контакти запорожців.

Нерідко запорожці здійснювали самочинні акції, не рахуючись не лише з гетьманом, а й з російським царем. Насамперед це стосувалося проблеми Самарських городків – Новобогородицької та Новосергіївської фортець та утвореної пізніше поблизу Січі фортеці Кам'яного Затону. Автор уже аналізував цю ситуацію в одній зі своїх попередніх публікацій [7, с. 28–30]. Самостійно вели запорожці свої стосунки і з Кримським ханством. Ще у 1687 та 1689 рр. Січ ухилилась від участі у походах князя В. В. Голіцина на Крим, трохи згодом допомагала при відвертому сприянні хана Петрику під час його повстання проти Мазепи, а наприкінці 1708 р. намагалася укласти прямиий союз з ханом Девлет-Гіреєм II, знову ж таки як самостійний суб'єкт міжнародного права [9, с. 305–306, 331].

Які ж обставини підштовхнули Гордієнка і січовиків до того, щоб стати шведськими союзниками? Пояснення Є. Тарле – мовляв, поведінка авантюрист і самохвала – слід віднести до горезвісних ідеологічних штампів, бо це аж ніяк не серйозні висновки.

Вже з 1688 р. на річках Самара і Оріль, що входили в територію Вольностей Запорозьких (тобто підпорядкованих військовій старшині Низового Війська Запорозького), російські війська спорудили укріплені пункти – Новобогородицьку, Новосергіївську, фортеці, Царичанку та ін. Вони мали служити опорними пунктами армії В. Голіцина при другому поході на Крим. Боротьба з Туреччиною в рамках Священної Ліги завершилася договорами 1700 р. в Карловцях і Константинополі, і запорожці думали, що московські війська будуть виведені з території Вольностей Запорозьких, а укріплення – знесені. Але за 12 років навколо цих пунктів утворилися поселення промисловиків – “селітреників”, у яких був зацікавлений гетьман Війська Запорозького (тодішня офіційна назва України) І. С. Мазепа. Саме він і просив Петра I не виводити військ з території Самарської та Орільської паланок, тим більше, що почалася Північна війна і Росія потребувала селітри як сировини для пороху. Січовики отримували від промисловиків невеликі “шліни” за використання їхніх земель. Однак, побоюючись втратити контроль над цими землями, запорожці в 1701 р. здійснили напади на ці поселення. Мабуть, з подачі І. Мазепи, Петро I вимагав на початку 1702 р. зміни кошового отамана як винуватця цих акцій. Саме тоді Січ і обрала новим кошовим Костянтина Гордієнка.

Втім, ситуація не змінилася – Гордієнко був переконаним прихильником самостійності Січі, тому продовжив боротьбу з проникненням

у Запорозькі землі московських військ і поселень. Особливо значним був конфлікт у червні 1704 р., коли козаки зруйнували Новосергіївську фортецю і намагалися захопити Новобородицьку та Кам'янозатонську. В цій акції брали участь значні сили – 3 тис. козаків, близько чверті всього “січового товариства” [1, с. 92].

Гордієнко займає явно ворожу позицію стосовно до Мазепи як ставленика Москви, а також за його соціальну політику збагачення козацької шляхти за рахунок порушення демократичних позицій Війська Запорозького. Влітку 1704 р. Мазепа ліквідує на Правобережній Україні рух Семена Палія, виразника демократичних тенденцій, лідера антитурецького й антипольського повстання в 1680-х–1700-х рр. з центром у Фастові. Об'єктивно, цей рух підривав сили Августа II, союзника Росії в Північній війні, тому Петро і санкціонував фактичне захоплення Мазепою великих, але зруйнованих в попередні 30 років територій Правобережної України. Саме тоді Гордієнко і заставував підступність Мазепи ім'ям “Махіавелія”.

Втім, гетьман платив йому тим самим. Дослідники пишуть, що Мазепа не терпів самодостатнього і незалежного Гордієнка, неодноразово робив спроби позбавити його отаманства на Січі і навіть фізично усунути [8, с. 46]. Ще жорсткіша ситуація склалася у 1705 р., коли московсько-турецька комісія, у відповідності з Константинопольським договором, зайнялася делімітацією кордону в районі річки Буг (на землях Бугогардівської паланки Запорожжя). Гордієнко намагався перешкодити роботі комісії, а в ході листування з московською владою вимагав включення представників Січі до її складу. Під тиском Москви, яка зменшила платню, Гордієнка другий раз позбавляють булави і знову обирають кошовим гетьманом Петра Сорочинського, ставленика більш консервативного крила запорожців, де вже намітилося соціальне розшарування (початок 1706 р.). Тоді Гордієнко залишає Січ і піднімає заворушення на річці Буг (весна 1707 р.), пізніше він успішно відбиває спробу Мазепи придушити виступи силами двох компанійських полків (близько 2 тис. шабель). В кінці 1707 р. – на початку 1708 р. донський отаман Кіндрат Булавін втік до запорожців після невдалого бою біля Новоайдарського містечка. Запорожці відмовилися видати Булавіна царській владі, але, якщо радикальне крило вимагало негайно підтримати вольницю донську (де теж було багато дезертирів з армії), то консервативне крило пропонувало почекати, потягнути час, усвідомлюючи весь ризик виступу проти Москви. Особливо збивала з пантелику за-

порожців позиція Карла XII. Він вів боротьбу проти Петра не як король і глава держави, який веде війну проти іншого государя і глави іншої держави, а як якийсь персональний двобій лицарів, ігноруючи при цьому всякі дестабілізуючі елементи ворожих держав. Шведський король практично не реагував на соціальні рухи – С. Палія, К. Булавина, не намагався провокувати заворушень в інших районах Росії і Речі Посполитої. Для нього існувало лише одне вирішення питання – польовий бій. Звідси, до речі, ігнорування Карлом XII важливих фортець і міст – облога Полтави чи не перший подібний захід.

Переобрання Гордієнка кошовим не призвело до негайного виступу запорожців. Було дозволено лише добровольцям вступати до лав повстанців під проводом Булавина. Таких виявилось близько 2 тис. осіб [11, с. 278]. Більшість з цих добровольців в Січ не повернулася – в липні 1708 р. при взятті Бахмута військами бригадира Шидловського було знищено 1,5 тис. запорожців – полонених не брали [11, с. 282]. Зрозуміло, що запорожці не отримали царського пожалування і за 1708 р. Таким чином, до кінця 1708 р. на Січі склалася вкрай несприятлива для московської влади ситуація – обтяжливі умови Північної війни з її не зрозумілими для запорожців цілями і наслідками призводили до серйозного погіршення економічного стану; самовладдя гетьмана Мазепи вело до підриву двохсотлітніх січових демократичних підвалин, цінностей і традицій. Крім того, на Січі опинився значний контингент росіян – утікачів від рекрутчини, дезертирів з армії, булавінців – незацікавлених у нормалізації московсько-запорозьких відносин. І цю вибухонебезпечну суміш очолював енергійний, послідовний і авторитетний вождь, приблизно в 40-річному віці, – Гордієнко.

Втім, перехід Мазепи на бік шведів у кінці жовтня 1708 р. був, на нашу думку, повною несподіванкою і для нього, тому керівники Січі не могли відразу чітко висловити свою позицію. Слід віддати належне далекоглядності Петра I – він розумів, що особиста ворожнеча Гордієнка та Мазепи, а також політичне протистояння гетьманської верхівки і “січового товариства” може стати серйозним козирем у нейтралізації мазепинської акції. Майже відразу ж, 30 жовтня 1708 р., Петро I пише лист Гордієнку зі звинуваченнями Мазепи в підступах проти Низового Війська Запорозького. У листопаді у Січ був відправлений стольник Гавриїл Кисленський зі значними сумами для військових старшин і рядових козаків. Самому лише Гордієнку було привезено 500 червонців [11, с. 295]. Дещо пізніше Петро наказав відправляти традиційну платню в Січ – по-

рох, свинець, гроші (5000 рублів). Крім московських емісарів, на користь царя на Січі діяли і посланці нового гетьмана І. Скоропадського – генеральний бунчужний Іван Черняк та інші [11, с. 299; 304]. Всі ці зусилля виявилися безуспішними. Гордієнко зумів затягти переговори до початку весни, виставивши традиційні запорозькі вимоги – знесення на військових землях московських фортець: Кам’яного Затону, Новобогородицької і Новосергіївської, а також передачі під контроль козаків переправи через Дніпро біля містечка Переволочна, де була гетьманська митниця. Паралельно Костянтин Гордієнко вів переговори про союз з кримським ханом, який повернувся на трон – Девлет-Гіреєм II.

Адже Січ могла виставити не більше 15 тис. бійців, реально такі сили не виступали в похід ніколи – потрібні були гарнізони на Коши, у військових містечках (Новий і Старий Кодак, Бугогарт, Самара). Слід мати на увазі, що 1,5–2 тис. запорожців нещодавно загинули в ході повстання Булавіна. Реально Гордієнко міг виступити з 10-ма–11-ма тис. козаків, тобто силами, порівнянними з однією дивізією регулярної армії Петра I. Джерела повідомляють, що деякі козаки (приблизно третина), висловилися проти підтримки Мазепи. Тоді Гордієнко нейтралізував їхній вплив на Військову раду, розславши їх по гарнізонах у військові містечка [11, с. 302]. Тепер на Раді взяли гору демократичні елементи, “чернь”, і рішення про підтримку Мазепи було прийнято в лютому 1709 р. Яких особистих зусиль і внутрішньої боротьби коштувало це рішення Гордієнку, ми ніколи не дізнаємося. Однак він виявився на висоті виклику часу, подолав свої амбіції і неприязнь, погодився на другі ролі в таборі Мазепи і взяв відповідальність повести своїх товаришів у бій тоді, коли багато колишніх однодумців гетьмана – Д. Апостол, Г. Галаган, І. Левенець покинули його і прийшли з “повиною” до царя Петра. Можна дискутувати з приводу мотивів І. Скоропадського, П. Полуботка, С. Палія, але ясно, що вони не змогли піднятися над особистим і залишилися на службі московського царя всупереч колишнім переконанням.

Хай там як, але 1 березня 1709 р. Гордієнко на чолі 4-тисячного загону запорожців був уже в Переволочній, де мав контакти з найближчими соратниками Мазепи – Ф. Чуйкевичем, Ф. Мировичем і К. Мокієвським (останній був ще й родичем гетьмана) [4, с. 302].

Мабуть, тоді було узгоджено деталі взаємної зустрічі непримирених “друзів” і питання про становище запорожців у військах Карла XII – Мазепи і т.д.

Незабаром над Царичанкою сталася сутичка запорожців з російськими драгунськими полками (близько 3 тис. чол..) під командуванням полковника Кемпбела з дивізії генерала К. Ренне. Цей загін був висланий на перехоплення Гордієнка, але, очевидно, сам потрапив у засідку, поніс значні втрати і відступив. У полон потрапило 115 драгунів, кількість загиблих джерела не повідомляють. Число запорожців ніби становило 800 осіб, а це означає, що, здобути перемогу вони могли лише раптовим ударом. Хто командував ними, також не відомо. Це міг бути і сам Гордієнко, але більш імовірно, що це був полковник Ф. Нес-тулей, який прийшов з загоном у 500 кінних до Переволочної близько 13 березня 1709 р. Всі ці події спровокували в Полтавському полку серйозні антимосковські виступи місцевого населення. За деякими оцінками Гордієнко контролював до 15 тис. повсталих [5, с. 332]. Вони захопили низку важливих містечок: Нові і Старі Санжари, Переволочну, Нехворощу та інші.

Якби не активні і вдалі дії О. Меншикова й київського намісника Д. Голіцина з придушення повстання та економічної блокади Січі – безсумнівно, за вказівкою Петра I, у квітні 1709 р. в боротьбі в Україні міг би настати злам. Спеціальне рішення про запобігання постачання шведсько-українського табору і Січі з боку українських торгових людей говорить про те, що така допомога була суттєвою, і цар це усвідомлював. Навряд чи Петро I звернув би увагу на це питання, якби торговіці хлібом і товарами з'являлися у супротивника лише в поодиноких випадках.

26–28 березня в ході зустрічей запорозької делегації на чолі з Гордієнком з гетьманом Мазепою та королем Карлом XII було офіційно оформлено договірні відносини Запорозької Січі з обома союзниками. Основними вимогами запорожців було ведення війни з Росією Карлом XII до повного визволення України та збереження в колишньому вигляді Вольностей Запорозьких як автономної території в складі Гетьманської держави; крім того, шведський король виділив запорожцям значні суми на амуніцію, постачання та озброєння [10, с. 111–112]. Цікавим є трактування вказаних подій В. Артамоновим: “К. Гордиенко поднял почти всё Низовое войско – около 8 тыс. и в Будищах присягнул сначала воителю из Скандинавии, а потом, 29 марта, своему гетману Мазепе” [6, с. 186]. Факт присяги Гордієнка Мазепі є показовим, адже підкреслює, що раніше такої присяги не було, а значить, кошовий Запорозької Січі був цілком автономною, від гетьмана Війська Запорозького фігурою.

Якби було інакше, то, очевидно, присягати в березні 1709 р. потреби б не було. Як бачимо, вибудовувався трикутник самостійних суб'єктів міжнародних відносин: шведського короля, українського гетьмана та кошового отамана Січі.

Джерела стверджують, що саме Гордієнко переконав Карла XII захопити Полтаву як важливий опорний пункт, а також як засіб впливу на Порту і Кримського хана, які все ще тягнули з приєднанням до антиросійських сил.

Слід, однак, зауважити, що Карл XII не був у захваті від своїх нових союзників. Звичайно, дисципліна і стійкість шведів були на порядок вищими, ніж у козаків, особиста ж відвага і звитяга бійців у зіткненнях регулярних армій відіграє другорядну роль порівняно з вишколом і організацією. Крім того, непитущий Карл не схвалював схильності запорожців до п'яного розгулу з приводу найменшого успіху. Роками "кйкрової" дисципліни цар Петро впорався з цією спільнослов'янською згубою у своїй армії, у Гордієнка ж такої можливості не було.

Очевидно, тому Карл XII практично не використовував цей значний ресурс у Полтавській битві. Є згадки, що велика частина запорожців залишилася поза боєм, у таборі під Полтавою, деяка частина запорожської кінноти (1,5–2 тис.) використовувалася за лівим флангом шведських військ для протидії російським іррегулярним підрозділам (калмицьким і козачим), а також при прикритті відступу шведів через село Будища [5, с. 336].

При відступі розбитої шведської армії до Переволочної саме запорожцям зобов'язані були Карл XII і Мазепа своїм порятунком. Вони забезпечили переправу більше 2-х тисяч шведів і пораненого короля в кареті, а також кількох возів старого гетьмана і п'ятисот його городових козаків. Сам Гордієнко переправився після опівночі 1 липня 1709 р. з більшою частиною своїх запорожців, бо в полон до росіян здалося не більше 220-ти січовиків [11, с. 343]. На відміну від тих, хто потрапив у полон під Полтавою, їх не було страчено, а відправлено на заслання [5, с. 336]. Без допомоги запорожців був би неможливим безпечний рух Карла XII і Мазепи до Очакова і далі – до Бендер. До кінця 1710 р. Гордієнко перебував у Бендерах з 4-ма тис. запорожців, а в листопаді повернувся в Кам'янську Січ, де знову був обраний кошовим (учетверте).

Навесні 1711 р. загопи запорожців, серед яких був і брат К. Гордієнка, взяли участь у поході П. Орлика, наступника Мазепи, на Право-

бережну Україну, де ще стояли російські гарнізони. В одному з боїв брат кошового попав у полон, і, ймовірно, з цим пов'язані контакти Гордієнка зі Скоропадським з пропозицією повернутися на царську службу в наступному році. Переговори закінчилися нічим. Доля брата Гордієнка залишалася невідомою.

Гордієнко і надалі докладав значних зусиль для розпалювання війни Туреччини і Росії, в січні 1712 р. перебував у складі делегації Орлика в Константинополі, на переговорах після невдалого для Петра I Прутського походу. Однак кінця переговорів він не дочекався, переконавшись, що Туреччина, домігшись поступок для себе, не збирається витратити сили Швеції та України [8, с. 95]. У 1713 р. запорожці здійснили кілька набігів на російські залоги в Україні, але врегулювання російсько-турецьких відносин учервні 1713 р. припинило ці дії січовиків.

Після повернення в наступному році Карла XII на батьківщину, з ним поїхало кілька мазепинських старшин, запорожці ж залишилися в пониззях Дніпра, сам на сам з російською державою.

Джерела та література

1. Бинкевич В. В., Каменко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом / В. В. Бинкевич. – Днепропетровск: Пороги, 2000. – 156 с.
2. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
3. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709) / Д. Крман. – К.: Вид-во ім. О. Теліги; Просвіта, 1999. – 160 с.
4. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблін. – К. – Нью-Йорк – Львів – Острогож – Торонто, 2003. – 496 с.
5. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та причіники / С. Павленко. – К.: КМ Академія, 2004. – 602 с.
6. Павленко Н. И., Артамонов В. А. 27 июня 1709 года / Н. И. Павленко. – М.: Мол. гвардия, 1989. – 270 с.
7. Слісаренко О. М. Самарські “городки” як чинник шведсько-українського союзу 1709 року / О. М. Слісаренко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: – Зб. наук. праць / Ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2011. – Вип. 9. – С. 26–31.
8. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.] / О. Субтельний. – К: Либідь, 1994. – 240 с.

9. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Е. В. Тарле. – М.: Соцэкгиз, 1958. – 480 с.

10. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К. – Запоріжжя: Генеза, 2002. – 568 с.

11. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К: Наук. думка, 1991. – Т. 3. – 560 с.

Олександр Слісаренко (*Дніпропетровськ, Україна*). **Карл XII і Запорозька Січ** У статті аналізуються обставини утворення військово-політичного союзу між Швецією та Запорозькою Січчю в роки Північної війни – з 1709 по 1713 р. *Ключові слова: Полтава, Переволочна, переправа, еміграція, облога.*

Александр Слесаренко (*Днепропетровск, Украина*). **Карл XII и Запорозжская Сечь** В статье анализируются обстоятельства возникновения военно-политического союза между Швецией и Запорозжской Сечью в ходе Северной войны в период с 1709 по 1713 г. *Ключевые слова: Полтава, Переволочная, переправа, эмиграция, осада.*

Oleksandr Slisarenko (*Dnipropetrovsk, Ukraine*)/ **Charles XII and the Zaporozhian Sich.** This article analyses the circumstances of occurrence of military-political union between Sweden and the Zaporozhian Sich during the Northern war between 1709 in 1713/

Key words: Poltava, Perevolochna, river crossing, emigration, siege.

Іван СИНЯК
(Київ, Україна)

УДК: 930.22:355(477.64) “1734/1775”

Залишки “традиційного” діловодства запорожців у внутрішньому документообігу Коша Нової Січі (1734–1775)

Перехід запорозького козацтва з кримської під російську протекцію у 1734 р. призвів до зміни не лише сюзерена, а й діловодства, за яким довгий час списувалися запорожці. Традиційна діловодна схема січовиків, базована на польсько-литовській діловодній традиції, змінюється російською, із збереженням окремих елементів “старого” діловодства. Починаючи з цього часу Кіш Війська Запорозького поступово переймає видову палітру документів імперського зразка. З’являється ціла низка різновидів директивно-розпорядчої документації (ордер, наказ), виконавчої (донесення, рапорт), інформаційно-публікаторської (проemorії, пропозиції і т.д.) тощо, із збереженням звичних форм зносин (універсали). В той же час на фоні цього процесу в січовому документообігу зустрічаються не притаманні ні російському, ані традиційному діловодству документи, які слід вважати козацькими за своїм походженням і, вочевидь, традиційними, базованими на литовсько-польській діловодній традиції. Зокрема такі документи, як *печатки*, *вічні пам’ятки* та *ухвали* зустрічаємо лише в суто запорозькому середовищі. До цього варто додати, що, крім продукування власної документації, в одному випадку запорожці вдалися і до “змішування” формулярних елементів російської і польсько-литовської діловодних традицій. Так, зокрема, результатом “схрещування” ордерів та універсалів утворилися так звані *охоронні ордери*. Оскільки такі ордери документувалися лише на Січі, то і їх можна вважати продуктом суто запорозького діловодства.

Дана проблематика не знайшла належного відгуку в українській історичній науці. Побіжно їй приділили свою увагу А. Скальковський, М. Слабченко, Н. Ченцова, Х. Лашенко, В. Стафійчук та автор цих рядків даної публікації. Так, зокрема, А. Скальковський зупинявся

на такому різновиді документації, як печатки [1]. М. Слабченко та Н. Ченцова торкалися функцій охоронних ордерів [2; 3]. Х. Лашенко, В. Стафійчук та автор зверталися до формуляра охоронних ордерів [4; 5; 6; 7; 8]. Однак такі питання, як характеристика згаданих документів запорозького походження, їх виникнення, особливості формуляра залишилися поза увагою дослідників. Тому метою даної роботи є характеристика особливостей продукування зазначених козацьких документів, дослідження їхніх функцій, специфіка формуляра документа, походження тощо.

Вперше на такий різновид документації, як *печатки*, свого часу звернув увагу А. Скальковський. На думку цього маститого історика, печатками на Запорозькій Січі називалися накази Коша Війська Запорозького, які адресувалися в паланки і на перевози. Наведена автором печатка датується 1769 р. і містить наказ бути готовими відбити татарський наступ [1, с. 533]. Достеменно зміст її передавати не будемо, оскільки сам документ не є автентичним (за словами А. Скальковського, через пошкодженість документа він був змушений додавати власні слова).

Однак думка А. Скальковського, що коло адресатів такого документа, як печатка, обмежувалося лише паланками і перевозами, є хибною. Серед нечисленних документів цього різновиду знаходимо такі, які адресовані безпосередньо особам. Зокрема у протоколі вирішених справ і виданих документів під час інспектування Кодацької паланки кошовим отаманом Петром Калнишевським, за 29 листопада – 11 грудня 1774 р., присутня печатка, видана новокодацькому жителю Семенові Киргизу, з дозволом відібрати коня у козака Дядьківського куреня Тарана, котрому цього коня по крадіжці продав наймит згаданого Киргиза Пилип Баранник [9, с. 180]. Натомість печаток, адресованих на військові перевози Війська Запорозького, не знаходимо.

Достеменно невідомим залишається і час появи печаток в січовому діловодстві. А. Скальковський висловив гіпотезу, що даний різновид документів міг існувати на самому початку існування Війська Запорозького Низового [1, с. 533]. Однак сам автор не наводить із цього приводу ніякої доказової бази. Взагалі ж можна припускати, що, навпаки, появу печаток в діловодстві Коша варто датувати початком 70-х років XVIII ст. До цього часу таких документів в Архіві Коша Нової Запорозької Січі (найбільшому архіві документів з історії запорозького козацтва) не було виявлено. І лише вже згаданий протокол вирішених справ і виданих

документів під час інспектування Кодацької паланки кошовим отаманом Петром Калнишевським, за 29 листопада – 11 грудня 1774 р., подає нам низку печаток (всього у нашому розпорядженні перебуває 6 цих документів) [9, с. 160–181]. Тому гіпотетично можна припустити, що впровадження цих документів у січове діловодство відбулося якраз на завершальному рубежі існування Війська Запорозького Низового.

Такий різновид кошових документів, як печатки, у таблиці класифікації запорозьких документів важко віднести до якогось одного виду. Категоричність думки А. Скальковського про наказовий характер цього різновиду запорозької документації не підтверджується наявними печатками. Дійсно, частину печаток можна віднести до директивно-розпорядчої документації. Але в діловодстві Коша присутні печатки, що підпадають під різновид засвідчувальних документів, де засвідчувався дозвіл військової старшини на ті чи інші дії окремих осіб. Прикладами розпорядчих печаток можуть слугувати документ, адресований полковому старшині Олексію Шульзі, з вимогою повернення романківському жителю Саві Білошапченку загубленого вола [9, с. 164], або вже згадана печатка, надана мешканцю Нового Кодака Семенові Киргизу [4, с. 180]. Засвідчувальними печатками є документи з дозволами заготовити певну частину лісу старокодацькому мешканцеві волоху Макару [9, с. 162]; перезимувати Федору Глобі з худобою в Орільській чи Самарській паланці [9, с. 166–167]. Тобто до якогось одного виду документації такий різновид, як печатки, віднести важко. За допомогою формулярно-клаузульного аналізу можна дослідити формуляр печаток. Попри певні відмінності, він, загалом, має сталий вигляд. Так, початковий та кінцевий протоколи, традиційні для багатьох документів козацького діловодства, відсутні у цьому різновиді документації. Натомість документ представлений лише основною частиною, де зазначено *nominatio* (різновид документа): “Печатка” [9, с. 162], “По сей печатки” [9, с. 164]; *paratio* (виклад обставин справи): “Сего обявителью волошину – в Старом Кодаке живущему Макару, позволяється в Терсі или в другом, коем тою стороною Днепра місті, на надобност нашу надобной к издълкидесяты плугов деревні вырубит, смотря притом, чтоб излишне никакого дерева рубать отнюдь не дерзал” [9, с. 162], “В сего показателя – новокодацкого жителя Семна Киргиза, как он показал, бывший у его в найме Пилип Бараннык, при учиненіи им худого поступка, своровал было в козака Дядківского Грицка Огира лошадей мастью білу, за котру ему он, Киргиз, денег двадцять рублей заплатил.

А он, Бараннык, ту лошадь по сворованіи продал с колбаною уздою Дядковского ж куреня козаку, прозываемому Тарану, знавшему, что та лошадь воровска, за десять рублей в борг. И дабы он возвратил ту лошадь ему, Киргизу, то отом им Киргизом прошенно” [9, с. 180] та *dispositio* (розпорядження по суті справи): “По изділаніи ж сих плугов, к отвозу оних к нам подвод от Самарской или другой коей паланки егда потребует, то и дать” [9, с. 160], “И так, естли сія лошадь при нему, Тарану, и в его он, Киргиз, опознает, то ему Киргизу, чтоб возвратил, или по спорченію либо уже неимінію денгами удоволствовал он, Таран, о том ему повелівається” [9, с. 180].

Однак інколи зустрічаємо і дещо спрощений формуляр печаток, де відсутня описова клаузула, а є лише вказівка на різновид документа та розпорядча частина: “Печатка. Федора Глобы скоту рогатому и лошадым дозволено в Орели или где может сіна сискать, купить в Орилском или Самарском відомствах перезимоваться” [9, с. 166–167], “Печатка. Естли б на сего подателя – тритузневского жителя Омелка Потія омел Иван Шкурятяной курінный Дядковский в заводном между ими ділі жалобу в какую паланку привнестъ, то их тамо не судить, но рады того до иміют в Кош явятся” [9, с. 171]. Ще одним документом, який мав запорозьке походження, була *вінечна пам’ятка*. На відміну від печаток, які виходили “з-під пера” Військової канцелярії Коша, продукуванням вінечних пам’яток займалися виключно паланкові канцелярії Самарської і Кодацької паланок та Старокодацьке духовне намісництво. Перші відомості про них подає донесення старокодацького намісника Стефана Андрієва Кошеві, від 28 листопада 1761 р. В ньому йшла мова про видачу вінечних пам’яток самарським і кодацьким полковниками особам, які брали шлюб [10, с. 399]. У своєму донесенні Стефан Андрієв зазначав, що видачею цих документів займалися не лише новопризначені паланкові полковники, а й їх попередники [10, с. 399]. Це свідчить, що продукування даної документації проводилося і раніше 60-х років XVIII ст. З цього ж документа дізнаємося, що являли собою зазначені вінечні пам’ятки. Цей документ надавався особам, котрі бажали узяти шлюб. Про ширший контекст цього документа писав сам старокодацький духовний намісник: “Венечніе памяти в такой силі, якобы за поруками староств, между теми желающими венчатись что сродства, і кумовства, і никакого плотскаго препятствія не иміется” [10, с. 399]. Тобто вінечні пам’ятки повинні були засвідчити, що особи, котрі бажали взяти шлюб, не були родичами.

Причиною незадоволення старокодацького духовного намісника, як видно з його ж донесення Кошеві, було втручання паланкових канцелярій у видачу вічних пам'яток. З його слів, прерогатива видачі такого роду документів належала виключно церковним інстанціям. Тому згаданий Стефан Андрієв прохав кошового отамана Григорія Лантуха (Федорова) із старшиною “какь нинішнімь, так і впредь будущим господам полковникам новокодацкому і самарському приказами подтвердить, дабы они впредь в памятехъ венечныхъ о сродстви желающихъ венчатись не писали, ібо разборъ сего родства касается к духовнымъ персонамъ, а не къ свецкой власти” [10, с. 399]. У відповідь на донесення старокодацького духовного намісника, Кіш, наказом самарському і кодацькому полковникам від 2 грудня 1761 р., встановлював порядок видачі вічних пам'яток [10, с. 400]. З даного донесення видно, що цей документ повинен був видаватися виключно Старокодацьким духовним намісництвом. Натомість паланкові канцелярії лише писали подання на ім'я духовного намісника про бажання окремих осіб узяти шлюб і отримати вічну пам'ятку [10, с. 400].

При цьому ж донесенні Кіш надсилав форму, згідно з якою паланкові канцелярії повинні були складати подання на отримання вічної пам'ятки: “Форма из полковой Самарской паланки в Запорожскую Старокодацкую крестовую намісню честному отцу наміснику Андреєву. Податель сего “Н” з девицею “Н”, чтобь бракомь по правиламъ святыхъ отець сочетань билль, з Старокодацкой намиснии, ваша честность, імеете кому подлежить предложить. А чтоб между іми никакова сродства плотского и кумовства не било, ваша честность по преданиямъ святыхъ отець разобрать благоізволите. Декабря дня 1761 году. З Самарской паланки” [10, с. 400]. Таке подання, очевидно, також слід вважати продуктом запорозького діловодства. На жаль, через втрату та розпошеність паланкових архівів та архіву Старокодацького духовного намісництва, до наших днів не дійшло жодної вічної пам'ятки. Тому формуляр даних документів залишається загадкою. Загубилися в часі і зазначенні подання на отримання вічної пам'ятки. Згадана форма їх складання на сьогодні є єдиним джерелом, що свідчить про їхнє існування. Невідомо також, чи погодилися паланкові полковники Самарської і Кодацької паланок на вимогу Коша припинити видавати пам'ятки, а натомість зосередитися лише на поданнях. Щодо видової належності вічних пам'яток, то через відсутність самих документів важко однозначно віднести їх до якогось різновиду. Гіпотетично вічні пам'ятки

можна віднести до засвідчувальної документації, оскільки вони (як видно з інших документів) мали підтверджувати відсутність родинної спорідненості в осіб, що брали шлюб.

Продуктом суто запорозького діловодства можна вважати такий різновид засвідчувальної документації, як *ухвала*. Важко констатувати появу ухвал на Запорожжі, оскільки на сьогоднішній день єдиною пам'яткою такого роду документів є ухвала Військової Ради Коша від 3 січня 1775 р. про виділення на утримання начальника січових церков Володимира Сокальського певної суми грошей з військового скарбу, датована 26 січня 1775 р. [11, с. 198]. Знову ж таки, гіпотетично можна припустити, що до січового діловодства, як і печатки, даний документ було введено на завершальному етапі існування Війська Запорозького, оскільки до середини 70-х років XVIII ст. в Архіві Коша Нової Запорозької Січі ухвал не знайдено.

Формуляр ухвал є подібним до формуляра печаток. В цьому документі відсутній початковий протокол. Основна ж частина представлена *paratio*: “1775 году генваря 3 дня в общомъ войсковомъ собрании приговоренно” та *dispositio*: “Всечесному отцу сичевихъ церквей началнику, архимандриту Владимиру Сокальскому для содержания его из войсковой сумми давать в год по 300 рублей, которие получают каждой трети по 100 рублей. И какъ онъ во архимандрита посвященъ минувшого 1774 году сентебря месеца 7 дня то потому и в расуждении проезда его и ис Киева, произвествъ ему за означенную сентябрскую треть 100 рублей. И впред какъ вышеписанно по третямъ производит из суми войсковой, содержаемой в господина судьи войскового, что ко исполнению нини и на будуще времена подписомъ и печатию воисковою утверждено. И положено сей прыговор в Войсковой запорожской канцелярии к диламъ” [11, с. 198]. Однак, на відміну від печаток, в ухвалах присутній кінцевий протокол, в якому відображено лише *datum* (дата): “1775 году генваря 26 дня” [11, с. 198].

Крім продукування нових різновидів документації, запорожці в одному випадку пішли на експеримент. Поєднавши формулярні ознаки таких різновидів директивно-розпорядчої документації, як ордер і універсал, в козацьке діловодство впровадили новий документ – так званий *охоронний ордер*. Аналогів таких документів в інших регіонах України (в Гетьманщині, Слобожанщині) не знаходимо.

Охоронні ордери видавалися Кошем тим запорожцям, які брали в користування (під нагляд) частину січових угідь: фруктові дерева,

байраки тощо. Як слушно зауважувала Н. Ченцова, Кіш видавав ордери самарським і кодацьким жителям про надання їм “въ смотрение” байраків з лісовими масивами на землях Військових Вольностей [3, с. 78]. У справах Архіву Коша Нової Запорозької Січі знаходимо цілу низку таких ордерів. Одним з перших таких ордерів є документ, адресований полковій старшині Кодацької паланки, датований 8 грудня 1764 р., з наказом не перешкоджати будівництву священникові Афанасію Шелестову [12, арк. 4]. Як приклад наведемо ще ордери від 9 грудня 1772 р. кодацькому полковникові про передачу байраку під нагляд козакам Василеві Комину та Микиті Малому [12, арк. 33] або від 3 грудня 1774 р. тому ж адресатові про передачу балок під нагляд новокодацьким жителям [12, арк. 43 зв.]. М. Слабченко також згадує про подібні ордери, наводячи приклад з писарем Чернявським, котрий у слободі Личковій купив собі хутір, на що отримав відповідний ордер від Коша [2, с. 439]. На специфічні особливості формуляра охоронних ордерів вперше звернули увагу Х. Лашенко [4, с. 105], В. Стафійчук [5, с. 232] та автор даної публікації [6, с. 14; 7, с. 74; 8, с. 77]. Цей різновид документа має такі ж складові частини, як і звичайний ордер, а саме початковий протокол, основну частину та кінцевий протокол. Зацікавлення викликає початковий протокол, в якому якраз відображені складові клаузули, притаманні універсалам: “До кодацкого полковника и впредь будущимь, ордеръ”, “Господину полковнику новокодацкому Григорию Поповичу з старшиною и впредь будущимь, ордеръ”, “Ордеръ, господину полковнику кодацкому на благо зъ старшиною и впредь будущимь” [12, арк. 24, 25, 33]. Саме початковий протокол за такою формою, як слушно зауважують Х. Лашенко та В. Стафійчук, дуже нагадує традиційні гетьманські універсали [4, с. 106; 5, с. 232].

Основна частина формуляра документа, на відміну від інших ордерів, включає в себе розпорядчу частину: “Байрака того, что находится въ балке той которая въ половици простирается и зовется Глухою, единственно толко частею, что ниже на рутниковой балки въ усмотрение новокодацким жытелямъ козаку Василю Кумпану и Никити Малому въпредь у Коши разсмотрения определяемъ стем, что онымъ испутошения кодацкого ведомства обивателми воздержували и отнюдь к тому ихъ не допускали, и снявши зъ сего ордера копию къ диламъ въ паланку подлинний въ содержание Кумпану и Малому поручите” [12, арк. 33]. Як можна побачити, крім розпорядчої частини, в документі присутня і засвідчувальна (засвідчується надання байраку на догляд козакам

Василю Кумпану та Микиті Малому). М. Слабченко наводить слова з основної частини формуляра згаданого ордера писарю Чернявському, котрий у слободі Личковій купив собі хутір, на що отримав відповідний ордер від Коша: “Чтоб в оном (володінні. – І. С.) ни от кого никакого припятствия небыло” [2, с. 439]. Тобто Кіш, надаючи у тимчасове володіння січові угіддя, не лише наказував це полковникам і старшині відповідних паланок, а й засвідчував надання їх у власність окремим козакам. Таким чином, можна стверджувати, що, крім директивно-розпорядчої документації, охоронні ордери можна віднести і до засвідчувальної.

Кінцевий протокол притаманий традиційним ордерам і містить в собі subscriptio (підпис кошового отамана): “Атаман кошовий Петр Калнишевский з старшиною и товариством” [12, арк. 14], “Атаманъ к. Петръ К. с товариством” [12, арк. 15 зв.], та datum: “Кош. 1764 году декабря 8 дня” [12, арк. 4], “1774 году мая 27 дня. При Бугу между Чертомлыкомъ” [12, арк. 82].

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що запорожці досить мало продукували власної документації, користуючись у діловодстві здобутками російської та польсько-литовської діловодних традицій. Виникнення на завершальному етапі існування Запорозького Війська документів власне запорозького походження наштовхує на думку, що саме в цей період (60-ті – 70-ті роки XVIII ст.) їх почали запроваджувати у власне діловодство. Однак, у порівнянні з документами російського зразка, в документообігу Коша та паланок документи запорозького зразка були мало поширені.

Джерела та література:

1. Скальковский А. К истории Запорожья: внутренние распорядки / А. Скальковский // Киевская старина. – 1882. – Т. 4. – С. 527–537.
2. Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей / М. Слабченко // Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 411–491.
3. Ченцова Н. В. Документи Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Катеринославщини / Н. В. Ченцова // Дисертація на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992. – 162 с.
4. Лашенко Х. Г. Проблема лісокористування на Запорозжжі в світлі документів з архіву Коша / Х. Г. Лашенко // Південна Україна XVIII–

ХІХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1996. – Вип. 2. – С. 100–107.

5. Стафійчук В. В. Формуляри документів Коша Нової Запорозької Січі про надання у нагляд лісових угідь як джерело з історії Запорозжя та його діловодства / В. В. Стафійчук // Запорозьке козацтво в пам’ятках історії та культури: Матеріали Міжнар. науково-практ. конф. м. Запоріжжя, 2–4 жовтня 1997 р. Секція І, ІІ. – Запоріжжя: РА “Тандем У”, 1997. – С. 231–235.

6. Сияк І. Директивно-розпорядча документація Війська Запорозького в добу Нової Січі / І. Сияк // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії: Матеріали І Всеукр. науково-практ. конфер. молодих науковців, аспірантів, здобувачів, магістрантів. – Рівне, 2008. – С. 13–20.

7. Сияк І. Видова структура документації Війська Запорозького доби Нової Січі / І. Сияк // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 12. – К., 2010. – С. 73–89.

8. Сияк І. Формуляри директивно-розпорядчої документації Війська Запорозького Низового в добу Нової Січі / І. Сияк // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 20. – К., 2010. – С. 74–84.

9. Петро Калнишевський та його доба: Зб. документів та матеріалів / Упор. В. Грибовський, В. Мільчев, І. Сияк. – К., 2009. – 430 с.

10. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 2006. – Т. 4. – 885 с.

11. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. – К., 1998. – Т. 1. – 696 с.

12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 136.

Іван Сияк (*Київ, Україна*). **Залишки “традиційного” діловодства запорозьців у внутрішньому документообігу Коша Нової Січі (1734–1775)** У статті наведено характеристику документів козацького походження, що перебували в запорозькому документообігу в період Нової Січі. Розкрито мету продукування даної документації, час її впровадження, видову належність та проаналізовано формуляри документів.

Ключові слова: печатка, вічна пам’ятка, ухвала, охоронний ордер.

Іван Сьянк (*Киев, Украина*). **Остатки “традиционного” делопроизводства запорожцев у внутреннем документообороте Коша Новой Сечи (1734–1775)** В статье дается характеристика документов казацкого

происхождения, которые находились в запорожском документообороте в период Новой Сечи. Раскрыты цель продуцирования данной документации, время ее внедрения, видовая принадлежность, проанализированы формуляры документов.

Ключевые слова: печать, вечная памятка, постановление, охранный ордер.

Ivan Syniak (*Kyiv, Ukraine*). **Tailings of “traditional” office work of the Zaporozhian cossacks at internal documentary turn of Kish of New Sich (1734–1775)**

Description of documents of cossack origin, which were in zaporozhyan circulation of documents in the period of New Sich, is resulted in the article. Exposed purpose of producing of this document, time of introduction, specific belonging, and formulary of documents is analysed.

Key words: seal, vinechna sight, decision, protective warrant.

Олег МАЛЬЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.2:355.73 (477.72) “1791/1793”

Гарматне виробництво на херсонському ливарному заводі А. Струговщикова (1791–1793 рр).

До кінця 1788 р. артилерійський арсенал Херсону перетворився на місце накопичення непридатної до експлуатації артилерії. Сюди доправляли з фортець південної України застарілі моделі гармат, вистріляну й пошкоджену корабельну артилерію, різнокаліберні, погано висвердлені, з “раковинами” й “неумеренной тягости” трофейні турецькі стволи, захоплені під час очаківсько-кінбурнської кампанії й лиманських битв 1788 р. Звісно, за гострої нестачі артилерії, у чиновницьких колах обговорювалася ідея перетоплення металобрухту на нові гармати.

Найближче профільне підприємство (т. зв. “артилерійський двір”) [1] знаходилося у далекому Брянську, тому нескладні підрахунки підказували: дешевше заснувати новий ливарний завод у районі Дніпро-Бузького лиману, ніж транспортувати десятки тисяч пудів металобрухту на північ, а потім, – готові стволи на південь.

Князь Г. О. Потьомкін планував спорудити завод з перетоплення міді у Катеринославі [2], з наміром передати його у відомство Чорноморського адміралтейського правління, що мало скоротити терміни виготовлення гармат й, головне, повинно було підвищити якість корабельної артилерії. “Здесь выльются и поспешнее и лучше, по особливому испытанию годности калибров для морской артиллерии”, – писав він Катерині II [3, с. 524]. До цієї справи світліший планував також долучити значні запаси міді з Феодосійського монетного двору, евакуйовані на той час до Перекопу через загрозу османського десанту [4, с. 68].

Зрештою, металургійне підприємство, котре спеціалізувалося б на роботі з артилерійською бронзою, було засноване, але не у Катеринославі, а тут-таки у Херсоні.

У 1790 р. за спорудження заводу узявся механік – секунд-майор [5] Ассан (за деякими матеріалами – Ассон) Струговщиків, котрий, згідно з доповідною запискою, “возбужден будучи усердием к Монаршей службе и пользе государственной, сделал оной завод собственным своим капиталом в превосходящее вероятие краткое время”. Вочевидь, фінансові витрати (до 50 000 рублів) [6] й стислий терін (11 місяців) дійсно вразили імперських адміністраторів, особливо на фоні інших пропозицій. Скажімо, генерал від артилерії граф І. І. Меллер-Закомельський вимагав на будівництво “многих сот тысяч рублей и весьма продолжительного времени”. Різниця у тому, що генерал був лише військовим й проектувальником гармат [7], а секунд-майор – торговим капіталістом, фінансовим оптимізатором за своєю природою. А. П. Струговщиків – представник старовинного купецького роду, купець першої гільдії, котрий подався до воєнної служби лише задля можливості прожити у дворянський стан [8, с. 86].

Зрозуміти умови контракту, підписаного А. Струговщиківим, допомагає доповідна записка віце-адмірала М. С. Мордвинова до Адміралтейської колегії (13 листопада 1794 р.), присвячена саме питанню херсонського ливарного заводу. У документі сказано: “Прошедшего 1790 г. апреля 17 дня секунд-майор Ассон Струговщиків... обязался соорудить собственным своим коштом литейный пушечный завод в Херсоне, и из 100 000 пуд. казенной меди, в течение трех лет делать на оном орудия разных калибров, с тем условием, дабы ему от каждаго 40 фунтов на угар по 10, да за работу и на всякие при деле издержки по 5 фунтов дано было; прочие же 25 фунтов в вылитых годных орудиях обращать в казну...”

На сем основанні в число означеного казенного матеріала получив он в разные времена меди 93 562 пуда 3 фунта, из которого количества, за исключением принадлежащей ему по контракту пропорции, отлито на том заводе и в казну отдано в годных военных орудиях 58 476 пуда и 14 фунтов...” [9, с. 475].

Отже, у залишку, по всіх виробничих операціях, державі поверталося 65% міді у вигляді готових гармат. Крім того, імперський скарб зобов’язувався після переробки підприємцем вказаних 100 тис. пудів міді викупити “за справедливою ціною” заводське устаткування, інструменти, виробничі будівлі та залишкові матеріали [10, с. 344]. Причому відомо, що, скажімо, на подібному Іжорському профільному підприємстві під час лиття виробів з досить посередньої якості олонецької

штикової міді величина “угару” (випаровування) становила 9 фунтів з пуду [11, с. 31]. Перетоплення ж більш стабільної гарматної бронзи приводило до менших втрат, тому А. Струговщиків міг легко додати до своїх контрактних 5% ще 2–3 фунти міді з пуду. У цьому плані торговий капіталіст вдало поєднував талант механіка й ливарника з купецькою вдачею [12].

Корпуси гарматного підприємства були зведені біля валу у східній частині Херсонської фортеці протягом 11-ти місяців й почали працювати на початку 1791 р. В архіві Російського державного архіву військово-морського флоту (РГАВМФ) [13] зберігається креслення під титулом: “План, фасад и профиль литейному дому с сверленными и точильными машинами, построенному в Херсонской крепости секунд-майором Ассаном Струговщиковым. 1791 года” [14, с. 42]. Масштабні малюнки дають змогу уявити архітектуру промислового підприємства, перебіг виробничого процесу й базовий набір технічного обладнання.

Вузька подовжена будівля складалася із поєднаних між собою п’яти різнотипних приміщень, висота котрих залежала від їхнього функціонального призначення. Загальна довжина фронту заводу становила 220 м.

Виробнича лінія, згідно з “изъяснением” на кресленні, розпочиналася з власне “литейного дома”, до якого входили:

- приміщення для виготовлення форм;
- плавильні печі;
- “место для постановления форм”;
- “кладовка для инструментов”;
- “слюсарная и кузница”.

Далі розташовувалися машинні відділення заводу у такому порядку:

- приміщення з машинами для збивання ґрунту з форм;
- “ангар, где обдельвают пушки”;
- цех, де знаходяться “машины коими сверлят”;
- “особое отделение в корпусе, где обтачивают” (чистова обробка поверхні стволів, чопів).

Дві плавильні печі розміщувалися у протипожежному кам’яному корпусі. Усі інші корпуси заводу були дерев’яними. Дві машини для свердлення каналів стволів були встановлені у триповерхових будівлях розміром 16×16 і 14×15,5 сажнів. У двох одноповерхових корпусах розміром 10×10,5 і 10×4 сажні розміщувалися три токарні машини. У най-

більшому приміщенні (39×3,5 сажні) відбувалося збивання ґрунту з гарматних форм, а частину будівлі була відведено під слюсарню й кузню. Крім того, існувала й окрема невелика кузня (4×3 сажні) [15, с. 24].

У квітні 1791 р. обер-штер-крігс-комісар Чорноморського адміралтейського правління М. Л. Фалєєв доповідав Г. О. Потьомкіну, що “машина сверлильная другая, сделанная русским мужиком, очень хороша и легко действует тремя лошадьми” [16, с. 195]. Звідси зрозуміло, що перша, більша свердлильна машина вагою 348 пудів була споруджена іноземним інженером. Той факт, що найбільшим за висотою було приміщення з машинами для свердлення, вказує на використання машин з вертикальним принципом дії. Що це були за механізми?

Скажімо, на Тульських й Каширських металургійних заводах верстати вертикального свердлення гарматних стволів застосовувалися з XVII ст. й практично у конструктивно незмінному вигляді “дожили” до початку XIX ст. Вочевидь, тульський майстер, запрошений власником до Херсона, спорудив подібну машину за відомою йому перевіреною досвідом конструкцією. Зазвичай подібні механізми працювали за допомогою гідроенергії (водяного колеса), але у випадку з херсонським заводом це виключалося. Машину рухала кінська сила. Розсвердлювання (розточування) ствола відбувалося методом обертання й верхньої подачі заготовки ствола, котра власною вагою тиснула на свердло, “мертво” зафіксоване знизу. Машину саме такого типу [17] зображено на вищезгаданому кресленні корпусів херсонського заводу.

Хоч би якими надійними здавалися описані механізми, однак, для 1790-х років метод вертикального свердління гармат вважався дещо застарілим. Європейські гарматні підприємства вже більш як півстоліття застосовували вдосконалений горизонтально-свердлильний верстат, призначений також для глибокого свердлення (т. зв. “метод Моріца”, за прізвищем швейцарських ливарників-винахідників Ж. Моріца старшого та Ж. Моріца молодшого, суть якого у можливості свердлення каналу у суцільній (глухій) заготовці (болванці) стволу).

Великим недоліком вертикального методу були перманентні поломки свердел під тиском важкої заготовки. При цьому ствол з уламком свердла відбраковували й знову відправляли на перетоплення. За горизонтального розташування ствола він надійно кріпився на спеціальних санчатах, а свердло без надлишкових навантажень дозволяло оперувати режимами механообробки у широкому діапазоні, що значно поліпшувало якість готового каналу ствола. Пізніше й цей верстат удосконалили:

тепер свердло не вставляли у гніздо валу водяного колеса, а кріпили на спеціальному возику, котрий поступово насувався направляючими рейками на заготовку ствола, що оберталася (верстат Джона Вілкінсона 1775 р. (Англія)). Верстат працював із вражаючою на той час точністю.

Отже, варіанти існували. Чому в Херсоні не використали більш ефективну горизонтальну технологію обробки? Можливо, через її високу енерговитратність, котра була серйозною перепоною, враховуючи відсутність водяного колеса на херсонському підприємстві. Ефективно ж керувати новітнім верстатом за допомогою “цоб-цабе” було неможливо.

Херсонський “литейный дом”, котрий іноді ще називали “литейный завод” або “литейный пушечный завод”, був мануфактурним казенним підприємством, хоча й зведеним за рахунок приватного капіталу. А. Струговщиков займався, головним чином, інвестуванням коштів. Лиття гармат відбувалося під керівництвом запрошеного Г. О. Потьомкіним ливарного майстра Й. Неймана. Будівельником заводу й головним виконавцем та куратором замовлень до зупинки підприємства через смерть власника у вересні 1793 р. був комісіонер А. Струговщикова нижньоновгородський купець Щукін, – людина завзята й підприємлива [18, с. 25]. Технічну частину колективу підприємства склали нечисленні вільнонаймані майстри, а для виконання допоміжних й чорнових робіт залучалися солдати фортечної будівельної команди.

Голова Чорноморського адміралтейського правління віце-адмірал М. С. Мордвинов, котрий, вочевидь, від самого початку був покровителем А. Струговщикова, не міг натішитися успіхами підприємства й сповіщав Катерині II, що херсонський завод, “устроенный с великим искусством, заслуживает особое внимание. Механические силы расположены с великою простотою и хозяйством” [19, с. 282].

На додачу, чорноморські артилеристи одностайно вважали гармати Херсонського ливарного заводу більш якісними, ніж гармати брянського виробництва. За перші 5 місяців роботи заводу було виготовлено 88 гармат різних калібрів. Надалі, коли виробничу лінію було відлагоджено, кількість стволів збільшилася до 20-25 щомісячно [20, с. 227–228]. За увесь період діяльності підприємство виготовило 431 бронзову корабельну гармату різних калібрів, навіть облогових.

Старання й організаційні успіхи торгового капіталіста помітили на найвищому рівні, й по закінченні російсько-турецької війни (1787–1791 рр.) 6 серпня 1792 р. А. Струговщикова було представлено до нагородження хрестом Св. Володимира “за сооружение в Херсоне на

собственном своем иждивении литейного завода, устроенного с отличным искусством и послужившего в военное время к великой пользе Черноморских флотов” [21, с. 43]. А рівно рік по тому 13 вересня 1793 р. орденоносний військовий підприємець помер у Херсоні наглою смертю.

Його удова Н. І. Струговщикова, раптово перетворившись на формальну власницю заводу, звернулася до Чорноморського адміралтейського правління з проханням прийняти завод “со всеми принадлежащими ему вещами” до скарбу, як це і передбачалося контрактом. Призначена Правлінням комісія оцінила підприємство у 99 990 рублів 46 коп. Про виплату відшкодувань прохав перед Катериною II усе той же віце-адмірал М. С. Мордвинов, тиснучи на жалість до осиротілих дітей, котрі, за словами флотоводця, “пришли в такое положение, что и нужным в жизни едва содержат их можно” [22, с. 344–345]. Монарший дозвіл було отримано, завод перейшов у повне розпорядження Чорноморського правління і, як повелося, одразу почав занепадати [23].

Від виробництва гармат підприємство “скоотилося” до лиття різних корабельних мідних виробів (цвяхи, мідна обшивка, скоби тощо). Дерев’яні корпуси заводу без належного господарського нагляду розвалювалися й через півтора десятиліття перетворилися на руїни. У 1809 р. вищезгадуваний купець Шукін прохав про передачу йому заводу “для приведения в прежнее состояние, чтоб делано на оном что надобно будет для морской артиллерии и всего флота дельные вещи, делают листы для обшивки кораблей” [24, с. 25], у чому, зрештою, йому було відмовлено.

Виробничі й технічні можливості заводу були вкрай незначними. Приміром, коли у січні 1824 р. головний командир Чорноморського флоту віце-адмірал А. С. Грейг наказав відлити на Херсонському заводі 20 бронзових малокаліберних гармат для яхти “Голубка” й інших суден, ливарник Мюргед сповістив, що відлити гармати, у принципі, можливо, але для їхнього свердлення й обточення є лише один верстат, та й той постійно зайнятий нагальними роботами. Тоді А. С. Грейг запропонував відлити хоча б три таких гармати, одну з яких повністю виготовити на заводі. Лише наступного року гармату було-таки виготовлено у Херсоні, але з великими похибками, тому дві інші “доводили до розуму” вже у Миколаївському адміралтействі. Інших спроб гарматного лиття на заводі не здійснювали.

Хоча підприємство напівсонно функціонувало у Херсоні до 1834 р., але, як зауважував новий головний командир Чорноморського флоту віце-адмірал М. П. Лазарев, “изготовление вещей производится не

только с большой медленностью, но и сами вещи по худому качеству и дурной отделке не годны к своему употреблению” [25, с. 25–26].

Завод А. Струговщикова був першим й, практично, єдиним підприємством металургійного профілю в Північному Причорномор’ї протягом кількох десятиліть. Однак його функція гарматного лиття залишалася активною лише декілька років. Тому були певні об’єктивні причини. Віддаленість від родовищ руди й кам’яного вугілля визначила специфіку виробництва – переробку флотського мідного лому, кількість якого, вочевидь, була досить обмеженою. Тому з моменту заснування підприємства було автоматично встановлено верхню планку його виробничої потужності, котра з часом мала знижуватися аж до повної зупинки ливарного конвеєра. Новітнє чавунно-ливарне підприємство на р. Лугані, відкрите 1795 р., також, вочевидь, посприяло занепаду херсонського ливарного заводу.

Час безжально повівся з гарматами, відлитими на заводі А. Струговщикова. Нам відомий лише один надійно атрибутований зразок херсонського виробництва. Це корабельний одноріг [26], котрий зберігається в артилерійській колекції Royal Armouries Tower of London під інвентарним номером XIX. 73 (див. рис. 1). Свого часу зразок був представлений у музейному каталозі, складеному відомим англійським зброєзнавцем Х. Л. Блекмором [27, р. 142–143].

На базовому кільці лондонського зразка вирізано якір і напис “ХЕРСОН 1793 № 17 ВЕСУ 169 28” [28]. На винграді гравійовано “№ 80”. Заглиблення на передньому кінці середньої частини, можливо, призначалося для кріплення прицілу.

Фізичні параметри ствола:

Довжина 2794 мм.

Довжина разом з винградом 3048 мм.

Довжина каналу 2728 мм.

Довжина зарядної камери 340 мм.

Найменший діаметр камери 88 мм.

Діаметр каналу 198 мм.

Вага 2782 кг.

Отже, ствол за своїми параметрами відповідає російському 1-пудовому картаульному однорогу зразка 1780 р. брянського виробництва [29]. Відповідно: 2827 мм, 3052 мм, 2722 мм, 341 мм, 88 мм, 196 мм, 2785 кг (170 пудів). Вочевидь, саме брянські гарматні креслення були взяті за основу херсонської продукції цього типу.

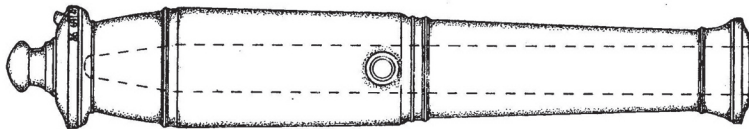

Рис. 1. 1-пудовий бронзовий одноріг, відлитий у 1793 р.
на херсонському підприємстві А. Струговщикова

Бойове хрещення однороги прийняли у період Семилітньої війни (1756–1761 рр). Вага 1-пудових однорогів поступово збільшувалася, й стволи подовжувалися (до 9 калібрів), тож скоро ними почали замінювати великокаліберні облогові гармати й 1-пудові гаубиці. Дія снарядів 1-пудового однорога була сильнішою за дію подібних гармат й прирівнювалася до дії 1-пудової гаубиці, однак останню одноріг значно перевищував у швидкості заряджання й дальності стрільби. Картечню він діяв сильніше за гаубицю, оскільки збільшений порохований заряд надавав снаряду великої початкової швидкості. Крім того, гаубиці не стріляли ядрами. До боєкомплекту 1-пудового однорога входили: чавунне ядро 26,2 кг (64 фунти); бомба (вага пустої 16,9 кг, вага вибухової речовини 0,82 кг); брандкугель (запалювальний снаряд вагою 19,6 кг); картеч у корпусі (вага 24,57 кг). Під час стрільби з 1-пудового однорога херсонського зразка бомбою (вага заряду 3,07 кг) з кутом підвищення 9,5 дальність становила 1867 м, а з кутом 15 – 2706 м. Скажімо, у Синопському бою чотири 1-пудових однороги корабля “Три Святителя” випустили 160 бомб, 4 брандкугелі, 320 ядер й 40 картечей (131 постріл на ствол).

Ефективна експлуатація однорогів зацікавила керівництво Адміралтейства. Вже у 1761 р. виготовили випробувальні чавунні 1-пудові морські однороги з більшою вагою і подовженим стволом (15–17 калібрів, як у херсонського зразка). Вони пройшли випробування на 66-гарматному кораблі “Інгерманланд”. Згідно з розписом 1767 р., 100-гарматні кораблі забезпечувалися чотирма картаульними (1-пудовими) однорогами. У 1798 р. флагманський 84-гарматний корабель адмірала Ушакова “Св. Павел” був озброєний десятьма 1-пудовими однорогами. Загалом, 1-пудові, ½-пудові й 18-фунтові однороги встановлювалися майже на всіх кораблях Чорноморського флоту. Вочевидь, саме на таких калібрах спеціалізувався херсонський завод А. Струговщикова.

Широкому розповсюдженню однорогів на російському флоті завадило прийняття на озброєння чавунних каронад англійського зразка, які виробляв луганський завод під керівництвом К. Гаскойна. Каронада

була легкою короткоствольною гарматою з невеликим зарядом. Але, завдяки точності обробки й якості каналу ствола, котрий мав “само-малейший зазор”, підвищувався тиск порохових газів, що поліпшувало балістику. Бронзові однороги поступово почали зніматися з корабельного озброєння й відправлятися на перетоплення. Навіть монарше розпорядження Миколи I від 1826 р. про повернення однорогів до корабельної артилерії кардинально не вплинуло на ситуацію. Згідно з “Обзоруом деятельности Морского управления в России 1855–1880 г.” (СПб., 1880, Ч. 2) корабельна артилерія Чорноморського флоту на початку Кримської війни включала лише 20 1-пудових однорогів зразка 1780 і 1830 рр. Серед них, вочевидь, знаходився й “наш” херсонський ствол з Англії, оскільки він значився серед опису тауерських гармат 1857 р. як “taken from the Russians” [30, р. 143].

Джерела та література:

1. Наприкінці XVIII ст. російське військове керівництво, враховуючи зміни у міжнародних обставинах, активно посилювало наявні фортеці й намагалося будувати нові. При цьому значно зросла роль артилерійського виробництва, автономними центрами якого були спеціалізовані ливарні підприємства – “артилерійські двори”.

2. Для лиття чавунних гармат Г. О. Потьомкін вирішив спорудити поблизу Херсона невеликий окремий завод. Згідно з ордером від 1 жовтня 1788 р. колезький асесор Гагендорф був відряджений на річки Інгул та Інгулець, аби розвідати місце “для чугунного плавильного завода, чтобы меха водой действовали и для сверления пушек, где и литейный дом быть должен” (Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1788–1789 гг. // Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1894. – Вып. VII. – С. 46). На той час затія провалилася, але потреба у металообробному підприємстві, здатному виконувати місцеві великі замовлення Чорноморського адміралтейства, залишилася. Наступна спроба відбулася навесні 1790 р., коли капітану артилерії Максимову було доручено “найти на Буге место способное к построению мельницы для железных поделок, где бы машины действовали водою”. Крім того, Максимов мав оглянути р. Інгул, “не сыщется ли там удобность сделать плотину для молотов, чтобы якоря починивать и новые делать” (Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1788–1789 гг. // Сборник военно-исторических материалов. – СПб., 1894. – Вып. VIII. – С. 23–24).

3. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1895. – Ч. XV.

4. Дашков Ф. Материалы для истории второй турецкой войны 1787–1791 г. / Ф. Дашков // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Симферополь, 1890. – № 211.
5. Згідно з “Табелью о рангах” сухопутне військове звання секунд-майора існувало у 1731–1798 рр. й належало до VIII класу.
6. Здається, А. Струговщиков інвестував у ливарне підприємство якщо не увесь, то більшу частку власного капіталу.
7. Скажімо, у 1759–1760 рр. І. І. Меллер спроектував 3-фунтовий одноріг, котрий після випробувань був запущений у серійне виробництво.
8. Аксенов А. И. Генеалогия московского купечества XVIII в. / А. И. Аксенов. – М., 1988.
9. Материалы для истории русского флота. – СПб., 1895. – Ч. XV.
10. Архив графов Мордвиновых. – СПб., 1901. – Т. 1.
11. Городков Г. Адмиралтейские Ижорские заводы: Краткий исторический очерк / Г. Городков. – СПб., 1903.
12. Треба зазначити, що А. Струговщиков раніше вже мав справу з ливарними замовленнями з міді й не був новачком у царині металургії. Його коштом (а можливо, й з участю) 1782 р. у Москві для вологодської Миколаївської церкви було відлито найбільший дзвін вагою 2000 кг.
13. Матеріали з нашої теми знаходяться у РГАВМФ. – Ф. 243. – Оп. L. – Д. 152, 411, 767, 2054, 2789; Ф. 1047. – Оп. 1. – Д. 76, 775, 784.
14. Ратнер И. Д. Херсонский литейный дом (по материалам ЦГАВМФ СССР) / И. Д. Ратнер // Проблемы музееведения и краеведения (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тезисы докладов юбилейной конференции. – Часть 4-я. Октябрь 1990 г. – Херсон, 1990.
15. Сацкий А. Г. Летопись Причерноморья. Литература, история, археология. / А. Г. Сацкий. – Херсон, 2001. – № 5.
16. Морской сборник (отдел учено-литературный). – СПб., 1855. – № 8.
17. Був ще й інший варіант вертикального розсвердлювання за допомогою борштанги, котра оберталася й подавалася зверху вниз канатною передачею.
18. Сацкий А. Г. Летопись Причерноморья...
19. Архив графов Мордвиновых...
20. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959.
21. Ратнер И. Д. Херсонский литейный дом...
22. Архив графов Мордвиновых...
23. Удова А. П. Струговщикова померла у 1795 р. Його брат Іван Струговщиков працював інженером у Херсоні наприкінці XVIII ст., де, скажімо, за проектом голландського архітектора й військового інженера Ві-

кентія Андріановича Ванрезанта (Ванрезана) у 1784–1788 рр. зводив будівлю арсеналу – монументальну споруду у стилі суворого класицизму. На той час це був найбільший арсенал півдня Російської імперії.

24. Сацкий А. Г. *Летопись Причерноморья...*

25. Там само.

26. Однороги відрізнялися конічною формою донної частини й, відповідно, конічною зарядною камерою.

27. Blackmore H. L. *The Armouries of the Tower of London. – Vol. I. Ordnance. – London, 1976.*

28. Х. Л. Блекмор помилково прийняв цифру 2 за цифру 9, тому записав вагу як 169 пудів 98 фунтів, що не логічно, оскільки число 98 само по собі ділиться на 2 пуди й 18 фунтів. Крім того, дослідником помилково порахована вага (2704 кг), оскільки він конвертував пуд у 16 кг, у той час як російський пуд становив 16,38 кг. Російський артилерійський фунт дорівнював 0,4914 кг.

29. Калібр однорогів фіксували на основі ваги бомби, а не чавунного ядра, як у класичних гарматах.

30. Blackmore H. L. *The Armouries of the Tower of London...*

Олег Мальченко (Київ, Україна). Гарматне виробництво на херсонському ливарному заводі А. Струговщикова (1791–1793 рр.)

Стаття присвячена історії заснування й функціонування бронзового гарматного виробництва на херсонському заводі А. Струговщикова. Розглядаються контрактні зобов'язання, принципи побудови виробництва, номенклатура продукції. Здійснено морфологічний аналіз єдиного збереженого зразка 1-пудового однорога херсонської ливарні.

Ключові слова: гармата одноріг, морська артилерія, херсонський металургійний завод, А. Струговщикова, ливарництво.

Олег Мальченко (Київ, Україна). Пушечное производство на херсонском литейном заводе А. Струговщикова (1791–1793 гг.)

Статья посвящена истории основания и функционирования бронзового пушечного производства на херсонском заводе А. Струговщикова. Рассматриваются контрактные обязательства, принципы построения производства, номенклатура продукции. Сделан морфологический анализ единственного сохранившегося образца 1-пудового единорога херсонского завода.

Ключевые слова: пушка единорог, морская артиллерия, херсонский металлургический завод, А. Струговщикова, литье.

Oleg Malchenko (*Kyiv, Ukraine*). **Cannon production at the Kherson Foundry A. Strugovshchikov (1791–1793)**

Article is devoted to the history of the establishment and functioning of the bronze Cannon production at the Kherson factory of A. Strugovshchikov. Discusses contractual obligations, principles of construction of production, the product line. A morphological analysis of the single sample 1-pud. saved the Unicorn of the Kherson factory.

Key words: Unicorn gun, Sea artillery, the Kherson metallurgical plant, A. Strugovshchikov, casting.

Ірина ДАВИБАРАН
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.2(477.7)

Боротьба з хворобами та епідеміями як сфера компетенцій і повноважень губернаторів Південної України останньої чверті XVIII ст.

Хвороби та епідемії інфекційних захворювань наприкінці XVIII ст. не були новим явищем для українських земель. Маємо численні свідчення про спалахи чуми у добу Хмельниччини та у період пізніших російсько-турецьких воєн. Особливо масштабною для України була епідемія 1770–1774 рр. Тому заходи профілактики та попоредження поширення хвороб також не були нововведеннями, а були скоріше типовими. Епідемії завжди були у центрі пильної уваги вищого керівництва, зокрема самої Катерини II. Так, указом імператриці від 31 жовтня 1771 р. та указом Сенату від 19 грудня 1771 р. визначалось, яких заходів безпеки вживати під час епідемій [8, с. 21]. Такий контроль з боку керівництва імперії стимулював і місцевих начальників до рішучих дій і вимагав від них постійно стежити за ситуацією у ввіреному їм краї.

Степова Україна наприкінці XVIII ст. стала фактично вотчиною генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна. Генерал-губернатор не перебував постійно у краї, а вирішував найбільш невідкладні та важливі питання, спираючись на регулярні звіти й доповіді місцевих керівників про ситуацію у краї. Особлива увага приділялась питанням, які вимагали швидких рішень. До таких питань, безперечно, належали і епідемії. Розглянемо, які обов'язки були у цивільних губернаторів Південної України і яких заходів вони мали вживати та здійснювати у випадку спалаху інфекційних хвороб.

Діяльність місцевих губернаторів визначалася затвердженням Сенатом “Настановленням Губернаторам” від 21 квітня 1764 р., хоча, як зазначають дослідники, коло їхніх повноважень було значно ширшим. За “Настановленням” на них покладалися такі обов'язки: нагляд за діяльністю адміністративних установ і недопущення зловживань;

контроль за правосуддям; сприяння землеробству та надання пропозицій до вищих органів влади стосовно економічного розвитку губернії; нагляд за станом доріг тощо. Окремим пунктом – боротьба з розбійниками, хворобами, пожежами. Так, у дев'ятому пункті “Настановлень” зазначається: “Во всех чрезвычайных приключениях, как-то: пожары, голод, наводнение, моровая язва, сильные и великие разбойничьи ватаги, также при нечаянных возмущениях народа, берет Губернатор главную команду над всеми служащими и неслужащими в его Губернии находящимися людьми, показав главным начальникам ощутительное настояние такового случая, до тех пор, пока такое приключение прекратится... а в доношениях своих должен он, прописав от первоначального злу тому источника все подробные обстоятельства дела, объявить и принятые им к пресечению настоящего и к охранению последующего вреда меры, дабы вышние правительства никакого уже к учинению ему скорой помощи затруднения, происходимого часто от необстоятельных и ложных известий, иметь не могли” [1, с. 3]. Отже, до прямої компетенції місцевих губернаторів належали: постійний контроль за станом здоров'я населення, швидке реагування у разі епідемій та інформування керівництва в особі генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна.

Поодинокі документи, які висвітлюють цю сферу повноважень губернатора, зберігаються в Інституті рукопису НБУВ. Так, напр., у фонді 2 знаходимо “Секретний ордер Новоросійського цивільного губернатора Олександрівському нижньому земському суду про заразну хворобу в м. Копайгород і про заходи щодо нерозповсюдження її в Новоросійську губернію”, датований січнем 1798 р. В цьому ордері наказувалося: “Чтобы всем приезжавшим из опасных мест воспрещен был свободный въезд прежде очищения их карантинном” [2, арк. 1–1 зв.].

У справі 797 фонду 16 “Внутрішнє правління” Російського державного архіву давніх актів (далі – РДАДА) знаходимо окремі рапорти азовського губернатора В. О. Черткова за 1776 рік, що стосуються даної проблеми. Так, у січні 1776 р. Азовська губернська канцелярія доносить генерал-губернатору, яких було вжито заходів для боротьби з “моровой заразой” в Азовській губернії [4, арк. 205–206].

Можна припустити, що такі заходи мали свій результат. Вже через місяць, наприкінці лютого того ж року В. О. Чертков доповідає про звільнення з карантину осіб у зв'язку з поліпшенням епідеміологічної ситуації [5, арк. 146–146 зв.].

Однак хвороби та епідемії постійно супроводжували життєве посвядження, а тому заходи профілактики залишалися важливими. Так, у грудні 1776 р. азовський губернатор надсилає рапорт Г. О. Потьомкіну з пропозицією О. О. Прозоровського про заснування карантину на кордоні для запобігання рпоширенню хвороб: “невзирая на благополучие до сего в тамошнем пограничном крае состояние..., приказал при том что не излишне в прочем будет и ныне следующих оттуда по торговому промыслу и по паспортам, задерживать в тех карантинах не более как только на шесть дней, а окурив пропускать незадержно” [6, арк. 80–80 зв.].

Значний комплекс вихідної документації стосовно дій місцевих правителів щодо припинення поширення хвороб міститься у справі 694 фонду 16 РДАДА. У справі 694 знаходимо значний масив документів, який складають донесення катеринославського губернатора Тимофія Івановича Тутолміна “О свирепствовавшей заразной болезни: в Турции, в Молдавии, в Польше и во многих городах и селениях поступивших из Новороссийской и Азовской в Екатеринославскую губернию, тоже в селениях: войска Донского, по Кубани и в Астраханской губернии” [3, арк. 2]. Т. І. Тутолмін очолював Катеринославське намісництво у 1783–1784 рр.

Хронологічно документи охоплюють річний період з травня 1783 р. по травень–середину червня 1784 р. Це виключно вихідна документація: донесення, рапорти, звітні відомості (ведомости) до генерал-губернатора. Виявлений комплекс документів дає змогу визначити ареал поширення, періоди спалахів чуми-виразкової хвороби та дії місцевого керівництва щодо її зупинення.

Перший спалах хвороби виявлено в м. Нікополь та у слободі Тернівці, що недалеко від міста. В рапорті від 22 травня 1783 р. Т. І. Тутолмін доносить Г. О. Потьомкіну, що прибув до міста та знайшов його “огражденным караулами, а народ в унынии” [3, арк. 5]. Приїзд до Нікополя катеринославський губернатор пояснює метою “обеспечить сдешний край от заразы ... так как заставы по границе Новороссийской губернии учреждены из людей ненадежных, а карантинны безо всякого почти предписания” [3, арк. 5]. Тобто губернатор несхвально оцінює дії місцевого керівництва і водночас надсилає Г. О. Потьомкіну пропозиції щодо доцільних місць облаштування карантинів. Так, він пропонує і питає на те дозволу: “Дабы карантинны устроить в Перекопе, Гениче, в Петровской крепости и Таганроге, а со стороны Кубани в

Азове есть единое средство к ограждению обеих губерний от опасности” [3, арк. 6]. З наступного рапорту, складеного у травні 1783 р., дізнаємось, що карантин за наказом генерал-губернатора було облаштовано на березі річки Кінської навпроти Кизикерменя [3, арк. 7]. Т. І. Тутолмін повідомляє, яких заходів зі свого боку він вживав, щоб зупинити поширення хвороби: “Воспретил я впредь до повеления проезд из Крыма через Никополь” [3, арк. 7]. І хоча сам губернатор зазначає, що через місто проїжджає невелика кількість люду, але усвідомлює, що завдана шкода може бути великою. Крім того, губернатор повелів “господину полковнику” Бабарикіну всіх “едущих из Крыма по дороге через его посты не пропуская через Днепр, отсылать на Кизикерменскую переправу” [3, арк. 7 зв.].

Важливим було визначити шляхи та джерело поширення хвороби, а тому за наказом губернатора проводиться детальна розвідка. Визначено, що у слободі Тернівці хворобу виявлено на початку травня. Першим померлим був візник, що знаходився біля поштових коней і возив перед тим офіцера – і, скоріше за все, заразився від нього. Після нього померла жінка, яка обмивала померлого. З усіх людей, що контактували із хворими – померло 11, в карантині перебувають 3 людини і ще з підозрою на хворобу 11 осіб [3, арк. 7 зв.]. Карантин було облаштовано за 5 верст від Тернівки. Звідки ж хворобу було занесено, встановити так і не вдалось. Очевидно, що на виявленні джерела занесення хвороби наполягав і сам генерал-губернатор, бо вже в наступному рапорті Т. І. Тутолмін наче виправдовується: “Что следует до офицера от коего первый в слободе Терновке заразился повошик, не преминал бы я всемерно в первом моем по сей материи рапорте донесть вашей светлости отколь он и куда ехал, но за умертвием зараженного не мог ни от кого получить о том обстоятельного и достоверного извещения” [3, арк. 9 зв.]. У тому, що хвороба не була одразу зупинена, Т. І. Тутолмін звинувачує кизикерменського комісара і віддає його під суд через те, що він, дізнавшись про хворобу не доповів вищому керівництву, а сам залишив слободу Тернівку [3, арк. 7 зв.]. Губернатор повідомляє Г. О. Потьомкіну, що надав інструкції “обеим губернским канцеляриям какие первые в подобных случаях приняты должны быть меры” [3, арк. 7 зв.].

У травні 1783 р. спалахи хвороби помічено і в слободі Мар’їнській. Так, у рапорті від 29 травня 1783 р., надісланому з Полтави [3, арк. 9–9 зв.], Т. І. Тутолмін повідомляє про поширення у слободі хво-

роби і звинувачує у бездіяльності Словянську провінційну канцелярію: “...Славянская провинциальная канцелярия вместо принятия надлежащих на месте предосторожностей заключила в свои распоряжения по случаю оказавшейся в слободе Марьинской болезни в одном по канцелярии письмоводчестве и не заботясь о действительном того исполнении, затруднила оставленными круг города караулами необходимо нужное с собою сношение” [3, арк. 9]. Губернатор розіслав канцеляріям детальні вказівки, як чинити у випадку появи хвороби, та висловив упевненість, що в разі чіткого дотримання цих вказівок небезпека поширення хвороби буде усунена, “если со стороны своей выполнять самым делом им повеленное, во отвращение всякой опасности, жители останутся свободны от отягощения излишнею и ненужною предосторожностью” [3, арк. 9–9 зв.].

Для розслідування ситуації на місці у слободу Маріїнську було відправлено земського комісара поручика Харевського, який звітував про стан справ Слов’янській провінційній канцелярії. За його донесенням від 25 травня 1783 р., “найдено в карантине зараженных поселенных солдат осмнадцать душ: из коих состоит опасно больных четыре; 24 мая заболело опасною болезнью три, умер один, затем состоит в карантине здоровых одиннадцать, больных шесть, в слободе же Марьинской состоит все благополучно. От 27-го мая сначала вшедшей туда заразной болезни, то есть с 21 апрел по 27 мая померло в той слободе мужеска полу одиннадцать, женска шесть душ, в карантине заражены опасно больных мужеска три и женска три души, сумнительных мужеска одиннадцать, женска сем душ, а всего всех померших больных и сумнительных мужеска тридцать две, женска шестнадцать, а обоого сорок осем душ” [3, арк. 10]. Цю інформацію Т. І. Тутолмін передає Потьомкіну у рапорті від 9 червня 1783 р. і заспокоює, що у слободі Мар’їнській, крім тих, що вже перебувають у карантині, тих, хто наново захворів, немає. Крім того, губернатор повідомляє, що відправив для розвідки стану справ в кизикерменський карантин секунд-майора Булгакова і той повідомляє, що з 23 травня в карантині немає померлих і нових хворих [3, арк. 10 зв.].

Зміст останнього рапорту, а також відсутність документів даної тематики за другу половину червня – вересень дозволяють припускати, що на літній період хвороба дійсно відступила.

Новий, значно масштабніший за попередній, спалах хвороби в Новоросійській губернії припадає на кінець вересня – жовтень. Кіль-

кість померлих і заражених була значно вищою, ніж у травневу епідемію. Ширшою була і географія розповсюдження хвороби. Якщо в першому випадку вогнищами хвороби стали слободи Тернівка, Мар'їнська та м. Нікополь, то в другому епідемія поширилась майже на всю Новоросійську губернію. Азовську ж губернію, як неодноразово звітував Т. І. Тутолмін, хвороба не зачепила [3, арк. 31, 36 зв., 55 зв.].

Починаючи з жовтня 1783 р., крім звичайних рапортів і донесень додається ще такий вид звітної документації, як відомості про кількість заражених, померлих та тих, що утримуються в карантинах з підозрою на хворобу. Відомості склалися і надсилалися двічі на місяць. Так, у 694-й справі маємо відомості за жовтень, листопад, грудень 1783 р.

Такий вид документації наочно демонструє масштаби епідемії і дозволяє відстежувати шляхи поширення хвороби. Згідно з відомостями хвороба поширювалась таким чином:

“В которых местах и когда открылась язва:

Елисаветградский уезд:

– в крепости св. Елисаветы 30-го сентября

– в казенных селениях:

Мошорине – 3-го октября

Верблюжке 18-го октября

Знаменке 17-го октября

В слободе подпорутчика Милодановича – 12-го октября

В слободе Гниленкой помещика капитана Александрова – 12-го октября

Крюковский уезд:

в казенных селениях Дмитровке – 17-го октября

в раскольничей слободе Зыбкой – 25-го октября

Округе желтой на почтовой станции при курчей балке – ноября 1-го дня

Херсонского уезда:

– при Херсоне на почтовой станции – 30-го октября

– в слободе господина генерал порутчика и кавалера Ганнибала Белозерке – в первой половине октября

– в казенной слободе Марьинской – 17-го октября

Кизикерменского уезда:

В городе Кизикермене – 13-го октября

– в слободе г-на генерал-майора Висоцкого Кагинке – 4-го ноября

– в слободе подполковника Тамары – 31 октября

Саксаганский уезд:

В состоящих по херсонской на кременчугу дороге двух почтовых станциях

Первой жолтой, второй на балке надайводе – 20 октября

В слободе господина генерал порутчика графа фон Витголштейна Анновке – 20 октября

Полтавского уезда:

В селе Диканьки 16 октября” [3, арк. 17–17 зв., 18–18 зв.].

Як бачимо, менш ніж за місяць хвороба поширилась на територію шести повітів Новоросійської губернії. Така ситуація істотно непокоїла місцеве керівництво. Так, рапортом від 16 жовтня 1783 р. губернатор повідомляє “о усиленной в Херсоне язве” та висловлює пропозицію про створення земської варты [3, арк. 11]. Причину появи в місті хвороби Т. І. Тутолмін вже традиційно пояснює “небрежением” місцевого керівництва, тим, що “при пропуске проезжающих из Херсона не сохранялись все законом предписанные предосторожности” [3, арк. 11]. І знову губернатор видає розпорядження Новоросійській губернській канцелярії, щоб та у свою чергу розписала всім підвідомчим канцеляріям та земським комісарам “предписание о принятии надлежащих предосторожностей” [3, арк. 11]. В цілому з метою припинення епідемії наказувалося здійснювати такі заходи:

1) пропонувалось обмежити пересування населення, “... дабы тех городов и селений жители в коих прилипчивая болезни оказывались до совершенного удостоверения о миновании всей опасности ни под каким предлогом из жительств своих отлучатся не могли” [3, арк. 11];

2) пропонувалося ввести систему перепусток, які б підтверджували, що людина їде з місця, де немає зараження. Стежити за цим мала місцева земська поліція. За відсутності такої перепустки забороняти проїзд. А у випадку виникнення підозри у земської поліції, що людина заражена чи приїхала з місця, де зареєстровано хворобу, наказувалося брати приїжджого під арешт і відсилати на 6 тижнів у карантин, після чого віддавати до суду: “Велеть во всех благополучных селениях сделать от земской полиции распоряжения, чтобы никто из проезжающих без билета, удостоверяющего что едет он из благополучного места в селение впускаем не был; сумнительных же и паче отлучившихся из зараженных мест брать под стражу и отсылать на шесть недель в карантин, а по протечении сего термина отдавать суду для поступления по строгости законов” [3, арк. 12];

3) передбачалось обмежити або в ідеальному випадку взагалі виключити контакти між населенням заражених і незаражених місць. Особлива увага приділялася таким містам, як фортеця Святої Єлисавети та Херсон. Т. І. Тутолмін у рапорті Г. О. Потьомкіну пише: “губернської канцелярії от меня предписано употребить найрачительнейшее старание ко утушению опасной болезни в крепости Святыя Елисаветы и в слободах вышеименованных, и тогда же принять меры чтобы жители сих мест и особенно в Херсоне обретающиеся разного звания люди с благополучными селениями никакого сообщения иметь и разные оные входить не могли иначе как по выдержании подлежающего карантина” [3, арк. 12]. Для виконання всього вищезазначеного пропонувалось відправити до фортеці Святої Єлисавети губернського прокурора Золотницького. Він же отримав доручення об’їхати кордон від Миргорода до Крилова і відзвітувати, як місцеве керівництво виконує губернаторські розпорядження [3, арк. 12];

4) встановлювалися конкретні місця пропуску проїжджих. На цих місцях з метою контролю облаштовувалися застави під керівництвом надійних чиновників. Так, напр., зазначалося, що “от Крылова до Крепова запретить пропускать на сию сторону Днепра не иначе как в самом Крепове, где учредить для осмотра проезжающих заставу под начальством надежного чиновника” [3, арк. 12]. Також пропонувалося створити заставу в Нових Кодаках, “дабы обыватели зараженных мест проходя мимо застав не могли занестъ язву в благополучные на сей стороне Днепра лежащие селения, учредить заставу в Новых Кайдаках чрез которую проезжающих из благополучных мест и имеющих билеты пропускать без задержания” [3, арк. 13]. По Дніпру також заборонялося пропускати людей на ділянках від Крилова до Нових Кодаків і від Кодаків до Нікополя. Стежити за цими територіями доручалося воєводі секунд-майору Міщенку, воєводі секунд-майору Ластухіну, а в Нікополі підполковникові Баровському [3, арк. 13];

5) обов’язковим було постійне звітування про стан ситуації на місцях: “Отряженным по сему случаю господину губернскому прокурору Золотницкому, господину подполковнику Баровскому, и господину секунд майору елисаветградскому прокурору Грачеву, новосанжарскому воеводе Мищенку и саксаганскому воеводе Ластухину предписать особыми соизъявлением повеления Вашей светлости ордерами, дабы они при объезде границ и уездов обозрению и свидетельству принятых предосторожностей им препорученных еженедельно со всеми подро-

ностями вашей Светлости и ко мне, что ими усмотрено будет рапортовали” [3, арк. 14 зв.].

Єлизаветградському прокурору, секунд-майору Грачову наказувалось об’їхати території від Миргорода до гирла Інгула та до гирла Інгульця й оглянути створену від Херсона сторожу. А також підтвердити начальникам сторожі наказ не пропускати проїжджаючих з Херсона без витримання у тритижневому карантині, а всі їхні речі піддавати дезінфекції – обкурюванню;

б) всі канцелярії та земські комісари мали надавати всіляку допомогу відрядженим від губернатора чиновникам “дабы тем нарочно отряженным для предприятия лучших и надежнейших к предосторожности мер, и для отвращения всякой опасности оказываемо было возможное вспомоществование” [3, арк. 13];

7) у випадку нестачі на місцях штатних лікарів наказувалось залучати відставних, “в губернии жительство имеющих”, а при необхідності втручання військової команди – писати про це рапорт Т. І. Тутолміну [3, арк. 13 зв.]. Наприкінці рапорту до Потьомкіна губернатор завіряє, що дотримання всіх вищезазначених пунктів забезпечить згасання хвороби і спокій населення [3, арк. 14 зв.].

Одним з найбільших вогнищ хвороби стала фортеця Святої Єлизавети. А тому важливо було визначити, яким чином заразу було занесено до фортеці. Розслідування було доручено генерал-майору Петерсону та Єлизаветградській провінційній канцелярії. Переносниками інфекції стали два солдати, що потрапили до фортеці з казенним табуном. У обох було виявлено симптоми хвороби, однак через їхню швидку смерть встановити, звідки вони прибули, так і не вдалося. Після цього від хвороби помер міщанин разом зі своїми дітьми [3, арк. 29 зв.]. Рапорт про стан справ у фортеці було складено 7 листопада 1783 р.

Т. І. Тутолмін певною мірою виправдовує себе перед генерал-губернатором, пояснюючи невдачі у розслідуванні “небрежением” місцевого керівництва: “Я о сем вашей светлости донеся, приемлю смелость впротчем объяснитья, что при таком частных начальников небрежение” [3, арк. 30]. Як пояснює сам губернатор, всі його старання були зведені нанівець тим, що перші помічені із симптомами солдати не були належним чином опитані [3, арк. 31].

За листопад, січень та грудень 1783 р. було складено відомості щодо кількості померлих від хвороби та утримуваних у карантинах. З другої половини січня простежується значне поліпшення ситуації.

Тутолмін доповідає: “В течении настоящего полумесяца вновь зараженных нигде не оказалось и болезнь заразительная во всех почти местах пресеклась. Шисляющиеся же в карантинных удерживаются там из предосторожности до истечения срока” [3, арк. 51 зв.]. З кінця січня – початку лютого хвороба почала відступати. Так, у рапорті від 14 лютого 1784 р. Тутолмін повідомляє, що вже з другої половини січня по Новоросійській губернії не було нових померлих та взятих з підозрою до карантину: “Болезнь заразительная в Новороссийской губернии по благодати божьей совсем уже прекратилась и в течении второй половины генваря вновь зараженных и умерших от язвы или взятых в карантин по сумнительству нигде не оказалось. Содержащиеся в карантинных сей губернии 79 душ остаются там единственно из предосторожности и по причине неистечения еще шестинедельного срока от времени их заражения” [3, арк. 55].

Однак поданий вже через місяць наступний рапорт губернатора від 29 лютого 1784 р. свідчить, що ситуація по Новоросійській губернії не була настільки райдужною. У містах Херсон та Кизикермень хвороба взяла реванш і спалахнула серед рекрутів. Причину нового спалаху епідемії можна пояснити постійним сполученням цих міст. У Кизикермені розміщувалась комісаріатська комісія, що завідувала постачанням розташованих у Херсоні полків [3, арк. 57].

Ситуація протягом березня у Новоросійській губернії істотно змінювалась. Вогнищами хвороби, як і раніше, залишилися міста Херсон та Кизикермень. У першій половині березня у Херсоні нових хворих було виявлено семеро, померлих у карантині 22 особи різного звання і 50 каторжників. Трохи кращим був стан в Кизикермені: ув карантині із рекрутів померло 14 осіб, у карантині перебували 34 особи. Губернатор повідомляє, що було вжито всіх можливих заходів для запобігання поширенню хвороби [3, арк. 58–58 зв.].

Рапорт від 7 квітня 1784 р. містить звітну інформацію за другу половину березня. У Кизикерменському рекрутському карантині затримано 42 чол., померлих за цей період – семеро, у херсонському карантині перебуває 40 осіб та померло семеро. Крім того, і в слободах було зафіксовано випадки хвороби. Так, у слободах гофмаршала та камергера графа Баратинського померла одна людина, в Комарові, що перебував у володінні польського полковника Меровінського – одна, в Понятові, володінні князя Понятовського, взято в карантин з підозрою трьох осіб; у слободі Давидів брід померла одна людина. Однак губер-

натор запевняє, що в інших селищах ситуація під контролем і в карантинах люди перебувають виключно задля запобігання поширенню хвороби [3, арк. 61–61 зв.].

Наприкінці травня губернатору Т. І. Тутолміну повідомили, що у Полтаві та Кременчуці трапилися смерті, спричинені чумою. Таку інформацію губернатор отримав від полтавського вейта Сахновського та від статського радника Алексеєва. Очевидно, що така ситуація на підвідомчій території не могла не непокоїти губернатора, а тому Тутолмін особисто вирушив до Полтави для розслідування. У рапорті до Потьомкіна від 25 травня 1784 р. він повідомляє, що у Полтаві причиною турбот місцевого кеївництва стала смерть священика Якова Білого, висвяченого у Кременчуці, який таємно полишив це місто. Всі, хто мав контакт зі священиком, хто проживав в тому ж будинку чи по сусідству – взяті під нагляд і відправлені до карантину. У Кременчуці 20 травня померла міщанка Пелагея Кутакова. Після смерті на її тілі лікарі виявили сліди хвороби. Через день, 21 травня, померла її родичка Прасковія Кутакова, що проживала з хворою в одному будинку, та духовного правління писар, який приїхав з Полтави 17 травня. Міщанки Кутакови міста останнім часом не покидали, а займалися торгівлею печеним хлібом. Губернатор припускає, що вони могли заразитися, приймаючи гроші від солдатів тих полків, що проходили через мсто. Після цих випадків 33 особи жіночої та чоловічої статі, що мали спілкування із хворими, були виведені за місто в особливу лікарню, де з них найближчим часом померло ще троє [3, арк. 62–62 зв.].

Крім облаштування карантинів за межами міста та ізоляції хворих, за наказом генерал-губернатора в Кременчуці було створено “поградную” поліцію, яка контролювала в’їзди до міста [3, арк. 64]. Однак, незважаючи на вжиті заходи, через декілька днів – 12 червня захворіло ще шестеро чоловік. В ході розслідування виявилось, що один із них – гарнізонний солдат – скуповував та перепродував дешеві речі. Очевидно, що такі дії і стали причиною нового спалаху хвороби. Солдат наклав на себе руки, а тому не вдалося встановити, від кого і як він отримав ці речі. У рапорті до Г. О. Потьомкіна Т. І. Тутолмін пояснює й причину самогубства солдата. На його думку, причиною став страх правосуддя, адже із самого початку епідемії було суворо заборонено скуповувати і продавати поношені речі [3, арк. 64].

Зі звітних відомостей за кінець травня – середину червня 1784 р. про кількість заражених, померлих та утримуваних у карантинах дізнаємось, що епідемія була досить серйозною. Так, за цей період (з 20

травня по 16 червня) до карантину надійшло 178 чол., з них померла 41 особа (23%). Ті, що виявилися здоровими – випущені з карантину, інші перебували під наглядом [3, арк. 65]. Очевидно, що і в червні 1784 р. хвороба не припинилася. Новим катеринославським губернатором став І. М. Синельников, він же і отримав у спадок цю проблему.

Таким чином, вихідна звітна документація катеринославського губернатора Т. І. Тутолміна, адресована Г. О. Потьомкіну, що міститься у 694-й справі Ф. 16 РДАДА, має потужні інформативні можливості. Попередження епідемій та боротьба з ними входили в безпосередню сферу компетенцій цивільних губернаторів. Виявлені джерела дають змогу визначити шляхи та географію поширення хвороби, а також дослідити ті заходи, яких вживало місцеве керівництво з метою припинення епідемії. Найбільш ефективними діями були: 1) створення карантинів; 2) контроль за пересуванням населення та створення земської сторожі. Контроль за виконанням наказів місцевим керівництвом покладался на губернатора, він же звітував генерал-губернаторові про стан справ у Новоросійській губернії.

Джерела та література:

1. Джерела з історії Південної України. – Т. 1: Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 2005. – 540 с.

2. ІР НБУВ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2884. – 1 арк.

3. РДАДА. – Ф. 16. Внутрішнє управління – Оп. 1. – Спр. 694.

4. Там само. – Спр. 797. – Ч. V.

5. Там само. – Ч. VI.

6. Там само. – Ч. VIII.

7. Васильєв К. Г. История эпидемий в России (Материалы и очерки) / К. Г. Васильев, А. Е. Сегал [под. ред. проф. А. И. Метелкина]. – М.: Медгиз, 1960. – 398 с.

8. Токарев С. Боротьба з проявами епідемії чуми в Ніжинському полку в другій половині XVIII ст. / С. Токарев // Ніжинська старовина. – Вип. 6 (9). – 2008. – С. 21–26.

Ірина Давибаран (Запоріжжя, Україна). Боротьба з хворобами та епідеміями як сфера компетенцій і повноважень губернаторів Південної України останньої чверті XVIII ст.

У статті досліджуються повноваження губернаторів Південної України щодо боротьби з хворобами та епідеміями у краї. Розглядаються дії та

найбільш популярні заходи азовського губернатора В. О. Черткова та катеринославського губернатора Т. І. Тутолміна у сфері охорони здоров'я населення

Ключові слова: Південна Україна, остання чверть XVIII ст., епідемії, хвороби, профілактичні заходи, В. О. Чертков, Т. І. Тутолмін.

Ирина Давыбаран (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Fighting disease and epidemics as a competence and authority area of the South Ukraine governors in the last quarter of the XVIII century**

В статье исследуются полномочия губернаторов Южной Украины по борьбе с болезнями и эпидемиями на подконтрольной территории. Рассматриваются действия и наиболее популярные меры Азовского губернатора В. А. Черткова и екатеринославского губернатора Т. И. Тутолмина в сфере охраны здоровья населения.

Ключевые слова: Южная Украина, последняя четверть XVIII в., эпидемии, болезни, профилактические меры, В. А. Чертков, Т. И. Тутолмин.

Iryna Davybaran (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Fighting disease and epidemics as a competence and authority area of the South Ukraine governors in the last quarter of the XVIII century**

The article investigates the powers of the governors of South Ukraine in part of fighting disease and epidemics in the province. We consider the actions and the most popular activities in the health care area of V. O. Chertkov, the Azovgovernor and T. I. Tutolmin, the Ekaterinoslav Governor of the time.

Key words: South Ukraine, last quarter of XVIII century, epidemic, disease, preventive measures, V. O. Chertkov, T. I. Tutolmin.

Яна ЗАДЕСЕНЕЦЬ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94 (477) “18”

**Діяльність М. С. Мордвинова
з удосконалення управлінських,
економічних і соціальних структур
Південної України**

Оскільки за родом своєї діяльності на Півдні України, як у часи перебування на посаді голови Чорноморського адміралтейського правління (ЧАП) і командира Чорноморського флоту, так і пізніше, М. С. Мордвинов постійно стикався із проблемами, спричиненими недосконалістю управлінських, соціальних та економічних структур адміністрування, чималу увагу він приділяв поліпшенню цих структур. Робота в даному напрямку велася в надзвичайно важких умовах.

Намагаючись уніфікувати засади економічного, соціального та адміністративного життя Південної України відповідно до загальноімперських норм, привести їх до єдиного знаменника, М. С. Мордвинов упродовж 1780-х–1830-х років здійснив спроби впорядкування: 1) відкупної і фінансово-торговельної систем південних міст; 2) землекористування в Криму [2].

Якщо говорити про конкретні заходи адмірала Мордвинова в цих галузях, то, очевидно, розпочати треба із системи відкупів. Упродовж XVIII і першої половини XIX ст., через недостатній рівень одержавлення, постачання життєво важливих для функціонування армії, флоту й інших інституцій низки предметів першої необхідності – продуктів харчування спиртних виробів, солі, , деревини та парусини тощо, віддавалося “на відкуп” комерсантам, які, з одного боку, сплачували до державної скарбниці податки, а з другого, мали прибуток від комерційної різниці між закупівлею та продажем (за вирахуванням транспортних й інших витрат). Як керівник, Мордвинов вважав цю систему далеко не досконалою, а тому прагнув де тільки можна мінімізувати її. Він вважав, що саме через систему відкупів поширюються різноманітні зловживання: розкрадання державного майна, хабарництво, зрив тер-

мінів поставок або ж взагалі постачання завідомо неякісних речей [7]. Як людина, що прямо контролювала будівництво флоту, Мордвинов намагався також вдосконалити й систему відкупних поставок конопляного прядива і вітрильного полотна ще в 1790-х роках, але невдало. Сталося це, як він вважав, через те, що в “Новоросійському краї”, як і в будь-якому шойно утвореному і малозаселеному, не було не тільки централізованих постачань, а й навіть надійних купців з великими капіталами. Тому флот був змушений користуватися послугами тих постачальників, хто вже раніше заслужив довіру.

Однак досить часто така практика не виправдовувала себе. Навіть відійшовши від роботи в Морському міністерстві (з 1802 р.), Мордвинов намагався відстежувати подібні пробуксовки та давати корисні поради урядовцям [1].

Під час своєї роботи в Економічному комітеті Державної ради, розглядаючи стан Криму та інших південних регіонів імперії, що лежали над Чорним та Азовським морями, Мордвинов упевнився, що вони значно відстають від решти частин країни у справі розвитку комерції. Забезпечення прав торгового класу та гарантія цих прав могли, на думку Мордвинова, слугувати надійною порукою поліпшення тамтешньої торгівлі й разом з тим економічного добробуту краю. З цією метою він пропонував ввести в південних містах комерційні суди, членів яких (по три) на перший раз обирали б інспектори комерції, з тим, щоб щорічно один з них змінювався, а через 6 років судді вже обиралися б інститутом колишніх суддів. Комерційні суди мали би право безпосередньо спілкуватися з міністрами; вони були б зобов’язані надавати захист кожному громадянину, навіть проти насильства влади, і розглядати як цивільні, так і карні справи в галузі комерції. Комерційний суд мав бути незалежним від адміністрації та інших судів, і апеляція на його рішення переносилась би прямо до Комерц-колегії. У справах, які не потребували попереднього розгляду, вирок мав виноситись негайно, в інших випадках – через третейський суд. Ця пропозиція Мордвинова знайшла відгук. Для укладення статуту комерційного суду взяли до уваги кращі з положень, що існували на Заході з цього приводу. А з березня 1802 р. на Півдні почали вводити комерційні суди – в Одесі, Феодосії, Таганрозі та ін. Справа, однак, невдовзі загальмувалась внаслідок заяви тодішнього одеського градоначальника Е. де Рішельє. Той заявив, що в цьому краї знайдеться мало осіб, здатних зайняти відповідні посади. Тож виборне начало зберегли лише наполовину, і суди не отримали таких

широких прав, як пропонував М. С. Мордвинов. У результаті адміністративний нагляд за їхньою діяльністю здійснювали градоначальники, а найвищою інстанцією для них став Правлячий Сенат [6].

Окрім цього, Мордвінов запропонував такі зміни у торгівлі: 1) розвиток системи каботажних перевезень; 2) відкриття порто-франко в усіх причорноморських і приазовських містах; 3) заснування Таврійського кредитного банку; 4) вдосконалення системи карантинів у портах; 5) об'єднання Одеського, Севастопольського, Керч-Єнікальського, Феодосійського та Таганрозького градоначальництв у єдину мережу “порто-франкових” міст (своєрідну “Ганзу”); 6) дозвіл безмитного вивантаження бакалійних товарів у зазначених портах; 7) повне невтручання держави у комерційну сферу [3]. У подальшому, впродовж 1810-х – 1830-х років, перебуваючи на найвищих державних посадах, М. С. Мордвінов неодноразово повертався до різноманітних проблем, пов'язаних із розвитком торгівлі на Півдні.

Особливе місце у планах Мордвинова займало відновлення порто-франко в Криму. Річ у тому, що, згідно з маніфестом імператора Павла I від 13 лютого 1798 р., весь Таврійський півострів вже був оголошений порто-франко, причому терміном на 30 років. Однак невдовзі цей статус Криму був скасований через гальмування внутрішньої торгівлі та численні порушення: кримські вина затримувалися як іноземні, імпорتنі ж пропускалися як кримські Це призвело до скаргу і скасування порто-франко у Криму в 1799 р. [8].

Всередині порто-франко всім, без різниці станів та національностей, пропонувалося дозволити оптову та роздрібну торгівлю. За межами порто-франко мали діяти загальні закони Російської імперії. Технічно порто-франко мало діяти наступним чином: на виході встановлюється митниця; вхід до порто-франко один, через інші входи пропускати людей забороняється, хто нехтує цим правилом – карається згідно із законодавством; всі іноземні товари вивантажуються лише після проходження карантину. У Перекопі та Генічеську (Енічі) Мордвінов пропонував створити пункти “для не пропускання заборонених товарів”.

Певну увагу М. С. Мордвінов приділив й розвитку водних шляхів сполучення на Півдні України. Тут мали місце як важко здійсненні проекти-пропозиції зближення Санкт-Петербурга з Миколаєвом та Херсоном “по воді”, для чого було необхідно – ні багато ні мало – з'єднати річку Ловать з Двіною, Двіну з Дніпром, Дніпро з Інгулом й т.д. систе-

мою каналів (липень 1832 р.), так і цілком конкретні кроки та практичні поради у організації Чорноморського пароплавного товариства, за що Мордвинову особисто дякував колишній військовий міністр та член Державної ради О. А. Аракчєєв (лист від 10 березня 1833 р.).

Значними є заслуги М. С. Мордвинова у справі розвитку виноробства на півдні України, насамперед у Криму. Окрім великої уваги, яка приділялась виноградарству у кримських маєтках Мордвинова, він брав активну участь в опікуванні справами казенного “Кримського училища виноробства”, заснованого 1804 р. в Судаку. Його першим директором був відомий вчений та мандрівник Петер-Сімон Паллас. Спеціально для училища із Франції було запрошено двох досвідчених виноградарів, а також закуплено виноградні лози і спеціальне обладнання на загальну суму 4000 руб. У вересні 1804 р. на будівлю необхідних приміщень для училища було виділено 15 000 руб. На щорічні витрати виділялося по 5000 руб.

Оскільки маєтки Мордвинова поблизу Судака значною мірою були орієнтовані на виноградарство, він, як сам, так і через своїх управителів, упродовж чотирьох десятиліть активно співпрацював із судацьким училищем і його дирекцією. Тож не дивно, що коли 3 листопада 1827 р. з ініціативи директора училища Давида Яковича Ларг’є було створено акціонерну “Кримську винну компанію”, то Мордвинов не тільки став одним з її перших акціонерів, й узяв активну участь у розбудові даного комерційного проекту.

Перші три роки свого існування Кримська винна компанія фактично існувала лише на папері. Причиною цього стали й чергова російсько-турецька війна 1828–1830 рр., спалахи епідемії холери в “Новоросійському краї”, тимчасовий від’їзд на батьківщину у Францію Д. Я. Ларг’є й ін. Однак з весни 1831 р. діяльність компанії було відновлено, й не в останню чергу завдяки М. С. Мордвинову. На прохання управителя Кримської винної компанії Д. Я. Ларг’є, він, використавши свій вплив, організував підписку на акції компанії у Санкт-Петербурзі. Вже 15 грудня 1831 р. Мордвинов відправив у раду винної компанії 47 000 руб. по підписці різних акціонерів. Ще 25 000 руб. надало Вільне економічне товариство, активним членом якого був Микола Семенович. Ставши свідками такого почину, до числа акціонерів приєдналися й кілька х місцевих чиновників-можновладців, зокрема таврійський губернатор О. І. Казначєєв і новоросійський та бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов [4].

Після виходу у відставку з флотської служби адмірал присвячує велику частку свого часу впорядкуванню свого поміщицького господарства на Півдні. Аби з користю для себе вирішити суперечки за землю з татарами, Мордвинов починає лобіювати власні інтереси, використовуючи для цього своє членство у Державній раді та можливість швидкого проходження потрібних йому паперів у імператорській канцелярії. Так з'являються кілька його “мнень” з татарської проблеми.

Найперше з них датується 15 березня 1802 р. та майже цілковито присвячено розгляді претензій татар на зайняті поміщиками землі. Як виразник інтересів поміщицької верстви, М. С. Мордвинов привертає увагу імператора та інших можновладців, перш за все чиновників “Комісії з розгляду земельних суперечок із кримськими татарами” до того, що роздача земель у Криму після 1783 р. відбувалася у повній відповідності до тих відомостей, які були зібрані самими ж російськими чиновниками. При цьому він рішуче відкидає будь-яку можливість їх упередженості та подання ними неправдивих свідчень: “Якби чиновникам було дозволено захоплювати татарські землі, то не було б у цих відомостях татарських земель, які там показані. Татари, які мають докази на земельні наділи, володіють ними безсумнівно, хоча вони і можуть лежати у межах поміщицьких дач через недбале розмежування”. Законних підстав для численних претензій татар на землю, на його думку, бути не могло й тому, що майже дві третини татар, які виїхали до Туреччини після 1783 р., якраз і були найбільш заможною частиною населення Кримського ханства. Ті ж, хто залишився, й за ханів були бідняками, землею не володіли, а тепер прагнуть використати ситуацію на свою користь [5].

Вихід із ситуації, яка склалась у Криму, Мордвинов бачив один – цілковита звірка земель: скільки її залишилося після виїзду татар (після 1783 р.), греків та вірмен (1777–1778 рр.) та скільки було роздано поміщикам і колоністам. Так, згідно з його рекомендаціями, уряд мав би сприяти переселенню татар на казенні землі у степу. Головний аргумент на користь цього – “татари ані садівництвом, ані виноградарством вправно займатися не можуть”. У горах же треба селити іноземців – французів, італійців, греків, болгар, німців.

Кінцеві пропозиції Мордвинова були досить категоричними: 1) татари мають отримати тільки ті землі, право власності на які вони можуть довести; 2) тим із них, хто залишиться жити на поміщицьких землях, слід виконувати повинності або сплачувати ренту; 3) татар, по можли-

вості, оселити у степовій частині Криму; 4) нині чинну “Комісію” закрити.

Зауважимо, що це “мнение” М. С. Мордвинова здалося занадто радикальним навіть російським можновладцям, включно із самим імператором Олександром І. Аби трохи пригасити суперечки в Криму, 19 травня 1802 р. цар видав наказ, згідно з яким кримським татарам дозволялося залишитися на попередніх місцях свого мешкання. Також за ними закріплюлася земля, зайнята ними “під садибу” (як правило – 2-3 дес.).

Чергова російсько-турецька війна 1806–1812 рр., вкупі з подіями Вітчизняної війни 1812 р., взагалі утримали уряд від різких дій стосовно мусульманського населення. Тож чергового разу М. С. Мордвинов наважився звернутися до Державної ради з приводу того ж самого “кримського” питання лише багатьма роками пізніше – у 1818 і 1820 роках [10]. На думку Мордвинова, поземельні відносини кримських татар із таврійськими поміщиками мали існувати на таких засадах: 1. Уряд визнає татар людьми вільними, і ніякий поміщик не може їх привласнити або прикріпити. 2. Кожний татарин користується власністю, законно ним отриманою, на підставі прав і привілеїв вільних станів у Російській імперії. 3. Права власності поміщиків на землю визнаються у межах земель, що їм належать. 4. Татари, як вільні люди, можуть переходити разом з усією своєю власністю. 5. Татари, що мають нерухому власність, даровану їм у 1802 р., можуть цю власність продати. 6. Поміщики та татари домовляються про це добровільно, на взаємноприйнятних умовах. 7. Ці умови оформлюються юридично у “присутственных местах”. 8. Якщо, після закінчення терміну дії угоди, поміщик забажає чогось більшого, аніж там записано, з нього стягується вся сума, яку він вимагав, плюс 20% від цієї суми у державну скарбницю на судові витрати. 9. Якщо поселянин не дотримується умов, то з нього стягується завданий збиток. 10. Якщо недотримання угоди з боку триває продовжується, поміщик має право вимагати виселення його за межі землі поміщика протягом 4 місяців. 11. Якщо поселянин дозволяє собі аморальні вчинки, то його переселяють на казенні землі. 12. Поліцейський нагляд надається поміщикові у межах його земель. 13. Щодо тих, хто постійно скаржиться, то проти них повинна боротися держава.

Оскільки Державна рада в цілому визнала недоцільність врахування мордвиновського “мнения”, поданого в листопаді 1820 р., наступного місяця він здійснив останню спробу привернути увагу імпе-

ратора до проблеми, яка так його непокоїла. На прийомі у монарха він особисто передав йому копію пропозицій, зі сподіванням на прихильність. Заслуговує на увагу зроблена Миколою Семеновичем приписка наприкінці документа: “Государ, надання землі під сади та хліборобство татарам у гірському Криму сприятиме укоріненню татар та магометанського віросповідання, тоді як, навпаки, треба у Таврії поширювати віру православну!”

Імператор, однак, не відгукнувся на цей “крик душі” старого адмірала та залишив без уваги його законодавчі проекти. Після 1820 р. Мордвинов із ними вже не виступав, вдовольняючись участю у судових розглядах по земельних суперечках, як і решта кримських землевласників [9].

Отже, діяльність М. С. Мордвинова з удосконалення управлінських, соціальних і економічних структур Південної України на практиці конкретизувалася комплексом управлінських і законотворчих заходів, як здійснюваних, так і планованих ним упродовж 1790-х – 1830-х років.

Джерела та література

1. Иконников В. С. Граф Н. С. Мордвинов: Историческая монография, составленная по печатным и рукописным источникам / В. С. Иконников. – СПб.: Типогр. и литогр. А. Траншеля, 1873. – 588 с.
2. Иванов П. А. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н. С. Мордвинова / П. А. Иванов // ИТУАК. – Симферополь, 1895. – № 23. – С. 24–70.
3. Багалій Д. І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку / Д. І. Багалій. – Харків: Пролетар, 1920. – 102 с.
4. Загоровский Е. А. Экономическая политика Потемкина в Новороссии (1774–1791) / Е. А. Загоровский // Журнал науково-дослідних кафедр м. Одеси. – Одеса, 1926. – № 2. – С. 74–83.
5. Серединський О. В. Чорноморські адміралтейські поселення у 1790–1829 рр. / О. В. Серединський // Наукові праці. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 1998. – Т. I. – С. 17–21.
6. Иванов П. А. Очерк деятельности на юге России адмирала графа Н. С. Мордвинова / П. А. Иванов // ИТУАК. – Симферополь, 1895. – № 23. – С. 24–70.
7. Мурзакевич Н. Н. Письма Екатеринославского губернатора Василия Васильевича Коховского состоящему при делах Ее Величества Екатерины II, тайн. сов. В.С. Попову, для доклада князю Платону Александровичу Zubову (с 20 Января 1792 по 24 Июня 1794 года) / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Т. XII. – Одесса, 1881. – С. 330–427.

8. Сумароков П. И. Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году Павлом Сумароковым с историческим и топографическим описанием всех мест / П.И. Сумароков. – М.: в Университетской Типогр., 1800.

9. Сумароков П. И. Досуги Крымского судьи или второе путешествие в Тавриду Павла Сумарокова / П. И. Сумароков. – Ч. 2. – СПб.: в Императорской Типогр., 1805. – 244 с.

10. Тимиргазин А. Д. Судак. Путешествия по историческим местам (Крым (история, достопримечательности)). – <http://lib.rus.ec/b/162120/read>

Яна Задесенець (*Запоріжжя, Україна*). **Діяльність М. С. Мордвинова з удосконалення управлінських, економічних і соціальних структур Південної України** У статті проаналізовано діяльність М. С. Мордвинова з удосконалення управлінських, соціальних і економічних структур Південної України. Описано спроби уніфікувати засади економічного, соціального та адміністративного життя Південної України відповідно до загальноімперських норм та привести їх до єдиного знаменника завдяки: 1) відкупній і фінансово-торговельній системі південних міст; 2) порядку землекористування в Криму.

Ключові слова: М. С. Мординов, Південна Україна.

Яна Задесенець (*Запорожье, Украина*). **Деятельность Н. С. Мордвинова по усовершенствованию управленческих, экономических и социальных структур Южной Украины** В статье проанализирована деятельность Н. С. Мордвинова по усовершенствованию управленческих, социальных и экономических структур Южной Украины. Описаны попытки унифицировать основы экономической, социальной и административной жизни Южной Украины в соответствии с общеимперскими нормами и привести их к единому знаменателю благодаря: 1) откупной и финансово-торговой системе южных городов; 2) порядку земле пользования в Крыму.

Ключевые слова: Н. С. Мординов, Южная Украина.

Yana Zadesenets (*Zaporija, Ukraine*). **N. S. Mordvinov's activities for improvement of administrative, economic and social structures of the Southern Ukraine** In article N. S. Mordvinov's activities for improvement of administrative, social and economic structures of the Southern Ukraine are analysed. Attempts to unify bases of economic, social and administrative life of the Southern Ukraine to all-imperial norms and to lead them to a uniform denominator are described, thanking: 1) to financial and trade system of the southern cities; 2) to order of using of lands in the Crimea.

Key words: N. S. Mordvinov, Southern Ukraine.

Галина СИГИДА
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94(477) “18”:658.6

Важелі державного впливу на торговельну діяльність купецтва Південної України в першій половині XIX ст.

Актуальність визначеної теми пояснюється наявністю протиріч у процесі становлення т. зв. третього стану в сучасній Україні. Держава докладає певних зусиль для створення заможної верстви суспільства, яка б стала гарантом соціальної стабільності, ринкової конкурентоспроможності та джерелом прибуткової фіскальної політики. Водночас відповідні державні установи й досі не створили ґрунтовної законодавчої бази для безпечного й неускладненого ведення підприємницької діяльності будь-якого гатунку. Можливо, тому необхідно придивитися до процесів, що відбувалися на теренах Південної України в першій половині XIX століття в середовищі купців і підприємців.

Заснування станово-корпоративних торговельних товариств – купецьких гільдій – створило реальні економічні, соціальні й правові умови для оформлення купецтва в самостійний стан, на базі якого в Україні пустив коріння і почав швидко розвиватися клас вітчизняних підприємців. Характерною рисою нового купецтва, що не лише відрізняло його від попередніх торговців, а й від інституту гільдій Західної Європи, було те, що воно становило “відкриту корпорацію”. Належність до купецького стану не лише не була спадковою, а й навіть не позитивною, і підлягала щорічній “атестації” шляхом сплати гільдійського збору (1 % від оголошеного капіталу). Комерційні невдачі, погіршення економічної кон’юнктури і, відповідно, неможливість вчасно сплатити гільдійський збір часто змушували купців залишати гільдії і приєднуватися до стану міщан. Іншою особливістю, притаманною українському купецтву кінця XVIII – XIX століть, була дискретність соціальної еволюції, відсутність історичної спадкоємності в розвитку. Купецькі гільдії Російської імперії, на відміну від західноєвро-

пейських, не мали жодних атрибутів кастової, замкненої корпорації – традиційного статутного документа, поруки під час прийняття до гільдії та обов’язкового випробувального терміну, корпоративних церемоній тощо. Стан був повністю відкритий для прийняття до нього нових членів, процедуру вступу було вкрай спрощено – необхідною передумовою була лише сплата державного податку – гільдійського збору. Отже, саме він став одним із важелів державної регламентації не тільки кількісно-якісного складу купецтва, а й характеру його діяльності. Залежно від оголошеної суми капіталу купці записувалися до першої, другої чи третьої гільдії. Мінімальна сума капіталу для купців окремих гільдій час від часу встановлювалася указами царського уряду.

Динаміка зростання державного обкладення купців за останню чверть XVIII й першу чверть XIX ст. (в асигнаціях) [15, с. 42].

Роки	Мінімальний розмір оголошеного капіталу за гільдіями (тис. руб.)			% з оголош. капіталу	Плата в казну з оголошеного капіталу, за гільдіями, руб.			Джерела ПЗЗРІ, том, N
	1	2	3		1	2	3	
1775	10	1	0,5	1	100	10	5	XX,14327
1785	10	5	1	-	100	50	10	XXII,16188
1794	16	8	2	-	160	80	20	XXIII,17223
1797	-	-	-	1,25	200	100	25	XXIV,18278
1807	50	20	8	-	625	250	100	XXIX, 22678
1810	-	-	-	175	875	350	140	XXXI, 24116
1812	-	-	-	4,75	2375	950	380	XXXII, 24992
1818	-	-	-	5,225	2612,5	1045	418	XXXV, 27314
1821	-	-	-	з мита за купецькі книги	3212,5	1345	434	XXXVII, 28814

Таким чином, мінімальні суми, встановлені для купців окремих гільдій, швидко підвищувалися. З 1785 до 1807 р. за першою гільдією вони зросли у 5 разів, за другою – у 4 рази і за третьою – у 8 разів. Оголошення суми капіталу робилось купцями, як зазначалося тоді, “за совістю”. З визначеної суми капіталу до державної скарбниці брався

1 %, а у 1812 році – 4,75 % гільдійського податку. Крім того, купці платили 10 % з податкового карбованця за сухопутні і водні шляхи сполучення, 0,5 % суми капіталу т. зв. земської повинності на купецькі книги. У 1824 р. гільдійський податок купців першої і другої гільдії був визначений у 4 % , а третьої – у 2,5 %.

Для налагодження розвинутої економічної структури на нових, приєднаних до імперії, територіях урядове законодавство надавало 10-річні пільги у сплаті гільдійського податку купцям третьої гільдії. Вони сплачували з оголошеного капіталу 1,5 %, замість 2,5%. Податні та інші пільги купцям Причорномор'я неодноразово підтверджувалися [6, с. 356].

Періодично й купці повинні були поновлювати свою купецьку приналежність, подаючи до ратуші відповідне підтвердження й оголосивши капітал, “причем взнести и подлежащее с оных процентов деньги”. Цю обов'язкову умову купці виконували дуже неохоче. У “Журнале Александровской городской ратуши” від 23 січня 1821 р. читаємо: “Екатеринославская казенная палата... предписала обо всех купцах, в окладе и на льготе состоящих, составить список и предоставить в Екатеринославскую казенную палату при рапорте с донесением о тех купцах, кои о капиталах своих объявление подали, а процентных денег не внесли” [3].

Дослідження В. Буганова, О. Преображенського та Ю. Тихонова відзначають зменшення кількісного складу купецтва та занепад гільдій у цілому, пов'язані з тим, що уряд невпинно підвищував податки й різні побори [1]. Така тенденція позначилася і на купецтві Південної України. “Ведомость по Новороссийской губернии о числе душ, положенных и неположенных в оклад” від 1801 р. містить такі дані: купці становили 4224 душі чоловічої статі (серед них були 796 душ, на певний час звільнених від грошових зборів) [2, с. 77]. Про купецтво маємо свідчення із “Замечаний о Новороссийском крае” (1827 р.), де кількість купецької верстви визначена у 3118 осіб. Отже, за чверть століття відбулося загальне кількісне зменшення стану. Купці вибували переважно з третьої гільдії. Необхідно підкреслити, що після гільдійської реформи Є. Ф. Канкріна 1824 р. ставки гільдійських зборів і розмір оголошених капіталів було знижено до рівня 1812 р. Знов відновився процес переходу з міщанського стану до третьої купецької гільдії.

Треба звернути увагу на окремі преференції, надані владою купцям Південної України у зв'язку з бажанням прискорити інкорпорацію регіону й активізувати процес його торговельно-промислового розвитку.

Так, згідно з рескриптом Катерини II від 2 жовтня 1795 р., тим, хто прибув до нових міст Катеринославської й Вознесенської губерній, дарувалося десятирічне звільнення від усіляких податей і постойв. Однак право на пільги отримували лише записані до гільдій торгівці та міщани, які зводили там власним коштом і для власного використання будинки, торгові чи виробничі установи, перші – “на ту суму, яку ... в капітал оголошувати наказано”, а другі – “не менше як на 1000 руб.” [7, с. 935] Виконання цих вимог призвело в майбутньому до виникнення певних суперечностей між місцевою і центральною владами [8, с. 698–701]. У 1802 р. з метою “сприяння поліпшенню загалом торгівлі того краю” існуючі пільги були продовжені для Одеси ще на 25 років [9, с. 26]. Такі умови приваблювали торговий люд, але уряд не влаштували ані темпи, ані масштаби економічного розвитку регіону, тому 1804 р. “як виняток із загального правила” на Катеринославщині та Херсонщині було дозволено торгувати оптом і вроздріб іноземним та іногороднім купцям без запису до гільдії [16, с. 245–246].

Особливо інтенсивно на початку XIX ст. розвивалося законодавство у сфері цивільного права, що значною мірою пояснювалося прискоренням темпів розвитку промисловості й торгівлі. Чинне цивільне законодавство було систематизоване в 10-му тому Зводу законів. Крім того, цивільні закони ввійшли до 9-го тому (про право стану) й до частини другої 11-го тому (про торговельні закони) [17]. Державна політика морального заохочення торгівлі й ділової активності купців знайшла вияв і в інших законодавчих актах. У 1800 р. купцям першої гільдії та іменитим громадянам після дванадцятирічного безперервного перебування у складі купецької корпорації було надано можливість здобути почесне звання комерціанта, у 1824 р. – негоціанта (для купців, що вели велику заморську торгівлю) і банкіра [19, с. 72]. Привілейоване становище купецтва знаходило вияв і в даруванні визначним представникам підприємницького класу особистого та спадкового дворянства. На початку XIX ст., замість скасованого інституту іменитих громадян, було засновано “першостатейне купецтво”. Володарі цього почесного звання заносились до т. зв. Оксамитової книги “з метою увічнення пам’яті шляхетних купецьких родин”. У 1832 р. для представників третього стану було встановлено звання “почесний громадянин”, а купці першої гільдії, що перебували у її складі не менше 12-ти років, здобули право на звання мануфактур-радників [10, с. 623]. У 1807 р. Олександр I підписав маніфест “О дарованных купечеству новых

выгодах, отличиях, преимуществах и новых способах к распространению и усилению торговых предприятий”, головною метою якого було набуття переважання російського купецтва над іноземцями в зовнішній торгівлі. Заради цього дозволялося організувати “товариства”, а дворянам рекомендовано входити до їхнього складу й записуватися до гільдій. Було введено низку обмежень для іноземних купців [11, с. 971–979]. Але деякі з них й надалі безпідставно користувалися пільгами, наданими південноукраїнським містам. У такий спосіб вони “мінімізували свої податкові платежі до державної скарбниці, а то й навіть взагалі від них ухилялися” [4, с. 322]. Місцева влада навіть просила за таких торговців перед урядом, бо саме на них трималася зовнішня торгівля причорноморських міст. Олександр I врешті-решт погодився з поширенням пільги на іноземців, які виявлять бажання торгувати в містах Новоросійського краю [12, с. 934–937].

Маючи право на укладання торгових договорів – на відкупки й підряди, на заняття торгівлею місцевою, роздрібною й оптовою, транзитною, на володіння різного роду промисловими підприємствами – купці, проте, у застосуванні цих своїх прав зазнавали труднощів, що залишилися як пережитки від раннього періоду розвитку феодальної системи, відзначеного нерозвиненим і сповільненим товарообігом і скутістю індивідуального підприємництва громадською порукою. Для того, щоб укласти договір про казенні поставки будь-якого товару, кожний купець мав представити “схвалення” від міської громади і поручителів за себе. “Схвалення” означало, що перед лицем уряду все купецтво міста матеріально відповідає за виконання купцем своїх договірних зобов’язань, а поручителі, у свою чергу, відповідали за це перед міською громадою. Ця відповідальність змушувала купців до видачі “схвалень” або атестатів ставитись обережно.

Розглянутий порядок укладення договорів на постачання до державної скарбниці товарів указує на додаткове значення оголошення купцями своїх капіталів. Крім прямого застосування – для запису купця в ту або іншу гільдію – воно повинно було свідчити про платоспроможність як купців, що наймаються, так і їхніх поручителів [13, с. 320].

Однак мирна течія господарського життя Південної України раз у раз переривалася зовнішньополітичними подіями, які безпосередньо впливали на подальший економічний розвиток краю. Війни з Туреччиною та боротьба грецького народу за незалежність викликали кілька міграційних хвиль болгар і греків до Причорномор’я та Приазов’я та ускладнили

чорноморську зовнішню торгівлю, але водночас і надали їй нового поштовху. Після укладення Тільзйтського миру 1807 р. торгіві відносини між Росією і Туреччиною поновилися. Але Росія за умовами миру була змушена приєднатися до континентальної блокади Англії, яка була головним споживачем російської сировини. Велика кількість відпускних товарів нерухомо лежала в приморських містах, і ціни на них значно впали. Тим часом колоніальні товари різко подорожчали. Уряд втратив велику частину митних прибутків. Постраждала і внутрішня торгівля. М. М. Сперанський у 1808 р. писав, що “необъятная масса долгов заставляет страдать торговлю и промышленность, увеличивается дороговизна, затруднено заключение контрактов, кроме, как по винному откупу, так как невозможно исчислить, что будет стоить рубль через два месяца”, “правительству не будет никакого способа исчислить свои расходы...” [18]. Водночас континентальна блокада сприяла успіхам торгівлі причорноморських портів. Дослідники вказують на те, що центральна влада допускала численні відступи від офіційної політики, тим самим сприяючи накопиченню капіталів місцевим купецтвом [2, с. 335]. По закінченні наполеонівських війн країни Західної й Південної Європи потерпали від неврожаю. Гостру потребу в сільськогосподарській продукції задовольнила Російська імперія, і Новоросійський край зазнав особливого економічного піднесення.

Нова російсько-турецька війна й пов'язані з нею ускладнення щодо ведення торгових справ і квартирування військ викликали до життя появу преференції, за якою скасовувалися усі недоїмки й штрафи за гільдійськими повинностями до казни купців трьох Новоросійських губерній за поточний рік [14, с. 227]. Отже, спостерігається суттєва залежність економіки Південної України в цілому й торгівлі зокрема від зовнішньополітичного фактора.

Упродовж першої половини ХІХ ст., незважаючи на спроби уряду стабілізувати склад і правове становище купецтва, воно, за словами Р. Пайпса, “перебувало у стані безперервних змін” [5]. Верхівка купецтва прагнула поєднати своїх дітей шлюбом з дворянами, намагаючись забезпечити собі більш високий соціальний статус, доступ до державних посад і права на купівлю кріпаків, а представники 3-ї гільдії або просувалися до вищих купецьких гільдій, або переходили до міщанства, не в змозі сплачувати всі платежі й податки.

Таким чином, можна визначити головні засоби, за допомогою яких держава впливала на розвиток торговельної справи південноукраїн-

ського купецтва впродовж першої половини XIX століття. Перш за все, це урядова фіскальна політика, різноманітні податі й збори, причому можна спостерегти певні поступки новоросійським губерніям у справах торгівлі. Поступово формуються торгове право й державні установи, пов'язані з ним. Їхня дія поширюється й на нові приєднані території. Міжнародні торгові конвенції й митні тарифи набувають великого значення для торгівлі означеного регіону, оскільки всю першу половину XIX ст. він залишався територією, що значною мірою залежала від зовнішньополітичного фактора. Окремо можна згадати перші банки й кредитні установи Південної України, розвиток транспорту й засобів зв'язку, але це буде предметом нашого подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы / В. И. Буганов, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. – М.: Мысль, 1980. – 344 с.
2. Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – 383 с.
3. Кузьменко Н., Чернолуцкий В. От Александровска до Запорожья / Н. Кузьменко, В. Чернолуцкий // Индустриальное Запорожье. – 8 октября.
4. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія / В. М. Орлик. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.
5. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Р. Пайпс пер. с англ. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.
6. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (дали ПСЗРИ). – Т. XXIII. – № 17068. – 27 июля 1792. – С. 356.
7. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 1. – № 577. – С. 935.
8. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 3. – № 2163. – С. 698–701.
9. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 27. – № 20121. – С. 26.
10. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 11, отд. 1. – № 9231. – С. 623.
11. ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. 29. – № 22418. – С. 971–979.
12. ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. 1. – № 577. – С. 934–937.
13. ПСЗРИ. – Т. XXV. – № 18605. – С. 320.
14. ПСЗРИ. – Т. V. – Отд. 2. – № 4038. – С. 227.
15. Рындзюнский П. Г. Городское гражданство в дореформенной России / П. Г. Рындзюнский. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 559 с.
16. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття: в 2 т. / М. Є. Слабченко. – Одеса: Держвидав України, 1925. – Т. 1. – 318 с.

17. Устав торговый // Свод законов Российской империи. – Т. 11, ч. 2. – Санкт-Петербург, 1857.

18. Хорькова Е. П. История предпринимательства и меценатства в России: Учебн. пособие для вузов / Е. П. Хорькова. – М.: Приор, 1998. – 496 с.

19. Шевченко В. В. Приватне банкірське підприємництво в Одесі (XIX – початок XX ст.): Монографія / В. В. Шевченко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2010. – 266 с.

Галина Сигида (*Запоріжжя, Україна*). **Важелі державного впливу на торговельну діяльність купецтва Південної України в першій половині XIX ст.** У статті здійснено спробу аналізу та систематизації різноманітних важелів державного контролю та впливу на діяльність купецтва Південної України в першій половині XIX ст. Виокремлено загальні заходи уряду щодо поліпшення стану економіки й торгівлі імперії в цілому та преференції, надані південноукраїнським губерніям для прискорення їхньої інкорпорації до загальноімперської системи господарювання. Такими важелями виявилися система оподаткування, митні тарифи, закони торговельного права тощо.

Ключові слова: купці, податки, мито, торгове право.

Галина Сигида (*Запорожье, Украина*). **Рычаги государственного влияния на торговую деятельность купечества Южной Украины в первой половине XIX в.** В статье осуществлена попытка анализа и систематизации разнообразных рычагов контроля и влияния на торговую деятельность купцов Южной Украины в первой половине XIX в. Выделены общие действия правительства по улучшению состояния экономики и торговли империи в целом и привилегии, полученные южноукраинскими губерниями, для их скорейшей инкорпорации в общеимперскую систему хозяйствования. Такими рычагами оказались система налогообложения, таможенные сборы, законы торгового права и др.

Ключевые слова: купцы, налоги, таможенные сборы, торговое право.

Galyna Sygyda (*Zaporizhzhya, Ukraine*). **The levers of the state impact on the commercial activity of Southern Ukraine merchants in the first half of the XIX century**

The attempt of the analysis and systematization of various control levers and influence on the trading activities of Southern Ukraine merchants in the first half of the XIX century were done. General government actions for the improvement of the economy status and trade of the Empire in general and privileges acquired by southern provinces for acceleration of their incorporation into the general economy system were distinguished. Such levers revealed themselves in taxation system, custom duty, commercial law legislation and others.

Key words: merchants, taxes, customs duty, commercial law.

Дмитро ГОРДІЄНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: 325.3(430.131)341.18. Бісмарк

Бісмарк: Німецька колоніальна політика і Берлінський конгресст.

Бісмарк – одна з найвеличніших і найнеординарніших, як у житті, так і в пам’яті нащадків постатей світової історії, що привертала і далі привертає увагу як дослідників, так, на жаль, і політиків. Як творець однієї з наймодерніших і наймогутніших держав нового і новітнього часу Бісмарк однозначно оцінюється позитивно, проте як дипломат – далеко не однозначно. Однак саме сферу зовнішньої політики канцлер вважав своєю основною сферою політичної діяльності. Можна погодитися з дослідниками, що німецька дипломатія часів Бісмарка своїми успіхами завдячувала майже виключно особистим якостям канцлера: “Він умів домагатися свого, не відчуваючи сумнівів та вагань. Його надзвичайні енергія, твердість та завзятість, оптимізм, наполегливість знищували усі перепони. І якщо якесь питання не вдавалося розв’язати, він завжди був готовий узяти на себе відповідальність і вирішити його” [9, с. 39].

Безумовно, постання в центрі Європи могутньої держави, її стрімкий розвиток захитали систему рівноваги на континенті і неминуче мусило призвести до загострення протистояння між основними гравцями “європейського концерту”. Проте приписувати Бісмарку принципи агресивної зовнішньої політики, проголошувати його “творцем” Першої і Другої світових воєн, як то було прийнято насамперед у радянській історіографії [див., напр.: 4], є неприпустимим.

Відтак лише останнім часом в історіографії намітилась переоцінка діяльності Бісмарка. Так, напр., українська дослідниця Н. Папенко слушно наголошує, що діяльність Бісмарка була спрямована на запобігання новим війнам в Європі, метою його зовнішньої політики було збереження миру на континенті [9, с. 43], проте щодо колоніальної

політики Німеччини дослідниця припускає, що на початку 1880-х років канцлер виношував ідею “нарощення колоніальних володінь”, але, “боячись війни на два фронти”, тоді відклав це на певний час [9, с. 45].

Як відомо, однією з основних причин розгортання Великої війни були колоніальні протиріччя, щодо чого позиція Бісмарка також була неоднозначною [13]. Природно, що німецькому капіталу об’єднаної держави, яка швидко формувалася, ставало тісно на внутрішньому ринку, тому об’єктом його зазіхань були дунайські князівства та порти Туреччини, які відкривали шляхи до нових ринків збуту німецьких товарів. На другу половину XIX ст. у турецькому імпорті німецька індустрія займала третє місце, після англійської і французької. Окрім того, німецькі банки фінансували торгівлю з Близьким Сходом. Так, у 1872 р. Туреччина взяла велику 9-відсоткову позику у “Всеагального Оттоманського кредиту” та “Австро-Оттоманського банку”. Підписку на цю позику було проведено в Берліні, Франкфурті-на-Майні, Гамбурзі та інших містах [5, с. 8].

Однак найміцніші позиції серед балканських країн німецький капітал займав у Румунії; вони особливо посилились після того, як румунський престол у 1866 р. посів Карл Гогенцоллерн. Німецький уряд неодноразово здійснював тиск на Румунію, вимагаючи задоволення претензій німецьких акціонерів, частка яких складала більше як $\frac{2}{5}$ всіх капіталів, вкладених до 1878 р. в будівництво румунських залізниць. Німецькі банкіри були монополістами у фінансових операціях Румунії. Та вже з кінця 1860-х років увагу німецьких промисловців привертають Болгарія та Сербія.

У ці ж роки починається боротьба німецьких промисловців за отримання концесій на будівництво залізниць в азіатській Туреччині. Османський уряд планував прокладення широкої мережі залізниць на трьох основних лініях – анатолійській, сирійсько-месопотамській та курдсько-месопотамській. Для створення проекту цих доріг у 1872 р. був запрошений німецький інженер В. Прессель, який пізніше став генеральним директором турецьких залізниць в Азії, він також автор першого плану Багдадської залізниці [5, с. 9].

Просування Німеччини на Балкани відбувалося одночасно зі зближенням у австро-німецьких відносинах та посиленням протиріч у російсько-австрійських та російсько-німецьких.

Теоретичним обґрунтуванням ідеології “німецького колоніалізму” стали концепції та ідеї, викладені у працях Ф. Ліста, В. Рошера і

Г. Трейчке задовго до утворення єдиної німецької держави. На переконання Рошера, саме на землях Південно-Східної Європи “шляхом мирного розвитку могла би виникнути Нова Німеччина, яка за розмірами території, чисельністю населення і багатством навіть перевершила б стару Німеччину і утворила б надійний захист проти російської небезпеки, панславізму і т. д.” [цит. за: 10, с. 20].

Проте на 70-і роки XIX ст. всі політичні партії, виражаючи інтереси різноманітних класів і верств німецького населення, не бачили нагальної потреби у колоніальних надбаннях. Так, коли під час вироблення умов мирного договору з Францією деякі капіталістичні кола, зацікавлені в експортній торгівлі та в отриманні прибутку від її фінансування, висунули вимогу поступитись Німеччині частиною своїх колоніальних володінь, це викликало різке несприйняття в юнкерських колах, які вважали, що придбання колоній не посилить, а, навпаки, послабить позиції молоді Німецької імперії. Сам Бісмарк вважав, що його головним завданням, як імперського канцлера, є постійний захист Німеччини від загрози ззовні.

Однак підтримка консерваторами, лібералами, частково “католиками” (тобто представниками католицького Центру) активної зовнішньої політики Бісмарка створювала передумови для усвідомлення ними необхідності здійснення Німеччиною колоніальних загарбань. У кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст. таке положення було введено до програм низки політичних партій, хоча на перших порах лише як неслівливі формулювання вимог підтримки заокеанської торгівлі, судноплавства, створення факторій і опорних баз для німецької торгівлі й капіталу у різних районах Азії, Африки та Америки. Відтак зміна німецької зовнішньополітичної доктрини у сфері колоніальної політики, яка відбулася на рубежі 70-х–80-х років XIX ст., була пов’язана зі значним зміцненням позицій великого капіталу в Німеччині, зміною розстановки політичних сил на внутрішній арені і, що дуже важливо, у рейхстазі. Саме у 1879 р. праві партії (консерватори, вільні консерватори, націонал-ліберали і “католики”) склали у парламенті своєрідний політичний блок, який став вирішальною силою в економічній, суспільній і політичній сферах життя. У підсумку наприкінці 1870-х років у Німеччині виник “чорно-блакитний блок” правих сил, який вимагав від уряду проведення активної загальноокеанської колоніальної політики.

Проте сам Бісмарк і далі залишався противником створення імперських колоній. Виступаючи 26 червня 1884 р. у рейхстазі, він з цього

приводу наголосив: “Повторюю, я проти колоній.... Проти колоній, якщо мати на увазі ту систему, яка переважала у минулому столітті і яку зараз можна назвати французькою системою; я проти колоній, які створюються як бази, а потім туди приходять переселенці, призначаються службовці, запроваджуються гарнізони... Наш намір зводиться не до утворення провінцій, а до надання захисту вільному розвитку комерційних підприємств проти нападу безпосередніх сусідів і проти гноблення і завдання їм шкоди іншими європейськими державами” [10, с. 71].

Однак щойно затихли хвилювання, викликані “воєнною тривоگوю” 1875 р., влітку того ж року з повстанням населення Боснії та Герцеговини проти турецької влади почалася нова криза, що отримала назву “східної” або “близькосхідної” і яка досягла найвищої точки в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Увага всіх європейських держав, передовсім суперників Росії – Австро-Угорщини та Англії, була прикута до подій на Балканах. Це одразу укріпило міжнародну позицію Німецької імперії, з чого бісмарківська дипломатія успішно скористалась.

Уже в лютому 1876 р. Мольтке подав меморандум, в якому на випадок російсько-турецької війни передбачав можливість війни Німеччини проти Франції та Австро-Угорщини [4, с. 140]. Сам Бісмарк не зробив жодних дій, щоб уберегти від нової пожежі Балканський півострів. Олександр II, як колись Микола I, продовжував панслов’янський курс на підкорення Російській монархії всіх слов’янських земель і вважав за свій “священний” обов’язок надавати дієвий “захист” цим мільйонам пригноблених православних.

Тому німецький канцлер більше зрадів, ніж здивувався, коли дізнався в липні про повстання в Герцеговині, яке за декілька тижнів поширилось по всій Боснії. Підтримувати позицію Росії на Балканах Бісмарк не мав наміру. Проте катастрофа в Салоніках, де французький і німецький консули були вбиті 7 травня фанатичним мусульманським населенням, надала російському уряду новий і вагомий аргумент. Необхідно було терміново поновити порядок на Сході. Відтак віденський двір погодився взяти до уваги пропозицію Горчакова зібратися на нараду, яка відбулась у Берліні під керівництвом Бісмарка, котрий не переставав повторювати, що Німеччина не має ні власної думки, ні переваг у східному питанні. Його ж бажанням є бути з’єднувальною ланкою між Австро-Угорщиною та Росією, відтак примирити обидві ці держави і, нарешті, зберегти згоду трьох імператорів [3, с. 428–429].

Цей союз був потрібний насамперед для зміцнення міжнародних позицій молодої Німецької імперії [9, с. 44]. Насправді Бісмарку на той момент була вигіднішою позиція Горчакова, ніж Андраші, тому нарада закінчилась прийняттям підготовленого російським канцлером досить загрозливого для Туреччини меморандуму.

Через декілька днів імператор Вільгельм у публічній промові заявив, що Німеччина абсолютно не зацікавлена в східній кризі, тому найбільше цінує дружбу своїх двох сусідок, Австро-Угорщини і Росії. Нарешті Бісмарк у своєму знаменитому виступі знову завірив, що за жодних обставин не буде втручатись, за винятком того випадку, коли йтиметься про підтримку доброї згоди між Віднем і Санкт-Петербургом, і що в його очах східне питання *не варте кісток одного померанського гренадера* [3, с. 438].

У подальшому свою загальну концепцію вигідного для Німеччини результату східної кризи Бісмарк виклав у записці, продиктованій ним у Кіссінгені 15 червня 1877 р. в розпал російсько-турецької війни. В якості “бажаних результатів” кризи він перерахував п’ять пунктів: “1. Тяжіння австрійських і російських інтересів та суперництво між ними в напрямку Сходу. 2. Привід для Росії зайняти сильну оборонну позицію на Сході і на своєму узбережжі та потребувати союзу з нами. 3. Для Англії та Росії задовільний status quo, який дає їм ту ж зацікавленість у збереженні наявного стану, який маємо ми. 4. Відрив Англії від Франції, яка залишається ворожою до нас, через Єгипет і Середземне море. 5. Стосунки між Росією і Австрією, які утруднюють їх обом укладання антинімецької змови проти нас, до чого могли б бути, можливо, схильними централістські і клерикальні елементи в Австрії”. Все це ставало основою “картини” “загальної політичної ситуації, при якій всі держави, окрім Франції, мають потребу в нас і в міру можливості утримуються їх відносинами між собою від коаліції проти нас” [14, с. 305].

Саме балканську кризу урядові кола Німеччини і хотіли використати для здійснення своїх планів проти Франції. Вирішення цього завдання намічалось по декількох напрямках. Ослаблення Росії, природної союзниці Франції, було одним з головних моментів близькосхідної політики Бісмарка. Німецька дипломатія почала з активного підштовхування Росії до активної політики на Балканах, про що свідчить місія Мантейфеля, план розділу Туреччини та позиція німецького посла на Константинопольській конференції [5, с. 10].

Протягом 1875–1876 рр. німецькі керівні кола, дипломатія, преса наполегливо провокували Росію до війни з Туреччиною. Одночасно вони прагнули до того, щоб російсько-турецька війна почалась у невідгідних для Росії умовах, що значно залежало від позиції Румунії, яка розташована на шляху російських військ у Туреччину. Тому в Берліні намагались запобігти російсько-румунському зближенню. Бісмарк грав подвійну гру. Він наполегливо радив царському уряду “не соромитись з Румунією”, а з іншого боку, радив румунському князю Карлу не поспішати з укладанням російсько-румунської конвенції [5, с. 10–11]. Такою ж була позиція німецького канцлера під час укладання російсько-австрійського договору про нейтралітет на випадок російсько-турецької війни. За порадою Бісмарка конвенція була укладена тільки на початку квітня, напередодні оголошення Росією війни Туреччині [5, с. 11].

Загалом ситуація поставила Бісмарка перед складним вибором. Російське просування вперед, здатне викликати у Англії збройну відповідь, могло також спонукати Австрію ув’язатись у війну. А якщо Німеччина буде вимушена вибирати між Австрією та Росією, зовнішня політика Бісмарка буде повністю виведеною з ладу, а “Союз трьох імператорів” – зруйнованим. Незалежно від розвитку подій Бісмарк ризикував поставити проти себе або Австрію, або Росію, а також, що було ймовірним, накликати на себе гнів усіх підряд, якщо займе нейтральну позицію. “Ми завжди обминали, – висловиться Бісмарк перед рейхстагом у 1878 р., – у випадку розходження в позиціях між Австрією та Росією створення більшості з двох проти одного, стаючи на чийсь бік...” [6, с. 130–131].

Поміркованість була класичною рисою Бісмарка. Але проблема вибору, в міру розвитку кризи, ставала дедалі гострішою. Першим кроком Бісмарка була спроба зміцнити зв’язки між трьома імператорами всередині Союзу за рахунок пошуку вибору загальної позиції. І, як зазначалося вище, на початку 1878 р. виник Берлінський меморандум проти Туреччини, а саме проти продовження останньою репресій щодо слов’янського населення Балкан.

У той же час англійський прем’єр Дізраелі не міг не виступити проти загрози Оттоманській імперії з боку Росії. В ім’я європейської рівноваги він не міг прийняти рецепти “Союзу трьох імператорів”, а в ім’я Британської імперії він міг лише заперечувати проти покладання на Росію ролі практичного носія ідеї європейського консенсусу на підступах до Константинополя. Позаяк думка про те, що Росія є головною

загрозою світовому статусу Великобританії, протягом XIX ст. пустила глибоке коріння, Лондон вбачав загрозу своїм заморським інтересам у просуванні Росії, з одного боку, до Константинополя, а з другого, до Індії через Середню Азію. Проте звірства турків на Балканах налаштували проти них суспільну думку Об'єднаного Королівства, а Гладстон рішуче виступив проти аморальності зовнішньої політики Дізраелі, після чого останній був змушений підписатись під Лондонським протоколом 1877 р. і приєднатися до заклику трьох північних дворів до Туреччини припинити різню на Балканах і провести реформу власної адміністрації в цьому регіоні. Султан, проте, будучи переконаний, що Дізраелі на його боці незалежно від формальних до нього вимог, відкинув і цей документ. Таким чином, 24 квітня російський уряд оголосив війну Туреччині. У своєму маніфесті Олександр II заявив, що він вважає за свій обов'язок взяти під захист пригноблених християн [3, с. 444].

Проте і в цей момент Бісмарк продовжував дотримуватись своєї лінії. Так, російським представникам він повторював, що вони повинні вдарити по Туреччині, в той же час англійським – що їм необхідно заволодіти Єгиптом [14, с. 309]. Такі розмови, дуже схожі на провокування ускладнень на Сході, надавали правдоподібності чуткам, що через бажання викликати війну Бісмарк перешкоджав успішному закінченню міжнародної конференції в Константинополі в кінці 1876 – на початку 1877 р. Але коли Росія розпочала війну, Німеччина зберігала нейтралітет, як і Австро-Угорщина, яка розраховувала на обіцяні компенсації з боку Росії.

Успішне просування російської армії на Балканах та в Азії ставило під загрозу існування самої Оманської імперії, а також викликало можливість збройного зіткнення великих держав через “розподіл турецької спадщини”, але російська армія припинила наступ, і Росія після переможної для неї війни продиктувала Туреччині у Сан-Стефано, під Константинополем, 3 березня 1878 р. мирний договір. За цим договором Росія досягла незалежності Сербії, Румунії та Чорногорії від Туреччини, створення Болгарського князівства від Чорного до Егейського моря, повернення Бессарабії, приєднання Карса, Батумі, Ардагана і Баязета [4, с. 144]. Керівні кола Австро-Угорщини були обурені, зрозумівши, що Росія знехтувала рейхштадтським договором і не надала обіцяної територіальної компенсації; вони почали погрожувати війною.

Не доводилось сумніватися: Сан-Стефанський договір був кінцем Туреччини. Але в Європі були принаймні дві держави, які твердо вирішили не втілювати його в життя. Це були Англія та Австро-Угорщина.

Тому мир в Європі і майбутнє Росії були в той момент у руках Бісмарка і його монарха. Також варто зазначити: починаючи з 1815 р. в Європі вважали беззаперечною істиною, що доля Оттоманської імперії може бути вирішена лише “європейським концертом” у цілому, а не будь-якою окремою державою, причому найменше – Росією.

Ігнатіївський Сан-Стефанський договір забезпечував можливості російського контролю над протоками, що було неприйнятним для Великобританії, та російський контроль над балканськими слов'янами, що було неприйнятним для Австрії. І тому як Великобританія, так і Австро-Угорщина оголосили про невизнання договору. До цієї позиції приєдналися також німецькі урядові кола.

Опинившись у такій ситуації, Санкт-Петербурзький кабінет висунув пропозицію скликати конгрес, що мав би повноваження не тільки обговорювати, а й і домовлятися від імені великих держав. Щоб забезпечити успіх цієї пропозиції, він звернувся до “добрих” послуг німецького уряду, а також висловив побажання, щоб конгрес зібрався в Берліні. Але хоч яким досвідченим був Горчаков, його знову обдурив Бісмарк. Коли 19 лютого Бісмарку довелося пояснювати в рейхстазі позицію Німецької імперії серед держав, зацікавлених у східному питанні, він заявив, що Німеччина не візьме на себе завжди обтяжливу і небезпечну місію арбітра, вона лише запропонує свої добрі послуги і сприятиме своїм дружнім посередництвом зміцненню європейського миру; вона бажає бути лише *чесним маклером*, який є посередником між покупцем і продавцем [3, с. 450].

Все ж, у міру того, як ставало зрозумілим, що Балкани – це запал, здатний викликати загальноєвропейський вибух, Бісмарку довелося перебороти відразу до різного роду конгресів і 3 червня він офіційно адресував запрошення зацікавленим державам. Відтак 13 червня 1878 р. в Берліні в залі палацу імперського канцлера Бісмарк відкрив засідання європейського конгресу – одного з найбільших і найважливіших міжнародних зібрань XIX ст. Країни, що зібралися – Німецька імперія, Австро-Угорщина, Великобританія, Росія, Франція, Італія і Туреччина, – були представлені найвідомішими державними діячами, включаючи таких зірок першої величини, як Бісмарк, Дізраелі (який вже називався лорд Біконсфільд), Горчаков, Андраші. Як було заздалегідь умовлено, німецького канцлера одразу обрали конгресу. Перебіг міжнародного зібрання не був позбавлений гострих моментів і завершився підписанням 13 липня трактату, який власне прийшов на зміну Паризькому мирному договору 1856 р.

Бісмарк стояв нібито осторонь від усіх переговорів, фактично ж був їх учасником, оскільки сторони, що суперничали між собою, звертались до нього то за порадою, то за підтримкою. Бісмарк грав зданими йому картами максимально вміло. Підхід його, в загальному, полягав у тому, що він підтримував Росію в питаннях, що стосувались східної частини Балкан (на кшталт анексії Бессарабії), а Австрію – в тому, що стосувалося західної їх частини (на кшталт окупації Боснії-Герцеговини). З одного-єдиного питання він виступив проти Росії. Коли Дізраелі заявив, що покине конгрес, якщо у Туреччині буде забрано гірські перевали в напрямку Болгарії, Бісмарк звернувся безпосередньо до царя через голову Шувалова, який вів переговори. Завдяки цьому Бісмарк обминув відчуження від Росії. В той же час канцлеру вдалося на конгресі переконати Англію (і за нею Францію) у своїй безкорисливій “маклерській” діяльності. І врешті, під кінець конгресу, найбільш сильне враження Бісмарк справив на британського прем’єр-міністра Дізраелі, який до того ставився до нього з недовірою. Проте інтерес англійця був взаємним (“Цей старий єврей, оце людина”, – говорив канцлер [12, с. 111]).

Роль Бісмарка на конгресі була дуже значною. Підтримки Німеччини в тій чи тій мірі потребували всі, тим більше, що за цією підтримкою стояла реальна матеріальна сила, яка видавалася після франко-німецької війни нездоланною. Окрім того, низка значних дипломатичних і воєнних перемог створила Бісмарку великий особистий авторитет, репутацію людини, якій все вдається, надала особливої ваги його словам. У переговорах з ним мало хто міг встояти перед чаром його сильної особистості, хоча за постійно виставленою напоказ щирістю й відвертістю суджень ховався точний розрахунок.

Саме після Берлінського конгресу Бісмарк був визнаний найбільшим європейським державним діячем, з цього часу він перестав викликати різного роду підозри, вважався просто динамічним політиком, “останню” мету якого передбачити неможливо і який піклується лише про інтереси Пруссії та Німеччини. Проте мир в Європі, що служить інтересам збереження Німецької імперії, базувався, на думку Бісмарка, незважаючи на будь-які індивідуальні конфлікти, виключно на продовженні кооперування великих держав: середні й дрібні держави, як і “недержавні” нації, були і залишались для нього лише об’єктами політики. “Тримати східний гнійник відкритим” – таке грубе формулювання демонструє *pars pro toto*¹ його ставлення до таких “об’єктів” “великої політики” [12, с. 111].

---

¹ Частина замість цілого (*латин.*). – Д. Г.

Бісмарк закінчив конгрес урочистими словами: “Історія справедливо поставиться до наших добрих намірів і нашого творіння; учасники можуть усвідомлювати, що вони в межах можливого надали Європі послугу, зберігши і забезпечивши мир, якому загрожувала така сильна небезпека” [14, с. 313].

Проте, за словами французького історика А. Дебідюра, “у Берлінському трактаті передовсім вражає те, що він немовби створений не для забезпечення всезагального миру, а з метою пересварити всі великі і навіть багато малих європейських держав. При першому прочитанні стає зрозумілим, що він в жодному разі не був гарантом умиротворення. Немає сумніву, що жодна з зацікавлених сторін не повернулася з конгресу без деякого невдоволення, без почуття тривоги, без нового зародку ненависті і конфлікту” [3, с. 465].

Найменш задоволеною була, безумовно, Туреччина. Всі, як друзі, так і вороги, з однаковим запалом кинулись на “хвору людину” і розірвали її на частини. У тому, що Росія показала приклад, не було нічого дивного. Протягом двох століть Порти звикла ставитись до неї з ненавистю і вести проти неї війну. Хоча останні події і не дуже посилили її озлоблення, але й не могли вселити в неї любов до московського орла. Але не могла Туреччина зберігати добрі почуття до Англії та Австро-Угорщини, які здавна і до останнього заявляли, що вони є природною підтримкою Туреччини і всіляко провокували її до опору Російській імперії. Англія забрала Кіпр, погрожувала звести до нуля владу Туреччини в Малій Азії, докладала зусиль щоб забрати Єгипет, і, наостанок, дозволила Австро-Угорщині захопити Боснію і Герцеговину. Віденський двір витіснив Туреччину з Іллірії і кинув погляд на Салоніки. В такій ситуація сама лиш Німеччина нічого не вимагала і вдавала, що не має ніякої зацікавленості щодо Сходу. Звичайно, “чесний маклер” пишався в Константинополі такою шляхетною поведінкою, й незабаром він почав користуватись у Порті значно більшою повагою, ніж раніше. Проте, незважаючи на всі заяви Бісмарка, Порти не могла не знати, що довга серія махінацій, вершиною якої став Берлінський конгрес, була частково ділом рук Бісмарка. У неї також не було сумніву, що він, не задумуючись, віддасть у жертву Оттоманську імперію, всю чи частину, щоб викликати прихильність Австро-Угорщини і, за потреби, повернути доброзичливість Росії.

Щодо позиції німецького канцлера стосовно долі балканських народів, то вона була явно антислов'янською. Згідно з Берлінським

трактатом Болгарія по лінії Балканського хребта ділилась на дві частини – північну і південну. Північна Болгарія із Софійським санджаком утворили Болгарське князівство, яке платило данину Туреччині. Південна частина під назвою “Східна Румелія” залишалась під політичною і військовою владою султана, Македонія, Південна Фракія відійшли до Туреччини. Було значно зменшено територію Чорногорії. Берлінський конгрес передав Оттоманській імперії $\frac{2}{3}$ території, які повинні були увійти до складу великої болгарської держави [5, с. 12]. Таким чином, Берлінський договір зруйнував національну єдність болгарського народу, завдав удару розвитку національно-визвольної боротьби, залишив великі болгарські і балканські землі під османським володінням, передав Боснію і Герцеговину під владу Габсбургів. Пізніше, в січні 1887 р., Бісмарк у промові в рейхстазі скаже: “Нам цілком байдуже, хто править у Болгарії і що взагалі стане з Болгарією – це я повторюю тут; я повторюю все, що казав раніше, вживаючи заяложений і заїжджений вислів про кістки померанського гренадера...” [12, с. 115].

Але й за межами Європи уже зав’язувались нові вузли протиріч, і хоча Німецька імперія ще не стала на шлях активної колоніальної політики, вона прагнула використати у своїх інтересах колоніальні інтереси інших капіталістичних країн. Так, за кулісами Берлінського конгресу Бісмарк обіцяв Англії найприхильніше ставлення на той випадок, якщо вона почне захоплення Єгипту. Він розумів, яке величезне значення може мати це захоплення для посилення економічних і стратегічних позицій Англії в басейні Середземного моря, відповідно, для подальшого загострення її протиріч з Росією. Але він переслідував і більш близьку ціль: оскільки економічні і політичні позиції французького капіталу в Єгипті були досить значними, то захоплення Англією цієї країни повинно було надовго розпалити англо-французьке суперництво.

Німецька імперія була зацікавлена, щоб Франція витратила свої сили, фінансові й військові, в колоніальних авантюрах і зіткненнях з іншими державами. Тому, підштовхуючи Англію на захоплення Єгипту, Бісмарк одночасно підштовхував Францію на захоплення Тунісу. Націлившись на Туніс, Франція обов’язково повинна була зустрінути там, як суперника, Італію, якій Бісмарк таємно також обіцяв підтримку, якщо вона побажає “зірвати цей зрілий плід”. Так закладалася міна і під франко-італійські взаємини. Нарешті, Туніс виявився непоганою приманкою, щоб послабити на конгресі готовність Франції в деяких питаннях підтримати Росію.

Берлінський конгрес оголив глибокі антагонізми, що наростали між європейськими державами. Поглиблення цих антагонізмів не дозволяло Бісмарку продовжувати його попередню лінію. Перед німецьким канцлером постало питання – з ким іти, і він вибрав Австро-Угорщину.

У “Думках і спогадах” Бісмарк детально пояснює мотиви свого важливого рішення. Він стверджує, що в основі австро-німецького союзу, до якого він прагнув, було “племінне почуття” [2, с. 123]. Щодо своєї “дивної” позиції щодо Росії на Берлінському конгресі Бісмарк писав, що “в Петербурзі ... чекали, що ми ... будемо підтримувати і проводити будь-яку точку зору проти австро-англійської... У мене склалося враження, що князь Горчаков чекав від мене, немовби дама від свого залицяльника, що я відгадаю російські побажання і буду їх представляти, а Росії не знадобиться висловитись і взяти тим на себе відповідальність...” [1, с. 195].

Отже, можна констатувати, що протягом 1870-х років Бісмарк ще не думав над колоніальними захопленнями. Поворот намітився лише на самому початку 80-х років, коли він був змушений твердо стати на шлях активної зовнішньої політики. Щодо східного питання на початку 1880-х років, то позиція Німеччини найбільш яскраво виражена в брошурі Льоніца “Європейські колонії” (1881), що наводить тезу Лагарда і Франца про “незавершеність” процесу утворення “німецької нації”, про Німецьку імперію того часу як етап на шляху створення майбутньої “справжньої” німецької держави. В той же час Льоніс найбільш чітко висловлює ідею Ф. Ліста про колонізацію німцями Південно-Східної Європи як перший етап колоніальної політики Німецької імперії.

Агітація за експансію в південно-східному напрямку тривала. Цьому сприяв інтерес до “східного питання”, який у той час скрізь посилювався. Частина представників німецької буржуазії вже в дні Берлінського конгресу виступила за активізацію німецької політики в Туреччині. Так, відомий вчений, юрист Блюнчлі у статті в журналі “Deutsche Revue” стверджував, що не Росія і не Англія повинні панувати в Константинополі, – там має панувати “Європа” в особі Німеччини. Автор посилається на книгу сучасника Ф. Ліста Теодора Ромера, який писав, що подібно до того, як зі злиття германців з народами південно-західної Європи утворились романські нації, так із з’єднання германців з народами Балканського півострова повинна виникнути “східнороманська нація”. Константинополь знову стане світовою столицею... [15, с. 165–166].

Отже, для Бісмарка східне питання, безумовно, було “об’єктом великої політики”, де німецька дипломатія була спроможна використовувати традиційні суперечності між великими європейськими державами, серед них і колоніальні, на берегах Босфору для посилення напруженості між ними, відволікаючи їхню увагу від Центральної Європи, зміцнюючи тим самим міжнародну позицію молоді Німецької імперії.

Саме тому Бісмарк і прагнув не “закривати” повністю східне питання, відтак, Берлінський конгрес, який був вершиною особистого дипломатичного успіху Бісмарка що, власне, відіграв роль міжнародного арбітра, сприяв породженню в майбутньому нових ускладнень і протиріч, які певною мірою й призвели до Великої війни. Так, наприклад, окупація Англією Єгипту спричинила гострий конфлікт із Францією. Проте остання, побоюючись Німеччини, не наважилась на той час зайняти в цьому конфлікті рішучу позицію і довести діло до війни. Отже, “німецький колоніалізм” часів Бісмарка – це гра німецької дипломатії на колоніальних протиріччях великих держав, насамперед Англії, Франції та Росії.

Також варто відзначити, що антислов’янська політика Бісмарка на Берлінському конгресі завдала великого удару по розвитку балканських народів. Так, Боснія та Герцеговина переходили під владу Австро-Угорської імперії, а територія Болгарії була штучно розподілена на три частини, що порушувало її економічну і національну єдність.

Для Туреччини результат Берлінського конгресу виявився жорсткою несподіванкою, вона вийшла з конгресу з почуттям образи і приниження – на всі протести турецької сторони Бісмарк відповідав, що завданням конгресу є не особистий інтерес Порту, а загальний інтерес Європи.

Та найбільш “обійденою” виявилась Росія, яка, власне, втратила майже всі свої завоювання в Османській імперії, що також не могло не вплинути на двосторонні відносини між Німеччиною й Росією та сприяло подальшому зближенню останньої із Францією.

Щодо самої Німецької імперії, то тут варто процитувати А. Дебідура: “Вплив Німеччини став і продовжував залишатись настільки сильним, що до цього часу (кінець XIX ст. – Д. Г.), він стримував у стані спокою всі сили, готові в будь-який момент зіткнутись і розбитись одна об одну” [3, с. 469].

Самі ж перипетії Берлінського конгресу свідчать, що Бісмарк не завжди спирався на армію [див.: 9, с. 43]. Аргумент сили був вагомим і

останнім, але навіть перед застосуванням сили Бісмарк запуслав свою потужну дипломатію. Канцлер діяв завжди рішуче й чітко, демонструючи своє кредо – “будь-яка політика краща за політику вагань” [1, с. 228].

Джерела та література:

1. *Бисмарк О.* Мысли и воспоминания / О. Бисмарк. – Т. 2. – М., 1940. – 288 с.
2. *Бисмарк О.* Мысли и воспоминания / О. Бисмарк. – Т. 3. – М., 1941. – 212 с.
3. *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы: 1814–1878 / А. Дебидур. – Т. 2. – Ростов-на-Дону, 1995. – 604 с.
4. *Ерусалимский А. С.* Бисмарк. Дипломатия и милитаризм / А. С. Ерусалимский. – М.: Наука, 1968. – 283 с.
5. *Жамбатырова Г. Ш.* Позиция Германии в ближневосточном кризисе 1875–1878 гг.: Автореф. дис. канд. ист. наук / Г. Ш. Жамбатырова. – М., 1978. – 14 с.
6. *Киссинджер Г.* Дипломатия / Г. Киссинджер; пер. с англ. В. В. Львова. После слов. Г. А. Арбатова. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
8. *Палмер А.* Бисмарк / А. Палмер; пер. с англ. И. С. Соколовой, Т. С. Бушуевой, В. А. Сухановой и др. – Смоленск: Русич, 1998. – 544 с.
9. *Папенко Н.* Отто фон Бисмарк / Н. Папенко // Историчний журнал. – 2004. – № 4. – С. 39–47.
10. *Троян С.* Зародження і розвиток ідей німецького колоніалізму в 40-х – середині 80-х років XIX ст. / С. Троян. – К.; Чернівці, 1993. – 130 с.
11. *Туполев Б. М.* Германский империализм в борьбе за “место под солнцем” / Б. М. Туполев. – М.: Наука, 1991. – 294 с.
12. *Хильгрюбер А.* Выдающиеся политики: Отто фон Бисмарк / А. Хильгрюбер. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 174 с.
13. *Чарный И. С.* Начало колониальной экспансии Германии (1879–1885): Автореф. дис. канд. ист. наук / И. С. Чарный. – М., 1965. – 20 с.
14. *Чубинский В. В.* Бисмарк: политическая биография / В. В. Чубинский. – М.: Мысль, 1988. – 414 с.
15. *Эйсымонт В. С.* Борьба вокруг колониального вопроса и рост шовинизма в Германии накануне ее первых колониальных захватов / В. С. Эйсымонт // Ученые записки Омского пед. ин-та. – Вып. 8. – Омск, 1957. – С. 103–171.

Дмитро Гордієнко (*Київ, Україна*). **Бісмарк: німецька колоніальна політика і Берлінський конгрес**

Стаття присвячена аналізу зовнішньої політики О. Бісмарка. Уваги зосереджено на місці колоніалізму в політиці Німеччини, який полягав на-

самперед у дипломатичній грі Бісмарка на колоніальних протиріччях Англії, Франції та Росії. Зовнішньополітичний інтерес Бісмарка полягав у безпеці Німеччини, запобіганні втягнення її у широкомасштабні військові конфлікти.

Окремо проаналізовано політику Бісмарка у питанні “Східної кризи”, першої масштабної кризи, з якою довелось зіткнутись дипломатії Німецької імперії. Визначено роль Бісмарка у скликанні і діяльності Берлінського конгресу 1878 р., а також проаналізовано результати конгресу для кожної із зацікавлених сторін.

Ключові слова: Бісмарк, Німецька імперія, Балканська криза, Берлінський конгрес, Туреччина, Австро-Угорщина, Англія, Франція, Росія.

Дмитрий Гордиенко (*Київ, Україна*). **Бисмарк: германская колониальная политика и Берлинский конгресс**

Статья посвящена анализу внешней политики О. Бисмарка. Внимание сконцентрировано на роли колониализма в политике Германии, которая заключалась прежде всего в дипломатической игре Бисмарка на колониальных противоречиях Англии, Франции и России. Внешнеполитический интерес Бисмарка заключался в безопасности Германии, предупреждении втягивания ее в масштабные военные конфликты.

Отдельно проанализирована политика Бисмарка в вопросе “Восточного кризиса”, первого масштабного кризиса, с которым столкнулась дипломатия Германской империи. Определена роль Бисмарка в созыве и деятельности Берлинского конгресса 1878 г., а также проанализированы результаты конгресса для каждой из заинтересованных сторон.

Ключевые слова: Бисмарк, Германская империя, Балканский кризис, Берлинский конгресс, Турция, Австро-Венгрия, Англия, Франция, Россия.

Dmytro Gordiyenko (*Kyiv, Ukraine*). **Bismarck: German colonial policy and the Congress of Berlin.**

The article analyzes the foreign policy of Bismarck. The focus is to place of the colonial policy of Germany, which was primarily in the diplomatic game of Bismarck for colonial contradictions of Britain, France and Russia. Bismarck's foreign policy interests consisted in security of Germany, preventing its involvement in large-scale military conflict.

Separately are analyzed Bismarck policy in question “Eastern crisis”, the first large-scale crisis, which had meet Reich diplomacy. Defined the role of Bismarck to convene and activities in the Congress of Berlin in 1878, and analyzed the results of Congress for each stakeholder.

Key words: Bismarck, German Empire, the Balkan crisis, the Congress of Berlin, Turkey, Austria-Hungary, Britain, France, Russia.

Ганна ЛЕСНИКОВА
(Одеса, Україна)

УДК 394.25(=135.2)(477.74)

Південнобессарабська “сарга” – механізм функціонування східно-романської карнавальної традиції в умовах етнокультурного фронтиру

Серед зимових карнавальних традицій східнороманської зони (“ursu”, “mocul cu baba”, “Plugușor”, “turca” та ін.) на території Південної Бессарабії у повсякденні активно функціонує ритуальний обхід ряджених “сарга”. В історіографії, в цілому, він є досить дослідженим, але в контексті Південної Бессарабії – меншою мірою. Одну з перших фіксацій знаходимо у періодичному виданні – “Кишинівських єпархіальних відомостях”. Т. Єфимов, описуючи святочні обходи молдовського та українського населення Хотинського повіту, зазначає, що у структурі святочних ритуальних практик населення регіону є обряд “колядування з козою”. Автор висвітлює генезу даного обряду згідно з даними існуючої історіографії, та, що важливо, відзначає факт хронотопної прив’язки цього ритуалу у державах Західної Європи до свята Різдва Христового, а у даній місцевості до Нового року [1]. Досліджуючи обрядову традицію, автор не акцентує увагу на етнічних молдовських чи українських маркерах, описуючи їх як єдине ціле. У нарисі “Про новорічні свята молдаван” А. Матєєвича, вміщеному у цьому ж періодичному виданні, описується тільки традиція колядування “з плугом та бугаєм” [2], генетичний корінь якої як балканський визначає академік О. Н. Веселовський [3]. У низці статей А. Матєєвича та П. Сирку з практики відзначання святка описано релігійні традиції, які увійшли у побут молдовського населення поряд з язичницькими [4; 5; 6; 7]. Показово, що у праці А. Защука, незважаючи на детальний опис етнографічних особливостей даної етнічної групи в регіоні Південної Бессарабії, згадки про традиції обходів ряджених на Різдво та Новий рік є поодинокими [8]. Фіксує практики святочного рядження і дослідник молдовського етносу В. С. Зеленчук [9]. Найбільш ґрунтовною розвідкою цієї тематики є праця

Ю. П. Поповича “Молдавские новогодние праздники” [10], в якій він детально описує варіативність ритуальних маскованих обходів на Різдво Христове та Новий рік (“капра”, “коник”, “урсу” та ін.), представлених у населення сучасної Республіки Молдова та у східнороманського населення Буджака, з якого до предметного кола дослідника увійшли лише мешканці села Фурманівка Кілійського району. Л. Антохій досліджує традиції святочного рядження у молдовського населення Північної Бессарабії [11]. На цьому ж емпіричному полі написано роботи Г. І. Спатару, який загалом вивчає типи інверсії народних драм “Коза” та “Маланка” у молдовського населення Подністров’я [12]. Досліджує карнавальні традиції східнороманського населення бессарабської частини Буковини сучасний вітчизняний дослідник Антоній Мойсей [13; 14, 15], приділяючи увагу святочній обрядовості як румунського, так і молдовського населення. Низка статей з дослідження календарної зимової обрядовості молдовського населення належить відомому вітчизняному дослідникові О. В. Курочкіну [16], який, порівнюючи її з українськими зимовими святами, виділяє етнодиференціюючі та етнооб’єднуювальчі фактори. Зокрема, автор відзначає, що “молдавські новорічні маски більш умовні й декоративні. Тут важлива не автентичність того або іншого атрибута, а його яскравість і загальна кольорова гама. Наприклад, маска “кози” (капри) у молдаван (с. Баласенешти Бричанського р-ну) прикрашається різнокольоровими паперовими стрічками, бусами з качанів кукурудзи, штучними квітами, тоді як в українців у більшості випадків традиційний одяг кози становить вивернутий кожух” [17]. Тобто зображальний код святочного ритуалу “з капрою” є етнодиференціюючим на українсько-молдовському порубіжжі.

Опис різдвяно-новорічних традицій молдовського населення метрополії поданий у колективній монографії “Молдаване” [18]. Опис традицій ритуальних святочних обходів румунського населення метрополії міститься у працях М. Я. Салманович [19], Н. Голант, О. Хедешан [20], А. А. Плотникової та ін. [21], які висловлюють упевненість, що для кожного регіону розселення східнороманського населення характерний свій локальний варіант функціонування святочного ритуального обходу з зооморфною маскою – персонажем залежно від назви, зображального коду святочного рядження та атрибутивно-функціонального наповнення.

Емпіричною базою дослідження ритуальних святочних обходів з рядженими на терені Південної Бессарабії стали *польові матеріали*

автора, отримані в результаті пілотажного дослідження в селах, де східнороманське населення становить більшість та визнає свою “молдавську”/ “румунську” ідентичність. Це такі населені пункти:

- с. Анадол, с. Лиманське, с. Новосельське Ренійського району;
- с. Дмитрівка, с. Фурманівка Кілійського району;
- с. Багате, с. Кислиця, с. Ларжанка, с. Озерне, с. Першотравневе, с. Утконосівка, с. Камишівка Ізмаїльського району;
- с. Новоселівка Саратського району;
- с. Нові Каплани Арцизького району
- с. Височанське, с. Надрічне Тарутинського р-ну.

Також для визначення кордонів поширення та диференціації обрядової традиції на терені історико-етнографічної області Молдова було залучено тематичні етнографічні матеріали з низки сіл та містечок – таких як Бешалма, Вулканешти, Конгаз, Копчак, Кайраклія та Твардіца [22].

Для структурно-атрибутивно-функціонального аналізу сучасної традиції ритуального обходу ряджених на території Молдови та Румунії було використано *відеоматеріали* з понад 40-ка румунських/молдавських сіл, які зберігаються у мережі Internet на сайті youtube.com., що були розміщені авторами – учасниками даних ритуальних обходів чи, умовно кажучи, “глядачами” [23].

Для визначення особливостей “бессарабської капри”, що сформувався в умовах полікультурного простору Буджака, вважаємо за доцільне описати дану практику на терені історико-етнографічної області Молдови, для якої вона є автентичною, за такими структурними компонентами – назва, набір персонажів, сюжетна структура, зображальний код обряду, атрибутивна наповненість та функціональна направленість.

Дана історико-етнографічна область охоплює територію сучасної Молдови та східні жудеци Румунії, а саме: Бакеу, Ботошани, Васлуй, Нямц та Галац. В даній області ритуальний обхід з зооморфною маскою-персонажем носить однойменну відповідно до головного рядженого назву “капра”. Як свідчать дослідники, в історико-етнографічній області Молдова обхід “з козою”, як і в українській практиці, мав подвійну стадію еволюції. Етнічна особливість архаїчного молдовського обряду “капри” – відсутність сюжету її смерті–воскресіння, функцію хору виконували музики, а коза танцювала, вибиваючи певний ритм, а не відтворюючи сюжет словесного супроводу, як характерно для української традиції. Якщо останній і був присутнім, то він не мав об-

рядової прив'язки. Як музичні інструменти використовували горщики, барабани, свистки. Не характерним для архаїчного молдовського варіанта був і персонаж міхоноші (діда), який є необхідним у структурі українського обряду метрополії. Це відзначає відомий дослідник українських карнавальних традицій О. Курочкін: *“Архаїчний обряд колядування з козою у українців мав тричленну структуру – “коза – міхоноша – хор”, що виконував обрядову супровідну пісню. Коза танцювала, відтворюючи сюжет пісні”* [24, с. 46].

Драматичний обряд “капра”, що представлений на території Молдови, сформувався скоріше за все наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Північній Бессарабії у молдовсько-українській контактній зоні; дане театралізоване обрядове дійство, як свідчать дослідники, було поширене у другій половині ХІХ ст. на всій території України [25]. Поступово театралізований варіант поширювався південніше, разом з міграціями українського населення, підміняючи архаїчний варіант колядування. Тому саме його зафіксував на терені сучасної Молдови та детально описав у середині ХХ ст. дослідник Ю. Попович [26, с. 98–100]: *“Молдовське драматичне дійство має строго структуровану схему картин: 1) коза та маски-персонажі декламують вірші - вітання. Після запрошення хазяїна маски заходять до хати у чіткій послідовності – коза, дід, баба і т.д. 2) бродячий торговець звертається з проханням до діда, щоб той продав козу, відбувається торг; 3) козу дід продає, але вона з ним йти не хоче та б'є його рогами; 4) дід починає бити козу, вона падає та прикидається мертвою; 5) дід та баба плачуть та голосять, кличуть священика/лікаря; той приходить, робить певні “лікувальні дії” з козою; 6) коза оживає, починає танцювати та клацати пацею у такт музиці; 7) хазяї вкладають гроші у пацу козі, дякуючи за виступ”*.

Антоній Мойсей, провівши дослідження святочного рядження у молдовського населення Буковини, на території колишньої частини Бессарабії (Новоселицький район) відзначає, що у тутешнього молдовського та українського населення одночасно функціонує і архаїчний варіант, і модерний. *“Перший варіант обряду складається з двох учасників (поводир і коза). Поводир колядує (декламує), а ряджений клацає щелепою в такт колядки. Другий – це театралізоване дійство с сюжетом торгу за козу та її смерті й воскресіння. Причому два варіанти можуть виконуватися одночасно в одному селі”* [27, 248]. Автор зазначає, що другий варіант (модерний), за дослідженнями інших вчених, частіше за перший зустрічається на території Північної Молдови.

Порівнюючи етнічний маркер даних обрядових дій у молдаван та українців даного району розселення, він відзначає їхню ідентичність за винятком текстового супроводу, який у українців виконується як речитатив аграрного характеру, а у молдаван як ритмічна пісня. Наявність лише текстового супроводу без музичного виконання свідчить про вплив українського компонента на ритуальний обряд “капри”, що функціонує на молдовсько-українському порубіжжі. Український компонент також представлений наявністю персонажа діда (поводиря), що в молдовській традиції заміщується музиками. Таким чином, можна відзначити, що в цілому у місцевого молдовського населення побутує контамінований українсько-молдовський варіант архаїчної ритуальної практики колядування з козою.

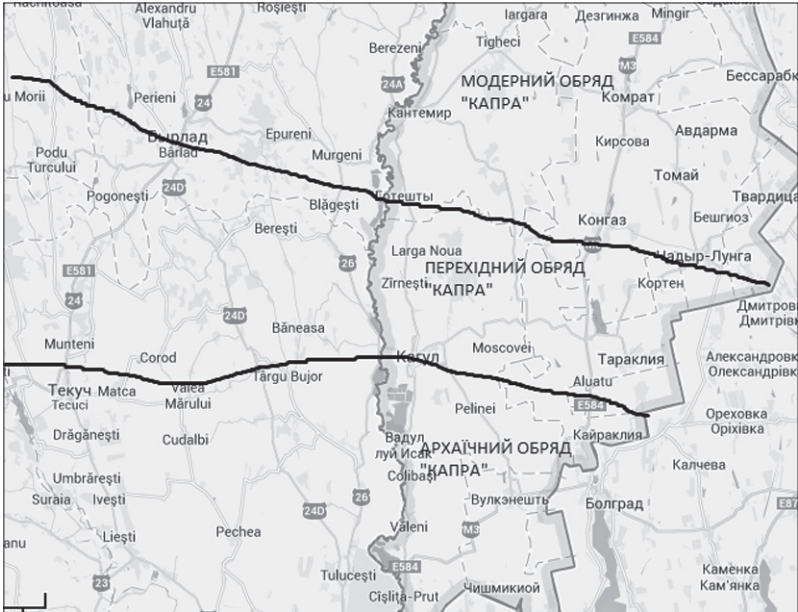
Сьогодні на території історичної області Молдови за результатами наших досліджень диференціація даної обрядової практики в цілому представлена у наступному вигляді – на території північної та центральної історичної області Молдови побутує модерний – театралізований обряд “капри”, який ще носить назву “гра в козу” (молд. *Jocul Tarului*) і лише у її крайній південній частині функціонує архаїчний ритуал колядування з козою під сталою назвою “сарга” (з молд. коза).

Верхній кордон між даними обрядовими практиками проходить приблизно по лінії міст Онесті – Бирлад – Конгаз – Чадир-Лунга. Нижній кордон по лінії міст Ковасна – Текуч – Кагул – Бурлачені (*див. карту 1*).

Між даними кордонами представлений перехідний, контамінований обряд, який може виконуватися по-різному: або у структурі обряду задіяні інші ряджені персонажі (баба, дід, лікар, солдат та ін.), але сюжет з купівлею-продажем й номінальною смертю кози не розігрується, або він розігрується частково.

Маска-персонаж “капра” в історико-етнографічній області Молдова варіює в декількох формах, що обумовлено різним матеріалом її виготовлення:

- використовується ковдра одно/різнокольорова, що характерно більше для північних регіонів Молдови та Південної Буковини;
- застосовується справжня козяча/овеча шкура, тулуб (чи матеріал, який схожий на хутро) – такий варіант використовується частіше у північній та центральній області історико-етнографічної області Молдова;
- різноманітні стрічки, якими повністю покривається тулуб кози, зустрічається на всій території історико-етнографічної області Молдова, але частіше представлений у молдовського населення південної частини

Карта 1. Диференціація ритуального обряду “capra” на терені історико-етнографічної області “Молдова”.

історико-етнографічної області Молдова. В цілому необхідно зазначити, що кольоровість молдавської “капри” відрізняє її від української, яку традиційно робили більш “натуральною”, і лише на лівобережному Придністров’ї, що входить в зону українсько-молдовської контактної зони, можна зустріти кольорову маску-персонаж кози.

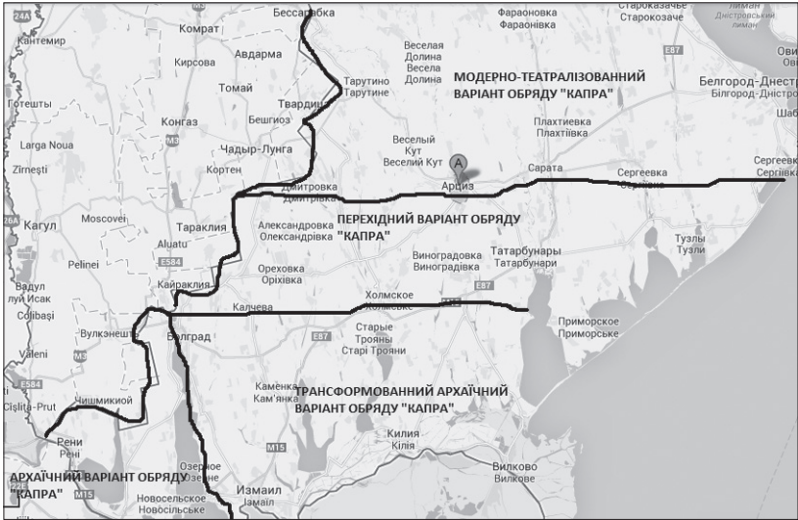
Голову кози/капри виготовляли майже однаково по всій території історико-етнографічної області Молдова. Основною вимогою, якої дотримувались усі народні майстри, – наявність рухливої нижньої щелепи, що було обумовлено її семантичним функціональним навантаженням, пов’язаним з необхідністю вибивання ритму під час ритуального танка, який мав магічний аграрний зміст.

Диференціацію ритуального обряду “капра” щодо його архаїчності/модерності у просторовій площі історико-етнографічної області Молдова можна простежити і на прикладі гагаузьких та болгарських сіл, які розташовані на її території у відповідних зонах і які запозичили цю обрядову практику у місцевого молдавського населення.

Перший архаїчний ритуальний обряд “капра” представлений у таких селищах та містечках, як Чишмикіюй, Кайраклія й Вулканешти [28]. Він характеризується наявністю одного рядженого – зооморфної маски кози та музик або музик разом зі співцями, під музичний супровід яких “коза” виконує відповідний ритмічний танок. Зі слів респондентів: *“Да, с “капррой” у нас ходят, как заходят, то сразу коза начинает танцевать и кричит “мя”... у одного всегда есть гармошка, бубен, а другие напевают песню, в которой желают хазяевам здоровья и много урожая... после того как споют, то хазяева кладут в рот козы денежку, а остальным дают по калачу...”* [29].

Показово, що у болгарського населення с. Лощинівка Ізмаїльського району, яке було заселене із с. Кайраклія, у структурі святочної обрядності ритуалу “капра” немає. Замість нього виконується інший запозичений іноетнічний обряд “посівання”. Це говорить у першу чергу про те, що дана практика була інкультурована вже після того, як частина населення виселилась до с. Лощинівка. По-друге, внаслідок різних факторів, що визначали напрямки міжкультурної комунікації населення, болгари даних сіл, що спочатку мали єдину територію виходу та спільну культуру, сьогодні виконують різні обрядові традиції сусідніх народів. У м. Вулканешти дана обрядова практика, як було вказано вище, також виконується лише в архаїчному варіанті, але з хронологічною прив’язкою одночасно до трьох дат – 25 грудня, 1 та 2 січня, тобто на католицьке Різдво та на Новий рік за новим стилем. Зі слів респондента: *“Традиция хождения с капррой есть, 25-го, 1-го и 2-го числа ходят по домам с танцем, всегда по-разному ее делают, бывает и шкура овечья, и тулуп в разноцветных ленточках (иногда даже вырезают из газет-журналов ленточки и цепляют их...)”* [30].

Саме такий варіант “капри”, з двочленною або тричленною структурою – коза та музики/коза – музики – читець – представлений на півдні історико-етнографічної області Молдова. Зокрема, обидва варіанти можна спостерігати у районі м. Галац. Маска за технікою виготовлення також представлена в даній зоні у двох видах – з різнокольоровим покриттям [31] або у більш автентичному вигляді з використанням справжньої козячої/овечої шкури чи тулуба [32]. У гагаузько-болгарському селі Копчак, що знаходиться на території АР Гагаузія на півдні Молдови, представлений контамінований/перехідний варіант між архаїчним та модерним ритуалом. У структурі обряду присутні характерні ряджені персонажі, але сюжет із символічною смертю–воскресінням

Карта 2. Диференціація ритуального обряду “сарга” на терені Південної Бессарабії.

кози не розігрується. Зі слів респондентів: *“Ходит с копррой один человек, другой играет на гармошке, и можно добавит еще несколько человек, они переодеваются в бабушек, девушек.. Нет сюжета, где она умирает, ее лечит доктор, такого нет, коза просто танцует...”* [33]. У м. Конгаз, що знаходиться північніше, представлений вже театралізований модерний варіант обряду “капра”. Серед персонажів присутні коза, дід, баба, лікар, торговець та музики, які розігрують сценку з купівлею-продажем та номінальною смертю й воскресінням кози [34].

Таким чином, на прикладі не лише молдовських, й гагаузьких та болгарських сіл можна досліджувати еволюцію та диференціацію даного ритуалу в межах історико-етнографічної області Молдова.

Межі поширення даної ритуальної практики на терені південної Бессарабії дають можливість виділити чотири територіальні зони її функціонування, кожна з яких характеризується відмінним локальним варіантом (див карту 2).

Перша зона характеризується поширенням архаїчного варіанта колядування з козою – її орієнтовні кордони такі: на заході – межа з Молдовою, на сході – по лівому берегу лінії озера Ялпуг, включаючи

с. Озерне; на півночі – по лінії міста Болград, на півдні – лінія кордону з Румунією. Він представлений сьогодні в селах з романським населенням Ренійського району – с. Лиманське та с. Новосельське; с. Озерне Ізмаїльського району.

Найбільш автентична модель архаїчного молдовського обряду колядування з козою побутує передусім у селах Ренійського району. Відрізняється лише механізм виготовлення основи маски-персонажа кози, яку роблять зі справжньої шкури кози (вівці) або кожуха. На території історико-етнографічної області Молдова, як вказувалося вище, її частіше за все покривають різнокольоровою ковдрою або стрічками, особливо в південній частині. Для всієї Бессарабії та для етнічних груп регіону у структурі святочного рядження яких є обряд водіння кози, характерним є використання автентичного матеріалу (шкури, тулуба) для покриття основи маски-персонажа. Формування даної регіональної традиції можна пояснити двояко: або відбулось збереження архаїчного варіанта, який, скоріше за все, раніше був властивим і для обряду “капра” молдовської етнічної групи, оскільки шкура для виготовлення маски-персонажа, безсумнівно, є більш раннім матеріалом, ніж ковдри, стрічки та ін. Про це свідчить і досвід одного з досліджуваних сіл. Так, зі слів респондентів, у селі Лиманське Ренійського району, за умов відсутності козячої шкури, останніх кілька років основу роблять з мішка, який зверху обшивають стрічками, вирізаними з газет [35] – це надає конструкції об’єму. Друге пояснення формування даної регіональної традиції може бути пов’язане із впливом болгарської традиції на обрядову практику, у якій маска “кози” саме в автентичному вигляді спочатку була у структурі кукерської ритуальної практики, а потім у незмінному вигляді увійшла до обряду “капри”, який був ними запозичений у першій половині ХХ ст.

Для цієї зони також характерне класичне виготовлення маски з рухливою щелепою, у яку вкладали гроші після колядування. Зі слів респондентів, “роблять з козячої шкури і вдягають на себе, як плащ, й дерев’яну пащу... Паща рухається, ніби вона співає”. “Козу супроводжують музики, вони несуть з собою – хто гармошку, хто добу – це такий ніби барабан. Коза танцює, і все, нема такого, щоб вона помирала, а потім її лікували. З козою ходять тільки дорослі, а з плугошором такі більш підлітки” [36].

Ідентичний ритуальний обхід з козою характерний і для сусідніх гагаузьких та болгарських сіл. Зі слів респондентів: “А вот персонаж козы делают как?” – “Да все по-разном... кто что нашёл, в то и одевает

еє... но вообще принято, чтоб она выла в шкуре... делают деревянную голову, обязательно, чтоб открывалась... пасть... капра танцует, а после этого открывает рот, и туда кладут деньги” [37]. “*Коза танцуєт, а все остальные играют на инструментах – дудки, барабан и другие – все это у нас называется капра*” [38]. За технікою виготовлення персонажа “капра” вирізняється лише с. Озерне Ізмаїльського району. Тут її роблять у двох варіантах – або покривають шкурою, або різнокольоровими стрічками. Останній варіант є скоріше наслідком процесів інформаційної комунікації між діаспорою та метрополією.

Виходячи з цього, можна говорити про зону функціонування обряду без диференціації стосовно етнічності. В цілому обрядова практика за структурою сюжету та атрибутивним наповненням загалом відповідає тій, що представлена у крайній південній частині історико-етнографічної області Молдова, тому за принципом етнографічного районування дану зону можна долучити до історико-етнографічної області Молдова.

Друга зона – кордони поширення такі: з заходу – лівий берег озера Ялпуг, зі сходу – Чорне море, з Півдня – кордоном виступає річка Дунай, з Півночі – по точках – Болград – Холмське – Глибоке. Характеризується функціонуванням архаїчного варіанта обряду “капра”, трансформованого під впливом іноетнічного фактора, а також цього ж виду ритуального обряду “капра”, представленого в історичній ретроспективі третьої чверті ХХ ст., який був заміщений іншою традицією або втратив чинність у контексті історичної еволюції без наявності іншого етнічного фактора, який би став стимулом для збереження власної ідентичності та етнокультури в межах однієї селищної одиниці; а також архаїчним варіантом обряду “капра”, трансформованого під впливом іноетнічного чинника.

Перша локальна обрядова практика характеризується контамінацією молдовського варіанта “капри” з домішками українського традиційного карнавального обходу “Маланка”. Він представлений у бітнічних поселеннях даних етнічних груп, таких як Першотравневе та Кислиця Ізмаїльського району.

Злиттю двох традицій сприяла відкритість української та молдовської громади одна щодо одної, наявність комунікації, яка була обумовлена екзогамністю шлюбних кіл. Внаслідок цього молдовська та українська культура були піддані процесу міксації в процесі історичної еволюції. Сьогодні контомінований обряд виглядає наступним чи-

ном – у структурі обряду збереглися лише головні персонажі, відповідно у молдаван – коза, у українців – Маланка.

Після контамінації двох обрядових практик Маланка стала виконувати роль поводиря (діда), сюжет ритуального обходу розігрується за етнічною молдовською традицією. Також українським компонентом в обряді стала супровідна пісня, яка замінила класичний музичний супровід за молдовським етнічним варіантом. В названих селах виконують більш пізній варіант Маланки-пісні (“Маланка ходила, Василька просила”) [39]. Показово, що функціонує даний карнавал частіше під українською назвою “Маланка”, хоча іноді старше покоління називає його молдовською назвою “капра”. Зі слів респондентів: *“Ходит Меланка и коза... Когда мы исполняем песню, поем эту – “Меланка ходила, Василька просила”, но даже чаще просто щедровки, коза танцует, после танца всем хозяева раздают конфеты”* [40]. *“Парень ходит переодетый в украинский костюм, – это Меланка. Вот он и водит козу по нашему селу, коза стала для нас главным символом праздника, вот так кормят козу конфетками, а дальше идем к другим и так обходим почти все село! В прошлый раз ездили и в другие села”*[41]. В молдовській частині с. Ларжанка Ізмаїльського району, яке також є українськороманським, в першій половині ХХ ст. окремо функціонували дві обрядові практики – українська “Маланка” і молдовська “Капра”. Цьому сприяло збереження ідентичності двох етнічних груп, про що згадують і респонденти: *“Ми (українці – Г. Л.) з Маланкою ходили, її водив козак, з козою ми не ходили, то у молдаван коза була, а у нас ні”* [42]. Сьогодні молдовське населення села втратило свою етнічну практику. Вона була акультурована українською традицією, як і більшість молдовської етнічної групи, що змінило ідентичність на українську. Зі слів молодого покоління села: *“Ми ходим с Меланкой, одеваем парня в Меланку, девочку в казака, цыгане еще, черти... коза может быть в группе, а может нет... Нет, молдаване нашего села, как и мы, все ходят с Меланкой, мы, по крайней мере, на моей памяти не отличаем – молдаване. украинцы, русские... у нас много русских с Новой Некрасовки... не разделяем”*[43]. У с. Богате Ізмаїльського району, яке є біетнічним – молдовсько-болгарським поселенням, механізм функціонування традиції був дещо іншим. Внаслідок того, що шлюбні кола болгарської та молдовської спільноти були закриті одне відносно одного, етнічна комунікація між ними не була встановлена, внаслідок чого кожна частина зберегла власні етнічні традиції. Така етнічна контраверсія була відобра-

жена і у просторовому континуумі села. Дві громади розселилися у двох різних кутках села, що розділялися центральною дорогою. Така ситуація зберігалася в селі до 70-х–80-х років ХХ ст. З появою т. зв. “нової вулиці” її стали заселяти як болгари, так і молдавани спільно, але упередження щодо чистоти шлюбних пар збереглося. Частими бувають випадки, коли дівчата чи хлопці беруть за пару представника іншої етнічної ідентичності з іншого села (міста), що громадою села оцінюється більш позитивно, ніж вибір шлюбного партнера з “ворожої” громади свого села [44]. У функціонуванні традиції це відобразилося в існуванні двох паралельних карнавальних традицій – у болгар (“миланки”), у молдаван (капра), причому з групи ряджених болгарського карнавалу села був виключений персонаж кози/капри як такий. Пояснюється це наступним чином: “То у молдаван коза, у нас кози немає, у нас інші ряджені ходять” [45]. “Капра” у молдаван виконується за класичним південно-молдовським регіональним варіантом [46].

Диференціація за етнічним принципом характерна і для інших традицій села. Так, напр., лише в даному селі т. зв. “звездарі”, тобто колядники, що ходять з зіркою на Різдво, є “монополією” молдовської етнічної групи, хоча в інших болгарських селах така різдвяна практика давно увійшла в корпус болгарських етнічних свят. Зі слів респондентів: “С 6 на 7 празник називається у нас “Колада”. На Рождество у нас ходят со звездой (палка, форма звезды). В центре икона. И украшена дождиком, наломанные игрушки, ленточки. Вся украшена. Их называют “звездари”. Обязательно только мальчики. Они заходят. В прихожей или в большой комнате они поют на икону. Мы даем деньги взамен. Со звездой ходят утром на Рождество. Со звездой ходят только молдаване, болгары никогда не ходят. Поют на молдавском” [47]. У с. Фурманівка Кілійського району, яке є українсько-молдовським за складом, і де молдовська етнічна спільнота зберегла яскраво виражену ідентичність, механізм функціонування традицій був дещо іншим. По-перше, необхідно зазначити, що для даного села характерна інша традиція святочного ритуального обходу з трансформованою зооморфною маскою-персонажем, а саме бугаєм та плугом, що безпосередньо пов’язано із землеробським культом романського населення та символізує процес орання землі. Колядки, які склали супровідний обрядовий текст, носять назву “гейкання” від вигуку “гей”. Вигуки скрізь і весь час супроводжують колядку [48]. Як свідчать дослідники, ще у першій половині ХХ ст. даний обряд був представлений у повній формі, зокрема

хлопці-колядники робили “плуг” та “бугая”. Під час виготовлення першого брали палицю з двома сучками-“рогами” (cu doua coarne), які прикрашали квітами та різнокольоровими стрічками. Бугая виготовляли наступним чином – брали пусту діжку невеликого розміру, зверху обтягували мокрою овчиною, через яку пропускали кінську волосину. Коли тягнути за неї, то вона видає звук, схожий на ревіння бика чи бугая. Звідси пішла і назва цього новорічного колядування молдаван – “a umbლა si cu Bugaev” (ходити з бугаєм).

Сьогодні в селі одночасно представлені дві традиції – ходіння з бугаєм (молдовська традиція) та “Маланка” (українська традиція). Диференціація за етнічним критерієм стосовно учасників даних двох обрядів не підтримується, хоча українці села частіше беруть участь у “Маланці”, а молдавани – в обряді з плугом. Ці дві обрядові практики розведені у часі та за віком учасників. Так, з плугом та бугаєм ходять хлопці-підлітки, нежонаті, до вечора, а з Маланкою – дорослі чоловіки, як правило, жонаті, вночі. Зі слів респондентів: “Ходит и молодежь отдельно без Маланки и щедруют, они ходят со звончком – “клопоцел”. Поют “Плугаре” – все в конце кричат “Гей”, носят с собой иногда бугая – делают такую конструкцию, что она ревет. Молодежь ходит с плугом, а взрослые с Маланкой...” [49]. У низці сіл, які вирізняються моноетнічністю східнороманського населення (Камишівка Ізмайльського району, Дмитрівка Кілійського району), внаслідок відсутності інокультурного фактора в межах однієї сільської громади, що є вагомим чинником для збереження власної етнічної культури, дана обрядова практика припинила своє існування в радянський час, орієнтовно в 70-ті – 80-ті роки ХХ ст. У групі сіл регіону виокремлюється с. Утконосівка Ізмайльського району, де традиція функціонує, але внаслідок культурної ретрансмісії (фольклоризму). Основними виконавцями її є місцевий ансамбль “Дор Бессарабян”, який виконує одночасно і постановки з “Маланкою”, з “капрою” та “урсу” [50]. Пересічні жителі села не підтримують вже даної традиції за тих самих умов, що й у вищевказаних селах.

Отже, у другій зоні поширення обрядового ритуального рядження з зооморфною маскою-персонажем, у східнороманських селах регіону також представлений архаїчний молдовський варіант колядування “капра” в його різних локальних варіантах: у *чистому варіанті*, в опозиції до інокультурної традиції в межах однієї сільської громади (с. Багате/с. Ларжанка Ізмайльського району), у контамінації з україн-

ською карнавальною традицією (с. Кислиця та с. Першотравневе Ізмаїльського району) та як результат культурної ретрансмісії (с. Утконосівка Ізмаїльського району).

Третю зону поширення святочної обрядової практики, пов'язаної з водінням зооморфної маски-персонажа кози, можна визначити як “перехідну”. Вона вкладається у такі територіальні межі: на Півдні – проходить по точках Болград – Холмське – Глибоке; на Півночі – Нові Трояни – Делень – Зоря – Сергіївка. Її можна простежити на прикладі інших етнічних сіл регіону, які є реципієнтами даної традиції, та на прикладі суміжних молдовських сіл регіону, що розташовані на території Молдови. У Буджаку даний варіант можна розглядати на прикладі с. Городне Болградського району. Це село є болгарським за етнічною ознакою. Свого часу, приблизно у 20-х–30-х роках ХХ ст., мешканці села запозичили у молдовської етнічної групи обряд “капра” (хоча в даному селі він функціонує під назвою “кузичка”, “кузи флези в двора”). Його характерними рисами є те, що наявні додаткові персонажі, такі як лікар, циганка, касир, які супроводжують козу, але театралізований сюжет з козою не розігрується. Зі слів респондентів: “Гадалка ходит с козой, она гадает на судьбу, также кассир, который собирает деньги и угощения, в доктора наряжаются, другие просто наряжены в разную старую одежду” [51]. Обрядові фольклорні формули, як свідчать респонденти, виконувалися молдовською мовою, що ще раз підтверджує факт запозичення даної обрядової практики. Зі слів респондентів: “Коли група підходить до двору, то казали: “Скоалэ, скоалэ, бади Никола” – “Подковете Магарицу” (з *рум/молд.*: Піднімайся, піднімайся, старший брате Миколао, підкуй ослицю. – *Г. Л.*”). Ця фраза сприймалася хазяями як “Дайте грошей”. “После группа заходила во двор. Коза танцевала, потом все пели песни на румынском, болгарском, их угощали конфетами, орехами, вином, если постарше” [52].

Четверту зону поширення святочної обрядової практики, пов'язаної з водінням зооморфної маски-персонажа, можна визначити як модерну чи театралізовану. Її південний кордон поширення проходить по лініях Нові Трояни – Делень – Зоря – Сергіївка (південний кордон); північний – по річці Дністер. У всіх східнороманських селах, що представлені у даній зоні, та у болгарських, які запозичили цю традицію, функціонує модерний (театралізований) варіант молдовської “капри”, такий самий, як у середній та північній частині історико-етнографічної області Молдова, що був описаний вище. Виходячи з цього, Бессараб-

ський регіон в цілому, відповідно до поширення святочно-обрядової традиції “капра”, можна розглядати як частину історико-етнографічної області Молдова.

Найяскравіше театралізований (модерний) варіант “капри” представлений у с. Новоселівка Саратського району. У ньому сюжет розігрується за участю таких антропоморфних масок-персонажів, як коза, дід, баба, лікар, пастух, продавець [53]. У другому варіанті – лише коза, лікар та музики, за таким сценарієм: “Ряженые ходят ...дед ведет козу на базар, там покупатель трогает ее и она умирает, вызывают доктора, но он не может ее спасти... тогда приходит пастух, начинает петь, и она оживает... все танцуют и расходятся...” [54].

Механізм виготовлення персонажа “капри” є “бессарабським”, тобто її роблять з використанням шкури малої рогатої худоби або штучного ідентичного матеріалу.

Показово, що у модерному варіанті “капри”, незалежно від етнічного середовища, в якому виконується дана обрядова практика, механізм виготовлення маски однаковий – основу роблять з використанням шкури малої рогатої худоби або штучного ідентичного матеріалу, що, як відзначалося вище, є бессарабською регіональною традицією.

Окрім того, “голову” також роблять відповідно до автентичного вигляду – або використовують шкіру з голови справжньої кози, до якої прикріплюють роги, або надягають штучно виготовлену маску кози. Але навіть у селах зі східнороманським населенням не роблять характерної для молдовської етнічної традиції “голови” кози з дерева з рухливою нижньою щелепою, що представлено у південному регіоні Буджаку, де функціонує архаїчний варіант молдовської “капри”. Це ще раз вказує на те, що театралізований варіант обряду формувався під впливом української традиції, на прикордонні розселення даних етнічних груп, звідки він з часом внаслідок міграційних процесів був занесений на територію Буджаку. Причому саме такий шлях поширення традиції не викликає сумніву, оскільки серед українців Буджаку обряд водіння кози представлений поодинокі, причому у північномолдовському етнічному варіанті з характерною маскою кози.

Зберігається традиція брати участь у обряді лише неодруженим представникам чоловічої статі, що характерно загалом для всіх груп ріджених різних етнічних варіантів, – ця традиція пов’язана з культом “чоловічих союзів” давнини. Показово, що модерна традиція обряду “капри” представлена і у болгарських селах даної зони, що дає можли-

вість говорити про регіональний варіант поширення традиції без прив'язки до етнічності, хоча з елементами етнічної диференціації відповідно до атрибутики обрядодії.

Таким чином, в умовах етнокультурного простору Бессарабії східно-романська обрядова модель ритуального обходу ряджених “капра” представлена деєтнізованим/регіональним зображальним обрядовим кодом й функціонує у чотирьох локальних варіантах: автентичному південномолдовському архаїчному варіанті колядування з козою; трансформованій під впливом іноетнічного фактора архаїчної моделі, що в межах бікультурного поселення функціонує у формі етнічної контраверсії (с. Багате Ізмаїльського району), етнічної контамінації (с. Кислиця, с. Першотравневе Ізмаїльського району), етнічної акультурації (с. Ларжанка Ізмаїльського району); перехідному та модерно/театралізованому варіанті обряду “капра”.

Джерела та література:

1. Ефимов Т. Народное празднование рождественских святок / Т. Ефимов // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1906. – № 47–48. – С. 1561–1668.
2. Матеевич А. Новый год у молдаван. Очерк молдавских религиозно-бытовых традиций / А. Матеевич // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1913. – № 47. – С. 1325–1346.
3. Веселовский А. Н. Разыскание в области русского духовного стиха / А. Н. Веселовский // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – 1833. – Т. 32. – С. 115.
4. Матеевич А. Религиозные мотивы в поверьях и обрядах бессарабских молдаван / А. Матеевич // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1911. – № 13–14. – С. 592–599.
5. Матеевич А. Новый год у молдаван. Очерк молдавских религиозно-бытовых традиций / А. Матеевич // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1913. – № 18. – С. 854–869; № 20. – С. 938–965.
6. Сырку П. Святочные обычаи и песни бессарабских молдаван на Рождество и Новый год / П. Сырку // Кишиневские епархиальные ведомости. – 1874. – № 5. – С. 207–221.
7. Сырку П. Из быта бессарабских румын / П. Сырку // Живая старина. – № 1–2. – С. 148–182.
8. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, составил капитан штаба А. Зашук. – СПб., 1862. – Ч. 1–2.

9. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы) / В. С. Зеленчук. – Кишинев, 1979. – 287 с.
10. Попович Ю. В. Молдавские новогодние праздники / Ю. В. Попович. – Кишинев, 1974. – 124 с.
11. Антохій Л. Зимовий календарний фольклор молдаван Басарабії / Л. Антохій // Фольклористичні зошити: Зб. наук. пр. – Луцьк, 2009. – Вип. 12. – С. 181–198.
12. Спатару Г. І. Народна драма “Коза sv Меланка” та типи її інверсії / Г. І. Спатару // Народна творчість та етнографія. – 1982. – № 1. – С. 54–58.
13. Мойсей А. Дані про карнавальні традиції східнороманського населення Буковини у відповідях на анкети (друга половина XIX – 70-ті рр. XX ст.) / А. Мойсей // Записки історичного ф-ту. – Одеса, 2008. – Вип. 19. – С. 42–52.
14. Мойсей А. Зимові драматичні обряди молдаван Бессарабської частини Буковини / А. Мойсей // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу: Одеські етнографічні читання. – Одеса, 2011. – С. 247–257.
15. Мойсей А. Зимняя карнавальная обрядность восточнороманского населения Буковины: некоторые историографические аспекты / А. Мойсей // Codrul Cosminului. – XVII. – 2011. – No. 1. – P. 37–47.
16. Курочкін О. В. Календарні обряди зимового циклу на українсько-молдовському порубіжжі / О. В. Курочкін // Русин. – 2010. – № 2 (20). – С. 168–174.
17. Курочкін О. В. Календарні обряди зимового циклу на українсько-молдовському порубіжжі / О. В. Курочкін // Русин. – 2010. – № 2 (20). – С. 168–174.
18. Молдаване. – М., 2010. – 542 с. 19. Салманович М. Я. Румыны / М. Я. Салманович // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы: зимние праздники. – М., 1973. – С. 284–299.
20. Хедешан О., Голант Н. Карнавал в румынском Банате: полевые исследования в Молдова-Ноуэ / О. Хедешан // Антропологический форум. – № 7. – С. 300–310.
21. Плотникова А. А. Терминология южнославянского ряжения. Зимние обходы / А. А. Плотникова // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. – М., Изд-во “Индрик”, 1999. – С. 76–95.
22. Матеріали пілотажного польового дослідження автора в Республіці Молдова, 2013.
23. Вказані відеоматеріали зберігаються в інтернет-мережі на сайті youtube.com.

24. Виноградова Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян (Генезис и типология колядования) / Л. Н. Виноградова. – М., 1982. – 254 с.
25. Гуменюк Л. “Коза”: проблема інтерпретації обрядової гри в етнографічній літературі. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://honchar.org.ua/p/koza-problema-interpretatsiji-obryadovoji-hry-v-etnohrafichnij-literaturi>
26. Коровашко А. В. “Козья масленица” / А. В. Коровашко // Живая старина. – М., 1998. – № 2. – С. 7–8.
27. Курочкін О. В. Українські новорічні обряди “Коза” і “Маланка” / О. В. Курочкін. – Олішине, 1995. – 377 с. 28. Пропп В. Я. Русские аграрные праздники / В. Я. Пропп. – Ленинград, 1963. – 142 с. 29. Терещенко А. Быт русского народа / А. Терещенко. – СПб., 1848. – Ч. 7. – 367 с. 30. Чичеров В. И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX вв. (Очерки по истории народных верований) / В. И. Чичеров. – М., 1957. – 238 с. 31. Плотникова А. А. Терминология южнославянского ряжения. Зимние обходы / А. А. Плотникова // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии и семантики. Слово в контексте культуры. – М., 1999. – С. 76–95.
32. Арнаудов М. Студии върху българските обреди и легенди. – София, 1972. – Т. 2. 33. Василев М. Коледа и Сурва: Български празници и обичаи. – София, 1988. – С. 54.
34. Арнаудов М. Студии върху българските обреди и легенди. – София, 1972. – Т. 2.
35. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Котловина Ренійського району.
36. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Лиманське Ренійського району.
37. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Котловина Ренійського району.
38. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Владичень Болградського району.
39. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Кислиця, с. Першотравневе Ізмаїльського району.
40. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Першотравневе Ізмаїльського району.
41. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Кислиця Ізмаїльського району.
42. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Ларжанка Ізмаїльського району.

43. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Ларжанка Ізмаїльського району.
44. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Багате Ізмаїльського району.
45. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Багате Ізмаїльського району.
46. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Багате Ізмаїльського району.
47. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Багате Ізмаїльського району.
48. Матеевич А. Новый год у молдаван. Очерк молдавских религиозно-бытовых традиций / А. Матеевич // Кишиневские епархиальные ведомост и. – 1913. – № 47. – С. 1326.
49. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Фурманівка Кілійського району
50. Матеріали пілотажного дослідження автора, 2013 р. – с. Утконосівка Ізмаїльського району.
51. Польові матеріали автора, 2012 р. – с. Городне Болградського району.
52. Польові матеріали автора, 2012 р. – с. Городне Болградського району.
53. Польові матеріали автора, 2012 р. – с. Новоселівка Саратовського району.
54. Польові матеріали автора, 2012 р. – с. Новоселівка Саратовського району.

Ганна Лесникова (*Одеса, Україна*). **Південно-бессарабська “сарга” – механізм функціонування східнороманської карнавальної традиції в умовах етнокультурного фронтиру** У статті досліджується механізм функціонування автентичної культурної традиції в умовах полікультурного простору на прикладі східнороманського святкового ритуального обходу ряджених “сарга” в поліетнічній Південній Бессарабії. Результати теоретико-емпіричного аналізу показали, що дана обрядова практика у досліджуваному регіоні представлена у молдовському етнічному варіанті в чотирьох локальних зонах Поряд з локальністю традиції, в соціокультурних умовах Південної Бессарабії молдовський обряд отримав регіональну навантаженість у зображальному кодї, що вирізняє бессарабський варіант східнороманського обряду.

Ключові слова: ряджені, святки, етнокультурні процеси, традиція, поліетнічність, порубіжжя, історико-етнографічна область, Південна Бессарабія.

Анна Лесникова (*Одесса, Украина*). **Южно-бессарабская “capra” – механизм функционирования восточнороманской карнавальной традиции в условиях этнокультурного фронта** В статье исследуется механизм функционирования аутентичной культурной традиции в условиях поликультурного пространства на примере восточнороманского святочного обхода ряженных “capra” в полиэтнической Южной Бессарабии. Результаты теоретическо-эмпирического анализа показали, что обрядовая практика в Южной Бессарабии представлена в молдавском этническом варианте в четырех локальных зонах. Наряду с локальностью традиции, в социокультурных условиях Южной Бессарабии молдавский обряд получил региональную нагрузку в изобразительном коде, что выделяет бессарабский вариант восточнороманского обряда.

Ключевые слова: ряженные, святки, этнокультурные процессы, традиция, полиэтничность, пограничье, историко-этнографическая область, Южная Бессарабия.

Anna Lesnikova (*Odessa, Ukraine*). **Southern Bessarabia “capra” – the functioning mechanism of the East-Roman carnival tradition in terms of ethno-cultural frontier**

This paper examines the mechanism of the authentic cultural traditions in a multicultural environment on the example of the Yule of the East Roman bypass Mumpers “capra” in multiethnic Southern Bessarabia . The results of theoretical and empirical analysis showed that the ritual practice in Southern Bessarabia represented in the Moldovan ethnic variant in four local areas. Near the locality of tradition, social and cultural conditions of Southern Bessarabia Moldovan rite received regional load in visual code that identifies the Moldovan “Bessarabian Capra”, while also combining all local manifestations of ritual in the region.

Key words: mumpers, yuletide, ethno-cultural processes, tradition polyethnicity borderlands, historical and ethnographic region, Southern Bessarabia.

Оксана БУБЛИК
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 624:725.51(477.63) “18/19”

Будівництво Олександрівської земської лікарні на тлі розбудови лікарських закладів Олександрів- ського повіту у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У пореформений період ХІХ століття в Росії було утворено земські органи влади. Одним із головних напрямків їхньої діяльності була розбудова лікарських закладів як у повітових містах, так і у волосних центрах. З 1864 р. організація лікарських закладів передавалася у розпорядження земствам, а з 1868 р. медичні заклади переходили в їхнє підпорядкування. [30]. Керівництво частиною медзакладів здійснював Приказ громадського піклування, ще одна частина утримувалася Військовим міністерством [30]. Жоден з цих органів не ставив собі за мету розбудову медичної справи, та це й не входило до їхніх прямих обов'язків. Тож медична ситуація, успадкована від першої половини ХІХ ст., вимагала від земства потужної та розгалуженої роботи, зокрема забезпечення лікарських закладів будівлями.

Питання розбудови лікарських закладів, їх просторового вирішення та композиційної структури розглянуто в загальних роботах з історії архітектури – працях В. Е. Ясієвича [1], Ю. С. Авсеєва, О. Л. Пуніна [3] та ін. дослідників. Ці роботи дають змогу зробити висновок про те, що в Олександрівському земстві медичні заклади будувалися не так, як у від інших адміністративних центрах Російської імперії. Приклади, наведені в них, стосуються губернських міст, лікарні в яких не можуть бути взірцем для повітового медичного закладу. Інша група дослідників – І. Пуха, О. Чайка [33], Г. Пушип [34], Л. Волова, А. Чуприна – місцеві краєзнавці – зосереджують увагу лише на Олександрівських лікарських закладах повітового центру, хоч вони не склали якогось винятку і не були єдиними у повіті.

Мета даної роботи полягає у виявленні взаємозалежності будівництва Олександрівської лікарні та інших волосних земських лікарень та визначенні причин його гальмування.

Проаналізувавши зібрану по темі інформацію, нами було виділено умовно три періоди: 1) 1871–1880 рр., 2) 1883–1898 рр. та 3) 1901–1912 рр.

Перший етап (1871–1880 рр.). На час утворення Олександрівського земства в повіті діяло дві лікарні (не враховуючи військової лікарні): Покровська та Єлизаветинська (Григорівська) [6, с. 186]. Єлизаветинська лікарня¹ розташовувалася в одному з будинків графа Канкріна в містечку Григорівці, майже на кордоні з Павлоградським повітом [9, с. 2–3]. Покровська приймала виключно хворих на сифіліс. Вона знаходилась поблизу с. Григорівки, тобто теж на півночі повіту [4, с. 30]. На той період розташування медичного закладу цілковито залежало від благодійників, і перша лікарня – тому підтвердження.

Із земських журналів нам відомо, що найбільше захворювань на сифіліс реєструвалося у двох дільницях – Гуляйпільській (села Темрюк, Гусарка, Більманка) та особливо Покровській (села Гаврилівка, Мало-Михайлівка, Іванівка). Ще у 1867 р. лікар І. І. Бутягін на земських зборах запропонував влаштувати венеричне відділення на 30 ліжок у центральній лікарні; станом на 1871 р. вже діяла Покровська венерична лікарня. Її розташування було незручним для всього повіту, але воно пояснюється найбільшою актуальністю даного закладу в цій волості. Проте, в тому ж році на зборах було вирішено перекваліфікувати лікарню зі спеціалізованої у заклад загального профілю, що дало змогу надавати ширший спектр медичних послуг. Таким чином, повіт отримав дві “повноцінні” лікарні, крім того цей захід був показником можливостей самого земства.

У вересні 1869 р. земські збори ухвалили реорганізувати Олександрівську військову лікарню у земську, на що й у 1870 р. було використано кошти. [33]. Після організації Миської управи (1872 р.) обов’язки опіки над лікарнею розподілилися між Миською та Земською управами. На практиці це призвело до негласної відмови Олександрівської миської управи від співпраці та утворення проблеми з медичного обслуговування міста. Тож земство мало так скоригувати медичну справу у повіті, щоб зменшити навантаження на Олександрівську лікарню, що визначило необхідність у будівництві нового медичного закладу.

У 1872 р. у місті панувала холерна епідемія. В той же час, з весни по осінь до міста приїздили сезонні робітники. Однак Олександрівська

---

¹ Лікарня – лікувальний заклад, призначений для стаціонарного лікування // Енциклопедия Брокгауза и Ефрона. – Т.4 (7). – 1891.

лікарня фактично не обслуговувала цивільних. Тимчасова холерна лікарня була на цей час закрита. Деякий час хворих міста приймала Григорівська лікарня, яка розташовувалась за 78 верст (≈83 км). Саме її віддаленість слугувала темою обговорення її ж закриття та будівництва Олександрівської лікарні [5, с. 19–20]. Переговори з Військовим інтендантством з цього приводу затяглися на довгий час. Умови Іntenдантства були щонайменш не вигідними. Взамін закриття військової лікарні, в земській мало розташовуватися обов'язково 20 ліжок для військових, навіть у випадку відсутності хворих військових. Зокрема, передбачалося тільки добова плата за табелями [6, с. 22–23].

А тим часом Михайлівські у сучасній Михайлівці Вільнянського р-ну Запорізької обл.) та Гуляйпільські приймальні покої² були перевлаштовані у лікарні. Михайлівська, або Лукашевська (бо розташовувалася в сільських маєтностях Лукашевича) лікарня була влаштована лікарем Осмачкіним разом з опікуном А (О). Л. Крюковим, які зібрали пожертви на її відкриття з приватних осіб [4, с. 28]. Михайлівський pokій розміщувався у будинку самого опікуна Крюкова безоплатно строком до 1873 р. У будинку розміщувалось 4 ліжка, мешкали куховарка та сторожі. Зібрані 315 руб. мали піти на купівлю будинку та ділянки Крюкова під забудову приміщень для фельдшера, сторожа та куховарки³. Відповідний будинок і ділянку пропонував селянин І. Саран за 250 руб., що давало змогу влаштувати лікарню на 15 ліжок з приміщенням для прислуги, фельдшера, аптекаря. Але за рішенням земства лікарня мала бути влаштована на 10 ліжок [4, с. 136–138].

До перевлаштування Гуляйпільського приймального покою у лікарню доклали зусиль лікар Жила [4, с. 29]. Лікарня розташовувалася у

---

² Приймальний pokій – лікувальний заклад, розміром до 5 ліжок. Надавав першочергову допомогу до відправлення до лікарні (Див.: Енциклопедія Брокгауза и Ефрона. – Т. 25 (49). – 1898).

³ Кватирки для медперсоналу були невід'ємною складовою лікарського закладу. Цим земство намагалося, забезпечити та закріпити медичні кадри при лікарні. Другорядна, на перший погляд, нерухомість могла стимулювати будівництво самої лікарні (напр. квартира михайлівського лікаря була побудована у 1893 р., що спонукало до побудови спорудження самої Михайлівської лікарні у 1898 р.). Відсутність квартири гальмувала функціонування лікарні (напр. з переведенням Кінсько-Роздорської лікарні до Воскресенки лікар довго не міг собі знайти відповідної квартири і тому порушував свій графік роботи).

богадільні на Базарній площі. Будівля складалася з 2-х кімнат: перша була розрахована на 2 ліжка, але вміщувала 5, друга – прохідна, на 2 ліжка [7, с. 177]. Через скарги євреїв-колоністів на Жилу лікарня була викуплена у нього земством, тому Жила (тимчасово) був переведений до Василівки. Вже рік потому лікар запропонував відкрити лікарню у Василівці. Він посилався на епідемію сифілісу у цій місцевості та наявність відповідної споруди (будинок Буракова), яку можна було прилаштувати під лікарню [5, с. 21].

В тому ж році лікар Григор'єв відкрив Кінсько-Роздорську лікарню, яку й утримував за свій рахунок. [4, с. 28].

Відкриття медзакладів лікарнями можна вважати за благодійну акцію, хоча, з іншого боку, відкриваючи лікарню, лікарі автоматично приймалися на державну службу, що забезпечувало їм стабільну зарплатню та помешкання.

Відкриття лікарень у приватних маєтках не могло вирішити проблеми з їх розміщенням. З часом будівлі вимагали ремонту. Наприклад, у 1872 р. опікун⁴ Покровської лікарні просив надати 400 руб. на лагодження даху [5, с. 41]. У 1874 р. Кінсько-Роздорська лікарня перебувала у поганому стані гігієнічні умови були незадовільні. Саме цим сучасники пояснювали скорочення відвідувань лікарні. Це підштовхнуло управу порушити питання про будівництво нової Кінсько-Роздорської лікарні, але, для земства це виявилось фінансово непосильним. Перебудова та добудова Григорівської та Михайлівської лікарень були менш витратними, тому земство підтримало саме такі дії.

Вперше питання про зведення нового приміщення Олександрівської лікарні порушив у 1872 р. Демочанін, який клопотав про видачу на це 1,5 тис. руб. із земської каси. Але це спричинило б закриття Григорівської лікарні, перебудова якої на той час тривало. Проте проблема полягала не стільки у вже асигнованих грошах на перебудову лікарні, скільки у тому, що Григорівська лікарня обслуговувала цивільних, яких направляла Олександрівська. Оскільки земська лікарня своєї будівлі не мала, а й відносинах з інтенданством не було позитивних

---

⁴ Як правило, опікунами виступали власники будівель, в яких розміщувалася лікарня. У подальшому нерухомість ставала об'єктом маніпуляції опікунів. По-перше, опікуни могли просити звільнити їх від сплати внесків на утримання медзакладу (наприклад, граф Канкрін та Гнедін). По-друге, вони зверталися до земства з проханням оплатити ремонт будівлі. По-третє, коригували ціну на оренду / продаж будівлі земству.

зрушень, повітова лікарня розташовувалась у приватній садибі, яка належала губернському секретарю Воеводіну. Можна припустити, що щонайменше з 1874 р. лікарня розташовувалась там. Садиба Воеводіна складалася з кам'яного будинку (восім кімнат під лікарняні палати), флігеля (три кімнати під контору) та хлібного сарая.

Питання про перевлаштування Гуляйпільського приймального покою у лікарню порушувалося тричі. У 1872 р. виникла необхідність у будівництві лікарні, на що земство дало згоду, але будівництво не розпочалося. Вдруге до цього питання повернулися у 1874 р., але знову земство запропонувало обмежитися перебудовою приймальних покоїв на 12 ліжок [6, с. 36]. Збори запропонували управі скласти на наступний рік проекти і кошториси не тільки Гуляйпільської, а й Кінсько-Роздорської лікарні, але цього не було зроблено. У 1876 р. через нестачу грошей здійснити ці плани було неможливо. Втретє цієї проблеми торкнувся у 1876 р. лікар Сібірцев, який зайняв лікарську посаду роком раніше. Оскільки Гуляйпільська лікарня складалася з 2-х кімнат – палат, прийом хворих здійснювався в самих палатах, що порушувало гігієнічні умови. В лікарні не було також окремої кухні. Під час весняно-літнього періоду відбувся наплив заробітчан, що перевантажувало лікарню [7, с. 178]. Тож у 1877 р. почалася підготовка до будівництва. Було заготовлено камінь, цеглу, вапно тощо. Саме будівництво розпочалося з весни 1878 р., за проектом катеринославського губернського архітектора Харманського й за кошторисом колишнього повітового техника князя Ухтомського, й завершилося наприкінці того ж року [9, с. 33].

Гуляйпільська лікарня була розрахована на 30 ліжок: 2 палати загальної терапії на 20 осіб, 2 палати на 10 осіб із епідемічними захворюваннями, 1 палата для тяжкохворих. Крім того, лікарня мала ванну, аптечку, фельдшерську, приймальню, кухню та комору [8, 162]. Проте за проектом Харманського не було влаштовано вбиральню. Управа мала збудувати льодовник для зберігання медичних препаратів, на що збори дали згоду та виділили 450 руб. Проте вже 1880 р. Земська управа була незадоволена результатом і здійснила внутрішні перебудови [9, с. 33].

У 1878 р. олександрівські земські збори порушили питання про необхідність зведення нових лікарень у Михайлівці та Кінських Роздорах. Для цього в Михайлівці було куплено земельну ділянку у А. А. Крюкова. Над планами та кошторисами Михайлівської на 25 ліжок та Кінсько-Роздорської на 13 ліжок лікарень працював архітектор Клименко. Збори, незадоволені складними проектами, запропонували ви-

користати проект, висланий редакцією “Хозяйственного строителя”, через що будівництво відкладалося [8, с. 184–186].

Із звіту гласних Куксенка, Товбича, Нейфольда, Бабця, лікаря Афошенка про огляд Михайлівської лікарні (1880 р.) було зроблено висновок, що технічних недоліків немає, тож будівля зможе простояти ще 6 років. В будівлі можна було розмістити 25 осіб [9, с. 17–18]. Тож, питання про спорудження лікарні в Михайлівці відкладалося.

Того ж року порушувалося питання стосовно стану медичної справи в Олександрівську. Григорівську лікарню хотіли перевести до Комишевахи чи Жеребців (сучасне Кірове), Комишеваху віднести до Олександрівської дільниці, а Жеребці – до Михайлівської. Згодом надійшла пропозиція взагалі закрити Григорівську та Олександрівську лікарні й відкрити медзаклад в колонії Шенвізе, до якої приєднати Павлокічкас та Андріївку [10, с. 43]. Але у 1881 р. віднайти відповідну будівлю для закладу в Шенвізе не вдалося, і це дозволило знову звернути увагу на Олександрівську лікарню. У її палатах розміщувалося 25 ліжок, але за гігієнічними нормами мало бути не більше 10-ти ліжок. Тож земська управа розглядала інші будівлі під лікарню. Серед декількох варіантів⁵ найбільш зручним для використання за рекомендацією лікарів визнали будинок В. Беккера. Розміри будівлі дозволяли розмістити 25 ліжок [10, с. 51–57]. Але в документах за подальші роки садиба Беккера не згадується, натомість є згадки про розміщення лікарні в садибі Товбича. Тож сучасну ділянку між пр. Леніна та Лепіка слід вважати колишньою садибою Товбича.

Як бачимо, протягом першого періоду (1871–1880 рр.) у документах фігурують шість лікарень: Григорівська, Покровська, Олександрівська, Михайлівська, Гуляйпільська та Кінсько-Роздорська. Перші дві розташовувались у приватних будинках ще з дореформеного періоду. Питання про зведення під них будівель майже не розглядалося. Якщо врахувати той факт, що Григорівська лікарня приймала олександрівців, то можна припустити, що Григорівська та Покровська лікарні були найбільш близькими до статусу повноцінного медичного закладу, через це питання про їх будівництво не порушувалося і в подальших роках⁶.

⁵ У 1880 р. свої будівлі пропонували Воєводін та Нігославська, у 1881 р. – А. Товбич, І. Гавришев, Щедрович, В. Беккер.

⁶ У 1903 та 1906 рр. порушувалося питання про відкриття в Григорівці приймального покою, що скоріш за все не було виконано, оскільки зустрічаємо помітку, що Григорівка не входила до нових лікарських дільниць, які були утворені приблизно у 1888 р. [19, 237–238]. Тож можемо припустити, що Григорівка відійшла у міжповітову медичну зону.

Михайлівська та Гуляйпільська лікарні були реорганізовані із приймальних покоїв, а відтак потребували розширення. Обидві новоутворені лікарні та аналогічна – Кінсько-Роздорська самостійно утворювалися лікарями, бо це забезпечувало їм роботу. Наполегливість гуляйпільської сільської громади привела до спорудження там лікарні, і тому будівництво Михайлівської та Кінсько-Роздорської лікарень було відкладено. Пропозиція щодо будівництва Олександрівської лікарні зафіксована лише у 1872 р.

Другий етап (1883–1898 рр.). Покровська лікарня тривалий час розміщувалася у будівлі Покровської громади. З 1880 р. управа проводила переговори про купівлю нерухомості у Валичева, згодом у купця О. Баличова [9, с. 44]; [10, с. 374]. Свій будинок пропонував лікарні її опікун Д. Г. Гнедін. Нерухомість ціною 12 тис. руб. він побудував для ремісничої школи. Будівля, на протигагу іншим пропозиціям, була капітальною, і гласні погоджувалися на її купівлю. Проте наступного року Гнедін наголосив на більшій собівартості будівлі й затягував процес продажу, пояснюючи це очікуванням відповіді від Міністерства фінансів про дозвіл в перспективі розміщення там школи. Натомість мешканці Покровського знову надали лікарні приміщення строком на 5 років, приблизно до 1886 р. [10, с. 62–64]. Утім, через 2 роки на зборах було повідомлено про несправність даху приміщення, в якому розміщувалася лікарня. Було запропоновано відкласти будівництво Михайлівської та Кінсько-Роздорської лікарень [11, с. 182].

До 1885 р. перескладалися кошториси Покровської лікарні, які раз у раз підпадали під критику Олександрівського земства. Будівництво лікарні здійснював підрядчик Сікорський, який задумав спорудити її з дерева [12, с. 48]. Лікарня була розрахована на 15 ліжок. Той проект в свою чергу являв собою копію існуючої на той час залізничної лікарні ст. Олександрівськ, розміщеної у перебудованій житловій будівлі. З правого боку Покровської лікарні було влаштовано кухню та прасувальню. За первісним проектом заборонялося влаштування в лікарні вказаних приміщень, тому їх побудували окремо, що призвело до додаткових витрат [12, с. 237].

У 1883 р. Олександрівське земство знову порушило питання про Михайлівську та Кінсько-Роздорську лікарні. В той же час на зборах вперше було розглянуто пропозицію про відкриття приймального покою у Жеребцях на 4 ліжка. Жеребці були віддалені навіть від найближчої до них Михайлівської лікарні. Гласний Тарасенко висунув ідею

навіть про відкриття лікарні [11, с. 26–27]. Гласні вирішили шукати більш зручне місце для Михайлівської лікарні, що ставило перебування лікарні в Михайлівці під знак питання [11, с. 185]. Однак нам відомо, що між 1883 та 1887 рр. Олександрівське земство придбало під будівництво Михайлівської лікарні 2 дес. землі, за що щорічно сплачувало оренду мешканцям села [13, с. 105].

На будівництво Кінсько-Роздорської лікарні земство могло б використати позику, але воно досі не могло оговтатись від покриття позики на Покровську лікарню. На відстані 8 верст від Кінських Роздорів розташоване селище Воскресенка. У 1883 р. мешканці Воскресенки пропонували Олександрівському земству вельми вигідну угоду щодо спорудження лікарні в їхньому населеному пункті. Натомість кінсько-роздорці взагалі не погоджувалася на відкриття лікарні [10, с. 233–234]. Альтернативою Воскресенці ще виступала Царекостянтинівка (сучасне Куйбишеве). Реалізації будівництва Кінсько-Роздорської лікарні у 1884 р. завадив ще той факт, що Катеринославське губернське земство не встигало розглянути цю пропозицію [12, с. 27]. У 1885 р. мешканці Воскресенки і Царекостянтинівки просили побудувати в кожному із селищ по лікарні, пропонуючи свою допомогу у цьому. Тож виникла ідея із розділом 4-ої медичної дільниці на дві, щоб улаштувати в Царекостянтинівці та Воскресенці лікарень на 12 ліжок [12, с. 30].

У 1887 р. дискусія стосувалася лише визначення кількості ліжок у цих лікарнях. Гласний Тарасенко запропонував збудувати Воскресенську лікарню на 15 ліжок, а не на 22 ліжка [13, с. 242]. Далі була пропозиція розпочати будівництво Воскресенської лікарні та відкласти спорудження Царекостянтинівської, влаштувати там приймальний покій. Але граф Канкрін сповістив про виділення 10 тис. руб. Катеринославським губернським земством на будівництво Воскресенської лікарні. Це дало змогу розглядати в перспективі будівництво обох лікарень – Воскресенської на 15 ліжок та Царекостянтинівської на 6 ліжок [13, с. 244].

Зведення Воскресенської лікарні мало б закінчитися у першій половині наступного року. До весни 1890 р. Кінсько-Роздорська лікарня мала бути розформована, а її функції перенесені до Воскресенської лікарні [19, с. 55–59]. Проте будівництво останньої було закінчено у 1891 р. незадовго до відкриття сесії зборів. Її відкриття планувалося до наступної зими. А відтак Кінсько-Роздорська лікарня працювала до цього часу [14, с. 73–73]. Будівництво Царекостянтинівської лікарні планувалося розпочати у 1891р. Незважаючи на підтримку мешканців

Царекостянтинівки та наявність дозволу на будівництво лікарні на 12 ліжок, було вирішено запросити лікаря та влаштувати приймальний покій у найманій будівлі [14, с. 72–79]. Проте з документів нам відомо, що у тому ж році було завершено зовнішні роботи з будівництва покою та служб при ньому – сарая, льодовника та погребя [14, с. 196]. Це дає підстави стверджувати, що царекостянтинівський медичний заклад не розміщувався в найманій будівлі. У 1892 р. приймальний покій був реформований у Царекостянтинівську лікарню [15, с. 285]. При лікарні побудували притулок та сарай, в якому розміщувалася пральня [15, с. 102–103].

У 1892 р. повернулися до питання спорудження Жеребецької лікарні, про що йшлося ще у 1883 р. Жеребці знаходились у прикордонній зоні із Бердянським повітом Таврійської губернії. Між повітами – Олександрівським та Бердянським – було утворено міжповітові медичні дільниці у прикордонних районах, що дозволяло обом скоротити необхідність відкриття лікарських закладів для кожного окремо. Так, напр., Преображенка відносилися до Оріхівської дільниці Бердянського повіту, а Новояківлівка – до Жеребецької дільниці Олександрівського повіту [21, с. 229]. Відсутність лікарні в Оріхові призводила до напливу хворих у Жеребецькому приймальному покої. Тому мешканці Жеребців ініціювали будівництво лікарні у волосному центрі. Тож пропонувалося придбати будматеріали, а будівництво розпочати з 1893 р. Насамкінець було вирішено перебудувати приймальний покій у лікарню і добудувати флігель для розміщення там приймального покою, кухні та квартири наглядача [15].

У 1894 р. мешканці селища Гаврилівка почали клопотатися про відкриття лікарні, цей намір підтримували лікарі. На думку останніх, слід було розділити 2-гу дільницю за прикладом Кінсько-Роздорської дільниці і виділити, таким чином, Гаврилівку. Така заява мотивувалася кількістю населення дільниці – 32 тис. – та незадовільним епідемічним станом дільниці. За вироком земства Гаврилівська громада мала купити за свій кошт будівлю під амбулаторію та квартиру лікарю [16, с. 18]. Приймальний покій був представлений однією тісною кімнатою, в якій розміщувалися 2 ліжка. У 1897 р. було зроблено другу спробу з відкриття Гаврилівської лікарні на 2 ліжка [18, с. 207–208]. Адже у селищі діяло 4 заводи, які сприяли припливу заробітчан [20, с. 283]. Земство погоджувалося на будівництво в цій дільниці, але сумнівалося у місці розташування лікарні (Гаврилівка, Іванівка, Мало-михайлівка), тому

відкладало початок робіт. Із наступних журнальних оглядів нам відомо, що у 1904 р. в Мало-михайлівці було влаштовано амбулаторію. Тож можемо припустити, що будівництво Гаврилівської лікарні не було реалізовано [23, с. 179].

Останнє обговорення щодо будівництва Михайлівської лікарні відбувалося 1883 р. і було поновлено у 1896 р.; планувалося звести лікарню, квартиру для лікаря та акушерки [17, с. 201–202]. Будівництво нового приміщення було закінчено лише у 1898 р. [20, с. 401]. За оцінками сучасників, лікарня була досконалою з технічного боку та відповідала усім санітарно-гігієнічним нормам.

У цей період зустрічаємо такі відомості про Олександрівську лікарню. У 1894 р. Олександрівські земські збори докупили садибу Шмідтгала для лікарні та побудували квартиру лікарю Михайлову [16, с. 231]. У 1896 р. порушувалася питання про трансформування сарая на колишній садибі Шмідтгала для приймальні, почекальні, аптеки, операційної та цейхаузу [17, с. 203–204]. У 1898 р. йшлося про переоблаштування цейхаузу із сушильні для білизни у вбиральню [20, с. 400].

У 1901 р. дискутувалося про продаж садиби Товбича, яку з 1880 р. займала лікарня. В кінцевому рахунку було запропоновано купити нову ділянку, але через розмежування міської землі для потреб 2-ї Катеринославської залізниці, проектування лікарні було відкладено. А у 1904 р. від цієї ідеї взагалі відмовилися [22, с. 423]. У 1903 р. було розпочато реалізацію проекту пологового закладу при амбулаторії.

У тому ж році порушувалося питання про добудову хірургічного відділення та сарая до Олександрівської лікарні. Земство чекало фінансової допомоги від міста. Натомість місто пропонувало 12 дес. землі, ціна якої за підрахунками міської управи складала 150 тис. руб. Взамін місто планувало отримати право на користування 30-ма ліжками в земській лікарні з-поміж 120-ти ліжок. Гласний земства Беккер заявив, що лікарня буде зводитися на 60 ліжок, а щоб розвантажити Олександрівську лікарню, пропонувалося відкрити приймальні покої в Андріївці на 4 ліжка та Веселянці на 6 ліжок. Дана інформація важлива для розуміння того, що вже в найближчому майбутньому планувалося здійснити будівництво самої Олександрівської лікарні [23, с. 161]. Проте вже у 1905 р. санітарна рада пропонувала перенести лікарню до с. Вознесенка, а стару садибу, де розміщувалася земська лікарня, продати. Через це будівництво хірургічного барака у 1906 р. не відбулося. Рішення земських зборів у 1906 р. про переоблаштування літнього барака під

хірургічний також не було виконано [26, с. 123–126]. Слід зазначити, що, коли виникла ідея будівництва Олександрівської лікарні, пропонували будувати її будь-де, тільки не в Олександрівську. Тобто це вже втретє, коли повітову лікарню хотіли побудувати за межами Олександрівська. А відтак, існувала проблема із купівлею ділянки. Проте, якщо завжди на те, що подорожчання землі у повітовому центрі відбулося у 1890-х роках, незрозуміло, чому ця проблема виникла ще з другої половини XIX ст.

Таким чином, другий етап – 1883–1898 рр. – характеризується створенням мережі лікарських закладів Олександрівського повіту та наближенням її до кордонів своїх сусідів. Мережа просунулася переважно на південь, хоча є й точкові лікарські “краплення” на заході та в південно-східній частині повіту. За цей період було реалізовано будівництво двох лікарень – “перехідне” з попереднього періоду – Михайлівської та Покровської. Обидві лікарні будувалися з перешкодами, перескладанням раз у раз кошторисів та проектів, їх зспорудження затягувалося, але всі плани були втілені. Незважаючи на розформування 4-ї Кінсько-Роздорської дільниці, повіт отримав дві повноцінні лікарні – Воскресенську та Царекостянтинівську. Цікаво, що протягом цього періоду не було жодної пропозиції щодо зведення Олександрівської лікарні. Все обмежувалося добудовами та докупівлями (до садиби Товбича садиби Шмітгала).

Третій етап (1901–1912 рр.). У 1904 р. селяни Жеребців знову наголошували на потребі відкриття у їхньому селищі лікарні. Мешканці виділили 3 ділянки по 2 дес. землі земству на вибір під будівництво. Найбільш придатною була ділянка поблизу Ярмаркової площі, неподалік базару. Але до неї слід було докупити ще 2 дес. землі. Пропонувався такий медичний комплекс Жеребецької лікарні на 22 ліжка: 1) будинок на 15 ліжок з хірургічним відділенням, 2) чергова кімната, 3) кімната для сестри, 4) кімната для доглядальниці, 5) два літніх дерев’яних бараки, 6) заразний барак, 7) усипальня, 8) пологовий притулок з квартирою для акушерки, 9) амбулаторія з аптекою та конов’язями, 10) квартира наглядача і при ній кухня лікарні, 11) лазня, 12) пральня, 13) квартири лікаря та фельдшерів [23, с. 180–182].

У 1905 р. селяни Жеребців поступилися 2 дес. безкоштовно та продали 2 дес. землі Олександрівському земству за 600 руб., аби тільки розпочати будівництво лікарні. Управа натомість погодилася купити 4 дес. землі у селян за 150 руб. та асигнувала 700 руб. Умови селян з

приводу землі були досить помірними. За пропозицією зборів, управа купувала начебто 4 дес., а сплачувала, як за 2 [24, с. 356–359]. Було виключено з проекту такі споруди, як: 1) пологовий притулок з квартирою для акушерки, 2) літні бараки, 3) конов'язі та утилітарні зручності – водопостачання та каналізацію. Будівництво легких конструкцій мало бути здійснено протягом 3-х років і розпочато з 1907 р. Відкриття лікарні на 25 ліжок, 15 з яких загальної терапії та 10 для хворих на інфекційні хвороби мало відбутися у 1910 р. [24, с. 73].

У 1907 р. мешканці Кінських Роздорів намагалися повернути свою лікарню, переведену до Воскресенки. Селяни на чолі зі старостою С. Дзюбою прохали про зведення в їхньому населеному пункті лікарні. Оскільки ніякої реакції на прохання нами не було віднайдено, а лікарню не побудовано, робимо висновок, що пропозицію відхилили. До того ж Роздори розміщувались між двома нещодавно зведеними лікарнями – Воскресенською та Царекостянтинівською [25, с. 189].

Населення Туркенівки у 1908 р. звернулося до земства про влаштування лікарні на 10 ліжок з амбулаторією та квартирою для молодшого медичного персоналу. Амбулаторія була відрита ще у 1902 р. і розміщувалася у найменшій будівлі. Будівля була старою. Туркенівська дільниця була відкрита одночасно з Андріївським приймальним покоєм, влаштованим на 6 ліжок. На думку селян, Туркенівка, як утричі більша за Андріївку, потребувала лікарні на 12 ліжок [26, с. 411].

Ще стосується Олександрівської лікарні на засіданні 7 липня 1908 р. постало питання про можливість її переробку. Проте, заслухавши звіт земського техника І. І. Бучинського, дійшли висновку, що в ремонті лікарні немає сенсу, адже будівлі не відповідали щонайменшим санітарним вимогам [26, с. 123–126]. У тому ж році постало питання про будівництво хірургічного та заразного бараків. За браком коштів, слід було приступити до будівництва одного з них [26, с. 480].

Як впливає з огляду Олександрівської лікарні у 1909 р., заклад розміщувався в крихітній будівлі. Медичний комплекс був представлений: 1) лікарнею у двоповерховій цегляній будівлі. На першому поверсі (напвіцокольному) кам'яного будинку – палати, 2) цейхгаузи та 2 кімнати, на другому – палати [28, с. 66–72]. Лікарня була розрахована на 50 ліжок [33]; 2) поруч з лікарнею – двоповерхове арештантське приміщення, в якому верхній поверх використовувався під 2 палати (кожна на одну особу), внизу – контора, кухня та квартири наглядча; 3) амбулаторія та при ній пологовий притулок; 4) заразний барак та аптека у

флігелі [25, с. 182–183]. До цього ще слід додати усипальню, сарай (літній барак) та квартиру лікаря.

У 1909 р. планувалося побудувати епідеміологічний барак на 40 ліжок, але це будівництво відклали. Тому кинули усі сили на будівництво хірургічного, за рахунок поліпшення проекту 1905 р. збільшеного до 10 ліжок [27, с. 185–186]. Будівництво хірургічного бараку було здійснено між 1909 та 1913 роками.

У 1911 р. управа знову порушила питання про будівництво нової земської лікарні на 30 ліжок. Зокрема, пропонувалося на місці сарая (літнього барака) влаштувати ізоляційний барак на 8 ліжок, перенести пологовий притулок у приміщення, яке займало заразне відділення, та перемістити в'язницю за межі садиби. Однак кошторис будівництва Олександрівської земської лікарні Жеребецької лікарні [28, с. 66–72].

До питання будівництва нової земської лікарні повернулися у 1912 р. Першочергово розроблявся проект двоповерхової будівлі лікарні. Проте, оскільки за задумом управи стара лікарня мала залишатися, спроектована будівля не вміщалася на території. Тоді було заплановано будівництво триповерхової лікарні при подальшому функціонуванні старої лікарні. Але за мапою 1913 р. робимо висновок, що стару лікарню все ж таки вирішили знести [2]. Над проектом мав працювати земський інженер І. І. Бучинський, але через його передчасну смерть (01.09.1912). за проектування взявся земський інженер Я. К. Делант [29, с. 397–398].

З доповіді санітарної ради впливає що управа мала скласти проект та кошторис будівництва лікарні до 1912 р., але пошук місця для лікарні затягнувся, і ці операції були відкладені до 1913 р.

Фасад будівлі виконано у стилі модерн з елементами декору т. зв. “руського ампіру”. В наріжній частині споруди на всю її висоту бачимо ретонду. Для підсилення “оздоровчого” мотиву на фасаді будівлі застосовано антропоморфну ліпнину та барельєфи у вигляді натюрморту. [2]. Карниз фасаду був підкреслений майоліковими кахлями.

Будівля була розпланована на два відділення – хірургічне на 10 та терапевтичне на 30 ліжок. У цокольному поверсі розташовувались котельня, кімната двірника та охоронця, цейхгауз, комора, посудомийка та аптекарський склад. На першому поверсі до лівого боку – ізолятор, 2 палати, кімнати прислуги та перев'язочна, з правого – їдальня, 3 палати, сестринська та кабінет лікаря. На другому поверсі ліворуч – ванна кімната, ізолятор, оглядова, 2 палати та кімната прислуги, праворуч –

їдальня, кабінет окуліста, 4 палати та сестринська. На третьому поверсі зліва були лаборантська, ванна кімната, 4 палати та кімната прислуги, справа – рентген кабінет, бібліотека та комора [2].

Отже, за третій період (1901–1912 рр.) нарешті було побудовано Олександрівську лікарню. За цей період побудували Жеребецьку лікарню, відкрили декілька приймальних покоїв та амбулаторій. Будівництво Олександрівської лікарні відкладалося саме через будівництво Жеребецької лікарні. На заваді спорудженню Олександрівської лікарні стояли ще й стосунки земства із міською управою, яка всіляко ухилялася від надання фінансової допомоги.

Проте все ж залишається незрозумілим постійне відкладання будівництва Олександрівської лікарні протягом 40 років. Якщо поглянути на таблицю, то саме Олександрівська лікарня вирізняється за кількістю висунутих пропозицій щодо її будівництва. На будівництво Олександрівської лікарні чекали чотири десятиліття, тоді як волосні центри отримували лікарню в середньому через 3 роки (виняток. Жеребецької чекали – 20 років та Михайлівської – 15 років). Відповідь на це питання можна дати, проаналізувавши, висував пропозиції та на яких умовах.

<i>Рік пропозиції щодо будівництва лікарні</i>	<i>Назва лікарні</i>	<i>Рік реалізації будівництва лікарні</i>
1871	Григорівська	Не реалізовано
1871, 1878, 1883, 1896	Михайлівська	1898
1872, 1874, 1876	Гуляйпільська	1877–1878
1872, 1880, 1901, 1908, 1911, 1912	Олександрівська	1914–1915
1874, 1878, 1883, 1907	Кінсько-Роздорська	Розформовано у 1891
1883, 1892, 1904	Жеребецька	1907–1910
1883, 1885	Воскресенська	1891
1883, 1885	Царекостянтинівська	1891
1883	Покровська	1885 – 1886
1894, 1897	Гаврилівська	Не реалізовано
1902, 1905	Туркенівська	Не реалізовано, розміщувалась в орендованому приміщенні

Табл. 1. Процес спорудження лікарських закладів в Олександрівському повіті

На зборах у 1867 р. лікар І. І. Бутягін наголошував на небажанні селян жертвувати кошти на будівництво лікарні, водночас вони охоче віддавали свої кошти на будівництво церков. [4, с. 394]. На засіданні 1871 р. гласний Корф заявив “...були часи, коли влаштування лікарні вважалося неможливим та непотрібним. Тепер ставлення суспільства змінилося. Там, де не було пропозиції влаштувати лікарню, вона виникає сама собою...”. Навіть якщо такі зрушення у суспільній свідомості були, нам зустрічалися відомості протилежного характеру – про небажання селян брати участь у будівництві. Так поводитися, сільські громади Гуляйполя [6, с. 37] та Кінських Роздорів [11, с. 189]. Проте з 1880-х років ситуація змінюється в бік заохочення селянами будівництва лікарні.

Так напр., Воскресенська громада зобов’язувалась: 1) постачати необхідну кількість каміння для лікарні, 2) здійснити перевезення лісу та 3) сплатити 10-30% від вартості будівництва. Будівництво своєї лікарні підтримали і селяни Царекостянтинівки [14, с. 71]. У 1905 р. Жеребецька громада відписала 2 дес. землі на будівництво лікарні [24, с. 356]. У тому ж році була пропозиція Успенівської сільської громади побудувати у них лікарню. Громада зобов’язувалась: 1) відписати 3 дес. землі, 2) доставити до місця будматеріали: каміння з Великомихайлівки та цеглу з Гуляйполя. Але землевласники та різночинці Туркенівки просили побудувати лікарню не в Успенівці, а в Туркенівці. До того ж туркенівська громада вже витратила на це 400 руб. та купила квартиру акушерці [24, с. 523–524]. Бажання пологівської сільської громади заснувати лікарню у 1908 р. спричинилося до того, що селяни зобов’язувались: 1) відписати 2 дес. землі та 2) надати на будівництво безкоштовно пісок [26, с. 249].

Ми можемо пояснити цю зміну настроїв тим, що з 1870-х років розпочалася пропаганда медичних знань, а саме розповсюдження листівок та брошур стосовно захворювань та гігієнічних заходів. Так, у 1909 р. селяни Катеринославщини охоче розбирали плакати про холеру [36, с. 729]. Наприкінці XIX ст. в Харківській губернії під впливом загрози епідемії холери було запроваджено медичні читання серед селян. У 1911 р. в Олександрівському повіті було проведено 17 таких читань. Теми лекцій наступні: 1) про житло, 2) про заразні хвороби, 3) холера та як від неї врятуватися, 4) про сухоти, 5) перша допомога, 6) про дітей та пологи тощо. По селах проводили виставки анатомічних експонатів. Точно нам відомо, що такі виставки відбувалися на Катеринославщині

з 1910-х років [35]. За анкетною, проведеною одним із земських лікарів Катеринославщини у 1910-х роках, на питання, чи потребує населення села таких читань – більшість відповіла позитивно. Тож що саме пропагування санітарно-гігієнічних умов через популярну літературу видавництва, виставки, лекції, читання породило позитивне ставлення селян до медзакладів, а відтак, розуміння необхідності будувати лікарні.

Всі ці заходи відбувалися переважно у сільській місцевості. Залишається відкритим питання, яким чином прищеплювалися медичні знання олександрівцям. Зрозуміло, що мешканці міста зверталися і до нетрадиційної медицини, але запит на отримання кваліфікованої допомоги з боку лікаря, фельдшера, акушерки тощо в місті було в рази більшим. До того ж можна було скористатися послугами приватного лікаря. В місті працювали аптеки. Кількість освічених людей була набагато більшою, ніж по селах. Те ж селянство, яке інтегрувалося в міську громаду, на нашу думку, мало наслідувати поведінку мешканців у випадку захворювання.

У другій половині XIX ст. кошти на спорудження та утримання лікарні у волосних центрах розподілялися між селянами волості та земством, а кошти будівництва Олександрівської лікарні розподілилося між земською та міською управами. У повітовому місті громадські заклади будували на міські податки. Оскільки їх розподіляли на всі потреби міста, то з цих коштів на будівництво лікарні могли витратити тільки якийсь відсоток. Зрозуміло, що на цей відсоток здійснити таке масштабне будівництво, як спорудження лікарні, було складно .

Оскільки Олександрівська міська управа відмовлялась підтримувати земство, воно залишилось з проблемою будівництва лікарні сам на сам. Хоча земство могло звернутися по допомогу ще до Катеринославського губернського земства. Ми бачимо, що місто отримало фіндопомогу від губернського земства лише у 1910-х роках [32]. Можливо, це було пов'язано з тим, що 1908 р. було констатовано неможливість відремонтувати старе приміщення Олександрівської лікарні і тим паче проводити добудову необхідних приміщень. Тобто слід було побудувати нове багатофункціональне приміщення – масштабне та фінобтяжливе, в чому мало допомагати губернське земство.

Таким чином, Олександрівська земська лікарня на тлі інших земських лікарень повіту мала найдовший термін від виникнення до реалізації ідеї будівництва. До середини 1870-х років будівництво лікарні залежало від згоди інтендантства, яке не було зацікавлено у зведенні

будівлі для цивільних. Міська управа відмовлялась допомгти земству реалізувати будівництво. Навіть мешканці міста не пропонували допомогу, а навпаки – спекулювали на цьому питанні. Можливо, якби на початок 1910-х років волосні центри повіту не були забезпечені лікарнями, земство взагалі не мало б змоги звести Олександрівську лікарню та просити допомоги у Катеринославського губернського земства.

Джерела та література:

1. Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков / В. Е. Ясиевич. – К.: Будивельник, 1988. – 184 с.
2. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 769: О постройке зданий Земской Управы и больницы. Чертежи и планы и проекты планов городской Земской больницы и Управы. – 15 арк.
3. Пунин А. Л. Архитектурные памятники Петербурга: Вторая половина XIX века / А.Л. Пунин. – Л.: Лениздат, 1981. – 256 с.
4. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1871 г. – 266 арк.
5. Отчёт уездного земского собрания VIII сессии о деятельности управы за 1872 г. – 149 арк.
6. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1874 г. – 346 арк.
7. Отчёт уездного земского собрания. XIII сессии о деятельности управы за 1877 г. – 210 арк.
8. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1879 г. – 177 арк.
9. Протоколы уездного земского собрания. XV сессия за 1880 г. – 179 арк.
10. Протоколы чрезвычайного уездного земского собрания за 1881 г. – 612 арк.
11. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1883 г. – 403 арк.
12. Протоколы уездного земского собрания. XX сессия за 1885 г. – 314 арк.
13. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1887 г. – 277 арк.
14. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1891 г. – 351 арк.
15. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1892 г. – 294 арк.

16. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1894 г. – 427 арк.
17. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1896 г. – 504 арк.
18. Протоколы уездного земского собрания. XIV сессия за 1897 г. – 723 арк.
19. Протоколы уездного земского собрания. XXXIV сессия за 1889 г. – 514 арк.
20. Протоколы уездного земского собрания. XXXIV сессия за 1898 г. – 521 арк.
21. Протоколы уездного земского собрания. XXXVII сессия за 1902 г. – 1096 арк.
22. Протоколы уездного земского собрания, сессия за 1903 г. – 1098 арк.
23. Протоколы уездного земского собрания, сессия за 1904 г. – 179 арк.
24. Протоколы уездного земского собрания, сессия за 1905 г. – 1293 арк.
25. Протоколы уездного земского собрания, сессия за 1907 г. – 764 арк.
26. Протоколы уездного земского собрания, сессия за 1908 г. – 721 арк.
27. Протоколы уездного земского собрания. XXXXIV сессия за 1909 г. – 718 арк.
28. Протоколы уездного земского собрания. XLVI сессия за 1911 г. – 767 арк.
29. Протоколы уездного земского собрания. XLVII сессия за 1912 г. – 750 арк.
30. Смиродович А. Л. Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии. / А. Л. Смиродович. – Екатеринослав: Типогр. губернского земства, 1913 г.
31. Веселовский Б. История земства за сорок лет. / Б. Веселовский. – Т. 1. – СПб.: Изд-во О. Н. Поповой, 1909.
32. Бутаков И. А. Исторический обзор последовательного развития благотворительных заведений, попечения о народном здравии и общественном призрении нуждающегося местного населения, под ведением Екатеринославского Губернского Земства за 26 лет, с введения земских учреждений в 1867 году по 1893 год / И. А. Бутаков. – Екатеринослав. губ. типогр., 1894.
33. Чайка О. В. Медична допомога і санітарна служба м. Олександрівська наприкінці XVIII – початку XX ст. / О. В. Чайка // Музейний вісник. – 2005. – № 5. – 100 с.
34. Пушип Г. А. До історії земської управи в Запоріжжі // Радянська охорона здоров'я. – 1965. – № 5. – 5 с.
35. Труды XI-го губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии, март 1914 года. – Т. 3. – 446 с.

36. Врачебно-санитарная хроника Екатеринославской губернии, июнь 1909. – № 6.

Оксана Бублик (*Запоріжжя, Україна*). **Будівництво Олександрівської земської лікарні на тлі розбудови лікарських закладів Олександрівського повіту у другій половині XIX – на початку XX ст.**

У статті розглянуто процеси будівництва лікувальних закладів Олександрівським земством у повітовому та волосних центрах. Досліджено залежність зведення Олександрівської земської лікарні від будівництва лікарень волосних центрів, від мотивів діяльності земства.

Ключові слова: Олександрівська лікарня, земська лікарня, Олександрівське земство, сільська громада.

Оксана Бублик (*Запорожье, Украина*). **Строительство Александровской земской больницы на фоне постройки лечебных заведений Александровского уезда во второй половине XIX – начале XX в.**

В статье рассмотрены процессы постройки лечебных заведений Александровским земством в уездном и волостных центрах. Исследована зависимость строительства Александровской земской больницы от постройки больниц волостных центров, от мотивов деятельности земства.

Ключевые слова: Александровская больница, земская больница, Александровское земство, сельская община.

Oxana Bublick (*Zaporizhya, Ukraine*). **Construction of the Alexandrovsk's zemstvo hospital building on a background of medical institutions of the Alexandrovsk's district in the second half of XIX - begining XX century.**

This article deals with survey and analyses of the process of building of medical institutions in the Alexandrovsk's zemstvo county and township centers. In the article was studied the dependence of the Alexandrovsk district hospital built from building hospitals township centers, the motives and actions of the zemstvo.

Key words: Alexandrovsk's hospital, zemstvo's hospital, Alexandrovsk's zemstvo, rural society.

Ілля БАРКОВ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 94

**Нарис з історії проституції
у місті Олександрівську
(друга половина XIX – початок XX ст.)**

Соціально-економічне життя південноукраїнського повітового міста XIX століття було багатогранним та досить різноманітні. Однією із малодосліджених граней буття міста Олександрівська Катеринославської губернії є інститут проституції. Проституція була невід'ємною частиною життя будь-якого повітового центру Російської імперії другої половину XIX – початку XX століть. Історія проституції добре представлена в історіографії сусідніх країн – Росії, Польщі. В Україні ж дослідження з вибраної тематики одиничні та не охоплюють усіх сфер взаємовідносин.

Метою нашої статті є нарис проституції у повітовому місті Російської імперії на прикладі м. Олександрівськ у другій половині XIX – на початку XX століть.

Будинки розпусти як інституція У 1806 р. Олександрівський посад Катеринославської губернії отримав статус міста. І хоча присвоєний статус говорив про перехід на новий рівень, проте Олександрівськ протягом I половини XIX ст. залишався фактично селом. У 1850-х роках промисловість в Олександрівську була представлена лише двома заводами: цегельним та салотопним, які виробляли продукції в рік ледве на 20 тис. руб. [3, с. 54] Ситуація в місті починає змінюватись у II половині XIX ст. – з'являються нові підприємства, формується робітничий клас. Зростає чисельність населення; так, якщо у 1858 р. населення Олександрівська складало лише 3855 чол., у 1872 – 5413, у 1885 – 6707, то 1897 року в місті вже жило 18 849 чол. [23, с. 474]. У другій половині XIX ст. в місті з'являються перші повії. А 1874 року на вулиці, що вела до річки Московки, турецький підданий єврей Левіт відкрив перший дім розпус-

ти в Олександрівську [13]. Слід відзначити той факт, що за “Правилами для власниць борделів” від 29 травня 1844 р. борделі було дозволено відкривати лише з дозволу поліції жінкам у віці від 30-ти до 60-ти років [8, с. 83]. Однак це не завадило Левіту отримати дозвіл на відкриття будинку терпимості в Олександрівську, що доводить умовність дотримання законодавства в даному повітовому центрі. Цей бордель користувався поганою славою в місті, його основними клієнтами були люди низьких станів: робітники, залізничники, кримінальні злочинці. А поліцейські рапорти тих часів свідчили про великі проблеми, котрі створювали відвідувачі борделю Левіта навколишнім жителям. Так, один з поліцейських рапортів засвідчував, що юрба відвідувачів будинку терпимості вночі розбудила увесь квартал стріляниною з револьверів [5]. Через деякий час після відкриття у дворі будинку терпимості Левіта відбулася велика пожежа, котра тільки завдяки швидким діям пожежної команди не перекинулася на сусідні будинки. З того часу про будинок терпимості Левіта в документах не згадувалося жодного разу [4].

Здавати в оренду будинки під борделі людей штовхали різні фактори, хтось це робив заради великих прибутків, хтось, щоб просто вижити, але більшість вважала це дуже ганебним. У 1884 р. до міської управи звернувся губернський секретар, колишній вчитель Андрій Василенко з проханням дозволити відкрити в його мебльованих кімнатах Муся та Абраму Китайчиковим будинок терпимості [13]. У своєму проханні до міської управи Андрій Василенко називає причини, котрі його змусили здати кімнати в найм власникам борделю: 1) за 16 років, присвячених педагогічній праці в повітовому училищі, він так і не отримав ніяких нагород, не мав ні доброго імені, ані гідної платні; 2) більш важливою причиною було те, що через свою старість та хворобливість він не міг забезпечувати сім'ю, а здача в оренду його трьох квартир приносила прибутку лише 15 руб. на місяць. Тому “...вкрай бідне моє становище, – писав Василенко до управи, – змушує мене не тільки страждати цю зиму в холоді й голоді, але до того ж я позбавлений можливості платити податки міській управі. Покірно прошу увійти в моє становище і дозволити в мене відкрити будинок терпимості” [4]. Того ж року влада надала такий дозвіл. Абрам та Муся Китайчови не зволікали з відкриттям, і скоро другий будинок терпимості в історії Олександрівська відчинив свої двері. Він розташовувався в центрі Олександрівська поряд зі школою змішаного типу [5]. Тут слід відзначити, що за “Правилами для власниць борделів” будинки терпи-

мости повинні були відкриватися на відстані не менш ніж 150 сажнів від церков чи навчальних закладів, але в Олександрівську, при надані дозволу на відкриття будинку розпусти, не врахували це обмеження, що в майбутньому призвело до постійних скарг мешканців навколишніх будинків. Такі випадки недотримання відстані до релігійних чи навчальних закладів на території Російської імперії були непоодинокі: в Євпаторії будинок терпимості Фельдмана було побудовано в 40 сажнях від мечеті і зачинено за декілька років лише після багатьох скарг від татар, у Вільні будинок розпусти стояв на відстані 15 сажнів від єврейської молитовної школи, і лише скарги віруючих не дозволили відкрити другий будинок терпимості неподалік від Свято-Духового монастиря [16].

Будинки розпусти створювали постійні проблеми навколишнім мешканцям, тому не всі домовласники хотіли здавати приміщення під борделі, а попит значно перевищував пропозицію. Ті ж домовласники, котрі здавали свої приміщення, брали високу плату за оренду. Так, І. Т. Нафа, власниця борделю, платила домовласникові Стрельцову 800 руб. на рік [12, с. 230]. Середня ж заробітна платня пові в Олександрівську складала 10 руб. на місяць, що було нижче, ніж у середньому по Росії. Так, середня заробітна платня у повій в будинках терпимості часів імперії на початку ХХ ст. коливалася в межах 25–40 руб. на місяць. Але заробіток олександрівських повій був нижчим навіть за середній показник на півдні імперії: у південних губерніях він становив в середньому 12 руб. [15]. В цей час у місті відкриваються й інші будинки терпимості, всі вони розташовувалися в центрі міста, біля залізничної станції, на Ярмарковій вулиці (сучасна вул. Жуковського). Однак місцевим жителям дуже не подобалися такі сусіди. Постійний шум, асоціальні елементи, котрі були частими відвідувачами таких закладів, постійні скандали та бійки в них – все це не давало спокою жителям міста, і вже досить скоро після відкриття перших будинків терпимості вони почали писати скарги та клопотання про їх перенесення за межі міста. Так, Сидір Рафаїлович Пивоваров та Еммануїл Ісакович Шедкович писали: “В доме Василенко содержится дом терпимости, где достигают крайнего безобразия. Урядник, напившись пьяный, разбил окно и дверь, выгнал на улицу свою сожительницу-проститутку в костюме прародительницы Евы. Ночью и днем продолжают в доме разврата эти безобразия на глазах малолетних детей, пагубно влияя на их нравственность” [4]. Через велику кількість таких клопотань та скарг 9 жовтня 1884 р. відбулося засідання міської думи,

де розглядалося питання про перенесення будинків терпимості за межі міста. Дума погодилася з жителями міста про неприйнятність знаходження борделів у центрі і постановила перенести їх на Слобідку (район сучасної вул. Української) чи Карантинку (сучасна назва Калантирівка), а виконання цього рішення покласти на місцеву поліцію [10, с. 5]. Однак через два роки після цієї ухвали, 21 жовтня 1886 р., до міської думи звернувся повітовий ісправник з висновком про неможливість перенесення будинків терпимості з центру в передмістя. Однією з найважливіших причин він називав відсутність підходящих приміщень у цих районах, котрі б відповідали “Правилам для власниць борделів” [4]. Дума погодилася з висновком повітового ісправника і тому дозволила відкласти перенесення будинків терпимості в передмістя на один рік, до 1887, але з часом про це питання було забуто. Лише у 1894 р., коли з’явилася нагальна потреба перенести будинок терпимості з Ярмаркової вулиці, управа просила повітового ісправника зайнятися цим питанням. Поліція знову виступила проти перенесення будинку терпимості і наводила аргументи, що теперішнє місце є найкращим для цього промислу. Головною причиною поліція тепер називала те, що будинок було обгороджено високим парканом і його мешканці та відвідувачі нікому не завдають клопоту, до того ж місце вельми зручне для поліцейського нагляду. Проте дума наполягла на своєму і вимагала перенести будинок терпимості Софії Якубович в Карантинку. Це рішення було виконано того ж року [10, с. 5]. З 1894 р. в Олександрівську майже не існувало будинків терпимості, а один-єдиний на все місто відчинив свої двері в передмісті, у Карантинці. Перенесенням будинку терпимості до передмістя влада змогла вирішити проблеми жителів Олександрівська, на вулицях стало значно спокійніше, а батьки вже не переймалися з приводу аморального впливу повій на їхніх дітей. Але з перенесенням борделю в Карантинку влада створила багато клопоту для мешканців передмістя. Вони так само, як і жителі Олександрівська, не мали наміру довго миритися з неподобствами, що чинилися в будинках розпусти. У 1899 р. домовласники передмістя написали скаргу в Олександрівську міську думу. У скарзі йшла мова про те, що перенесення будинку терпимості до Карантинки створило великі проблеми для місцевих мешканців – вони бояться випускати своїх дітей на вулицю, не можуть спокійно відпочити після роботи через постійний шум, котрий лунає з будинку терпимості Якубович. Наприкінці документа домовласники просили перенести будинок терпимості в інше,

більш віддалене від житлової забудови місце. Влада розглянула цю скаргу і, посилаючись на те, що перенесенням будинку терпимості проблема не буде вирішена, залишила його на старому місці [10, с. 3]. У вересні 1902 р. в Олександрівську сирітську опіку надійшла заява від опікуна над майном сиріт, котрі залишилися по смерті Уляни Помошак. Виявилося, що при перенесенні будинку терпимості до Карантинки було порушено одне з “Правил для власниць борделів”, а саме відкриття таких закладів на відстані не менш ніж 150 сажнів від навчальних та тому подібних закладів. У Карантинці будинок терпимості Софії Якубович було відкрито буквально за парканом сирітської садиби. Більше того, у 1896 р. міська дума одноголосно дозволила Бросі Митницькій відкрити другий будинок терпимості поряд з будинком Якубович на Карантинці (у 1902 р. він ще не функціонував, проте у виділеному приміщенні вже тривали ремонтні роботи). Звичайно, таке сусідство завдавало чимало клопоту сиротам: відвідувачі будинку терпимості перестрибували через огорожу, ламали дерева та споруди, тим самим завдавали матеріальних збитків садибі. Через це опікун просив перенести подалі обидва – існуючий та майбутній – будинки розпусти. Заява опікуна над сирітським майном викликала великий переполох у міських органах управління, і того ж місяця міський голова разом з помічником ісправника Ф. Анфіловим виїхали на місце для перевірки фактів, викладених опікуном у заяві. Як наслідок, у своєму висновку міська управа рекомендувала обгородити високим парканом садибу сиріт, таким чином відділивши його від будинку Якубович, а також скасувати рішення 1896 р. про відкриття поряд другого будинку терпимості [10, с. 8]. На цьому проблеми в передмісті, що їх створював бордель, не закінчилися, і місцеві жителі продовжували писати скарги на будинок терпимості Якубович. З них видно, що насправді проблеми були набагато більшими і глибшими, ніж здавалося на перший погляд. Поряд з будинком терпимості знаходився завод О. Ф. Циглера, тому “...досить часто чутно безглузду лайку між робітниками заводу та пов'ями...” [10, с. 10]. Іншою проблемою було те, що постійні відвідувачі будинку терпимості – безробітні ганялися за місцевими жителями, били та знущалися з них, поліцейські ж удавали, що нічого не помічають, або заявляли, що це не їхній пост і вони нічим допомогти не можуть. Ще однією проблемою будинку терпимості в Карантинці було те, що він стояв лише за 15 сажнів від залізниці і вночі нетверезі клієнти досить часто перетинали переїзд, що призводило до численних нещасних випадків. Все це набуло настільки вели-

кого розголосу, що у вирішенні цієї проблеми міська управа звернулася по допомогу до губернатора. Губернатор постановив посилити поліцейській контроль в Карантинці, не переносити будинок терпимості в іншу місцевість через відсутність достатніх для цього підстав. Однак він зазначив: якщо управа знайде підходяще приміщення для будинку терпимості, то після завершення терміну оренди будинку, в якому він зараз, за окремим розпорядженням його слід буде перенести в іншу місцевість [10, с. 15]. Лише 1907 року бордель було перенесено до ново-збудованого будинку на площі Шевченка (сучасний парк Климova), тобто на околицю міста [15]. В Олександрівську існували такі будинки терпимості: Левіта, Мусі та Абрама Китайчикових, Софії Якубович, Хани Рутман, Косинської, Нафа, Леї Наер, останнім був будинок Малки Чидновер. І хоча кожен з них існував лише декілька років, проте залишав помітний слід в історії міста. Найбільше в місті одночасно працювало 2 будинки терпимості.

Повії-одиначки в житті міста В Олександрівську були також і повії-одиначки, як легальні, так і нелегальні. Одиначки мали декілька постійних місць роботи. Це були вул. Соборна поряд із собором та вул. Базарна [6, с. 121]. Такі місця постійно створювали неприємності для жителів міста: так, біля собору люди обходили частину вулиці, а на вул. Базарній дівчата стояли поряд з магазином готового одягу Златіних. У газеті “Александровские новости” від 10 вересня 1910 р. писали, що повії нижчого стану стоять перед крамницею навіть серед дня, чим створюють незручності відвідувачам магазину [2, с. 3].

Повії, як правило, не реєстрували свій рід заняття. Поліція повинна була постійно проводити облави на таємних повій у готелях та на квартирах. Однак бували випадки, коли поліцію звинувачували у зловживанні владою та у прагненні наживи під час арештів. У місцевій пресі досить часто критикували неправомірні дії поліції. Так, 5 травня 1910 р. в № 2 газети “Александровские новости” було опубліковано статтю “Споживачі людського м’яса” анонімного автора, в якій він критикує агентів, котрі полюють на таємних повій, щоб отримати грошову винагороду. Одного разу при облаві до поліцейського відділку було направлено шість “повій”, котрі виявилися незайманими. До того ж ці дівчата вимушені були заночувати в дільниці поряд зі справжніми повіями, і “це був їх перший крок до падіння” – пише автор [1, с. 2]. Такі облави вагали не приносили бажаного ефекту, адже досить часто досвідчені

повії займалися проституцією без медичної книжки, офіційної реєстрації завдяки хабарництву поліції [7, с.43].

Траплялися також і випадки, коли повії звинувачували поліцейських у перевищенні повноважень. Влітку 1915 року в готелі “Національ” поселилася жінка, така собі Іванова з Херсона, спосіб життя якої був доволі підозрілий: увесь день спала, а вночі десь гуляла. Власникові готелю Дразману та його співмешканці Бобровій жінка хвалилася, що приїхала сюди продати свою цноту за 200-300 руб. Тут слід зазначити, що в Російській імперії на ринку сексуальних послуг дуже високо цінувалась жіноча невинність. Така поведінка Іванової викликала недовіру у власників готелю, і вони звернулися до поліції з проханням перевірити жінку. Коли ж поліцейський прийшов до готелю, Іванова влаштувала скандал, тому замість неї до відділку забрали її подружку, у котрої не виявилось при собі документів. Вже у відділку було встановлено, що подружка знає Іванову протягом двох тижнів і вони обидві займаються проституцією. Пізніше до відділку з’явилася Іванова, влаштувала там скандал, після чого швидко залишила місто. Поліцейського Кузнецова було притягнуто до дисциплінарної відповідальності за перевищення повноважень [9, с. 11].

Проблема поширення венеричних хвороб та їх лікування

Серед проблем, що супроводжували зростання проституції в Олександрівську, було поширення венеричних захворювань. Повії за день обслуговували декількох чоловіків, а рівень санітарії в будинках терпимості був дуже низьким, тож повії були головними розповсюджувачами венеричних хвороб. З початком індустріалізації Катеринославської губернії, переселенням людей з сіл до міст виникала велика кількість проблем, однією з яких було поширення венеричних хвороб. Становище було настільки критичним, що у 1886 р. сифіліс включили до спеціальної категорії хвороб, котрі вимагали негайного лікування [16, с. 8]. Стосувалося це також і Олександрівська. Міська влада приділяла велику увагу лікуванню повій від венеричних хвороб. Так, в Олександрівській земській лікарні було виділено 3 палати для лікування сифілітиків, а в 1902 р. при розширенні Олександрівської земської лікарні на дебатах земського зібрання дорадчий лікар М. А. Лукашевич наводив цифри, що із 40-ка ліжок в земській лікарні 17 виділялися для лікування сифілісу та інших венеричних хвороб [22, с. 746]. Тому проблема лікування повій була дуже гострою для міста. З поширенням венерич-

них хвороб перед владою постало питання, за чий рахунок лікувати повій. Комітет міністрів Російської імперії 15 грудня 1867 р. прийняв положення, за яким міським управам дозволялося самостійно обирати, як лікувати повій, – безкоштовно чи стягувати за це платню [20, с. 92].

Спочатку повій в місті лікували платно, а гроші за їхнє лікування стягувались із власниць будинків терпимості, однак на сесії земського зібрання, котра відбулася 30 січня 1885 р., плату за лікування було скасовано. Причиною такого рішення було те, що “мадам” не хотіли витратити кошти на лікування повій та втрачати прибутки на час їх лікування, тому досить часто намагалися приховати факт венеричної хвороби у своїх працівниць, що ще більше сприяло поширенню інфекцій розповсюдженню [21, с. 73]. З цього часу витрати на лікування повій повністю лягли на міський бюджет і обходилося приблизно в 500 руб. на рік [19, с. 82]. Втім, така добродійність мала негативні наслідки для самого міста. У 1893 р. на засіданні Олександрівського повітового земства було заслухано доповідь управи “Про стягування плати за лікування повій в Олександрівській земській лікарні”. В цій доповіді пропонувалося знову ввести плату за лікування повій. Основним аргументом управи за введення плати було те, що в навколишніх містах, як Катеринославської так і сусідніх губерній, за лікування повій з власниць будинків терпимості стягується плата, тож тамтешні “мадам” воліють посилати їх на безкоштовне лікування до Олександрівська. Так, дорадчий лікар М. А. Лукашевич при обговоренні доповіді навів наступний приклад: нещодавно 4 повії були оглянуті місцевим лікарем в Олександрівську та визнані хворими, після чого відправлені до земської лікарні, однак згодом виявилось, що вони приїхали напередодні поїздами з Павлограда та Мелітополя, щоб, вдаючи місцевих повій, отримати безкоштовну медичну допомогу. Через питання введення плати за лікування повій на зібранні розгорілися великі дебати. Частина гласних виступала за повернення плати, бо в такий спосіб місто витратитиме менше грошей і зможе їх скерувати на інші, важливіші потреби; інша частина була проти, вказуючи, що в Катеринославі, Павлограді та інших містах лікування повій насправді є безкоштовним і введення оплати лікувальних послуг не поліпшить ситуації в Олександрівську. Наприкінці засідання зібрання постановило: “Колишню постанову залишити в силі, а доповідь управи відхилити” [21, с. 83]. На цьому проблеми в лікуванні повій не закінчувалися. Як вже було зазначено вище, для лікування від венеричних хвороб в Олександрів-

ській земській лікарні було виділено 3 палати. Однак повій клали поряд з іншими пацієнтами, що створювало низку неприємностей для останніх. Завідувач Олександрівської земської лікарні у 1891 р. скаржився до земського зібрання на повій в лікарнях: “Досить часто я змушений класти їх (повій) в одну палату з одруженими жінками та неповнолітніми дівчатами, які страждають на спадковий сифіліс, і через те, що в лікарні завжди лежить мінімум дві повії – то лікарня перетворюється на своєрідний будинок терпимості через їхню поведінку, розмови, анекдоти; поведінка цих дам не може не позначитися шкідливо на моральності інших хворих, а деякі з них просто відмовляються лягати до лікарні, щоб не лежати поряд з повіями.

Медичний догляд повій теж набагато складніший, ніж за іншими хворими. В той час, як хворі інших категорій серйозно ставляться до свого перебування в лікарнях та легко підпорядковуються лікарняним порядкам, повії постійно порушують правила лікарні, та боротися з ними звичайними лікарняними заходами надзвичайно важко” [19, с. 98]. Як наслідок, управа запропонувала винайняти окреме приміщення для лікування повій. Зібрання погодилося з управою й ухвалило дійти згоди з міським управлінням щодо питання про лікування повій в Олександрівську. В наступному році управа через С. В. Нечипоренка та земського лікаря С. Є. Носенка намагалася домовитися з містом стосовно оренди окремого приміщення для лікування повій, однак міська влада відмовилася розглядати це питання, посилаючись на те, що місто починає будівництво власної лікарні і в майбутньому переведе своїх хворих з земської лікарні до нової, міської. Тому лікування повій невдовзі більше не створюватиме проблем для земства [20, с. 126].

Лікування повій постійно супроводжувалося скандалами. У 1891 р. повітовий ісправник повідомив катеринославського губернатора, що завідувач Олександрівською земською лікарнею, нібито через відсутність вільних місць у міській лікарні, рекомендує поліції відправляти хворих повій за 80 верст до Покровської чи Гуляйпільської лікарень. Скандал отримав великий розголос, і влада не змогла замовчати цей факт, тому спеціальна комісія досить швидко підготувала доповідь з цього питання. Згідно з висновками комісії поліція в даному питанні діяла на свій розсуд, без дозволу на те управи, і, відправляючи повій до Гуляйпільської лікарні, навіть не поцікавилася у тамтешнього завідувача, чи є вільні місця. Як наслідок, прибулих до Гуляйполя повій, за відсутністю вільних місць, завідувачу довелося покласти в коридорі. Через цей ви-

падок управа рекомендувала поліції більше не займатися свавіллям і, якщо в майбутньому виникне схожа ситуація, то завчасно дізнаватися про наявність вільних місць в лікарнях сусідніх міст [19, с. 95].

Проституція під контролем: лікарсько-поліцейський комітет

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Олександрівськ стрімко розвивався: зростало населення, будувалися нові підприємства. В результаті міській владі ставало дедалі важче контролювати проституцію. Тому в Олександрівську, вслід за іншими великими містами, було вирішено створити новий орган контролю за повіями – лікарсько-поліцейський комітет. І хоча проституція на початок XX ст. не набула великого розмаху в місті, проте створювала багато проблем як для мешканців, так і для влади. Тому 12 червня 1902 р., на пропозицію катеринославського губернатора, міська дума ухвалила створити при міському громадському управлінні лікарсько-поліцейський комітет для контролю за проституцією та поширенням венеричних хвороб. Олександрівськ став другим містом у губернії після Катеринослава, де було створено спеціальний комітет для контролю за проституцією. Розпочати свою діяльність комітет мав з 1 січня 1903 р., а виконання обов'язків поліцейського наглядача було покладено на особливого поліцейського чиновника Четиркіна. Однак вже 4 лютого 1903 р. до міської управи надіслано клопотання, де йшлося про те, що поліцейський наглядач знайшов спільну мову з повіями [12, с. 23]. На основі всеросійського закону було вироблено статут лікарсько-поліцейського комітету для Олександрівська. Головою комітету був міський голова, а до складу комісії входили: помічник губернського лікарського інспектора, міський лікар, поліцмейстер.

Комітет повинен був перевіряти повій на венеричні хвороби. Для цього в місті мали виділити спеціальний будинок. Якщо у повії знаходили венеричну хворобу, то її одразу відправляли на лікування до спеціальних лікарень – у супроводі агента, щоб не втекла. На кожну повію в лікарсько-поліцейському комітеті заводили спеціальну особову картку, куди записували її особисті дані та усі відвідування лікарів. Усі повії повинні були стати на облік, для цього в комітеті завели дві книги: до одної записували всіх повій з будинків терпимості, до другої – повій-одиначок. При цьому вказували: прізвище, ім'я, по батькові, віросповідання, вік, колишнє місце роботи, час надходження під лікарський нагляд [11, с. 57].

Тепер влада не тільки контролювала діяльність будинків терпимості, а й знала відносно точну кількість повій в місті. Якщо 1893 року дорадчий лікар управи М. А. Лукашевич на засіданні земського зібрання заявив, що через часте оновлення складу будинків терпимості підрахувати кількість місцевих повій досить важко, то зі створенням лікарсько-поліцейського комітету і заведенням спеціальних книг облік повій став можливим. Так, у 1906 р. в Олександрівську було зареєстровано 1 будинок терпимості, в котрому працювало 82 повії, повій-одиначок в місті було 38 осіб [15].

Однією з проблем боротьби з поширенням венеричних захворювань було те, що повії досить часто намагалися приховати свій стан, ігноруючи постанови комітету. Лікар комітету також складав відомість про кількість проведених оглядів, їх результати та кількість відправлених до лікарні, а також про число тих повій, що не з'явилися на огляд. Щомісяця таку відомість і повій надсилали до лікарсько-поліцейського і лікарського відділення, а щотижня відомість надходила лікарському інспекторові [11, 58].

Лікарсько-поліцейський комітет почав контролювати здоров'я повій частими оглядами, таким чином було зменшено ризики передачі венеричних хвороб клієнтам. Якщо ж повія не приходила на перевірку, то до будинку терпимості скеровували спеціальних агентів, котрі мали привести її на огляд або подавали запит на розшук повії, котра не з'явилася на огляд [11, с. 59]. Комітет змушений був так чинити тому, що, як правило, на медичний огляд не з'являлися саме хворі повії, котрі до того ж могли ще продовжувати вести свою діяльність таємно.

Окрім перевірки повій на венеричні захворювання, на комітет було покладено також інші обов'язки. Комітет розшукував таємних повій, переслідував звідників, розглядав непорозуміння між власницями борделів та повіями, видавав дозволи на відкриття та закриття будинків терпимості. До цього часу, слід відзначити, будинки терпимості перебували у віданні поліції. Ще одним обов'язком комітету було стежити за віковим цензом повій. В 1901 р. вікове обмеження для роботи повією було збільшено з 16-ти до 21-го року. Але слід відзначити, що комітет не дуже ретельно стежив за віком дівчат, котрі ставали повіями. Так, вік повій в цей час в Олександрівську коливався від 17-ти до 36-ти років [14]. До того ж лікарсько-поліцейський комітет наглядав за виконанням урядових наказів та санітарних постанов повіями та власницями будинків терпимості. Комітет також співпрацював з фабричними інспекціями.

Робота лікарсько-поліцейського комітету обходилася в 1344 руб. на рік (1903 р.). З них 900 платила державна скарбниця, а 444 виділяли власниці двох будинків терпимості Якубович та Рутман. За ці гроші утримувалися поліцейський наглядач та двоє городових. Наглядач отримував X клас за “Табелем про ранги” та VII клас пенсії. Річна заробітна платня поліцейського наглядача дорівнювала 900 руб., з них 200 жалування, 200 на харчування, 100 на канцелярські витрати, 100 на квартиру, 300 руб. на роз’їзди у справах служби. Двоє городових отримували 222 руб. на рік кожен. Хоча місто і не повністю оплачувало утримання лікарсько-поліцейського комітету, проте владу не влаштовувала витрата таких великих сум, і тому увесь час існування комітету управа просила перевести його у підпорядкування поліції та звільнити місто від утримання поліцейського наглядача [12, с. 187].

Однак не всі бачили тільки позитивний бік існування лікарсько-поліцейських комітетів. У місті були також і запеклі противники такого роду контролю за повіями, котрі постійно публікували свої критичні думки стосовно проституції. У газетах за 1910 р. читаємо про “споживачів людського м’яса”, таким терміном називали категорію чоловіків, котрі користувалися послугами повій, прирівнюючи їх до “людожерів нової формації”. В цій статті автор наводить аргументи проти лікарсько-поліцейських комітетів – огляд повій відбувається в маленьких, тісних приміщеннях, куди їх привозять декілька разів на місяць для огляду, і від тієї тісняви в очікуванні огляду деякі з повій неспритомніють. Сама ж процедура проводиться у присутності городових. Користі це приносить мало, проте ще більше принижує і так принижену повію. Але найбільшим злом автор статті вважає видання повіям жовтого квитка, тим самим викреслюючи їх зі списку людей, що було гірше ніж обстригання повій та відрізання їм вух, що практикувалося раніше для покарання жінок, які продавали своє тіло за гроші. Тому автор, переконавшись в неефективності сучасної регламентації проституції, пропонував запровадити заходи вільного нагляду [1, с. 2]. В ніч з 7 на 8 червня 1914 р. помер поліцейський наглядач Яковлев, замість нього цю посаду посів Павловський, котрий і був останнім поліцейським наглядачем. Через місяць, 8 серпня 1914 р. посаду поліцейського наглядача, було скасовано, а сам лікарсько-поліцейський комітет розпущено [12, с. 290]. З початком революції в Росії проголошено, що не годиться жінкам займатися проституцією, тому усі будинки терпимості були закриті [6, с. 121]. Так завершилася історія існування легальної проституції в місті.

Висновки

Проституція в Олександрівську з'явилася в II половині XIX століття. Соціальні верстви, котрі постійно користувалися послугами повій, досить скоро почали вносити збентеження в повсякденне життя міщан. Поширення венеричних хвороб, високий рівень злочинності, згубний вплив на моральність – все це давалося взнаки. Тому досить скоро до владних інституцій почали надходити скарги від мешканців міста на будинки терпимості, повій-одиначок та щодо місць їхнього розташування. Жителі Олександрівська вимагали прибрати будинки розпусти з центру міста в якісь більш віддалені місця, суворіше контролювати повій-одиначок. Тому влада весь час боролася з проблемами викликаними проституцією, намагалася якщо й не закрити будинки терпимості, то хоча б перенести їх подальше від міста, створювала спеціальні заклади, метою яких було стеження за проституцією. Однак більшість таких офіційних заходів були спрямовані на ліквідацію наслідків, а не на усунення причин. Також багато нововведень влади закінчувалися провалом. Причинами тому були підкупи “мадамами” поліцмейстерів та лікарів, як наслідок ті поверхово та вибірково стежили за виконанням законів, а повії та власниці будинків терпимості їх постійно порушували. Проблеми, пов'язані з явищем проституції, та методи вирішення цих проблем постійно висвітлювалися на сторінках місцевої преси.

Розвиток проституції в Олександрівську мав також і свої особливості. Так, вона з'явилася на території міста лише в II половині XIX століття. Як наслідок, влада не мала досвіду в контролі проституції і не завжди адекватно реагувала на проблеми, що їх створювали повії. Лише в 1903 р., коли вже в більшості міст Російської імперії існували спеціальні контролюючі органи, в Олександрівську вперше було створено спеціальний лікарсько-поліцейський комітет. Проводилися постійні огляди на наявність венеричних хвороб, існували списки повій в будинках розпусти та одиначок. Однак комітету так і не вдалося викоринити повністю таємну проституцію, залишалася головним розсадником венеричних хвороб у місті, оскільки повії уникали медичних оглядів.

Джерела та література:

1. Александровские новости – 1910. – № 2. – 5 мая. – Без авт.
2. Александровские новости – 1910. – № 57. – 10 мая – Без авт.
3. Бойко А. В., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю / А. В. Бойко, Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2000. – 128 с.

4. Бордели дореволюционного Александровска // [Электронный ресурс] http://zabor.zp.ua/Statiy/bordeli_alexandrovsk.htm – Дата доступа: 15.01.2012. – Без авт.
5. Вертепный Р. Самые известные бордели Александровска // [Электронный ресурс] <http://retro.zp.ua/life/leisure/102-samyie-izvestnyie-bordeli-aleksandrovsk.html> – Дата доступа: 13.04.2011.
6. Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. – Т. 1 / Г. Гордієнко. – Філадельфія: Накладом авт., 1976. – 369 с.
7. Елистратов А. И. О прикреплении женщины к проституции (Врачебно-полицейский надзор) / А. И. Елистратов. Казань, 1903.
8. Зюбан М. Н. Политика Российского государства в отношении женской проституции: середина XIX столетия – 1917 г. / М. Н. Зюбан // Известия Российского гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. – 2008. – № 77. – С. 82–86.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 20. – Оп. 1. – Спр. 119. – Дело о неправильных действиях полицейского надзирателя 2 части г. Александровска Кузнецова по отношению к Ивановой. – 38 арк.
10. Державний архів Запорізької області. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 116. – Дело Александровской городской управы о домах терпимости. – 16 арк.
11. Там само. – Спр. 159. – Об организации городского врачебно-полицейского комитета. – 270 арк.
12. Там само. – Спр. 466. – Об организации городского врачебно-полицейского комитета. – 300 арк.
13. Там само. – Спр. 1271 (станом 20 років тому).
14. Там само. – Спр. 1289 (станом 20 років тому).
15. Там само. – Спр. 1298 (станом 20 років тому).
16. Долецкий Э. В. История одного ремесла: О “некоторых женщинах” Евпатории XIX века / Э. В. Долецкий // [Электронный ресурс] <http://evpatoriya-history.info/history/05-nineteenth-age/bordeli-evpatorii-xix-veka.php> – Дата доступа: 18.04.2014.
17. Жуков Н. Как в Вильне пытались переселить публичные дома / Н. Жуков // [Электронный ресурс] <http://szhaman.com/bez-nazvaniya-22/#more-2147> – Дата доступа: 06.04.2014.
18. Журнал Александровского уездного Земского собрания очередной сессии 1886. – Александровск, 1887. – 463 с.
19. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXVI очередной сессии 1891. – Александровск, 1892. – 351 с.
20. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXVII очередной сессии 1892. – Александровск, 1893. – 308 с.

21. Журнал Александровского уездного Земского собрания очередной сессии 1893. – Александровск, 1894. – 230 с.

22. Журнал Александровского уездного Земского собрания XXXVII очередной сессии 1902. – Александровск, 1903. – 1098 с.

23. Константинова В. М. Урбанізаційні процеси на півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01/ Вікторія Миколаївна Константинова. – Запоріжжя, 2011.

Ілля Барков (*Запоріжжя, Україна*). **Нарис з історії проституції у місті Олександрівську (друга половина XIX – початок XX ст.)** У статті розглянуто історію проституції в місті Олександрівськ Катеринославської губернії в період другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: проституція, будинок терпимості, повія, лікарсько-поліцейський комітет.

Илья Барков (*Запорожье, Украина*). **Очерк истории проституции в городе Александровске (вторая половина XIX – начало XX в.)** В статье рассмотрена история проституции в городе Александровск Екатеринославской губернии в период второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: проституция, дом терпимости, проститутка, врачебно-полицейский комитет.

Ilia Barkov (*Zaporizhzhia, Ukraine*). **Essay on the history of prostitution Oleksandrivsk the late XIX – early XX century**

The article discusses the history of prostitution in Alexandrovsk Ekaterinoslavskaya province the second half of XIX – early XX century.

Key words: prostitution, brothel, prostitute, medical-police committee.

Юлія ГОРБАЧ
(Київ, Україна)

УДК: 930.2: 070.48 “1905/1906”

**Українські послі
до I Державної думи
на сторінках газети
“Громадська думка”
(1905–1906)**

Законодавчий орган Російської імперії Державна дума з'явився внаслідок революційних подій 1905–1906 рр. і став першим представницьким органом влади за всю російську історію. Структура Думи була двопалатною – верхня палата – Державна рада затверджувала рішення, що їх приймала нижня палата, Державна дума. Дума мала статус народного представництва, проте виборчі права громадян обмежувалися майновим цензом: виборці поділялися на чотири курії – землевласники-поміщики, міське населення, селяни, робітники. Розподіл голосів по куріях був неоднаковим – один голос поміщика прирівнювався до 3-х голосів представників буржуазного класу, 15-ти селян та 45-ти голосів робітників. Разом з тим, селяни отримали багато місць у складі I Державної думи, оскільки уряд вважав їх консервативними. Всього у I Державну думу було обрано 499 депутатів (з них вибори 11-х були анульовані, 1 вийшов у відставку, 1 помер, 6 не встигли приїхати). З обраних депутатів – кадетами були 179, автономістами – 63, октябристами – 16, безпартійними – 105, трудовиками – 97, соціал-демократами – 18. На чолі Думи став кадет С. Муромцев, професор Московського університету.

Вибори до Думи бойкотувалися представникам лівих і крайніх правих партій. Ліві вважали, що Дума не має ніякої реальної влади, а крайні праві взагалі вкрай негативно ставилися до самої ідеї парламентаризму, підтримуючи ідею самодержавства. На українських територіях активну участь у виборчій кампанії взяли Українська радикально-демократична партія та Українська народна партія.

На сторінках першої щоденної української громадсько-політичної і культурно-просвітницької газети “Громадська думка”, що виходила з

31 грудня 1905 р. по 18 серпня 1906 р. у Києві, активно висвітлювалася уся виборча кампанія до I Державної думи, описувалися її значення для України та участь у цій кампанії представників від українського народу. В одному з номерів газети зазначалося, зокрема, те, яких кандидатів слід обирати до державного представницького органу: “З газетних звісток тепер вже відомо, що серед виборних є наші, українські люди, про яких заздалегідь ми знаємо, що вони обстоюватимуть в Думі інтереси українського люду. За таких людей поперед усього і треба подавати голоси і обирати їх за своїх заступників” [1]. Газета закликала голосувати за кандидатів від Партії народної свободи, стверджуючи, що тільки їхня присутність у Думі буде корисною для України та що, на відміну від інших партій, Партія народної свободи опікуватиметься не тільки власними інтересами.

Про особливості виборів до I Державної Ддуми газета повідомляла таке. На Полтавщині надзвичайно великий вплив на вибори мали дрібні землевласники – селяни і козаки. На 300–400 уповноважених від селян припадало лише 50–60 великих землевласників, внаслідок чого виборними від повітів Полтавщини у великій кількості пройшли малоземельні селяни. [2] Схожою була ситуація і на Чернігівщині, де селяни також мали великий вплив на хід виборів. В інших українських губерніях селяни хоча й проявляли себе не менш активно, проте реального впливу на вибори не мали.

На завершальному етапі виборів “Тромадська думка” повідомляла, що від України до Державної думи було обрано 102 послы. З них селянами були 51 (більше половини від усіх депутатів), дворянами – 21 ($\frac{1}{5}$ частина), представниками духовенства – 1, решта – городяни [3]. Щодо освіченості новообраних представників, газета подавала такі дані – одна третина українських депутатів мала вищу освіту, було двоє неписьменних з Подільської губернії, решта мали нижчу освіту. За партійною приналежністю депутати від України розподілялися таким чином: “праві”, або прихильники старих порядків, – 4 (по 2 від Харківщини та Херсонщини), “центр”, що домагатиметься незначних змін у державному устрої та буде підтримувати уряд – 4 (з Харківщини – 1, з Київщини – 2, з Катеринослава – 1), “ліві”, або прихильники глибоких змін у системі державного устрою на користь народу, – 60 (найбільше з Київщини – 13, Чернігівщини – 10, Полтавщини та Катеринослащини – 8), ті, що не визначилися, до якої партії приєднаються у Думі, – 34 (13 – від Волині та 11 з Поділля) [4].

45 делегатів-українців у складі I Державної думи створили свою власну фракцію – Українську думську громаду на чолі з громадським діячем з Чернігова Іллею Шрагом. Українські депутати стояли на позиції політичної автономії України, домагалися запровадження української мови у школах, судових і адміністративних органах. Друкованим органом Української громади став журнал “Украинский вестник”, у якому працювали М. Грушевський, І. Франко та інші найкращі представники української інтелігенції. Про значення української парламентської групи “Громадська думка” писала, зокрема, таке: “Подія це надзвичайної ваги. Становище українського народу деякими сторонами ще тяжче за інших, потреби його ще більш занедбано, і через те ми не раз говорили вже, що найперша повинність українських послів – згуртуватися в окремий парламентський гурт, щоб домагатися національних прав українському народові, ідучи в загальних питаннях поруч з демократичними елементами думи. То були поки що сподівання й надії, а тепер вони стали вже фактом [5]. Основним підсумком діяльності Української громади у Думі стало прийняття декларації про автономію України, автором якої виступив М. Грушевський.

На сторінках “Громадської думки” у вигляді невеликих статей подано інформацію біографічного характеру про українських представників, яких було обрано до складу I Державної думи. Ці відомості є цінними через те, що газета розповідала як про відомих українських громадсько-політичних діячів (І. Шрага, В. Шемета, П. Чижевського, М. Біляшівського, Ф. Штейнгеля), так і про маловідомих, короткі відомості про яких можна віднайти лише в окремих працях російських та українських дослідників М., Боювич, В. Доморослого, М. Кияна, Д. Колесниченка, О. Коника, О. Реєнта та ін. [6].

Метою даної публікації є розширити відомості про персональний склад представників України у складі I Державної думи, доповнити наявну інформацію про їхнє походження, політичні погляди, ставлення до них виборців тощо.

Прізвища депутатів подано в алфавітному порядку, а їх правопис збережено відповідно до подання у “Громадській думці”.

Депутати від України у складі I Державної думи:

Байдак Микола Дмитрович (1850–?) – поміщик з Олександрівського повіту. Закінчив інженерний інститут. Очолював Московсько-Виндавсько-Рибінську залізницю. Належав до партії правого порядку [7].

Борисов Опанас Михайлович (1878–?) – селянин з м. Злинки Єлисаветського повіту. Закінчив двокласну міністерську школу. Служив у війську. Безпартійний. Поділяв політичні погляди конституційних демократів [8].

Варун-Секрет Сергій Тимофійович (1870–1962) – поміщик з Єлисаветського повіту. Дворянин. Навчався в єлисаветській кавалерійській школі, служив у кавалерії, був головою Єлисаветської земської управи. Належав до партії правого порядку [9].

Вировий Захар Іванович (1879–1926) – народився у м. Сміла. Жив у Києві, Черкасах. Столяр. 1899 р. слухав лекції професора Железнова з політичної економії. За політичними поглядами схилився до програми соціал-демократичної робітничої партії. Багато читав і був знайомий з працями Маркса, Енгельса, Лассаля [10].

Вязлов Андрій Григорович (1862–1919) – мировий суддя зі Звенигородського повіту. З походження селянин. Закінчив гімназію, потім юридичний факультет Варшавського університету. Працював у луцькому та житомирському окружному суді, був судовим слідчим Старокостянтинівського повіту, з 1899 р. – мировий суддя. Безпартійний, але за політичними поглядами був близьким до Партії народної свободи – виступав за широку автономію України і Польщі, а також інших країн, підтримував націоналізацію землі [11].

Горшков Дмитро Степанович (1866–?) – поміщик з Єлисаветського повіту. Навчався в університеті. Гласний губернського земства. Був редактором газети “Голос юга”. Брав участь у земсько-ліських з’їздах. Голова єлисаветського комітету партії конституційних демократів [12].

Грабовецький Аркадій Федорович (1865–?) – походив з с. Турівка Сквирського повіту на Київщині. Працював старшим кондуктором на новоселицькій лінії в Бессарабії, потім на середньоазіатській лінії у Самарканді (1897–1899), під час будівництва китайської залізниці був обер-кондуктором у Маньчжурії. Виступав за широку краєву автономію, українську мову у школах і суді. Землю вимагав відразу віддати селянам, почавши з приватних, монастирських і державних земель. Підтримував урівняння у правах євреїв [13].

Гринюк Авксентій Григорович – селянин з с. Махнівки Старокостянтинівського повіту, 35 років. Військовий. Сім років служив у 4-й кінській артилерійській батареї, що несла службу на кордоні. Був вахмістром. Брав участь у війні з Китаєм і Японією, був нагороджений

георгіївськими хрестами. Безпартійний. За даними газети “Волинь” користувався любов’ю і повагою місцевих селян [14].

Гужовський Яків Олександрович (1861–?) – походив з бідної козачої сім’ї, народився у м. Ічня на Борзенщині (Чернігівська губернія). Закінчив учительську семінарію в Коростишеві. Працював земським учителем в с. Хвастівці на Борзенщині, був завідувачем двокласної міністерської школи в м. Вертіївці на Ніжинщині. Автор замітки про Я. Гужовського Г. Вертій подає особисту характеристику депутата, зокрема пише: “Він був з тих учителів, які пішли в школу не задля того тільки, щоб заробляти, а щоб справді ширити освіту в школі й за школою” [15]. Я. Гужовський відкрив народну бібліотеку при церкві і сам наповнював її книжками та обговорював їх із селянами. Багато з його учнів стали вчителями або фельдшерами. Завдяки підтримці селян його було обрано гласним до земства у Дрімайлівській волості, де він виступив з ініціативою створення нової ревізійної комісії та брав участь у розкритті зловживань і розтрат у земській управі. Цими діями Я. Гужовський здобув ще більшу прихильність селян. Підтримав селянських депутатів Чернігова у їх вимогах скасувати окремі закони для селян та запровадити рівні закони для всіх громадян Російської імперії. Напередодні виборів до Державної думи Я. Гужовський відбував тюремне ув’язнення, але зусиллями послів від Чернігівщини його було звільнено [16]. У Державній думі він входив до трудової групи.

Дяченко Максим Федорович (1871–?) – народився в с. Іванівці Роменського повіту на Полтавщині. Безземельний. 5 років пробув у солдатах, де став письменним і дослужився до старшого унтер-офіцера. З 1899 по 1904 рр. служив десятником на гірничих роботах у Маньчжурії. Після повернення додому став хліборобом. Не маючи власної землі, наймався на роботу до інших людей та брав землю в оренду. Безпартійний, але поглядами схилився до програми української демократично-радикальної партії. В Державній думі входив до трудової групи [17].

Жигель Микола Васильович (1868–?) – селянин з с. Луцинівки Лебединського повіту на Харківщині, столяр. Закінчив двокласну школу і курси в Миколаєві. Працював з залізничній столярні в Крюкові [18]. Входив до трудової групи Державної думи.

Здановський Генріх Іванович (1861–1910) – походив з дворян м. Вільна. Під час польського повстання було вбито його батька, а маєток спалено. Піс у родичів на Вітебщині. Працював писарем у кон-

торах м. Вільна. Був приватним повіреним при мировому з'їзді, служив у Гомелі у конторі кн. Паскевича. 1881 р. приїхав до Києва, щоб скласти іспити за вісім класів гімназії. 1882 р. став вільним слухачем юридичного факультету Київського університету, звідки його було вигнано за участь у студентських заворушеннях на честь 50-ліття університету і заборонено вчитися у вищих навчальних закладах. Згодом став членом всеросійського товариства власників цукроварень, працював адміністратором узинської цукроварні. Належав до польської конституційно-демократичної партії. Щодо земельного питання, вважав, що: "...треба роздати частину кабінетських та удільних земель та всі державні землі, а приватних земель займати не можна" [19]. Вважав також, що найбіднішим селянам треба надати більше землі та гроші на заняття сільським господарством. Виступав за підвищення заробітної плати робітникам та за підвищення рівня їхнього життя.

Зубченко Гаврило Леонтійович (1859–після 1916) – селянин з с. Ковалівка Васильківського повіту. Навчався у сільській школі. Був членом "Народної волі", після викриття поліцією якої впродовж 15 років перебував під поліцейським наглядом. 1883 р. намагався здати іспит на звання учителя, але через "неблагонадійність" йому так і не вдалося цього зробити. 1905 р. його було обрано старшиною Васильківського повіту. Про завдання новообраних послів Державної думи Г. Зубченко висловлювався так: "Як тільки переступлять через поріг у Думу, то мусять зараз же вимагати амністії всім політичним, скасування кари на смерть, незайманості особи, волі слова, друку, зібраннів; рівноправності всім національностям, рівних прав усім людям" [20]. Він також вважав важливим вирішення земельного питання шляхом відібрання землі у поміщиків та роздачі її селянам, які і будуть розпоряджатися земельними наділами. Поміщикам пропонував призначити пенсію, як таким, що не здатні самі себе утримувати. Виступав за ліквідацію Державної ради. Винних у подіях, що трапилися після 17 жовтня 1905 р., пропонував ув'язнити, але без позбавлення їх прав[21].

Ільїн Володимир Олексійович (1870–?) – міщанин з Варшави. Закінчив духовну школу при соборі. Працював токарем по металу на заводах та шахтах. Політичні погляди мав лівіші за конституційних демократів[22].

Леонов Василь Гурійович (1868–?) – селянин з с. Олександрівки Ананьївського повіту. Хлібороб. Безпартійний[23].

Минх Іван Християнович (1866–?) – німець-колоніст. Землевласник з Одеського повіту. 15 років працював учителем. Займався виноградарством. Прогресист[24].

Нестеренко Трофим Терентійович (1874–?) – селянин з Рильського повіту на Курщині. Закінчив народну школу, після чого переїхав до Кременчука, де працював на млині. Згодом працював на млині Березинського у Черкасах. Виступав за запровадження 8-годинного робочого дня для робітників, підвищення їм заробітної платні, пенсію для них. У земельному питанні висловлювався за роздачу селенам земель церковних, урядових, удільних і державних[25]. У Державній думі входив до трудової групи та Української громади.

Онацький Микола Степанович (1878–1906) – козак з с. Борки Гадяцького повіту Полтавської губернії. За політичними поглядами належав до української демократично-радикальної партії, виступав за автономію України. Навчався у сільській школі, відбував військову службу, був військовим писарем[26]. Входив до трудової групи Державної думи.

Парамонов Олександр Костянтинівич (1861–після 1917) – поміщик з Херсонського повіту. Дворянин. Навчався у Костянтинівській військовій школі. Статський радник. Голова губернського комітету конституційно-демократичної партії[27].

Скрипник Євдоким Якович (1873–?) – селянин з с. Бузинове Тираспольського повіту. Закінчив двокласну міністерську школу. Займався землеробством і торгував у німецьких колоніях та на базарах. Вісім років був сільським писарем. Безпартійний[28]. У Державній думі входив до групи безпартійних.

Смиченко Пилип Єлисейович (1872–?) – селянин з Тишкова Осотнянської волості Чигиринського повіту. Закінчив церковнопарафіальну школу. 1894 р. його забрали у солдати, і він дослужився до звання фельдфебеля. Відслуживши строк, добровільно залишився ще на вісім років в армії. 1905 р. залишив службу й повернувся у село. Підтримував програму Партії народної свободи через те, що вважав, що її можна найшвидше виконати. З робітничого питання висловлювався так: “О, я знаю, як експлуатують робочих і на сільських роботах в економіях, і на всяких інших. Цьому неодмінно треба знайти кінець. Я стоятиму за саму радикальну зміну в цім”. [29]. Виступав за зрівняння у правах євреїв, обов’язкову та безкоштовну освіту, за відкриття ремісничих шкіл.

Таран Семен Тимофійович (1872–?) – народився в с. Пустовіт Канівського повіту у бідній селянській родині. Закінчив однокласну міністерську школу. Служив писарем, рахівником у головній бухгалтерії харківсько-миколаївської залізниці. Готувався до здачі іспиту на атестат зрілості, але через хворобу не склав його. Серед першочергових завдань, які він ставив перед собою та іншими послами до Державної думи, були: скасування смертної кари та звільнення усіх політичних в'язнів. Виступав за націоналізацію землі, подорожні податки, проти єврейських та селянських погромів та суворе покарання винних у погромах. Підтримував автономію України, а стосовно різних державних установ висловлювався так: “Не народ для інституції, а інституції мусять служити народові, через те у нас на Україні повинна у школі, в суді і по всіх інших інституціях бути наша українська мова” [30]. В Державній думі входив до трудової групи.

Тесля Андрій Єфимович (1880–?) – з с. Степанівка Полтавського повіту, походив з селянської родини. Навчався в народній школі, потім на курсах полтавської школи садівництва й городництва. Закінчив учительські курси уманської хліборобської школи, після чого з 1899 р. працював учителем у полтавській школі садівництва й городництва. З 1900 р. впродовж трьох років працював вчителем і старшим помічником у школі садівництва, городництва й лісоводства у м. Костянтиноград. Надалі працював управителем маєтку на Закавказзі. Поглядами схилявся до програми Української демократично-радикальної партії[31]. В Державній думі входив до трудової групи.

Федченко Михайло Павлович (1870–?) – селянин із с. Краснокам'янки Олександрійського повіту. Закінчив народну школу. Володів 4-ма десятинами землі. Працював сільським, а потім волосним писарем. Безпартійний[32]. У Державній думі входив до групи Партії демократичних реформ[33].

Філоненко Михайло Федорович – селянин з м. Крилова Черкаського повіту. Малоземельний тесля. Вчився в однокласній школі, працював помічником регента церковного хору м. Новогеоргіївськ. Безпартійний. Виступав за загальну свободу та землю для селян, яку треба забрати у монастирів, з удільних наділів, дарованих маєтків поміщиків. Виступав також за загальну безкоштовну початкову і середню освіту, збільшення кількості ремісничих і технічних шкіл. Вимагав запровадження одного суду для всіх верств населення, 8-годинного робочого дня, достойну оплату праці сільським робітникам. Підтримував авто-

номію Україна та право українського народу говорити та вчитися українською мовою[34].

Щепкін Євген Миколайович (1860–1920) – онук відомого артиста Михайла Щепкіна. Закінчив історико-філологічний факультет Московського університету. Багато працював у копенгагенських і віденських архівах. З 1897 р. – професор Ніжинського інституту кн. Безбородька. З 1898 р. – читав лекції з усесвітньої історії в Одеському університеті, з 1903 р. – також на жіночих педагогічних курсах. Автор багатьох історичних розвідок. Про свої завдання у Думі він висловлювався таким чином: “...Щоб з усієї сили боротися за народну волю і коли того треба буде, то пожертвувати за неї своєю волею” [35]. Виступав також за рівноправність усіх національностей та віросповідань.

Джерела та література:

1. [Осинський Ю.] Настав момент великої ваги // Громадська думка. – 1906. – 12 квітня. – № 82. – С. 2.
2. [Павленко В.] Селяне й інтелігенція на виборах // Громадська думка. – 1906. – 13 квітня. – № 83. – С. 1–2.
3. [Коваленко Г.] Що дали вибори // Громадська думка. – 1906. – 25 квітня. – № 93. – С. 1.
4. Там само.
5. [Єфремов С.] Українська парламентська група // Громадська думка. – 1906. – 1 травня. – № 99. – С. 1.
6. Боиович М. Члены Государственной Думы (Портреты и биографии). Первый созыв. – М., 1906. – 552 с.; Киян М. Депутати від українських губерній та міст у Державній Думі Російської імперії першого та другого скликань (1906–1907 рр.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук/ М. Киян. – Харків, 1998. – 19 с.; Доморослий В. Діяльність Української парламентської громади в I та II Державних Думах (1906–1907 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В. Доморослий. – К., 1994. – 218 с.; Коник О. Діяльність селянських депутатів з України в I та II Державних Думах: Автореф. дис. ... канд. іст. наук/ О. Коник. – К., 1994. – 18 с.; Колесниченко Д. Состав Трудовой группы в I и II Государственных думах: Сводная таблица членов фракции. – М., 1988. – 123 с.; Первая Государственная Дума: Алфавитный список и подробные биографии и характеристики членов Государственной Думы. – М.: Тип. Товарищества И. Д. Сытина, 1906. – 175 с.; Реєнт О. Українці в Державній Думі Російської імперії // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / О. Реєнт. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – 335 с.

7. Там само.
8. Там само.
9. Там само.
10. Там само.
11. [Вертій Г.] Посли до Державної думи. Андрей Вязлов. Посол од Київщини // Громадська думка. – 1906. – 25 квітня. – № 93. – С. 2.
12. Там само.
13. Грабовецький Аркадій Федорович. Посол од Київщини // Громадська думка. – 1906. – 23 квітня. – № 92. – С. 2.
14. З українського життя // Громадська думка. – 1906. – 21 квітня. – № 90. – С. 3.
15. [Вертій Г.] Посли до Державної думи. Яков Гужовський // Громадська думка. – 1906. – 21 квітня. – № 90. – С. 2.
16. Там само.
17. Там само.
18. Вибори. Деякі відомості про послів до державної Думи од Полтавщини // Громадська думка. – 1906. – 18 квітня. – № 87. – С. 4.
19. Посли в Державну Думу од Київщини // Громадська думка. – 1906. – 10 травня. – № 106. – С. 3.
20. Посли в Державну Думу од Київщини // Громадська думка. – 1906. – 4 травня. – № 101. – С. 3.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Вибори. Деякі відомості про послів до державної Думи од Полтавщини // Громадська думка. – 1906. – 18 квітня. – № 87. – С. 4.
27. Там само.
28. Посли в Державну Думу од Херсонщини // Громадська думка. – 1906. – 27 квітня. – № 95. – С. 2.
29. Там само.
30. [Вертій Г.] Семен Тимофійович Таран. Посол од Київщини // Громадська думка. – 1906. – 23 квітня. – № 92. – С. 2.
31. Там само.
32. Там само.
33. Боиович М. Члены Государственной думы (Портреты и биографии). Первый созыв. – М., 1906. – С. 394.
34. Посли в Державну Думу од Київщини // Громадська думка. – 1906. – 26 квітня. – № 94. – С. 3.

35. Посли в Державну Думу од Херсонщини // Громадська думка. – 1906. – 27 квітня. – № 95. – С. 2.

Юлія Горбач (Київ, Україна). Українські послы до I Державної думи на сторінках газети “Громадська думка” (1905–1906)

У статті на основі матеріалів першої щоденної української громадсько-політичної і культурно-просвітницької газети “Громадська думка” (1905–1906) подано біографічні дані та особистісні характеристики українських послів у складі I Державної думи Російської імперії.

Ключові слова: I Державна дума, газета “Громадська думка”, вибори, українські послы.

Юлія Горбач (Київ, Україна). Украинские депутаты в I Государственной думе на страницах газеты “Громадська думка” (1905–1906)

В статье на основе материалов первой ежедневной украинской общественно-политической и культурно-просветительской газеты “Громадська думка” (1905–1906) поданы биографии и личностные характеристики украинских депутатов в составе I Государственной думы Российской империи.

Ключевые слова: I Государственная дума, газета “Громадська думка”, выборы, украинские послы.

Iuliia Gorbach (Kyiv, Ukraine). The Ukrainian deputies in the I State Duma on the pages of the newspaper “Gromadska Dumka” (1905–1906)

The biographies and personal characteristics of the Ukrainian deputies in the I State Duma of the Russian Empire on the basis of the first Ukrainian daily socio-political, cultural and educational newspaper “Gromadska Dumka” (1905–1906) are given.

Key words: I State Duma, the newspaper “Gromadska Dumka”, the elections, the Ukrainian deputies.

Сергій ЗВІЛНСЬКИЙ
(Запоріжжя, Україна)

УДК: 930.1:82-94(3223.272)“1917/11991”

Революційна мемуаристика радянської доби як історичне джерело. Історіографічний аспект

Громадянська війна в Росії 1917–1921 рр. є кардинальною подією в історії країн, що утворилися на теренах колишньої Російської імперії, і загалом, однією з найвизначніших подій ХХ ст. Це війна, яка за найменшими мірками перекроїла в адміністративному та політичному плані величезну імперію Романових та змінила геополітичні вектори всієї європейської історії.

Для України, зокрема південних її територій, вона мала особливе значення. Саме на цих землях відбувалися основні події війни та вирішувалась доля всієї революційної боротьби. На півдні України розгорнулася боротьба між військами Добровольчої, Червоної армій, Махновською повстанською армією, військами УНР, Директорії, гетьманату Скоропадського, військами Антанти, і це далеко не повний перелік військово-політичних формувань, що варилися в великому казані під назвою Громадянська війна. Кожна зі сторін мала свою ідейну позицію та бачення майбутнього. Подібні суспільні перетворення породжують нових героїв, змінюють світоглядні орієнтири.

Війна – це перш за все неймовірний потік інформації, емоцій, що в свою чергу відбивається у свідомості учасників тих подій. Тому цілком закономірно, що перші намагання викласти на папері своє бачення подій, в яких автори брали безпосередню участь, з’являються ще в ході самої війни.

Таким чином, з’являється специфічний комплекс джерел, в якому відображаються історичні події, пропущені через свідомість автора. Мова йде про мемуари, спогади, автобіографії, записки, які доцільно об’єднувати під однією загальною дефініцією – писемні наративи.

Події громадянської війни спричинили так званий “мемуарний вибух”. Дане поняття використовується деякими дослідниками на по-

значення ключових періодів історії, які стали мотиватором написання значного масиву особистісних рефлексій над даними подіями [13].

Суто історіографічних робіт з даної тематики у вітчизняній історіографії обмаль. На сучасному етапі виділяються статті У. О. Єловських та Н. І. Любовець, які у своїх роботах хронологічно окреслюють всі етапи вивчення мемуарів як історичного джерела за період ХІХ–ХХ ст. та простежують зміни у поглядах дослідників щодо загальнотеоретичних питань вивчення мемуаристики та її специфіки [6; 18].

Обидва автори, відповідно до поглядів дослідників на основні загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів в історіографії, виділяють 3 етапи: дореволюційний етап (ІІ половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.), радянський етап (20-ті – початок 90-х років ХХ ст., сучасний етап (з 90-х років ХХ ст.) [6; 18]. Н. І. Любовець, підсумовуючи свій історіографічний огляд праць, присвячених вивченню мемуаристики, відзначає, що протягом усіх виділених нею етапів вивчення мемуарних джерел відбувалося у двох напрямках: фактичному (як джерела інформації про минуле) та культурологічному (як пам'ятки культури відповідної епохи). Перший підхід був найбільш рельєфно представлений у радянській історіографії, другий був характерний як для дореволюційного етапу, так і для сучасних досліджень [18, с. 97].

Однак згадані автори, використовуючи хронологічний підхід, не ставили за мету окремо аналізувати доробок дослідників з проблематики мемуаристики, присвяченої громадянській війні. Проте, в їхніх працях виокремлено базові підходи до класифікації та критики даного виду джерел, що цілком можуть бути прийнятні при характеристиці писемних наративів розглядуваного нами періоду. З огляду на специфіку теми, нас більше цікавитиме радянський та сучасний етапи джерелознавчого осмислення проблем мемуаристики, зокрема в тому випадку, коли автори торкалися тематики т. зв. “революційного мемуарописання” – наративів про події 1917–1921 рр. З праць, писаних у більш ранні періоди, а також тематично присвячених наративам про інші епізоди вітчизняної історії, ми можемо використовувати основні теоретичні моменти в підходах до роботи з даним видом джерел.

Загалом, при аналізі історіографічного масиву доцільно буде використовувати хронологічний підхід, за яким всі роботи з даної проблематики можна цілком закономірно розділити на радянський та сучасний періоди. Межею даному поділу є розпад СРСР, що став відповідним

точкою до утвердження національних історіографій і відповідно – змін методологічних основ досліджень, якісного розширення джерельної бази, розгляду заборонених тем. У межах основного хронологічного підходу по кожній з груп буде доцільно застосовувати поділ за тематичною специфікою. Така класифікація базуватиметься на розподілі історіографічного доробку на дві групи. Першу групу окреслять праці дослідників джерелознавчого характеру, де тим чи іншим чином порушувалася проблема писемних наративів як історичного джерела, їх використання та інформативності. До другої групи будуть віднесені наукові роботи, де автори не ставили основною метою дослідження даного виду джерел, але якою мірою використовують їх при розкритті певних тем, дотичних до подій громадянської війни. Як правило, в таких роботах обов'язково подано хоча б елементарну критику наративів, до того ж, цікавим для нас є механізми їхнього використання в історичних дослідженнях та їхнього взаємопоєднання з іншими групами джерел.

Окрім того, сучасний історіографічний процес вважаємо за доцільне поділяти на власне український – якому приділятиметься основна увага, та російський.

Тож тему громадянської війни в радянській історіографії справедливо можна віднести до магістральних напрямків дослідження. З даної проблематики напрацьовано колосальний масив як наукової, так і художньої літератури. В Радянському Союзі дана тема, окрім своєї фактологічної цікавості, в силу ідеологічних причин носила і вагомий виховний характер як відправна подія всієї радянської історії. Тому інтерес до її всебічного вивчення серед науковців не згасав. Залучався різноманітний масив джерел, одним з яких були джерела наративні. В радянський період писемні наративні джерела з історії Жовтневої революції та громадянської війни були досить поширеним видом наочної ілюстрації історичної дійсності, паралельно виконуючи пропагандистські функції та функцію виховання в дусі героїзму, як правило, на прикладах самопожертви. Особливо вагома роль відводилась даним джерелам у контексті краєзнавчих досліджень. Вони використовувались як ілюстративний матеріал для підтвердження окремих положень офіційної концепції радянської історіографії.

Однак осмисленню даного виду джерел належної уваги не приділялось. Традиційно різного роду спогади, мемуари, щоденники, автобіографії вважались доповненням до основного матеріалу, прирівню-

валися до науково-популярної літератури та об'єднувались під терміном мемуарні джерела, мемуаристика чи джерела особового походження, як правило, носячи синонімічне значення.

Зрозуміло, що актуальними вважались спогади пробільшовицького спрямування. В першу чергу публікації підлягали мемуари відомих військових та партійних діячів – таких як В. Антонов-Овсієнко, В. Аверін, Є. Бош, В. Затонський... Всі вони, як правило, були надруковані в 1920-х–1930-х роках з чітким дотриманням партійної лінії.

Зростання кількості наукової літератури з означеної тематики на теренах Радянського союзу закономірно породжувало появу і джерелознавчих робіт, в яких окреме місце відводилось мемуарним (наративним) джерелам.

Перші спроби теоретизування над джерельною базою з історії Жовтневої революції та громадянської війни припадають вже на перші десятиліття радянської влади та, як правило, розгортаються на сторінках друкованих органів провідних інституцій партійної історичної науки – у журналах “Пролетарская революция” та “Літопис революції”. У статті “От истпарга” визначного історика-марксиста та радянського суспільно-політичного діяча М. М.Покровського, що була надрукована в журналі “Пролетарская революция” вже в 1921 р., автор наголошує на важливості безпосередніх свідчень учасників Жовтневої революції та громадянської війни, які створюють певне “психологічне тла” для розуміння документальних джерел, відображають унікальний колорит епохи [26, с. 8–9]. М. М. Покровський відзначав і низку особливостей даного виду джерел, давав їм загальні характеристики. Саме з цієї публікації радянські джерелознавці В. С. Голубцов та Г. В. Стрельський починали відлік мемуарознавства на теренах СРСР [4; 28].

Однак більш конструктивний розвиток джерелознавчих студій з елементами радянської наукової дискусії починається з середини ХХ ст., що до певної міри пояснюється підготовкою до святкування ювілеїв революцій 1905 та 1917 рр. В цей час активно збираються та видаються спогади учасників згаданих подій. Більш розширеними тиражами були перевидані мемуари, що публікувались у 1920-х–1930-х роках та вже встигли стати бібліографічною рідкістю. Процес розширення археографічної діяльності супроводжувався і зростанням кількості історіографічних робіт. В основі наукових дискусій та пошуків дослідників лежали питання щодо основних теоретико-методологічних підходів до вивчення, аналізу та використання мемуарів. Дискусії роз-

гортались навколо поняття “мемуарне джерело”, його особливостей, еволюції даних джерел, їхнього місця в корпусі історичних джерел та загалом зводились до проблеми суб’єктивності мемуарних джерел.

Напрацювання російської та української радянської історіографії в даному напрямку, загалом, слід розглядати одним блоком, бо вона розвивалася в межах єдиних марксистсько-ленінських науково-методичних положень.

Слід відзначити, що радянські дослідники даного напрямку в своїх розробках активно спиралися на доробок дореволюційних джерелознавців. Це стосується основних вихідних положень критики, аналізу та використання писемних наративів. Зокрема у твердженні про дуалістичний характер мемуарів вони використовують напрацювання О. С. Лаппо-Данилевського та С. Н. Валка, що полягають у розгляді даних джерел як одночасного ретранслятора подій, яким вони присвячені, та епохи, в якій вони були написані. Як правило, науковці приділяють основну увагу саме ретроспективній інформації, що закладена в наративних джерелах, в той час як відображення та аналіз сутності суб’єктивних чинників лишались на другому плані. У 1959 р. вийшла книга М. Н. Чорноморського, що стала першим післявоєнним спеціальним джерелознавчим дослідженням, присвяченим мемуарним джерелам. Спираючись на спогади представників радянської влади, автор у своїх роботах дійшов висновку, що мемуарні джерела носять другорядний характер, а обов’язок історика перетворити їх на матеріали, що мають силу документального свідчення [32]. Він також вважав, що суб’єктивність не має стояти на перешкоді використанню їхнього інформаційного потенціалу в історичних дослідженнях. Незважаючи на те, що праця автора носила навчально-методологічний характер, в ній вперше були поставлені питання про місце, роль та значення даного комплексу історичних джерел, принципи їхньої класифікації та критики.

Варто відзначити, що з думкою згаданого автора про другорядність мемуарних джерел погодилась значна кількість науковців і вона фактично стала панівною в радянській історичній науці. Роботу М. Н. Чорноморського можна вважати першою розвідкою з даної тематики, яка поклала початок дискусії у джерелознавчому напрямку, наскільки це було можливо в радянській історичній науці.

Протилежної точки зору дотримуються такі дослідники, як В. С. Голубцов, А. А. Курносів. Вони виступають проти розгляду мемуарних

джерел як допоміжних та наголошують на визнанні їхньої суб'єктивності як невід'ємної складової. В. С. Голубцов, наприклад, наголошує на необхідності розмежування суб'єктивності самих джерел та суб'єктивізму оцінок авторів [4]. Суб'єктивність сприймається ним як відображення індивідуальних особливостей автора, його життєвих поглядів, досвіду та ступеня задіяності в описуваних подіях. Сукупність цих особливостей відображається не тільки в тому, що запам'ятав мемуарист, але і в його прагненні осмислити події минулого, учасником чи сучасником яких він був. Суб'єктивність, тим самим, органічно притаманна мемуарам – це їхня невід'ємна особливість та специфіка [4, с. 38]. Мемуари, на його думку, – це індивідуальне, суб'єктивне відтворення подій, явищ і фактів з минулого, в тому вигляді, як вони запам'яталися їх учаснику чи сучасникові [4, с. 38]. Серед основних особливостей мемуарних джерел дослідник вирізняє їх активний характер. Адже відтворення подій по пам'яті – це не фотографічна репродукція минулого, а цілеспрямована діяльність мемуариста відповідно до вимог, що поставлені перед ним в його практичній, суспільно-політичній, виробничій чи інших формах діяльності. Репродукція подій, таким чином, являється результатом свідомо наміченої цілі [4, с. 37].

Підсумовуючи своє дослідження, В. С. Голубцов зробив слушне зауваження про невміння застосовувати дані джерела в історичних дослідженнях, що є основною проблемою для подальших теоретичних розробок [4, с. 112].

Подібна точка зору звучить і в А. А. Курносова, який вирізняє суб'єктивність як основну рису мемуаристики [17]. Як основний матеріал для аналізу він використовує велику групу спогадів учасників партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни та приходять до висновку, що мемуари можуть бути не лише ілюстративними допоміжними матеріалами, а й основним джерелом. Особливої значущості вони набирають у випадках відсутності альтернативних джерел при висвітленні певних питань.

Також поняття суб'єктивного в мемуарах розглядає С. С. Дмитрієв. Він пов'язав специфіку мемуарної літератури з особистісними якостями авторів. Саме вони, на його думку, є причиною суб'єктивності та інших особливостей мемуарних джерел. До таких якостей автор відносить зокрема стать, вік, характер, стан пам'яті, світобачення, погляди та відчуття, а прояв суб'єктивності розглядається ним як відображення в джерелах цих якостей [7, с. 394]. Важливим, на думку автора, є де-

тальне з'ясування вихідних даних (авторство, час, місце, мета написання, тощо) – лише після цього такі тексти можуть бути зараховані до повноцінних історичних джерел. Значно розширити їхні інформаційні можливості дає змогу зіставлення мемуарних джерел з іншими супровідними матеріалами: автобіографіями, різного роду анкетами, спогадами в різних редакціях, зокрема порівняння оригінального (рукописного) тексту з опублікованим (підданим редагуванню) [8, с. 344, 351]. В радянській Україні одним із дослідників, який безпосередньо займався проблемами мемуаристики як джерела з історії Жовтневої революції та громадянської війни, був Г. В. Стрельський [28; 29]. Його роботи стали однією з перших спроб ґрунтовного дослідження низку проблем та методики використання мемуарів у дослідженнях з проблематики Жовтневої революції та громадянської війни. В них яскраво ілюструється ставлення тогочасної історичної науки до використання нарагивного комплексу джерел в дослідженнях означеної тематики. Г. В. Стрельський чітко розмежовує питання внутрішньої та зовнішньої критики мемуарних джерел і пропонує критерії аналізу кожної. До зовнішньої критики він відносить: встановлення автентичності джерела, тобто відповідності авторства; вивчення історії оригінальності тексту, умов і прийомів видання та перевидання для з'ясування ступеня довіри до тексту; визначення обсягу та характеру нашарувань різних редакцій, з'ясування всіх перекручень під час видання за первісним текстом і відновлення останнього [29, с. 268; 28, с. 115, 118]. Під внутрішньою критикою мемуарів Г. В. Стрельський розуміє визначення класової приналежності мемуариста, його суспільного та службового становища, професії [29, с. 269–270; 28, с. 109, 113]. Мемуарні джерела, на його думку, дозволяють глибше зрозуміти внутрішній світ, думки та переживання учасників революції [28, с. 5].

Дослідник наголошує, що лише незначна кількість спогадів доступна нам в опублікованому вигляді, основний їх масив зберігається в архівах, музеях, рукописних фондах бібліотек та інститутів тощо. Виходячи з цього він зазначає, що такі тексти є не використаним резервом історичної науки, важливим потенційним джерелом [28, с. 42–43]. Окрім того, він відзначає відсутність довідкового апарату, який би давав хоча б мінімальне уявлення про об'єм неопублікованих мемуарів, а також інформацію про місця їх основних одиниць зберігання [28, с. 48]. Г. В. Стрельський, подібно до В. С. Голубцова, дає короткий історіографічний огляд процесу дослідження та використання мемуарів

у радянській історичній науці, розглядає основні віхи мемуарописання в Радянському Союзі.

Суттєвою відмінністю робіт згаданих авторів є орієнтування першого на вимір Української РСР та мемуари виключно про події Жовтневої революції, а другого – на всесоюзний рівень та мемуари присвячені різним подіям та періодам радянської історії.

Вивченню мемуарів учасників подій 1917–1941 рр. присвячені дослідження А. В. Санцевича [27]. Він одним з перших порушив питання про необхідність вивчення і джерелознавче значення мемуарів не більшовицького – антирадянського табору, відзначав велику значущість мемуарних джерел у наукових дослідженнях вагомих періодів історії України. Дослідник розглядав мемуари як “дзеркало душі”, що дає змогу уявити образи багатьох осіб, зрозуміти мотиви їхньої поведінки.

Радянське джерелознавство цього напрямку грішило фокусуванням, на здебільшого вже опублікованих джерелах даного виду, так би мовити, остаточно прийнятих їх варіантах, що у свою чергу означало їхню відповідність офіційній концепції радянської історії та ідеології. Окрім того, продиктоване вимогами системи надмірне акцентування уваги на спогадах про В. І. Леніна (зокрема спогадах Н. К. Крупської) чи інших вождів помітно обмежувало межі пізнання для дослідників.

Загалом же, доробок радянських вчених як у плані загальнометодологічних основ вивчення наративів, так і в аспекті дослідження мемуаристики з історії громадянської війни, сформулював значне підґрунтя для подальших наукових пошуків як теоретичного, так і прикладного характеру. В сучасній українській історичній науці з’являється дедалі більше спеціальних досліджень, присвячених розглядуваному виду джерел. Хоч писемні наративні джерела досить широко використовуються дослідниками в контексті тематичних праць абсолютно різних періодів, однак ступінь їхньої вивченості та інтерпретації можна охарактеризувати як низький.

Серед загальних праць з даної тематики слід відзначити напрацювання І. Н. Войцехівської [1], Н. І. Любовець [18], М. Р. Федунь [30] та безпосередньо спрямовані на період визвольних змагань чи дотичні до нашої тематики роботи – А. О. Малика [19; 20], Ю. Ю. Каліберди [11; 12], Р. Я. Пирога [24; 25] та інших. І. Н. Войцехівська у своїй статті висвітлює основні шляхи розвитку української мемуаристики в працях учених кінця ХІХ – початку ХХ ст. та напрямки критичного аналізу мемуарних джерел [1].

Змістовністю вирізняється низка статей вже згадуваної дослідниці Н. І. Любовець [18]. Основною сферою зацікавленості автора є біографічне джерелознавство, в якому мемуарні джерела розглядаються нею як важлива складова в подібних студіях. В одній із теоретичних статей вона детально аналізує наявні підходи щодо класифікації даного виду джерел за різноманітними ознаками. Аналізуючи доробок як радянських, так і сучасних вітчизняних джерелознавців, автор дійшла висновку, що застосування конкретних класифікаційних схем залежить від завдань і цілей, які ставлять перед собою дослідники.

Спогади про події революції та громадянської війни, на її думку, є найбільш залежними від часу їх написання і публікації, що проявляється в оцінці автором фактів минулого і своєї діяльності, свого місця у подіях. Зате публікація спогадів по “гарячих слідах” більшою мірою залежить від офіційної оцінки та наявності загальної ідеї щодо даної події [18, с. 501].

Важливі зауваження щодо особливостей наративних джерел радянського періоду містяться у статті О. А. Колястрок, що працює в напрямку вивчення історії повсякденності [14]. Дослідниця розглядає їх як унікальне джерело, що є незамінним у процесі цілісної реконструкції минулого, для відтворення реалій повсякденного життя радянських людей. У своїй статті автор виділяє основні групи писемних наративів та характеризує їх суб’єктно-психологічні особливості. На її думку, масив мемуарної літератури радянських часів у цілому менш інформативний порівняно зі спогадами людей, напр., XIX ст. На ньому, поряд з іншими чинниками, позначилася вимушена обережність, для якої було достатньо підстав не тільки у сталінські, а й у брежнєвські часи. Вона змушувала авторів більше замовчувати, ніж повідомляти. Недомовленість чи завуальованість є типовою ознакою спогадів радянських людей, – зазначає дослідниця [14, с. 149].

Серед незначної кількості науковців, сфера зацікавленості яких торкалась писемних наративів, присвячених періоду Української революції та громадянської війни, більшість приділяла увагу мемуарам відомих діячів українського національно-демократичного та ліберально-консервативного табору, які були заборонені чи не вважались актуальними в радянський період. Після досить активного процесу їх публікування та перевидання в 1990-х роках можемо спостерігати тенденцію до більш глибокого їх осмислення та залучення в наукові дослідження.

Так, у 1998 р. було захищено дисертацію та вийшла монографія А. О. Малика, що стала однією з перших спроб комплексного дослідження мемуарів як джерела з історії Української революції в період діяльності Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [19; 20]. Автор досліджує формування мемуарів про Українську національно-демократичну революцію, аналізує їхню тематику, основні видання, розкриває роль авторів у контексті тогочасних подій. Аналізуючи опубліковану і неопубліковану мемуарну літературу, він виявляє ступінь важливості її фактичного матеріалу при дослідженні державотворчих процесів, міжнародного становища та зовнішньої політики України, становлення національних збройних сил тощо. Велику увагу приділено методиці джерелознавчого аналізу мемуарів. Автор доводить, що дослідження даних джерел слід розпочинати з ретельного вивчення особи мемуариста, його світогляду в описуваний період і в момент написання мемуарів, його ролі в освітлюваних подіях, життєвого шляху та еволюції поглядів.

Певним зразком археографічної публікації наративних джерел є “Автобіографія” Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), зредагована та видана в 1996 р. А. О. Маликом і М. М. Мартиняком [2].

Окремо варто відзначити серію робіт Р. Я. Пирога, присвячених огляду джерел з історії Української революції [24; 25]. Зокрема у своїй статті “Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років” він поділяє комплекс вказаних джерел на дві частини за критерієм політичної належності автора. До першої з груп він відносить праці провідних діячів Української національної революції, а до другої закономірно зараховує мемуари та спогади представників більшовицького табору. Однак автор зупиняється лише на найяскравіших зразках даного жанру. У своїй статті він спирається виключно на опубліковані матеріали та не бере до уваги архівні одиниці зберігання.

Серед мемуарів представників пробільшовицького напрямку він наголошує на важливості спогадів вже згаданих В. Антонова-Овсієнкао, В. Затонського, В. Аверіна, Є. Бош, Г. Петровського та ін. Спільною рисою цих праць він називає акцентування уваги на діяльності більшовицьких організацій, утворенні Червоної гвардії, ролі робітничих колективів, націоналізації підприємств. Серед невід’ємних атрибутів автор виокремлює висвітлення ролі В. Леніна та ЦК РСДРП(б), а також критику опортуністичних дій меншовиків та “контрреволюційності” Центральної Ради [25, с. 46–47]. Цілком справедливою є його думка,

що частина таких матеріалів була певним симбіозом спогадів з елементами історично-дослідницького характеру. Традиційно автор наголошує на природному суб'єктивізмі мемуарів та спогадів обох груп.

Поступово розширюється коло робіт, присвячених різним аспектам Української революції, які висвітлюються шляхом залучення широкого комплексу писемних наративних джерел. В царині військової історії періоду українських визвольних змагань працює Ю. Ю. Каліберда. Залучення значного масиву військової мемуаристики в поєднанні з іншими видами джерел дало дослідникові змогу здійснити історичну реконструкцію участі як військових формувань, так і окремих особистостей в боротьбі за українську державність протягом національно-визвольних змагань в Україні, в деталях відтворити тонкощі певних ключових та суперечливих моментів даної боротьби [11; 12]. На його думку, мемуари дають можливість уявити образи багатьох осіб, глибше зрозуміти їхні думки, настрої, мрії, почуття та сподівання, а це в свою чергу надає суттєву допомогу при вивченні ролі людського чинника в історії соціальної психології різних верств і суспільних груп, масової свідомості.

Роботи дослідника ілюструють саме неоціненну фактологічну значущість писемних наративних джерел при дослідженні певних сторін Української революції, зокрема військової історії. Автор відзначає низький ступінь розробленості проблем мемуаристики, необхідність всебічного та особливо ретельного підходу до вивчення блоку даних джерел. В подібному руслі працює В. А. Пархоменко. Використовуючи у своїх роботах мемуари сучасників, дослідник висвітлює особливості важливих моментів військово-політичної сфери періоду боротьби за українську державність 1917–1921 рр. [23]. На основі спогадів жінок, написаних до десятих роковин Жовтневої революції, О. П. Кривоший досліджує історію участі жінок у громадянській війні та жіночих організаціях, зокрема у жінвідділах, створених більшовиками при партійних комітетах КП(б)У. У своїй статті дослідник відзначає, що авторки спогадів, наперед знаючи мету їх написання, зображували події, в більшості випадків, з позицій панівної більшовицької ідеології, аніж крізь призму власного бачення. Проте, в текстах можна розгледіти і суто індивідуальне сприйняття авторками середовища, в якому вони писалися, та почути “живі голоси” людей тієї епохи [16, с. 157]. Також у згаданій статті О. П. Кривоший здійснює публікацію виявлених ним у Запорізькому державному архіві спогадів, проводячи відповідну археографічну критику даних джерел.

Історію селянських повстанських рухів на Півдні України у відображенні сучасників досліджує Ю. В. Котляр [15]. На його думку, поєднання інформаційних відомостей, що містяться в різних групах мемуарних джерел, дає можливість створити більш-менш об'єктивну картину повстанського руху селян на Півдні України. Однак ставлення до мемуаристики має бути обережним через її суб'єктивність; факти, отримані з таких джерел, мають перевірятися шляхом залучення інших видів джерел.

Автор зазначає, що велика кількість унікальних за своєю інформативністю спогадів досі лишаються не опублікованими та зберігаються в архівних фондах.

Ставлення до лютневих подій 1917 р. в Петрограді на основі спогадів представників різних верств українського суспільства розглядають О. В. Отземко та А. Б. Грідіна [22]. Мемуарна література, на їхню думку, – складне для аналізу джерело. Окрім суб'єктивності сприйняття, на зміст спогадів впливають умови написання, ідеї, що панують в оточенні автора, іноді докорінним чином змінюючи трактування і навіть сутність подій, людських вчинків. Водночас саме суб'єктивність робить мемуари найціннішим джерелом, даючи можливість дослідникові поринути в атмосферу епохи, відчуті її “аромат” [22, с. 170].

Важливим у статті згаданих авторів є звернення до спогадів не лише відомих діячів українських національно-визвольних змагань, а й пересічних обивателів – зокрема мешканців Донбасу. Залучення спогадів представників різних соціальних груп, класів та військово-політичних сторін дає цікаву соціально-психологічну картину сприйняття одних і тих самих подій різними людьми. Серед спільних рис революційної мемуаристики ветеранів пробільшовицького табору на Донеччині автори відзначають зорієнтованість на події в Петрограді та Москві, відсутність будь-яких відомостей про події у Києві та український національний рух. У своїх джерелознавчих оглядах архівних матеріалів з історії революційної боротьби на Півдні України коректну оцінку спогадам більшовицьких діячів, учасників громадянської війни, дає В. С. Гвоздик. Він зазначає, що ці спогади несуть на собі відбиток світогляду авторів, їхнього бачення конкретних історичних подій, а тому не є самодостатніми джерелами. Разом з тим, вони значною мірою відтворюють картину тогочасної гострої політичної боротьби, колорит епохи, а порівняння спогадів представників різних політичних партій з приводу одних і тих самих подій та зіставлення їх з архівними дже-

релами дає можливість здійснити дослідження більш глибоко [3, с. 420]. У 2010 р. з'явилась монографія В. С. Горака "Українська гетьманська держава у світлі споминів її сучасників". Це потужне дослідження яскраво ілюструє можливості відтворення як історичних подій, так і загального колориту чи духу епохи крізь призму наративних джерел. Автор аналізує погляди на Гетьманат не лише українських, а й російських, німецьких, австрійських мемуаристів, що суттєво розширює межі пізнання та показує неоднозначність сприйняття одних і тих самих подій представниками різних таборів [5].

Наративні джерела стають об'єктом спеціальних досліджень не лише істориків, а й філологів, що дає можливість розширити межі внутрішньої та зовнішньої їх критики.

Аналізуючи жанрово-стильові особливості української мемуаристики в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст., М. Р. Федунь характеризує мемуарну літературу як один з важливих чинників духовного самовираження нації. На думку автора, саме завдяки цьому унікальному жанрові ми маємо змогу глибше простежити поступ громадської думки, розвиток суспільного життя, пізнати внутрішній світ людини, якій належать спогади. Умови сьогодення відкривають нам перспективи для неупередженого вивчення українських мемуарів [30]. Наукові розробки дослідниці ілюструють ту багатогранність тематичних блоків, при дослідженні яких можна використовувати корпус наративних джерел.

Процес спеціального джерелознавчого вивчення саме радянських писемних наративів з історії громадянської війни та залучення їх до наукових досліджень виглядає дещо жвавішим в сучасній російській історіографії. В першу чергу варто згадати дисертацію М. О. Казакової [10]. У своїй джерелознавчій роботі вона ставить за мету ґрунтовне дослідження спогадів, присвячених подіям Жовтневій революції на конкретно визначеній території та написаних представниками більшовицького табору. У своїх методологічних розробках щодо внутрішньої критики даного виду джерел автор, загалом, спирається на здобутки радянської історіографії. Зокрема, говорячи про специфіку інформаційної структури мемуарних джерел, вона розвиває магістральну думку про її двозначність. Мемуарні джерела, на її думку, одночасно являються "преданиєм" соціальної діяльності минулого та своєрідними рештками часу їх створення. Вони являють собою комплекс двох типів інформації: ретроспективної, тобто конкретно-історичної інформації про описувані події, та синхронної – інформації про час створення спогадів [10,

с. 3]. Виходячи з цього, дослідниця застосовує хронологічний принцип періодизації мемуарописання та простежує вплив суспільно-політичної ситуації на якість і внутрішній зміст даних джерел.

Автор приходить до висновку, що спогади про революційні події, створені упродовж усієї радянської історії, є своєрідним, але досить репрезентативним залишком її офіційної ідеології та суспільної психології та мають зайняти своє повноцінне місце серед іншого масиву джерел [10, с. 9]. У 2005 р. в Росії свою докторську дисертацію захистила Л. А. Колесникова [13]. У своїй роботі “Історико-революційна мемуаристика (1917–1935 рр.) як масове джерело з історії російських революцій: Методика кількісного аналізу” вона залучає широкий масив історико-революційних спогадів представників соціалістичного табору революційного руху в Росії, створений упродовж 1920-х–1930-х років.

Використовуючи сучасну методику кількісного аналізу, автор ставить за мету виокремити об’єктивну історичну інформацію, що міститься в даних джерелах, та ввести її в контекст сучасного наукового знання стосовно історії російських революцій ХХ ст. Застосування даної методики дало змогу автору структуровано розглянути досліджуваний комплекс джерел з точки зору повноти, новизни, достовірності та інформативності. Ще одна дисертація джерелознавчого напрямку з даної тематики була захищена в Росії в 2009 р. Її автор А. С. Мастренков, використовуючи широкий масив як опублікованих, так і неопублікованих спогадів, розкриває їхній потенціал та можливості використання при висвітленні тих чи інших питань громадянської війни на конкретно визначеній території [21]. В даному випадку географічні межі автор визначає територією Оренбуржжя. Розглянуті дослідником мемуари представників різних соціальних груп та прошарків, в результаті їх зіставлення, дають можливість зробити цікаві висновки та порівняння. У роботі характеризується історія створення комплексу мемуарів, методика та географія їх пошуку, наводяться дані про місця зберігання виявленого джерельного комплексу. Окрім того, автор подає статистичну характеристику виявлених джерел, їхніх можливостей для вивчення фактологічного та соціально-психологічного аспектів громадянської війни в Оренбуржжі.

Визначення звужених географічних меж досліджень, що ми спостерігаємо у дисертаціях М. О. Казакової та А. С. Мастренкова, є цілком закономірним кроком, бо це дає можливість більш детально зосередитися на внутрішній критиці джерел, а не потонути в їхній кількості, з огляду на їх масовий характер.

Теоретичні проблеми мемуарознавства в сучасній російській історіографії продовжують дискутуватися в наукових колах, враховуючи збільшення як наукового, так і суспільного інтересу до цього виду джерел. До певної міри офіційне та узагальнене бачення писемних наративних джерел, зокрема радянського періоду, можемо спостерігати у виданнях посібникового типу.

Так, джерелознавець В. В. Кабанов, характеризуючи мемуарні джерела радянського часу, наголошує на їхній ідеологічній заданості та витриманості, визначеності наперед сюжетів, стандартизації в характеристиці ситуацій та людей. На його думку, в таких джерелах часто відображено не особисті враження й переживання автора, а певне офіційне бачення події чи людини (“вождя”), важливим елементом є формування образу ворога, намагання показати власну причетність до висвітлюваних подій [9, с. 635].

Спогади, в яких певні історичні сюжети явно замовчуються чи висвітлюються викривлено, враховуючи офіційний дискурс, дослідник називає “недомовленими”. У таких текстах автори вимушені підмінювати поняття, користуватися нав’язаними кліше, проклинати одне та прославляти інше, знаходячись під постійним страхом, що диктувала тоталітарна система. В окрему групу автор виділяє мемуари, написані у 1920-х–1930-х роках. На його думку, за допомогою анкет співробітники “іспартів” “допомагали згадувати” малописьменним робітникам, селянам та солдатам свої враження від революції та громадянської війни [9, с. 637].

Таким чином, говорячи про інформаційну цінність писемних наративів, ми маємо справу зі специфічним різновидом історичного джерела, яке сучасні дослідники нерідко несправедливо відносять до категорії другорядних.

Серед спеціальних досліджень, присвячених розглядуваній тематиці, інформативність даних джерел є основною темою для дискусій. Як правило, дослідники зазначають, що ця інформативність залежить від ступеня задіяності автора в описуваних подіях, його безпосередньої ролі. Живішими та менш упередженими виглядають спогади, які писалися в найкоротший термін після події, тоді як з віддаленням від описуваних подій на авторів спогадів дедалі більше впливають як суб’єктивні, так і об’єктивні фактори. До об’єктивних науковці відносять загальноісторичний фон, ту суспільно-політичну ситуацію, коли розгорталась подальша діяльність мемуариста, до суб’єктивних – по-

гляди, переконання та життєву позицію автора, його походження, соціальний стан; більшість з цих факторів можуть перебувати в постійній динаміці. Окрім того, відіграють свою роль також рівень освіти і обізнаності автора, його інтелект, психологічні властивості.

Слід констатувати, що серед істориків та джерелознавців поступово зростає увага до писемних наративів, зокрема присвячених подіям 1917–1921 рр. в Україні. Випрацьовуються нові підходи до їх критичного аналізу та класифікації.

Враховуючи високий ступінь заідеологізованості текстів мемуаристів радянської доби, вони вимагають особливо обережного їх осмислення; лише після цього вони можуть стати повноцінним історичним джерелом для впровадження у тематичні дослідження з проблематики періоду громадянської війни в Україні.

Джерела та література

1. Войцехівська І. З історіографії української мемуаристики / І. З. Войцехівська // Вісник Київського національного ун-ту ім. Т. Шевченка. Сер. Історія. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 75–77.

2. Габсбург В. Автобіографія / Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний); [передм. А. О. Малика; ред. М. М. Мартиняк]. – Львів: Львівський держ. ун-т, 1996. – 38 с.

3. Гвоздик В. С. Південь України у революційних подіях 1917 – початку 1918 рр. (джерелознавчий аспект) / В. С. Гвоздик // Наукові праці іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 416–425.

4. Голубцов В. С. Мемуары как источник по истории советского общества / В. С. Голубцов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – 114 с.

5. Горак В. С. Українська гетьманська держава 1918 року у світлі споминів її сучасників / Рецензенти: д.і.н. Ресент О. П., д.і.н. Пиріг Р. Я. – К.: ВД “Стилос”, 2010. – 200 с.

6. Словських У. Загальнотеоретичні питання вивчення мемуарів як історичного джерела: історіографія проблеми / Уляна Єловських // Спец. істор. дисципліни: питання теорії та практики. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. – № 13. – С. 152–161.

7. Источниковедение истории СССР: Учебн. для ист. фак. ун-тов и пед. ин-тов / Под ред. И. Д. Ковальченко. – М.: Высшая шк., 1973. – 559 с.

8. Источниковедение истории СССР: Учебн. для ист. спец. ун-тов и пед. ин-тов / Под ред. И. Д. Ковальченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая шк., 1981. – 496 с.

9. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева; Рос. гос. гуманитар. ун-т, Ин-т “Открытое об-во”. – М., 1998. – 701 с.
10. Казакова М. А. Воспоминания об Октябрьской революции 1917 года в Среднем Поволжье как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.09 / М. А. Казакова. – Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 1994. – 21 с.
11. Каліберда Ю. Ю. Мемуари про військову політику Української держави доби гетьмана Павла Скоропадського / Ю. Ю. Каліберда // Военная история. – 2002. – № 5–6. – С. 85–93.
12. Каліберда Ю. Ю. Мемуари як джерела з історії українського військового руху в російській армії (лютий 1917 – січень 1918 рр.) / Ю. Ю. Каліберда // Зб. наук. статей ад'юнктів і здобувачів кафедр Київського військового гуманітарного ін.-ту. – 1997. – Вип. 1. – С. 55–68.
13. Колесникова Л. А. Историко-революционная мемуаристика (1917–1935 гг.) как массовый источник по истории русских революций (Методика количественного анализа): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.09. – Москва, 2005. – 52 с.
14. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Укр. істор. журн. – 2008. – № 2. – С. 145–153.
15. Котляр Ю. В. Мемуари – джерело з історії селянського повстанського руху на Півдні України / Ю. В. Котляр // Наукові праці. Політичні науки: наук.-метод. журн. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2001. – С. 127–129.
16. Кривоший О. П. “Спогади про участь жінок в громадянській війні та жіночому русі...” як джерело до вивчення історії Південної України 1918–1924 років / О. П. Кривоший // Музейний вісник. – 2011. – № 11. – С. 155–177.
17. Курносов А. А. Приемы внутренней критики мемуаров (воспоминания участников партизанского движения в период Великой Отечественной войны как ист. источник) / А. А. Курносов // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы – М.: Наука. 1969. – С. 478–506.
18. Любовець Н. І. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми / Н. І. Любовець // Українська біографістика: Зб. наук. пр. – К., 2010. – Вип. 7. – С. 66–104.
19. Малик А. О. Мемуари як джерело до історії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.) / А. О. Малик. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – 74 с. 20. Малик А. О. Мемуари як джерело до іс-

торії української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / А. О. Малик. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 20 с.

21. Мاستренков А. С. Мемуары по истории гражданской войны в Оренбуржье: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Антон Сергеевич Мاستренков. – Москва: Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, 2009. – 29 с.

22. Отземко О. В., Грідіна А. Б. Сучасники про лютневі події 1917 р. в Україні / О. В. Отземко, А. Б. Грідіна // Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. / Гол. ред. Солдатенко В. Ф.; Заст. гол. ред.: Кривошея В. В., Веденєєв В. В.; Відп. секр. Воляннюк О. Я. Укр ін.-т національної пам'яті. – Вип. 6. – К.: НВЦ “Пріоритети”, 2013. – С. 164–173.

23. Пархоменко В. А. Мемуарна література про збройне протистояння між УНР та радянською Росією (грудень 1917 – січень 1918 рр.) / В. А. Пархоменко // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: зб. мат-в Всеукр. наук. практик. конфер., 20 травня 2011 р. / За заг. ред. С. І. Дегтярьова. – Суми: СумДУ, 2011. – Ч. 1. – С. 139–144.

24. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії Української революції 1917–1921 років: архівний сегмент / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 1. – С. 108–122.

25. Пиріг Р. Я. Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції 1917–1921 років / Р. Я. Пиріг // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 4. – С. 31–58.

26. Покровский М. Н. От Истпарта / М. Н. Покровский // Пролетарская революция. – 1921. – № 1. – С. 5–9.

27. Санцевич А. В. Мемуарні джерела / А. В. Санцевич // Джерелознавство з історії Української РСР 1917–1941. – К., 1961. – С. 107–130.

28. Стрельский Г. В. Мемуары как источник изучения истории Великого Октября на Украине / Г. В. Стрельский. – К.: Вища шк., 1978. – 136 с.

29. Стрельський Г. В. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму / Г. В. Стрельський. – К.: Рад. шк., 1958. – 480 с.

30. Федунь М. Деякі питання теорії мемуаристики. (Через спогадову спадщину Осипа Назарука) / М. Федунь // Джерела: Науково-метод. вісник. – 1999. – № 1–2. – С. 52–55.

31. Черноморский М. Н. Мемуары как исторический источник: учебн. пособие по источниковедению СССР / М. Н. Черноморский / Отв. ред. И. К. Додонов. – М., 1959. – 80 с.

Сергій Звілінський (*Запоріжжя, Україна*). **Революційна мемуаристика радянської доби як історичне джерело. Історіографічний аспект** У статті подано історіографічний огляд основних підходів до теоретичного осмислення специфічного виду історичних джерел – писемних наративів. Основна увага приділена роботам, які торкаються проблеми вивчення т. зв. корпусу революційної мемуаристики – текстам мемуарного характеру про події 1917–1921 рр. Розглянуто радянський та сучасний (український та російський) етапи розробленості даної проблематики, виокремлено базові позиції, навколо яких відбуваються дискусії в колі професійних істориків та джерелознавців.

Ключові слова: писемні наративи, революційна мемуаристика, спогади, громадянська війна.

Сергей Звилинский (*Запорожье, Украина*). **Революционная мемуаристика советской эпохи как исторический источник. Историкографический аспект** В статье дан историографический обзор основных подходов к теоретическому осмыслению специфического вида исторических источников – письменных наративов. Основное внимание уделено работам, касающимся проблем изучения т. наз. корпуса революционной мемуаристики – текстам мемуарного характера о событиях 1917–1921 гг. Рассмотрены советский и современный (украинский и российский) этапы разработанности данной проблематики, выделены базовые позиции, вокруг которых проходят дискуссии в кругу профессиональных историков и источниковедов.

Ключевые слова: письменные нарративы, революционная мемуаристика, воспоминания, гражданская война.

Sergiy Zvilinskiy (*Zaporizhyya, Ukraine*). **Revolutionary memoirs of the Soviet era as a historical source. Historiographical aspect**

There are historiographical approaches of the main point of the theoretical understanding of a specific type of historical sources which called written narratives in the article. The main attention is paid to the works, which study the corps of revolutionary memoir (the memoirs about the events of 1917–21). In the article is described the Soviet and the present stage of researching of the problem, determined the basic position which are discussed by professional historians.

Key words: written narratives, revolutionary memoirs, reminiscences, civil war.

Андрій МАГУРЧАК
(Київ, Україна)

УДК 94 (477):06.044.2 “Жук”

**Андрій Жук-
голова Ліквідаційного Комітету
Союзу визволення України
в Австро-Угорщині**

Закінчення Першої світової війни і утворення Української Держави стали вихідною точкою закінчення діяльності Союзу визволення України (далі СВУ) у Відні – безпартійної організації, створеної у 1914 р. Андрій Жук (1880–1968) як член Президії СВУ брав найактивнішу участь у діяльності цієї організації. Не зважаючи на те, що за останнє десятиліття були опубліковані статті і навіть дисертаційне дослідження на цю тему, багато сторінок діяльності харизматичного українця залишаються недослідженими, хоча деякі епізоди діяльності А. Жука на посаді голови Ліквідаційного комітету СВУ розглядались у працях І. Патера, Н. Шульгати, Я. Таравської [3; 4; 12]. Відповідно автор цих рядків ставить за мету на основі архівних матеріалів реконструювати роботу А. Жука на посаді голови Ліквідаційного комітету ВСУ. А. Жук у співавторстві з В. Козловським розробили ліквідаційний план СВУ, який був прийнятий за основу. У передмові документа зазначалось, що “нечисленні члени нашої організації живуть на великій віддалю один від одного і розкинені по різних державах і краях та заняті особистими або громадськими справами... Тепер є вже органи української національної влади, які скорше чи пізніше заопікуються і полоненими і окупованими краями, отже наближається кінець і для культурної місії Союзу. Отже єдиний вихід розв’язати організацію, щоби дати свободу рухів кожному з її членів в його політичній діяльності і провести її ліквідацію” [7, арк. 2].

Справа ліквідації СВУ в Австро-Угорщині доручалася А. Жуку в порозумінні з В. Дорошенком, яким мав допомагати І. Мороз – Голова Української Ради у фрайштадтському таборі військовополонених. Крім справ у Австро-Угорщині, на А. Жука покладалися обов’язки займатися справами СВУ у Швейцарії [7, арк. 2 зв.]. Для проведення ліквідаційної

роботи А. Жуку надавалось 6 місяців. Згідно з ліквідаційним планом через півроку після завершення ліквідаційної роботи А. Жук мав підготувати звіт і скликати з'їзд всіх членів СВУ, а у випадку неможливості зробити це – розіслати звіт його членам. У разі підтримання всіма членами СВУ, звіт з діяльності мав бути оголошений публічно “разом з рахунковими звітами” [7, арк. 2 зв.]. На А. Жука покладались контролюючі функції, завдання простежити, щоб видання СВУ і закуплено ним література під час процесу ліквідації і надалі розходились до адресантів. Водночас, коли остаточно припиниться ліквідаційна робота, запаси книжок з Відня мали передаватися на вибір А. Жука у порозумінні з В. Дорошенком до книгарні на Волині. Крім того, “Вісник політики, літератури і життя” повинен був перейти у власність А. Жука і В. Козловського з усіма книжковими виданнями, які мали ще побачити світ під егідою “Вісника” до цілковитої ліквідації СВУ. Після цього передбачалося скликання загальних зборів, де А. Жук мав прозвітувати про баланс книг. Загальні збори мали право після завершення діяльності СВУ і отримання ним коштів понад 10 000 крон вимагати від А. Жука доплати 30% від вартості книг і половини грошей у готівці з подальшою передачею їх до книгарень на Холмщині, Підляшші і Волині. Водночас А. Жук мав намір перевести “Вісник” на територію України, коли “знайдуть собі відповідальних співників, що будуть фінансувати і літературно підтримувати видавництво. Будуть вони шукати цих співників також серед бувших членів Союзу і активних в літературній роботі полонених” [7, арк. 5]. До того ж А. Жуку передавались побутові матеріали, які не були задіяні в архіві й музеї (столи, шафи і т. п.).

Заява про саморозпуск СВУ була опублікована 30 червня 1918 р. на сторінках “Вісника” за підписом А. Жука. У заяві наголошувалось: “В цих обставинах Союзові визволення України лишається розв’язати себе та зліквідувати свою працю. Робить це Союз в свідомості чесно виконаного національного обов’язку в переконанню, що плоди його праці в балансі всенародних і культурних придбань української нації в часі її відродження до самостійного державного життя займуть своє почесне місце, а відповідні громадські суспільні об’єднання Української Держави стануть продовжувачами праці Союзу в змінених обставинах і в інших організаційних формах. Згідно з цим буде проводитися розпуск Союзу” [1, с. 393].

Для проведення ліквідаційної роботи у таборах на території Австрії було створено ліквідаційні комітети. Там ліквідаційні процеси відбува-

лись ще до опублікування заяви про саморозпуск СВУ. Зокрема у найбільшому фрайштадтському таборі головою був обраний Ф. Шевченко, який інформував про проведені заходи А. Жука [9, арк. 4]. Зокрема у листі від 6 березня 1918 р. Ф. Шевченко зазначав про надсилання таборових фотографій “Проводи І куреня оборони Рідного Краю” і “Мирові маніфестації” у кількості 6 штук. Крім того, він повідомляв, що до Фрайштату прибуває мало людей з інших таборів, а ті, що прибули, у кількості 80-ти чоловік, перейняті більшовицькою ідеологією.

Також Ф. Шевченко наголошував, що діяльність невеличкої групи людей, яка проводить культурно-просвітню роботу і формування куренів з українських полонених, в силу обставин затягується. Окрім того, на їхній праці позначався важкий матеріальний стан. Тому Ф. Шевченко просив А. Жука як голову Ліквідаційного комітету (далі ЛК) клопотати перед українським урядом про фінансову допомогу і також надіслати продукти [9, арк. 7]. Поінформував він і про приїзд з табору Йозефштадта 34-х українських офіцерів, які вступили в таборіві організації і проводять там роботу. А. Жук брав активну участь у роботі ЛК Головної Української Ради (далі ГУР) у фрайштадтському таборі. Зокрема на одному із засідань обговорювалось питання формування і перевезення української дивізії до Володимира-Волинського. Доповідачі наголошували на недоукомплектуванні дивізії, яка за планом мала налічувати 7000 чол., що сталося через масові дезертирства. Це затримувало відправлення дивізії в Україну. А. Жук наполягав на швидкому відправленні людей – затримка призведе до негативних результатів, наголошував він: “Там різні обставини у Володимирі-Волинському примушують дивізію вивести на Україну... з кінцем липня формування має закінчитися. Я думаю, що крім цих двох транспортів треба ще відіслати один транспорт, який має бути останній, і про це повідомити дивізію” [6, арк. 55]. Водночас А. Жук підкреслював, що, крім тих людей, які мають виїхати в Україну, інші охочі також матимуть таку можливість; поки що залишаються ті, котрі допомагають СВУ. Як підсумок, було прийнято пропозицію А. Жука про завершення формування дивізії. А. Жук спілкувався з комендантом фрайштадтського табору і обговорював з ним питання дезертирства. На засіданні ЛК він наголосив: “В дивізії є багато елементів, котрі тільки й думають як би скоріше попасти на Україну. У мене таке враження, що як вони будуть довше стояти у Володимирі-Волинському, то дивізія розлізеться” [6, арк. 55 зв.].

Обговорюючи на засіданні комітету найголовніші питання проведення ліквідаційних робіт, А. Жук акцентував увагу присутніх на тому, що діяльність українських організацій фрайштадського табору і самої ГУР підходить до завершення, але просвітня робота повинна проводитись до самого кінця існування табору. Крім того, він висловив припущення про можливість створення на базі фрайштадського табору концентраційного пункту. Про своє майбутнє А. Жук повідомляв, що після ліквідації СВУ переїде до Ковеля або Володимира-Волинського, але за умови, коли там “будуть які-небудь інституції, котрі б перебрали це майно і т.д. Коли б таких інституцій не було, то їх треба покликати до життя” [6, арк. 55 зв.]. При цьому А. Жук дотримувався думки, що бібліотека і картини зі фрайштадського табору мають бути перевезені до Володимира-Волинського. До цього міста передбачався переїзд театрального і музичного товариств. Предмети, які мають музейну цінність, зокрема церковні атрибути, слід передати до національного музею в Києві. Замість таборової газети планувалось видавати брошури. Архів ГУР мав бути впорядкований і переданий до СВУ. Сама ГУР реорганізовується і перетворюється на просвітній відділ. Більшість вищезазначених А. Жуком тез один з керівників ЛК ГУР О. Охримович підтримав, але скоригував деякі позиції. Зокрема він вважав за неможливе проводити просвітню роботу, оскільки етнічних українців у таборі не залишилось. У випадку ліквідації таборової газети її передплатників мав би перебрати “Вісник СВУ”. Охримович наголосив на створенні відповідних умов для тих осіб, які проводитимуть до кінця ліквідаційну роботу у Фрайштадті. Натомість А. Жук підтримав ідею Р. Домбчевського про підготовку кінцевих звітів. Як зразок А. Жук навів звіт, поданий періодичним виданням “Розвага”. Звіти містили цифрові дані; Всі вони мали об’єднуватись в кінцевий, який мав включати чотири розділи [6, арк. 56 зв.]. А. Жук вважав доречною пропозицію О. Охримовича щодо передплатників таборової газети. На черговому 21-му засіданні ЛК ГУР А. Жук доповідав про створення просвітньої комісії, яка мала діяти після припинення діяльності ГУР. До складу майбутнього органу пропонував включити себе, І. Мороза, О. Охримовича, Р. Домбчевського і двох представників ЛК. Харченка і Ступака, але останні відмовились, оскільки мали бажання виїхати в Україну. Також А. Жук дав назву новоствореному органу – Комітет культурної помочі полоненим в Австро-Угорщині [6, арк. 66]. Він повідомив присутніх на засіданні про подання до українського міністерства щодо прийняття табо-

рового майна. А. Жук не виключав, що найближчим часом відвідає Володимир-Волинський. Крім того, він ще раз торкнувся питання підготовки звітів, зокрема порадив Р. Домбчевському, який займався цими питаннями, подавати не загальні, а конкретні цифри у звітах, причому по роках. На що Р. Домбчевський відповів, що це робочі варіанти, і зазначив: “Я думаю дати загальний розвій, а потім перейти до окремих товариств і там подати цифри по роках” [6, арк. 67]. Відповідаючи, А. Жук наголосив, що “ви думаєте дати великий вступ, а треба коротко робити історію форми а ширше обговорити при окремих товариствах. На кінці можна зробити загальне зіставлення. Всі звіти треба виготовляти так, щоб вони годилися до друку” [6, арк. 67]. Питання звітів стояло першим пунктом на засіданні ЛК 16 вересня 1918 р. Зокрема А. Жук був задоволений з підготовки звітів Р. Домбчевським і О. Охримовичем. Обговорюючи питання виїзду членів ЛК в Україну, Р. Домбчевський повідомляв, що більшість хоче чим швидше покинути Австрію. А. Жук не заперечував проти цього, але просив, щоб частина людей залишалась у друкарні. Виконати цю пропозицію А. Жука скарбник Харченко вважав неможливим через брак людей. Він також повідомив наявність невикористаних коштів і запитував, як їх використати. А. Жук запропонував: “Краще їх призначити туди, куди ми призначили наше майно” [6, арк. 70 зв.]. Під кінець роботи комітету Р. Домбчевський повідомив, що основна маса ліквідаційної роботи завершена.

Створений завдяки А. Жуку Комітет культурної помочі полоненим в Австро-Угорщині проводив свою роботу. На жаль, неможливо встановити цілісну картину діяльності новоствореного органу, оскільки в архівах мало матеріалу. З наявного архівного матеріалу відомо, що перше засідання відбулось 2 квітня 1918 р. На ньому головував А. Жук, до складу комітету було включено І. Мороза, О. Охримовича, Р. Домбчевського. Одноголосно був прийнятий запропонований А. Жуком порядок денний: утворення комітету, програма діяльності, відносини до СВУ [8, арк. 1]. Обговорюючи план діяльності комітету, А. Жук висловлював думку, що Комітет культурної допомоги повинен зайнятися культурною роботою по всіх таборах, а саме: організацією курсів української грамоти; продажем по можливості – газет і книжок, які міг постачати СВУ в особі А. Жука. Місцем базування комітету було запропоновано Відень. Крім того, А. Жук зобов’язувався повідомити австрійське військове міністерство про створення даної організації,

її склад та завдання. А. Жук повідомляв про можливість утримувати комітет фінансово, а у перспективі одержувати фінансування від українського уряду [8, арк. 2]. Він закликав поширювати у таборах брошуру М. Грушевського “Як творилася українська держава”; водночас поділився думками щодо видання “Календаря “Вісника СВУ” на 1919 р.

Українські полонені, виїжджаючи до України, часто забирали із собою книжки з бібліотек Фрайштадту. Відповідно бібліотекар Т. Шевченко змушений був просити допомоги у ЛК: “...на мою думку, потрібно надрукувати від імені Ліквідаційного Комітета на кожний барак по одній оповістці, в яких найскоріше вказати на ті міри, які тільки можна ... проти тих, хто буде завозити книжки, визначені для читання із бібліотек” [11, арк. 4]. Т. Шевченко повідомляв, що 93 книжки були взяті ще в 1917 р., і прохав ЛК про їхнє списання, оскільки “нема надії на повернення їх до бібліотеки” [11, арк. 6]. З плином часу намічені ліквідаційні заходи добігали свого логічного кінця, і тому Р. Домбчевський як голова ЛК ГУР у Фрайштадті звертався до А. Жука з проханням про переїзд деяких членів в Україну з метою залучити їх до державних структур, які займались культурно-просвітньою роботою [5, арк. 278]. Р. Домбчевський в листі від 27 серпня 1918 р. повідомляв А. Жука про рішення військового міністерства Австрії передати трьох осіб з фрайштадтського табору, серед яких був І. Мороз, українській владі у Бродах [5, арк. 277]. Водночас, інформував про відправлення до Кракова австрійськими військовими 13-ти українських військових, серед них 4-х офіцерів, які були задіяні у фрайштадтському таборі для формування української дивізії, і “таким способом акція вже і з того боку зліквідована” [5, арк. 277]. Повідомляв він і про надсилання фотографії членів ЛК, серед яких був А. Жук, а також допису про виконану ЛК ГУР роботу за серпень 1918 р. до “Вісника політики, літератури й життя”. А. Жуку доводилось також займатися питаннями працевлаштування українських полонених, які очікували відправлення на українську землю. Про це свідчить, зокрема, звернення прапорщика А. Рошковського до А. Жука з “проханням зачислити мене кандидатом як інженера на службу на українських залізницях” [5, арк. 281]. Як голова ЛК, А. Жук отримував інформацію про хід проведення ліквідаційних і дотичних робіт у таборах. Зокрема Р. Домбчевський 28 липня 1918 р. повідомляв про надсилання доповіді, підготовленої І. Морозом про українську дивізію у Володимирі-Волинському, яка була сформована на базі українських військовополонених у Фрайштадті. Також він

запевнив А. Жука в підготовці звіту та висланні вибраної І. Морозом літератури і часописів [5, арк. 273]. Крім того, Р. Домбчевський надіслав 5 примірників фотографій товариства “Світло”. 10 вересня 1918 р. голова ЛК ГУР Р. Домбчевський у листі до А. Жука повідомляв про останнє засідання ЛК, на якому було ухвалено продовжувати роботу друкарні, “ хоч би навіть виїзд товаришів мав її раптово перервати. Про покінчення потрібних робіт мусіли б в такому разі подбати ті товариші, які ще остаються” [5, арк. 278]. Також він наголосив, що вирішено відправити всіх охочих на Україну. Переслав бажання двох людей (Птиці і Івченка), щоб А. Жук посприяв у їхньому працевлаштуванні в українських просвітніх організаціях. В кінці свого листа Р. Домбчевський повідомив, що “з вищенаведеною заявою майже всіх товаришів, які осталися для ліквідації, мусить бути прискіпшене упакування майна і намічені курси не можуть відбуватися. З рештою виїзді інвалідів в таборі разом з шпиталем осталося кілька сот людей” [5, арк. 278]. Крім листа Р. Домбчевського, А. Жук отримав звернення члена Комітету культурної помочі полоненим Ступака. Той повідомляв, що частина людей, яка буде виїжджати в Україну, має наміри добиватися, щоб їх визнали інвалідами. Питання виїзду самого Р. Домбчевського на засіданні ЛК не розглядалось, оскільки він і Ф. Шевченко мали залишатись до кінця роботи Комітету культурної помочі полоненим. “Моє становище після виїзду товаришів з Фрайштадту не завидно, як кажуть. Жити довший час в таких умовах, а ще додати відношення всяких таборових властей, котрі офіційно відносяться до організації як начебто й добре, а позатим стараються робити всякі перешкоди. Їхати на Україну зараз з другими товаришами я не маю морального права, давши згоду бути членом Комітету культурної помочи полоненим, але ж і сидіти так довший час в таборі було б просто злочином проти самого себе, бо це, як я вже казав, відіб’ється на здоров’ю”, – наголосив Р. Домбчевський [5, арк. 279].

Крім того, Р. Домбчевський доповідав А. Жуку про плани австрійського військового міністерства створити в Австрії концентраційний табір, де мали перебувати полонені як з України, так із Росії, і при цьому фрайштадтський табір не входив до цього переліку. На такі плани комендатура фрайштадтського табору відповіла, що Українська Держава визнана об’єктом міжнародного права, а враховуючи, що основна маса полонених табору є етнічними українцями, обмін українськими полоненими повинен відбуватись окремо. Р. Домбчевський інформував,

що очолювана ним організація наполягала на створенні концентраційного фрайштадтського табору виключно з українців; обмін полоненими з Українською Державою повинен відбуватися окремо від росіян; потрібно створити окремий концентраційний табір для українських полонених, розкиданих по інших державах, що входили до складу Габсбурзької монархії [5, арк. 274]. З такими аргументи австрійське військове міністерство погодилось.

Очолуваний А. Жуком ЛК не встигав провести всі заходи для завершення ліквідаційних робіт. Тому А. Жук звертався листом від 19 жовтня 1918 р. до військового міністерства Австрії про продовження роботи ЛК до кінця грудня 1918 р., оскільки у “Фрайштадті є нашого майна на яких два вагони, вартости яких 300 000 корон. Треба його все переписати, спакувати і вивезти до Володимира-Волинського, згідно з рішеннями полонених” [10, арк. 1]. Опосередковано відомо, що австрійці задовольнили прохання А. Жука.

Діяльність А. Жука на посаді голови ЛК викликала в деяких українських емігрантів невдоволення. Це яскраво ілюструє відкритий лист до А. Жука, опублікований на сторінках “Українського прапора” 26 листопада 1921 р. під назвою “Зазив ініціативної Групи в справі ліквідації “Союзу визволення України” (Відкритий лист до головного ліквідатора п. Андрія Жука)”. Ініціаторами виступу були Петро Карманський і Остап Грицай, які очолювали ініціативну групу у справі ліквідації “Союзу визволення України”. У листі автори відзначали велику заслугу СВУ як громадської організації в культурно-національному напрямку, але водночас висували низку претензій. Зокрема автори зазначали, що “...до сеї пори навіть найближчим не дано можливості пізнати безпосередньо в суцільности історичний хід праці цієї громадської інституції, а ще менше те, яким шляхом відбувається нормальна і для громадянства корисна ліквідація майна “Союза” [7, арк. 7]. Акцент у листі на майно є досить красномовним. На переконання авторів відкритого листа, майно в грошовому вимірі обчислювалось мільйонними сумами і особливо цінними були видання бібліотеки СВУ, що “вже давно стали бібліографічними рідкостями”. Далі йде перелічення основного майна СВУ і його коротенькі характеристики. На переконання авторів листа, майно СВУ могло стати базою для створення національної інституції за кордоном. Як підсумок свого звернення, автори закликали А. Жука скликати загальні збори СВУ і на них проінформувати громадськість щодо стану ліквідаційних робіт. Кінцівка листа носила ультимативний

характер. Фактично це було звинувачення А. Жука у некомпетентності та фінансових зловживаннях.

Про те, що такий лист буде опублікований на сторінках “Українського прапора”, А. Жука проінформував Іван Німчук – редактор вищезазначеного видання – листом від 24 листопада 1921 р. [13]. Наступного дня А. Жук надіслав лист-відповідь І. Німчукові, де зазначав, що давно мав непідтверджену інформацію про негативні дії щодо його особи, а тому обіцяв надіслати свою відповідь на інсинуації.

Після публікації “Зазиву...” А. Жук написав листи колишнім членам Президії СВУ М. Меленевському і В. Дорошенкові та активним співробітникам “Союзу визволення...” Р. Домбчевському, Є. Бачинському, Р. Смаль-Стоцькому. Так, у листі, датованому 29-м листопада 1921 р., до М. Меленевського А. Жук ділився своїми думками щодо причин публічного виступу згаданих осіб в “Українському прапорі”. На переконання А. Жука, за цією акцією стояли інші люди, з різних причин незадоволені: тим що їхні твори не були опубліковані, тим, що не було позичено книжок деяким особам з віденської бібліотеки, котрі вважали їх своєю приватною власністю. Крім того, ходили різні чутки про долю таборового майна в Зальцфелделі, ніби це майно передано до проєктованої П. Скоропадським культурної інституції в Берліні, а фрайштадське майно – до Підкарпатської України. Крім того, А. Жук підозрював, що автори ультимативного листа дізналися про отримані ними кошти внаслідок продажу частини майна з табору Фрайштадт [13]. Частину цих коштів А. Жук надіслав В. Дорошенкові. Підсумовуючи, А. Жук наголосив, що є багато охочих отримати майно СВУ, “то звідси їх претензії мати вплив на збереження і ужиття та ліквідацію цього майна” [13]. Як додаток до листа А. Жук надіслав проєкт своєї відповіді О. Грицаю і П. Карманському, щоб його оцінив М. Меленевський. Проєкт складався з 11 аркушів; А. Жук подавав розлогу відповідь П. Карманському і О. Грицаю. Зокрема А. Жук вважав перебільшенням оцінку вартості майна СВУ, а також заперечував можливість на його базі створити окрему культурну інституцію. Крім того, А. Жук вказував на те що “ніякого доходу не можуть дати десятки великих пак таборових архівів, розібрані маленькі друкарні і маса театральних принадлежностей, призначені, а в часті і віддані уже для відповідних культурних інституцій на українській території” [13]. Водночас А. Жук відзначав заслуги деяких співробітників СВУ у діяльності даної організації, але й нагадував, що значна частина нічим творчим себе не про-

явила, працюючи виключно за гроші, а тому не має морального права вимагати контролю і “впливу на збереження і ужиттє майна Союзу та на його ліквідацію” [13].

Свої враження від проекту відповіді висловив М. Меленевський у листі від 3 грудня 1921 р. Він підтримав А. Жука, але запропонував скоротити текст відповіді. Також висловив свої міркування щодо реальних ініціаторів виступів ультимативного листа і припустив, що за цим міг стояти Кость Левицький. На думку М. Меленевського, потрібно було створити безпартійну культурну установу для збереження майна СВУ. Місцем її осідку він пропонував Ужгород, оскільки “це з національних зглядів було б найскористніше і найбільше відповідало ідеї первісного проекту ліквідації” [13]. Коли б не вдалося реалізувати перевезення майна СВУ до Ужгорода, то М. Меленевський допускав варіант передачі його до відділу війни при київському національному музеї, не зважаючи на більшовиків. А. Жука підтримали і його колеги по Берліну, які займалися ліквідаційними справами СВУ в Німеччині. Про це ми дізнаємося з листа В. Левицького до А. Жука від 12 грудня 1921 р., де він поділився інформацією щодо стану ліквідаційних робіт у Німеччині. В. Левицький із жалем констатував, що виконання плану від 31 березня 1918 р. є неможливим; повідомляв про відсутність О. Скорописа-Йолтуховського на засіданнях ЛК, а тому фактично справами займалися Р. Смаль-Стоцький і В. Левицький. В. Левицький запропонував провести оцінку дійсного стану майна в кожному таборі і його матеріальної вартості. На основі цього виробити новий план ліквідації, зосередивши увагу на тому, що має історичну і культурну цінність (архіви, бібліотеки). Цей план подати для апробації О. Скоропису-Йолтуховському і реалізувати його, не даючи підстав для критики.

Підтримку А. Жук отримав і у листі до нього Р. Домбчевського від 4-го грудня 1921 р. В. Дорошенко у листі до А. Жука, датованому 9-м грудня 1921 р., повідомляв, що автори “Зазиву” свої відкриті листи надсилали до “Української Трибуни” і “Вперед”, але отримали там відмову. Щодо самих авторів відкритого листа до А. Жука, В. Дорошенко висловився так: “Але очевидно тут каверза і то найгіршого сорту. Причому тут Грицай? Наймит найгіршого сорту, або трубач Карманський, що леже ... чобіг, хто платить. От іще патріоти!..” [13]. В. Дорошенко зазначав: “...Ви мусите відповісти мудро й розважно без вибриків. Я цього певний і згори прилучаюсь до Вашої відповіді. За Скорописа й Козловського Ви не відповідайте” [13].

Відповідь А. Жука на відкритий лист О. Грицай і П. Карманського було опубліковано 21 січня 1922 р. У ній А. Жук наголосив, що він не є головним ліквідатором СВУ, а тільки в Австрії у порозумінні з В. Дорошенком на підставі ліквідаційного плану. Репрезентантами СВУ були чотири особи, які представляли організацію, а всі інші співробітники “стояли до Союзу виключно в *приватно-службових* відносинах, дістаючи за свою працю умовлену винагороду, але не приймаючи натурально ніякої участі в заряді справами Союзу й не впливаючи на його діяльність, як рівно-ж не несучи ніякої відповідальності за ту діяльність” [2]. Крім того, А. Жук наголосив, що ліквідація СВУ є внутрішньою справою керівників самої організації. Тому він не може задовольнити цікавість деяких осіб щодо питань ліквідації СВУ, “хоч би сими людьми були навіть бувші співробітники Союзу, особливо, коли вони хапаються публічних зазивів” [13]. Отже, А. Жук відкинув будь-які звинувачення і пропозиції О. Грицай і П. Карманського. При цьому він зазначив, що коли хтось має претензії до СВУ або з питань ненадрукованих рукописів у видавництвах СВУ, може звертатись до нього особисто. У цьому ж номері часопису О. Грицай і П. Карманський, очевидно, попередньо ознайомившись з відповіддю А. Жука розмістили також свою відповідь під назвою “Гольоси до вияснення п. Жука, президента “Союзу визволення України”. Вони заявляли, що СВУ був “підприємством чотирьох панів, котре мало своїх наємників, які не тільки мали бути чорноробами, а й фірмою для змідення тих, що підприємство фінансували” [13]. У розумінні авторів вони переслідували благородну мету, бо мали ознайомити громадськість зі станом ліквідації такої поважної організації, як СВУ. Тому “ми не думаємо, що громадянство вдоволиться таким виясненням, бо се б значило б, що в нас політична акція зводилася б до фінансових підприємств, які не підлягали б ніякої контролі тих, чім іменем спекулюється” [13].

Для з’ясування справжніх мотивів виступу, зокрема, О. Грицай А. Жук вів з ним листування. Аналізуючи їхні листи, ми дійшли висновку, що причиною виступу були неприйнятні для О. Грицай умови, які запропонував А. Жук щодо його публікації німецьких перекладів віршів Т. Шевченка. У листі до А. Жука О. Грицай обурювався цими умовами, мовляв, “прийняття їх “було б для мене матеріальною руїною” [13]. У своїй відповіді А. Жук зазначав, що він нікого не хоче доводити до скрутного матеріального становища, а тому у випадку, якщо О. Гри-

цай знайде видавця, то він готовий піти на поступки. Все це закінчилось підписанням угоди, датованої 26-м червня 1923 р., між А. Жуком і О. Грицаєм, яка складалась з 5-ти пунктів. Водночас нам невідомо, чи була вона виконана.

Отже, з утворенням Української Держави СВУ виконав свою функцію. Справи ліквідації цієї поважної української організації та її структурних підрозділів на території Австрії проводив А. Жук. В силу об'єктивних і суб'єктивних причин в цілому йому вдалося виконати завдання, поставлені перед ним ліквідаційним планом. Водночас йому не вдалося уникнути звинувачень сторонніх осіб у непрозорості проведення і стану ліквідаційних робіт. В основу непорозумінь було покладено міжособистісні відносини.

Джерела та література

1. Вісник політики, літератури і життя. – 1918. – № 26. – С. 393.
2. До Хвальної редакції “Українського прапора” у Відні // Український прапор. – 1922. – 21 січня.
3. Патер І. Андрій Жук і Союз визволення України / І. Патер // Молода нація. – 2002. – № 3. – С. 58–82.
4. Таравська Я. Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Андрія Жука (1880–1968 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / Я. Таравська. – Чернігів, 2012. – 234 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4405. – Оп. 1. – Спр. 60.
6. Там Само. – Спр. 68.
7. Там Само. – Спр. 201.
8. Там Само. – Спр. 207. 9. Там Само. – Спр. 208.
10. Там Само. – Спр. 209.
11. Там Само. – Спр. 234.
12. Шульгата Н. Андрій Жук у національно-визвольних змаганнях (1914–1923) / Н. Шульгата // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: 36. наук. пр. – Львів, 2009. – Вип. 18. – С. 583–594.
13. Library and Archives Canada. – The Andriy Zhuk Collection MG30, C 167. – Vol. 22. – File 17.

Андрій Магурчак (*Київ, Україна*). **Андрій Жук – голова Ліквідаційного комітету Союзу визволення України в Австро-Угорщині** На підставі архівних документів досліджено діяльність Андрія Жука на посаді голови Ліквідаційного комітету СВУ після завершення Першої світової

війни. Показано участь Андрія Жука в роботі таборових Ліквідаційних комітетів Австро-Угорщини. Висвітлено претензії щодо роботи Андрія Жука на посаді головного ліквідатора СВУ від інших осіб.

Ключові слова: Андрій Жук, Союз визволення України, Ліквідаційний комітет, Фрайштадт.

Андрей Магурчак (*Киев, Украина*). **Андрей Жук – председатель Ликвидационного комитета Союза освобождения Украины в Австро-Венгрии** На основании архивных документов исследована деятельность Андрея Жука на должности главы Ликвидационного комитета СВУ после завершения Первой мировой войны. Освещается участие Андрея Жука в работе лагерных ликвидационных комитетов Австро-Венгрии. Отражены претензии относительно работы Андрея Жука на должности главного ликвидатора СВУ от других лиц.

Ключевые слова: Андрей Жук, Союз освобождения Украины, Ликвидационный комитет, Фрайштадт.

Andriy Magurchak (*Kyiv, Ukraine*). **Andriy Zhuk Chairman of the Liquidation Committee of the Union for the liberation of Ukraine in Austria-Hungary** On the basis of the archived documents investigational activity of Andriy Zhuk on position of chapter of the Liquidating committee SLU after completion of First world war. The rotined participating of Andriy Zhuk is in work of taborovikh of the Liquidating committees of Avstro-Hungary. Claims are reflected in relation to work of Andriy Zhuk on position of main liquidator SVU from the other persons.

Key words: Andriy Zhuk, Union of liberation of Ukraine, Liquidating committee, Frayshtadt.

Дмитро БУРІМ
(Київ, Україна)

УДК: 930.253 (470): 341.33 (477) + 355.257.7 (430) “1919/1920”

**Джерела до історії діяльності
Місії Українського Червоного Хреста
для допомоги українським військовопо-
лоненим в Німеччині у 1919–1920 роках
в фондах Державного архіву
Російської Федерації.**

На момент закінчення Першої світової війни на території Німеччини в таборах військовополонених, за різними даними, перебувало близько 300 тисяч українських військовополонених [26, с. 167]¹.

Військовополонені українці перебували як в українських таборах Вецляр, Ганновер-Мюнден, Зальцведель, Раштат, так і у багатонаціональних таборах для військовополонених, таких, як: Бранденбург, Гамельн, Гарделеген, Генберг, Гессен, Зольтау, Єшевго, Кассель, Лімбург, Магдебург, Пархім, Пухгайм, Рубелен, Торгау, Ульм, Франкфурт-на-Одере, Целле, Шнайдеміль, Шпротау, Штаргард та ін. [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8, л. 23; 26, с. 169–170].

Українські уряди Центральної Ради, Української Держави, Директорії розглядали питання опіки над українськими полоненими, які перебували в таборах для військовополонених в Австро-Угорщині, Болгарії, Італії, Німеччині, Туреччині та в інших країнах, а також питання організації їхнього повернення на територію України, як одні з пріоритетних в сфері зовнішньої політики [2; 3; 4; 6–15; 17; 21–33; 34–40].

Були сформовані та відправлені майже в усі країни, де були зосереджені українські військовополонені, Українські військово-санітарні місії та Місії Українського Червоного Хреста [2; 3; 4; 6–15; 17; 21–33;

---

¹ В. П. Трошинський подає іншу інформацію про кількість українських військовополонених в Німеччині: “після закінчення Першої світової війни в Німеччині певний час перебували близько 100 тис. українців із числа полонених російської армії” (Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – С. 162).

34–40]. В липні 1918 року утворено Військово-санітарну комісію Українського військового міністерства для справ військових полонених у Німеччині у такому складі: К. Новохацький (голова), К. Воевідко (заступник), А. Журавель, М. Трезвінський, Луговенко. 12 жовтня 1919 року Комісія прибула до Берліну [26, с. 167–168]. В березні 1919 року, з метою опікування українцями в таборах для військовополонених, організації їхнього переїзду на Україну, а також супроводження їх під час транспортування на Батьківщину, до Берліну прибула Місія Українського Червоного Хреста для допомоги українським військовополоненим у Німеччині. До її складу увійшли: доктор І. Холодний (голова), О. Чубинський, доктор В. Зелинський, доктор М. Галин і 45 чоловіків лікарського та технічного персоналу (лікарі, сестри-жалібниці, фельдшери) [26, с. 170]. В звіті Ревізійної комісії щодо складу Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським полоненим в Німеччині, між іншим, зазначено, що “При управі і канцелярії працює слідующий персонал: Голова Місії др. Холодний, Помішник Голови: др. Зелинський, завідующий медичною частиною, і п. Чубинський – керує коморою, станицею і відає всею канцелярією. Др. Голубев – був запрошений Головною Управою на посаду Головного лікаря в шпиталі, але позаяк шпиталів не було одчинено, то др. Голубеву доручена була справа переведення закупки санітарного майна для Головної Управи Червоного Хреста. Пп. Гамалія і Муромців – особи для доручень. При самій канцелярії працюють: Старший Діловод Цибанів, його помішник є пані Цеймерн. Перекладниця пані Зайцева. Бухгалтерію веде Бухгалтер п. Чорний при допомозі пп. Королькова і Рубіса. При канцелярії, крім того, працюють як канцелярські урядовці – санітари Іванів і Сергієнко і друкарщиці пані Голубева і Шафранська, і служитель при Канцелярії Зигмунт” [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8, л. 30–31].

Завдання Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським полоненим в Німеччині були визначені таким чином: “Предоставивши по спільній згоді Українській Військово-Санітарній Місії працю культурно-освітню серед полонених і технічну частину евакуації, Місія Українського Червоного Хреста – поставила собі такі головні завдання: 1) Допомога полоненим медична по таборах; 2) Допомога їм всяка інша (досилка харчів, білизни, протезів, підшукання праці і т. і.); 3) Зносини з Міжнародним Червоним Хрестом, як по справах полонених, так і в справі визнання Міжнародним Червоним Хрестом Українського Червоного Хреста, в справі санітарної допомоги з боку

Міжнародного Червоного Хреста населенню України і т. і. Зносини з різними установами в тих же справах; 4) Інформаційна робота – інформація Червоно Хресних і інших організацій про діяльність Українського Червоного Хреста і про санітарний стан України; 5) Купівля санітарного майна (Санітарне постачання)” [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8, л. 29]. Із загального числа 35 таборів для військовополонених, які діяли на теренах Німеччини, де перебували українські полонені, “персонал Місії Українського Червоного Хреста перебував в різні часи в 15 таборах, одночасно ж мався завжди в 8 таборах” [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8, л. 47]. Співробітники Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським полоненим в Німеччині в таборах для військовополонених працювали в таких таборах: Баутцен, Вецляр, Гамельн, Зальцведель, Зольтау, Кведлінбург, Ламздорф, Люнебург, Мінден, Мюнстр, Нойгамер, Франкфурт-на-Одері, Целле, Цербст, Штаргардт [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8, л. 47].

Місія Українського Червоного Хреста для допомоги українським полоненим діяла протягом 1919–1920 років, однак у 1920 році через брак коштів була змушена припинити свою діяльність. В лютому 1921 року в Берліні було створено Відділ Українського Червоного Хреста в Німеччині на чолі з доктором М. Галиним, який у березні того ж року було реорганізовано у спеціальний Відділ Українського Червоного Хреста для допомоги українським полоненим, до складу якого увійшли: М. Галин (голова), Є. Сокович (заступник голови), З. Мірна (скарбник), М. Данильченко, О. Скоропис-Йолтуховський і Г. Келлер-Чикаленко [26, с. 182–183].

Документи і матеріали, які висвітлюють діяльність Місії Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим у Німеччині у 1919–1920 роках, а також діяльність Військово-санітарної місії в Німеччині, зберігаються в фондах як вітчизняних, так і зарубіжних архівів, зокрема, в архівах Російської Федерації. В фонді “Посольство Української народної республіки в Німеччині, м. Берлін (1918–1926)” Державного архіву Російської Федерації містяться, зокрема, наступні документи:

Справа 8. Акт Ревізійної Комісії Місії Червоного Хреста: 1) Про хід ревізії – від 30 березня 1920 р., друкований, авторизований І. Холодним; 2) Наказ С. Петлюри про ревізування Червоного Хреста від 31 грудня; 3) Лист І. Холодного до Посла УНР про проведення ревізії; 4) Відомість про кількість медперсоналу і дані про лікарів (ім’я, прізвище, по-батькові) по 15 містам Німеччини (оригінал від 30 січня 1920 р.); 5) Акт ревізії; 6) Звіт Ревізійної комісії [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8].

Справа 9. Звіт Військово-Санітарної Комісії УНР: 1) Копія подяки Д. Дорошенка Костю Новохацькому, який гуртує українців в окупованій німцями Білорусі від 1 вересня 1918 р.; 2) Копія про звільнення К. Новохацького з посади Голови Військово-санітарної комісії; 3) “Життєпис Голови Військово-санітарної комісії Костя Новохацького”, друкований, авторизований К. Новохацьким, оригінал; 4) Копія про передання справ від Новохацького до Воевідко; 5) “Коротке справоздання про діяльність Військово-санітарної комісії УНР Військового міністерства для справ військових полонених у Німеччині за час головування Костянтина Новохацького” – оригінал, друкований, авторизований Новохацьким [6, ф. 5889, оп. 1, д. 9]. В додатках до публікації подано *Звіт Ревізійної Комісії з перевірки діяльності Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським військовополоненим в Німеччині у 1919–1920 роках* [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8, л. 27–62], а також *Акт, складений через Ревізійну Комісію з нагоди ревізії діяльності Місії Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим в Німеччині від 27 лютого 1919 р. – 31 березня 1920 р.* [6, ф. 5889, оп. 1, д. 8, л. 26]. Документи друкуються мовою оригіналу. Тогочасний правопис збережено.

Документи

1. Акт, складений через Ревізійну Комісію з нагоди ревізії діяльності Місії Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим в Німеччині від 27 лютого 1919 р. – 31 березня 1920 р.

Почин Ревізії:

На побажання члена Бюро Українського Червоного Хреста др. Холодного вирішило Закордонне Бюро в Відні на засіданні в лютому 1920 р. ревізію Місії Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим у Німеччині з осідком в Берліні в складі:

- Голова – В. Гвоздович, Член Головної Управи Українського Червоного Хреста
- Члени: – З. Мірна, Член Організаційного Комітету Українського Червоного Хреста
- О. Скоропис-Йолтуховський, Радник Української Місії допомоги полоненим в Центральній і Південній Європі

- А. Коваленко, Начальник Господарського відділу Посольства Української Народної Республіки в Берліні як Представник від Посольства

На засіданню пленарнім 4 березня 1920 р. запросила Комісія до співділення в ревізії Голову Закордонного Бюра Українського Червоного Хреста др. Б. Матюшенка, як затока по медичним ділам.

Акт складається із звіту Ревізійної Комісії, складеного на основі звітів поодиноких членів, протоколів засідань, звітів Голови Комісії на прохання Ревізійної Комісії.

Матеріали, де містяться всякі подробиці, витяги із листування Місії, деякі навіть в повнім змісті прикладаються до Акту для Закордонного Бюра, за для великого об'єму не можуть бути долучені до актів, призначених для інших Інституцій.

Акт сей передається по мислі постанови Закордонного Бюра Українського Червоного Хреста в Відні з 21/II – 1920 р. ч. 2: 1) Закордонному Бюро Українського Червоного Хреста, *в оригіналі (дописано – Д. Б.)* 2) Головній Управі Українського Червоного Хреста 3) Посольству Української Народної Республіки в Берліні 4) Посольству Української Народної Республіки в Відні в цілях повідомлення ОЦУКС-а і 5) Голові перевіряної Місії др. І. Холодному в Берліні *в копіях, завірених Головою Ревізійної Комісії (дописано – Д. Б.)*

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) – Фонд 5889. – Опись 1. – Дело 8. – Лист 26.

2. Звіт Ревізійної Комісії

Як видно з протоколів і переписки Місії, Місія Українського Червоного Хреста в Німеччині виїхала з Києва 28 січня 1919 р. і прибула до Берліну 20 березня 1919 р. Висилаючи Місію з Києва, Головна Управа Українського Червоного Хреста ставила їй завданням відкрити в Німеччині 2 шпиталі для полонених по 200 ліжок кожний. Відповідно для сього складалися Штати Місії і набирався персонал.

Треба зазначити, що формування Місії відбувалося при дуже не сприяючих обставинах – в 2-й половині січня 1919 р. перед евакуацією Києва. Все робилося на швидку. Головна Управа Українського Червоного Хреста мала спроможність лише сфінансувати Місію, давши їй 2.014.050 карб., але не дала жадного майна, ні речей, ні харчів, ні медикаментів, і Місія вже під час своєї подорожі чи купувала, чи діставала

на рахунок Українського Червоного Хреста від різних Урядових Установ необхідні для неї речі і продукти. Що до персоналу Місії, то при прийняттю його до складу Місії було багато труднощів, бо в момент формування Місії в резерві Головної Управи зовсім не було українців. Однак всі ці труднощі були поборені і Місія була дуже скоро сформована і відіслана.

Після тяжкої подорожі в 52 дні, під час якої Місія понесла втрати і персональні (Бухгалтер місії вмер від плямистого тифу, сестра по дорозі ослабла на тиф і була залишена в одному із шпиталів), Місія прибула нарешті до Берліну. Тут їй прийшлося зустрітися з новими труднощами. Міжсоюзна Комісія, на чолі якої стояв генерал *Sir R. Eward*, не дивлячись на енергійні домагання Місії, не хотіла і чути про допущення персоналу Місії до роботи в таборах². Треба зазначити, що в приятельських зносинах з Міжсоюзною Комісією стояли в той час російські генерали Потоцький і Монкевич. Одже під різними претекстами на повторні заяви Місії давалися відмовні відповіді.

Але врешті удалося добитися дозволу не на відкриття окремих українських шпиталів (сього ні в якому разі не хотіли допустити), а лише на допущення медичного персоналу Місії до праці в таборах. Заходами Місії удалося пристосувати персонал майже скрізь, як раз в тих таборах, де була більша кількість українських полонених. З другою сторони, несподіваною перешкодою для Місії явилось те, що Німецький Уряд одмовився виплатити Місії її гроші (1 569 000 марок), які були переведені з Києва на Державний Банк в Берліні.

Все се примусило Місію скоротити свої штати. 6/V було увільнено 6 лікарів, 4 сестер жалібниць, 3-х санітарів і 1 фершал. К моменту розпочаття ревізії персонал Місії складається із 13 лікарів, 6 сестер жалібниць, 7 чоловік при станиці, 6 чоловік при коморі і 14 чоловік при Управлінні Місії і в Канцелярії – всього персоналу 46 чоловік.

Завдяки зазначеним вище перешкодам, робота Місії до 5/VI не могла ще прийняти широкого характеру. Але вже і в сей час Місія зробила чимало справ (*далі одне слово нерозбірливо – Д. Б.*) була розпочата допомога харчами полоненим по таборах та від'їжджаючим на Вкраїну, було організовано зуболікарську допомогу у Зальцведелі, засновано в Берліні станицю для прибуваючих до Берліну полонених,

---

² Примітка: Переписка з Міжсоюзною Комісією д. № 13 зрефероване в 35 листах в дневн. Голови Ревізійної Комісії, стор. 14–19.

приступлено до закупки санітарного майна (Куплено 2000 ковдр і нитки).

Ширша робота Місії починається з 5/VI – 1919 р., коли був одержаний дозвіл від Міжсоюзної Комісії.

Зорієнтувавшись в умовах життя полонених і організації догляду за ними, Місія побачила себе примушеною змінити і те одиноке завдання, яке вона мала від Головної Управи Українського Червоного Хреста – відкриття 2-х шпиталів для полонених – і приступити до роботи з іншим планом діяльності і мати перед собою до виконання і інші поставлені життям завдання.

Предоставивши по спільній згоді Українській Військово-Санітарній Місії працю культурно-освітню серед полонених і технічну частину евакуації, Місія Українського Червоного Хреста – поставила собі такі головні завдання: 1) Допомога полоненим медична по таборам 2) Допомога їм всяка інша (досилка харчів, білизни, протезів, підшукування праці і т. і.) 3) Зносини з Міжнародним Червоним Хрестом, як по справах полонених, так і в справі визнання Міжнародним Червоним Хрестом Українського Червоного Хреста, в справі санітарної допомоги з боку Міжнародного Червоного Хреста населенню України і т. і. Зносини з ріжними установами в тих же справах. 4) Інформаційна робота – інформація Червоно Хресних і інших організацій про діяльність Українського Червоного Хреста і про санітарний стан України. 5) Купівля санітарного майна (Санітарне постачання).

Для переведення сих завдань Місія мала і має слідуєчі установи: в Берліні 1) Управа і Канцелярія Місії, 2) Комора з майном Місії і 3) Станція для полонених, які приїздять на короткий час до Берліну. В таборах (в 8) медичний персонал штатний – 9 лікарів, 6 сестер і 1 зубний лікар по вільному найму (до I/II).

Управління Місії і Канцелярія містяться в 5 кімнатах “Пансіону Альбрехт”.

Діловодство ведеться в порядку, діла розділені по окремих папках і картонах, для листування заведені доцільні бланки. В Канцелярії маються слідуєчі діла: 1) Персональний склад Місії. 2) Переписка з Посольством Української Народної Республіки. 3) Переписка з Головною Управою Українського Червоного Хреста. 4) Інструкції. 5) Переписка з ріжними інституціями. 6) Відповіді на запити полонених. 7) Архів. 8) Списки хорих полонених. 9) Звільнення з Місії за непридатністю.

- 10) Про допомогу полоненим.
- 11) Переписка з Українською Військово-Санітарною Місією в Німеччині.
- 12) Про лікарів, сестер, які працюють в таборах.
- 13) Переписка з Міжсоюзною Місією.
- 14) Звільнення з Місії на основі скорочення штатів.
- 15) Папери для справок.
- 16) Станиця.
- 17) Протоколи постанов Місії Українського Червоного Хреста.
- 18) Документи Місії Українського Червоного Хреста.
- 19) Папери з подорожі Місії Українського Червоного Хреста.
- 20) Переписка з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста.
- 21) Секретна переписка.
- 22) Про відправлення листів полонених на Україну.
- 23) Папери, які отримує Місія по особливим дорученням.

Входячий журнал обіймає.

Від 7 травня по кінець травня	– 57	чисел від	1 – 5 7
включно			
За червень	– 125	чисел від	58–182 включно
За липень	– 276	чисел від	183–459 включно
За серпень	– 226	чисел від	460–686 включно
За вересень	– 245	чисел від	687–931 включно
За жовтень	– 390	чисел від	932–1321 включно
За листопад	– 277	чисел від	1322–1597 включно
За грудень	– 299	чисел від	1598–1896 включно
За січень 1920 р.	– 281	чисел від	1–281 включно
За лютий 1920 р.	– 194	чисел від	282–475 включно
За березень 1920 р.	– 222	чисел від	476–698 включно

Входячий журнал обіймає

За травень 1919 р.	– 99	чисел від	1–93 включно
За червень 1919 р.	– 132	чисел від	94–225 включно
За липень 1919 р.	– 109	чисел від	226–344 включно
За серпень 1919 р.	– 119	чисел від	345–463 включно
За вересень 1919 р.	– 104	чисел від	464–567 включно
За жовтень 1919 р.	– 224	чисел від	568–781 включно
За листопад 1919 р.	– 199	чисел від	782–988 включно

За грудень 1919 р.	– 134 чисел від	989–1122	включно
За січень 1920 р.	– 161 чисел від	1–161	включно
За лютий 1920 р.	– 143 чисел від	162–322	включно
За березень 1920 р.	– 123 чисел від	323 – 446	включно

Медичне діловодство має такі діла.

1) Діло персонального складу медичного персоналу, що працює в таборах.

2) Керування по таборах.

3) Санітарія та статистика по таборах.

4) Медичне постачання.

5) Річеве постачання.

6) Продуктове задоволення.

7) Грошова допомога та культурна просвіта.

При управі і канцелярії працює слідуєчий персонал: Голова Місії др. Холодний, Помішник Голови: др. Зелінський, завідуєчий медичною частиною, і п. Чубинський – керує коморою, станицею і видає всею канцелярією. Др. Голубев – був запрошений Головною Управою на посаду Головного лікаря в шпиталі, але позаяк шпиталів не було одчинено, то др. Голубеву доручена була справа переведення закупки санітарного майна для Головної Управи Червоного Хреста. Пп. Гамалія і Муромців – особи для доручень. При самій канцелярії працюють:

Старший Діловод Цибанів, його помішник є пані Цеймерн. Перекладниця пані Зайцева. Бухгалтерію веде Бухгалтер п. Чорний при допомозі пп. Королькова і Рубіса. При канцелярії, крім того, працюють як канцелярські урядовці – санітари Іванів і Сергієнко і друкарщиці пані Голубева і Шафранська, і служитель при Канцелярії Зигмунт.

Станиця.

На станиці працюють: Лікарем станиці є др. Галин. Завідує станицею п. В. Ленчевський, при йому працює 5 санітарів. Заснована станиця 14 червня 1919 р. Починаючи з 22/VI подаються Завідуєчим станицею добові відомості Місії про перебуваючих на станиці особах, про рух полонених на станиці, видачу обідів, вечерь та додаткових харчів, квитків на користання лазнею.

Станиця уміщується в гарнім будинку; помешкання одрепароване і причепурене Місією, держиться у чистоті, скрізь видно дбайливу

господарську руку. Крім козацьких койок 52 у 3-х кімнатах, мається ще старшинська кімната на 10 койок, яка одрижняється од інших лиш більшим простором. Ціна за таке помешкання 300 марок місячно, на теперішні часи є на диво – дешевою. Так, ще 1 березня 1920 р. 2.763 полонених, які перебували на станиці, скористували 13 438 ліжок, себто оплата виносить всього 20 феників за ніч – ліжко. Білизна, ковдри і сінники на ліжках – привезені Місією. Сінники наповнені тут дуже зручно і виглядають, як справжні матраци. Білизна міняється дуже часто з огляду на великий рух осіб, які користають нею, і на прання білизни місячно витрачається також до 300 марок. Цифра непропорціональна до платні за помешкання лиш через надзвичайно низьку платню за помешкання. Улаштувати прання білизни самим не має змоги із-за відсутності власної кухні і відповідного місця. Пральня ж, яка обслуговує станицю, бере надзвичайно дешеві на теперішні часи ціни.

Обіди і вечері беруться в ресторані самого господаря будинку по ціні 2 марки за обід з двох страв і 80 феників за вечерю. Ревізійна Комісія пробувала обід і знайшла, що він такої якості, як в середніх берлінських пансіонах, а що ціна його надзвичайно вигідна для Місії. Розуміється, що так, як і в пансіонах, на цих обіді, вечері, а раніш каві тепер людина не виживе, а мусить щось прикуповувати, то і Місія додає на кожного, що перебуває на станиці окрему добавку. Тепер, коли на коморі Місії продукти зменшилися, перестали видавати сало і “Розкладка продуктів”, яка висить на видному місці така: “1) Состоящі до 10 години ранку дістають: чай, обід, вечерю, хліба 500 гр. і цукру 26 гр. 2) Прибуваючі в обід: обід, вечерю і 500 гр. хліба. 3) Прибуваючі по обіді: вечерю і 250 гр. хліба.

Продукти з комори виписуються завідуючим по умовах часу наперед, по приблизній розкладці; відчитність за них ведеться взірцево, з індивідуальними розписками кожного, хто перебуває на станиці. Зверх місячних обрахунків і ревізій, які призначаються Місією. Завідуючий станицю опрацьовує цифровий матеріал, як в цілому, так і по окремих галузях в спеціальних підсумках і діаграмах, які дають повну переглядність праці і ходу її на станиці.

Кімнати прикрашені портретами Шевченка, Петлюри, висять плани Берліну з алфаветним покажчиком вулиць, є бібліотечка, з якої пропадають, розуміється, книжки. За 1919 р. пропало 7 ковдр, 7 простирадл і 29 рушників, що мусить бути признане нормальним в цих ненормальних обставинах.

Приймаються на станицю особи, які мають окрему посвідку на це од Військово-Санітарної Місії, або од самої Червоно Хресної Місії на 2–3 дні; далі ця посвідка продовжується, коли це лежить в інтересі справи (бувають делегати від таборів), або з інших причин це необхідно. Користають станицею майже виключно українські громадяни; чужинці – коло 2%. На Станиці перебували і люди з Бермонтовської Армії, переважно українці, які попали до цієї армії з польського полону і які приймалися на Станицю після вирішення принципіально на спільній нараді з п. Послом У Н Р і Президії Військово-Санітарної Місії, які були в курсі справ. Що серед напливу різних елементів на станицю мусили серед них бути елементи недисципліновані і непевні – самозрозуміло.

Дрібні інциденти, які виникали між ними і персоналом станиці, дякуючи тактові завідуючого станицею, полагоджувалися в інтересі справедливості (див. рапорти 214 б, 321 б).

Взагалі Ревізійна Комісія вважає своїм приємним обов'язком з признанням піднести загальну постановку діла і величезну працю, добросовісність, уміння і такт, з яким веде це діло завідуючий станицею п. Ленчевський і його персонал.

Комора.

Завідує коморою п. Кузьминський, його помішником є п. Довгополів, при них працює п. Чорна і 4 санітари.

Місія Українського Червоного Хреста вислана до Німеччини в справі допомоги полоненим, в цілях переведення поставлених їй завдань, вивезла з собою з України значну кількість харчових продуктів і іншого майна. Більшість продуктів було придбано Місією за гроші, решту ж передано Місії ріжними інституціями без грошей на рахунок Головної Управи Українського Червоного Хреста.

За гроші куплено

Сала	473 п. 28 ф.
Ковбас	45 п. 9 ф.
Борошна	1000 п.
Пшона	300 п.
Манних крупів	100 п.
Перлових крупів	100 п.
Цукру	400 п.

Чаю	3 п. 4 ф.
Здору	25 п. 28 ½ ф.
Картопл. борошна	3 п.
Кави	2 п. ½ ф.
Грибів	1 п.
Масла	10 ф.
Молока конденс.	10 бляш.
Тютюну	2 п. 20 ф.
Консервів з риби	200 бляш.
Мила	224 п. 9 ф.
Свічок	104 пачки.
Разом на загальну суму	304 500 карб.

Без грошей отримано від різних інституцій, а саме: Тернопільського Евакуаційного Пункту, Волочиського Річевого Магазину,

Уповноваженого Українського Червоного Хреста Рівенської Інтендантської Комори, Волочиської Інтендантської Комори слідуєчі речі:

Сала	101 п. 06 ф.
Борошна	500 п.
Пшона	300 п.
Цукру	400 п.
Тютюну	10 п.
Сушеної городини	61 п. 18 ф.
Молока конденсор.	480 бляшан.
Гасу	10 п.
Яець	7200 шт.
Сорочок	2.500 шт.
Штанів спідніх	3.500 шт.
Простирадл	600 шт.
Наволочок	600 шт.
На пірначів	600 шт.
Сінників	329 шт.
Ковдр	600 шт.
Шинелів	400 шт.
Штанів	150 шт.

Разом отримано Місією:

Сала та здору	600 п. 22 ½ ф.
---------------	----------------

Ковбас	45 п. 9 ф.
Борошна	1500 п.
Пшона	600 п.
Манних крупів	100 п.
Перлових крупів	100 п.
Цукру	800 п.
Чаю	3 п. 4 ф.
Картопл. борошна	3 п.
Кави	2 п. ½ ф.
Грибів	1 п.
Масла	– п. 10 ф.
Молока конденсов.	490 бляш.
Консерв. риби.	200 бляш.
Яєць	7200 шт.
Тютюну	12 п. 20 ф.
Мила	224 п. 9 ф.
Свічок	104 пачки
Гасу	10 пуд.
Сушеної городини	61 п. 18 ф.
Сорочок	2500 шт.
Штанів спідніх	3500 шт.
Простирадл	600 шт.
Наволочок і напірників	1200 шт.
Сінників	329 шт.
Ковдр	600 шт.
Шинелів	400 шт.
Штанів сукон.	1500 шт.

Усі придбані харчові продукти закуплено Місією під час переїзду до Німеччини у Шепетівці, Рівному, Волочиську і Тарнополі, бо закупити продукти у Києві не було можливості (див. протокол засідань Місії з дня 25/І – 1919 р. за № 1).

Документи на отримання товарів без грошей маються не вповні, замість них єсть тільки повідомлення завідуючого господарством п. Кузьминського про одержання від різних інституцій таких товарів.

Рахунки на придбані за гроші товари зкладено по формі, на ймення Місії Українського Червоного Хреста, майже всі мають штампель фірми, дату, місце продажу і підпис особи, що отримала за продане

гроші. Крім того, кожний рахунок стверджено підписом Окремоуповноваженого по господарському відділу п. Чубінського і кожний має 2 штемпеля бухгалтерії, а саме:

1) <u>рахунок №</u>	2) <u>Інвентарна або матеріальна книга</u>
§	стор.

Єсть кілька рахунків без штемпелів фірм, на малих клаптиках паперу (рах. №№ 6, 65) і до того ж на великі суми (14025 кар.), але решта формальностей на згаданих рахунках виконана досконально. Пояснено це п. бухгалтером тим, що деякі продукти Місія купувала по дорозі по невеличких містах через скупщиків в невеличких крамничках, які не тільки бланків зі своєю фірмою, але навіть часто порядного клаптя паперу не мали. На деяких рахунках (№№ 697, 830, 844) не показано, що крам продано Місії Українського Червоного Хреста, а замість того показано шпиталь при таборі полонених. В деяких випадках замість рахунків від крамарів прийнято розписки від сестер-жалібниць і санітарів при шпиталю, які, одержавши гроші на купівлю яєць або м'яса для хворих, видали розписки від себе в такій, наприклад, формі: "Отримано від лікаря на купівлю яєць 72 марки" (рах. №№ 607, 608, 628, 633, 636, 784, 1423). На це було дано пояснення, що такі розписки-рахунки присилають лікарі з таборів разом зі своїм справозданням на виданий їм аванс і тому бухгалтерія вважає такі рахунки перевіреними і затвердженими самими лікарями.

Загалом, всі рахунки на куплені товари занесено до матеріальної книги без помилок. Але єсть кілька з них, не занесених до матеріальної книги, як от №№ 495, 496, 497 на куплену для санітарів картоплю та буряки. На це дано пояснення, що санітари самі купували для себе сі овочі, овочі до комори не вступали, через що в матеріальну книгу їх не було занесено. Рахунків №№ 341, 981, 982 на вугіль та дрова теж не занесено до матеріальної книги, і це пояснено тим, що сі матеріали йдуть безпосередньо на обслуговування станиці і через комору не переходять. Не занесено також рахунків №№ 265, 277 на сіль, що пояснено тим, що сіль вживається на соління сала, вживається по потребі і правильного учоту її видач не ведеться.

Орієнтуватися в записах, віднайти по рахунку відповідну запис в матеріальній книзі або по записам в матеріальній віднайти відповідний рахунок дуже легко, бо всюди поставлено числа і зроблено вказівки на сторінки книги. Але віднайти серед загальної маси рахунків спеці-

альні рахунки на купівлю тих чи інших продуктів навпаки дуже трудно, бо рахунків не розбито по категоріях, а в касовій книзі немає вказівок на параграфи.

Крім матеріальної книги, куди записано усю харч, є ще друга матеріальна книга, куди ретельно записано усю білизну і одержу, а також увесь дрібний інвентар, який було куплено для канцелярії, отже, сей запис може бути тільки матеріалом для складання справжньої інвентарної книги. Відсутність інвентарної книги пояснена п. Бухгалтером тим, що персонал бухгалтерії не мав змоги вести ще одну книгу, а збільшити для сього персонал не дозволялось за браком коштів. Через се бухгалтерія передала сю справу до канцелярії. А канцелярія на запитання про інвентарну книгу відповіла, що теж за браком вільного персоналу не могла вести цієї книги тим більш, що в сьому не почувалося й потреби, бо інвентар канцелярії, за винятком неспалимої каси та трьох машинок до писання, складається з дрібного канцелярського приладдя. На яких принципах витрачалися Місією придбані нею матеріали.

Всі харчові продукти і інше привезене до Німеччини майно було зложено Місією до Комори. Коли матеріал вступав до комори, його можна було звідти отримати тільки по ордеру канцелярії Місії, або по спискам служачих, які мали право на отримання місячного пайка. Задовольняла Місія своїм харчом та іншим майном, розуміється, головним чином, полонених, а потім служачих в своїх інституціях і почасти служачих в інших Українських інституціях Берліну. Ще під час подорожу Місія вже обслуговувала своїми запасами полонених. Так переїздячи через Будапешт, Місія залишила по проханню Української Станиці для полонених 5 п. ковбас без грошей (протокол № 30 з дня 7/III – 1919 р.). В Відню з огляду на мізерне харчування хорих українських полонених по шпиталях, було роздано хорим пакунки з харчами: по ½ кіл. сала, ½ кіл. ковбас, ¼ кіл. цукру, 1 кіл. хліба (протокол № 32 з дня 1/III – 1919 р.). Разом Віденські хори отримали: сала 10 п. 25 ф., ковбас 5 п. 13 ф., цукру 5 п. 30 ф., хліба 341 буханку, молока 26 бляшанок.

Допомога полоненим провадилася таким чином: до канцелярії Місії надходили прохання про допомогу або від поодиноких полонених, або від громад полонених по таборах; були також прохання від лікарів шпиталів по таборах. Крім того, до канцелярії в тій же справі являлися поодинокі полонені, які приїздили до Берліну по справам переїзду на Україну, або по яким іншим особистим причинам. Ся остання категорія прохачів задовольнялася тим, що їм пересічно на 5 день давалося

право прожити в станиці Місії, або їм видавалася звичайна персональна допомога харчами та речами. Звичайно, від них вимагалось посвідчення Військової Місії. Давалася допомога також і тим, за кого прохало Українське Посольство.

Прохання лікарів з додатком списів хорих задовольнялося без перевірки по можливості в повній мірі. Прохання громад полонених по таборах потребували в деяких випадках перевірки, бо по таборах іноді утворювалося кілька громад і кожна з них запевняла, що списи членів другої громади не дійсні. Прохання поодиноких полонених з таборів задовольнялися тоді, коли вони писалися з шпиталів, після перевірки на місці при одвідуванні окремоуповноваженими таборів, при ствердженню прохань лікарями, або коли прохач був особисто відомий Місії.

Прохання більш важливі йшли на розгляд в засідання Місії, менш важливі розглядалися окремоуповноваженими, на прохання робилася резолюція, і прохання після сього вступало до канцелярії, де на підставі цієї резолюції писали ордер і передавали його до комори на виконання. Виконання відбувалося через 7–15 день по вступі прохання до реєстратури Місії.

Перевірка ордерів показала, що вони майже всі були складені на підставі резолюцій. Але ж єсть ордери (№№ 83, 84, 85, 96, 107, 356, 502, 505, 599, 616, 763, 769), які складено на підставі словесних приказів окремоуповноважених, що в кожному ордері і зауважено. В цій справі дано пояснення, що так робилося в дуже рідких випадках, коли окремоуповноважені виходили з канцелярії по справам і, давши словесну постанову, не мали часу діждатися заготовлення ордеру в канцелярії, щоб зараз його підписати, але завжди корінці таких ордерів подавалися окремоуповноваженим для перевірки. На ордері звичайно або перелічувалися усі продукти, які повинна була видати комора, або просто вказувалося видати, або вислати до табору пакунок А або Б, кожний з яких уявляв з себе певну кількість продуктів по затвердженім Місією нормам (протокол № 47 з дня 13/V – 1919 р.). Пакунок типу А складався з ½ ф. сала, 1 ¼ ф. цукру, 2 ½ ф. пшона, ¼ ф. мила, 2 ½ ф. хліба, 1 ф. тютюну. Пакунок типу Б замість пшона мав крупи манні та перлові по 1 ¼ ф. і, крім того, бляшанку конденсованого молока, призначався він тільки для хорих. Звичайно, такий пайок видавався, яко додаток до того харчу, що отримували полонені по таборах на 2 тижня; але час вар'їрувався відповідно до індивідуальних умов.

При видачі допомоги Місія взагалі керувалася тим принципом, щоб допомагати тільки хорим та інвалідам по таборах, та тим, що від'їжджають на Україну. Сім останнім видавалося: хліба 3 кіл., сала 1 кіл., цукру ½ кіл., мила ½ кіл., тютюну ¼ кіл. Такий розпорядок стверджено протоколом № 48 з дня 16/V – 1919 р. Усього допомоги з комори одержали по 1 січня 1920 року 1290 чоловіків, перебуваючих в Берліні, 1064 чоловіків од'їжджаючих на Україну і 2602 чоловіків по шпиталях та таборах, разом з комори було видано 4956 пакунків.

Отримували допомогу полонені майже виключно української національності (по статистиці зі звіту руху полонених на станиці української національності було 2244 чоловіка, чужих національностей 42 чоловіка). Але серед тих, що отримували допомогу, були й неукраїнські громадяни, бо Місія, виконуючи свою головну мету допомоги полоненим українським громадянам, в деяких випадках не відмовляла в допомозі і громадянам інших держав з чоловіколюбства і по тим принципам, які лягли в основу статуту Українського Червоного Хреста.

Тая допомога, яку отримували полонені по таборах, крім того, що зафіксовано на ордерах, як і всяка інша допомога, але її ще вписано на окремих листах для кожного табору, в хронологічному порядку, завдяки чому видно, в якій мірі було обслужено Місією кожний табір. При ревізії було порекомендовано перенумерувати списи таборів і завести до них алфавіт.

Допомога по таборах робилася в деяких випадках не після прохань полонених, а з ініціативи самої Місії. Так, наприклад, по протоколу № 66 з дня 19/VI – 1919 р. вирішено в ті табори, де працюють українські лікарі і де на це є потреба, висилати, крім індивідуальних пакунків, ще деяку кількість харчів в розпорядження лікаря. А дня 28/X – 1919 р. протоколом № 127 вирішено, з огляду на те, що евакуація полонених ще не переводиться, а наступають холода, вислати до таборів в розпорядження лікарів або громад по 10–20 шинелів та по 50–100 пар білизни.

Протоколом з дня 23/II – 1919 р. за № 20 Місія ще в дорозі вирішила обслуговувати своїми продуктами своїх служачих, згідно штатам. Приїхавши до Берліну, Місія продовжувала видавати продукти служачим і зафіксувала індивідуальну місячну норму для кожного співробітника і члена його родини протоколом за № 44 з дня 6/V – 1919 р.: хліба 25 ф., сала 4 ф., цукру 5 ф., пшона 5 ф., мила 1 ф., чаю ¼ ф., манних крупів 1 ф., борошна 10 ф., перлових крупів 1 ½ ф., тютюну ½ ф. Кількість цукру, з огляду на скорочення пайка в Німеччині, було підвищено

на ½ кіл. по постанові з дня 23/XI – 1919 р протоколом № 151. Протоколом з дня 30/V денний пайок для санітарів, які харчувалися цілковито на кошти Місії, встановлено такий: хліба 700 грамів, сала 50 грамів, цукру 50 грамів, крупів 133 грами.

Видавалися всі харчі полоненим та санітарам без грошей, а служачим за гроші по різниці, яку було встановлено спершу нижчу, а потім постановою з дня 23/II – 1920 р. підвищено до таких розмірів: сало 17 марок за фунт, цукор 12 марок, мило 12 марок, пшоно 1,2 марки, перлові крупи 1,6 марок, манні крупи 3,2 марки, борошно 1,2 марки.

Але далі протоколом за № 16 з дня 13/II 1920 р. Місія постановила видавати своїм служачим (але тільки своїм) і в зменшеній кількості харчі без грошей з огляду на те, що життя в Берліні подорожчало більш ніж в 2 рази з того часу, коли було встановлено штати Місії, і що через се служачим дуже трудно було жити на тую мізерну платню, яку вони отримували, а уповноваження до цього передбачено штатами.

Протоколом № 77 з дня 15/VII – 1919 р. Місія постановила після прохання Військової Місії видавати звичайний персональний пайок по наведеним вище цінам співробітникам Військової Місії, а після протоколом з дня 18/VII за № 79 Місія видає такий самий пайок і співробітникам Українського Посольства. Протоколом за № 92 з дня 27/VIII – 1919 р. Місія зафіксувала видачу до своєї канцелярії 1 ф. чаю і 30 ф. цукру на місяць та 2-х хлібів на день на улаштування чаю під час праці служачих в канцелярії.

Відчитність в видатках харчів і інших матеріалів комори ведеться Місією ретельно: комора складає справоздання на підставі ордерів, отриманих нею на протязі місяця, після їх виконання і разом з дублікатами своїх накладних посилає увесь матеріал до бухгалтерії Місії. В справозданнях виводиться лишок на 1 число, прибутки і видатки на протязі місяця і лишок на 1 число майбутнього місяця. При справозданню комора подає відомість видатків і прибутків за місяць усіх продуктів і таку ж відомість на речі, далі відомість персональних видач співробітникам Місії, а також співробітникам інших інституцій, і на решті 2 відомості щоденної видачі продуктів і речей. В справозданнях в категорії видатків звертає увагу стаття знищення продуктів. Так, в справозданню за травень показано знищеними 5248 яєць. До справоздання приложено протокол від 15/VI – 1919 р., де перевірочна комісія признає сі яйця цілком зіпсованими і постановляє їх викинути. В справозданню за червень знов стоїть “знищено 1120 яєць”, які знову по при-

ложеному акту признано комісією зіпсованими. На запитання, чому решту яєць в 1120 шт., яким очевидно загрожувала доля перших 5248 яєць, не було зараз же вжито, роздано по таборах та до станиці, Господарський Відділ Місії дав в цій справі пояснення, яке при сьому додається. В справозданню за травень списано дещо з продуктів і майна по акту перевірконої комісії з дня 5–12 травня 1919 р. Згідно з актом не вистачає таких продуктів і речей: сала 26 п. 25 ½ ф., ковбас 2 п. 14 ½ ф., цукру 14 ф., пшона 8 п. 18 ф., манних крупів 2 п. 30 ф., мила 12 п. 24 ф., молока 14 бляшанок, консервів з риби 4 бляш., нафти 3 літри, сорочок 275 штук, спідніх штанів за 39 шт. більше, простирادل не вистачає 18 шт., кодр 9 шт., шинелів 10 шт., наволок 55 шт., сінників 3 шт., штанів 24 шт. В акті недостача продуктів пояснюється нормальною розсипкою, всиханням, недовісом при одержанню, перевісом при видаванню. Крім того, надзвичайно тяжкі обставини при прийомі та навантаженні до вагонів не давали можливості перевіряти дійсну вагу, бо продукти Місія закупала в дорозі, дуже спішно. Щодо одягу та білизни, то відносно їх завважається, що приймалися вони від Гарнопільського Евакуаційного Пункту в час пересування потягів, пакунків з речами не можна було перелічити, отже прийнято їх було на віру, через що деяких речей, як от сорочок, вийшло на 275 шт. менше, а спідників на 39 шт. більше. Консерви, каву, тютюн, суху городину було прийнято згідно вазі та кількості, зазначених на ящиках. Всихання мила признано нормальним, тим більше, що кількість шматків його та сама, що показано при прийомці. Сало куплено свіжо-засоленим, лежало воно більше 2-х місяців в вагоні, поки було знайдено помешкання для комори; воно топилося і стікало, через що було переложено в бочки та ящики; злежувалося, псувалося, його обрізали, знову засолили і після переважування виявилось, що воно втратило 4,15 % своєї ваги, що признано в акті правильним. В справозданню за листопад показано знищеним 5 п. сала, що пояснено в приложених протоколах так. 22/XI – 1919 р. Перевіркона Комісія завважила, що сало починає псуватися, було постановлено переложити його, обрізати зіпсовані шматки і наново засолити. В акті з дня 29/XI – 1919 р. сказано, що обрізані зіпсовані шматки сала важать 5 пудів, їх знищено і списано з загальної ваги сала. В справозданню за грудень сказано, що 5 пудів перлових крупів виключено і таку ж кількість 5 пудів додано до пшона, але акта на се немає. Пояснено це словесно тим. Що 1 мішок пшона при прийомці було зареєстровано помилково як перлові крупы. В акті пере-

вірочної Комісії з дня 20–25 січня 1920 року констатовано, що в коморі не вистачає слідуючих продуктів: смальцю 1 п. 7/8 ф., мила 7 п. 21 ф., сала мається більше на 7 п. 20 ф., чаю на 3 ф. більше. На се дано такі ж пояснення, які і в попередньому акті – збільшення сала пояснено тою кількістю солі, якою воно засолено, щоб попередити його зіпсування на будучий час. З речей не вистачає: спідників 26 шт., простирادل 9, на-волочок 8, сорочок більше на 22 штуки.

При перевірці мила виявилось, що найгірші сорти його витратили до 50% своєї первісної ваги. Отже всихання його признано нормальним, тим більше, що кількість шматків його не зменшила.

Помешкання комори (Фрідріхштрассе 16) гарне, світле, високе, сухе, стіни виложено кахлями; товари розкладено в порядку, кожний має окреме місце, під кожний товар в мішках підложено дошки. Мішки на цукор рідки, отже щоб цукор не припадав порохом, при ревізії порекомендовано покрити увесь цукор рядном.

Перш ніж приступити до перевірки товарів, було звірено матеріальну книгу Центральної Бухгалтерії з такою ж книгою комори. Позаяк першу книгу було звірено раніш з рахунками в оригіналі, а сі останні з записами в касовій книзі, і всі записи було знайдено правильними і цілком відповідаючими рахункам в оригіналі, можна було спиратися на матеріальну книгу, як на певний базис.

Звірка сієї книги з записами матеріалів по книгах комори показала, що всі матеріали, які поступили до комори, були записані до матеріальної книги комори і що сі записи цілком відповідають записам в матеріальній книзі бухгалтерії Місії.

Видатки комори мають теж цілком правильні записи. Техніка видачі товарів така: сама по собі комора нічого не видає, і видає тільки або по ордерам Місії, або по персональним нормам по спискам служачих Місії і інших Українських Інституцій в Берліні. Отримавши ордер в 2-х примірниках, завідуючий коморою випишує його на накладній, і виконавши ордер, помічає на ньому час виконання, а на накладній бере розписку від того, хто отримав товар з комори. При скінченню денної праці підраховується кількість виданого по ордерам товару, підраховується денний баланс і в деннику виводиться решта кожного товару на кожний день. Таким чином, перевірка кількості товарів являється в кожний момент можливою.

Позаяк ревізія кількості товарів робиться від часу до часу членами Місії (Перевірочна Комісія складається – див. протокол № 68 з 21/VI –

1919 р. з пп. Зелінського, Чубинського і Голубева) і робиться нагло без попереджень не менш одного разу на 3–4 місяці, то ясно, що справу поставлено так, що навіть в тому випадку, коли б серед служачих комори були непевні люди, кожна крадіжка чи недбале ведення справи були б виявлені в недовгому часі. По скінченню місяця комора складає справоздання, в якому виписує решту товарів на 1 число сього місяця, прибутки його на протязі місяця, видатки його за сей час і решту товарів на 1 число слідуючого місяця, і се справоздання разом з дублікатами в накладних (оригінали накладних лишаються в коморі), а також з ордер-рами відсилається до бухгалтерії Місії, а другі примірники ордерів з помітками про час виконання відсилається до Канцелярії Місії. При коморі мається матеріальна книга, інвентарна, денник, книга накладних.

Перевірка продуктів й іншого майна в коморі було зроблено 13, 17 та 22 березня 1920 р. і складено акт перевірки, який при цьому прикладається.

Прийнявши на увагу кількість вступивших до комори товарів, кількість списаних по протоколах попередніх ревізій Перевірочної Комісії, кількість витрачених товарів за увесь час існування Місії з дня 21 січня 1919 р. по день 12/І – 1920 р. було констатовано, що в коморі не вистачає таких продуктів та речей:

Сала	8 ½ х
Борошна	16 ½ зайвого
Крупів ман.	28 ½ х
Цукру	3 х
Чаю	33 зл. зайв.
Борошна картопл.	8 ½ х
Мила	35 ½ х
Сорочок	1 шт.

Крім харчів і речей, на коморі знаходиться: А) медично санітарне майно, привезене з України і почасти закуплене в Німеччині, із котрого робилися Місією витрати при її роботі і Б) майно, закуплене Місією для одправки на Україну на адресу Головної Управи Українського Червоного Хреста.

При перевірці майна “А” оказалось: Всі видатки робилися по ордер-рам Завідувача Медичної Частини Місії або п. др. Голубева на потреби полонених. Кількість різних медикаментів і препаратів, що мається зараз на коморі відповідає тій кількості, яка значиться по книзі майна.

Майно “Б”. Майно храниться в окремих ящиках добре збитих, зручних для перевозки. Перев’язковий матеріал в добре сшитих тюках. Комісією було перевірено 6 ящиків на вибір з різними предметами, при чому всі вони оказались добре упакованими і в якості відповідаючій накладним. Всього сього майна маєтья (див. дод. 2)

Із замовленого фірмами майна ще не одержана часть хімічних фарб, реактиви, шкло і небагато медикаментів. Решта замовленого одержана і загальна кількість його відповідає записам по книгам. З закупленого майна частина була одіслана на Україну аеропланом.

Як видно з переписки, Місія робила все з її боку можливе, аби майно було переправлено на Україну. Значна більшість майна не була одіслана по причинам від Місії незалежним – перерви комунікації з Україною після катастрофи 16 листопада 1919 р.

План закупки майна, який був прийнятий Місією, а саме: оборування, медикаменти і інструменти 20 шпиталів Полевого типу, із них 15 загальних і 5 хірургічних, 2 лабораторії і 2 аптеки; а також порядок важливості при закупці різних речей (в першу чергу медикаменти і сироватки, далі перев’язковий матеріал, далі інструменти, лабораторне і аптечне майно і на решті шкло) мусить бути признаним доцільним і пристосованим до сучасних потреб санітарного стану України. Не дивлячись на всі труднощі, які приходилося поборювати при закупці санітарного майна (коლოსальні хитання цін, не виконання фірмами прийнятих зобов’язань, невчасне і з великими перешкодами одержування грошей від урядових установ), Місія виконала взяте нею завдання дуже добре, закупка провадилась дуже обережно і економно. Майно бралось найкращої якості і закупувалися найбільш потрібні речі і препарати (Детально див. в додатковому листі Голови Місії до Ревізійної Комісії від .../III – 1920 р. (дата нерозбірливо – Д. Б.). Справедливість даних, поданих в листі др. Холодним, Комісія вповні стверджує на підставі протоколів і переписки Місії.

Медична допомога уявляла з себе головне завдання, доручене їй Головною Управою Українського Червоного Хреста. Для сеї цілі Місією був розісланий по таборам свій медичний персонал в кількості 9 лікарів і 6 сестер. Із загального числа 35 таборів, де розташовані українські полонені, персонал сеї перебував в ріжний час в 15 таборах, одночасно ж мався завжди в 8 таборах.

Так зараз Місія має такий персонал:

<u>Табори</u>	<u>Лікарі</u>	<u>Сестри</u>
Штаргард	Іскра	Тюпич
Зальцведель До 1/II – 920 зубн. Лікар	Кліницький	Кухар
Нейгаммер І жінка пом. лікаря – Німентовська	Бризгун	Гливенко
Зольгау	Ключко	Здирченко
Франкфурт-на-Одері	Ткачук	Василенко
Цербст	Шаравський	
Целе	Корчевська	
Гамельн	Щеглова	

Раніше лікарі Місії перебували ще в таборах Люнебург (лікар наїжджає, одвідуючи психічних хорих), Бауцен, Вецляр, Мюнстер, Мінден, Лямсдорф, Кведлінбург.

Самостійний лазарет, де працюють лікар Місії Українського Червоного Хреста і Військовий лікар Української Військово-Санітарної Місії в Німеччині, мається лише в Зальцведелі. В інших таборах персонал Місії співробітничав в лазаретах з німецькими і почасти з російськими лікарями.

Взагалі персонал Місії працює по тих таборах, де є більша кількість українських полонених, або навіть всі (як в Зальцведелі) українці. Але на жадання Міжсоюзної Комісії з початку діяльності, Місії доводилося посилати свій персонал і до таборів, де українців було дуже небагато (Мюнстер, Мінден). Правда, через 1 місяць се вже було усунено і персонал був переведений до інших таборів, де був потрібніше. На жаль, медична відчитність Місії велася не зовсім систематично, а саме: 1) Не зводилася місячна відомість звітів діяльності лікарів по таборах. 2) Не за всі місяці маються відомості про рух хорих по окремих таборах. 3) Спільна форма відчитності заведена надто пізно – лише з грудня місяця 1919 р. 4) Відомість річна (за час від початку діяльності

Місії до 1 січня 1920 р.) одержана досі лише з одного табору (Див. пояснення Завідуючого Медичною Частиною др. Зелінського).

Через зазначені дефекти медичної відчитності представляється важким скласти виразне уявлення про загальну суму і форми медичної допомоги полоненим. Можна лише зазначити, що по 8 таборах, де маються зараз лікарі Місії мається коло 1760 ліжок і на одного лікаря приходиться в середньому коло 100 ліжок, амбулаторний прийом дає в середньому 50–60 чоловік в день. Таким чином, можна вважати, що персонал Місії виконує загальну працю 3–4 лікарських одиниць, прийнявши за таку польовий шпиталь на 210 ліжок. Себто загальна праця, яку несе медичний персонал Місії, навіть перевищує приблизно вдвоє ті завдання, які ставила Місії Головна Управа Червоного Хреста – відкрити для полонених 2 шпиталі польового типу по 200 ліжок кожний (Див. додаток 4).

Крім медичної допомоги, Місія допомагала полоненим і іншими способами: досилкою харчів, білизни, протезів, перепискою з полоненими по різних цікавлячим полоненим питанням, підшукуванням праці для них і т. і. По всім сім справам, як видно з переписки Місії, Місія стояла в зв'язку з усіма таборами, де знаходяться Українські полонені, і з багатьма поодинокими полоненими, які знаходяться на роботах. Поштово стали звертатися полонені, які довідалися про приїзд Місії до Німеччини за поміччю. До Місії поступило дуже багато листів, в яких повторюються все одні і ті самі просьби про досилку харчів, одежі, білизни, тютюну, грошей; просьби вияснити, коли ж нарешті можна буде повернути до дому, переслати до дому листа, повідомити про смерть товариша рідню, дізнатися адресу, одним словом всі болі і потреби нещасних, одірваних од сіні і батьківщини 4–5–6-ий рік.

Листи ці спочатку поступали в загальну реєстратуру, або зовсім не реєструвалися, а впрост полагоджувалися прохання. Лише з кінця 1919 р. Місія виділила цю переписку окремо.

Нарікань за те, що Місія зі зменшенням своїх запасів припиняє висилку харчової допомоги в дорогу, обмежуючи її лише на хворих – не зустрічаємо зовсім.

Велику вартість виховничу має також та картка, яка вкладається в кожний пакунок, що висилається полоненому. На ній зазначено, що саме в пакунку є *(далі кілька слів нерозбірливо – Д. Б.)*.

Приглядаючись до того, як використала Місія ті, порівнюючи невеличкі запаси, з якими вона прийшла на поміч до десятків тисяч наших полонених, треба піднести, що зроблено це в економічний раціональний

спосіб, що з мінімуму матеріальних засобів досягнуто дуже великого морального успіху. Авторитет і популярність Місії Українського Червоного Хреста стоять безперечно вище тої матеріальної помочі, яку вона принесла. Крім господарського і організаційного хисту, проявленого в цій Місії, тут величезну роллю відіграє нова ще для нас нашого народу національна форма інституції і праця її серед своїх людей на рідній для них мові.

Місія стала вимагати посвідок од існуючих в таборах українських організацій, направляти поміч просто на Громади, довіряючи зарядам їх розділ пакунків і т. і. Цього раціонального принципу Місія додержується і до тепер, навіть в тих таборах, де є її лікарі і сестри жалібниці, вона вимагає, щоби лікарі йшли рука в руку з Громадами.

Найбільшу популярність здобула собі Місія улаштуванням куті, як серед наших полонених, так і серед чужинців. Кутю устроїла вона досилкою відповідних продуктів до шпиталів для всіх – не лише українських хорих. Здорові полонені наші, згуртовані в Громади, зрозуміли цей крок Місії цілком правильно і пошли до своїх хворих товаришів з тим, чим самі могли поділитися: з колядою, звіздою, як де з театральною виставою і т. і. Кутя, узвар, ялинка, коляда – все це рідне незабутнє, давно не переживане дало і хорим, і здоровим учасникам такі глибокі зворушливі переживання, вартість яких не зміряти ніякими тисячами марок чи карбованців. Зросла зразу пошана з боку москалів і інших чужинців, які бачили, як їх хорі брали подарунки від Української Місії Червоного Хреста, коли дивувалися тим достойним і поетичним звичаям нашого святкування, яких вони у себе не мають.

Далеко більш доцільний і реальний спосіб помочі нашим полоненим і закинутим на чужину людям, ніж видання якогось пайка чи одєжини, що завше носить в очах морально найвартнійших людей жебрацький характер, – це винахід підходящої праці. Бюро підшукування праці Української Місії Червоного Хреста властиво є посередницьким Бюром між нашими людьми і аналогічними місцевими організаціями, як це видно з листування його. Воно організоване з 1 грудня 1919 р. За 3 ½ місяці свого існування знайшло воно працю для 74 чоловік, себто 50% всіх, що до нього за цей час зверталось (146 чоловік). З другої половини 7 чоловік знайшли собі працю самі. 53 чоловіки виїхали невідомо куди і 18 березня чекали праці од Бюра 38 чоловік.

Кожен, хто звертається до Бюра, нотується на індивідуальній картці з пашпортовими даними про нього; зверх того, при кожній картці ма-

ється ще спеціальний листок з біографічно-фаховими даними, які облегшують орієнтацію, до якої праці надається людина. З 267 листів, які дістало або вислало Бюро за цей час, видно, що шеф Бюро пані др. філософії Зайцева веде діло з ініціативою і з технічного боку бездоганно. В найтіснішій контактї стоїть наше Бюро з Центральним Бюро для Бранденбурзької провінції, яке підшукує працю для всіх робітників, а для хліборобів через Бюро для хліборобів Марківського повіту, для ремісників і інтелігентних професій служить “Католицький запомоговий Союз”, “Робітничє Бюро лож Берлінських вільних мулярів” та “Жидівське Робітничє Бюро” і і.

Значне місце в діяльності Місії займають зносини з Міжнародним Комітетом Червоного Хреста в Женеві. Як видно з цілого огляду справи Місія стояла весь час в тісному контактї з Міжнародним Комітетом. Переписка Місії торкається таких справ: а) Справа визнання Українського Червоного Хреста і взяття під опіку Міжнародного Комітету Червоного Хреста його установ та транспортів санітарного майна і медикаментів. б) Справи опіки над полоненими і їхньої евакуації з Німеччини. в) Справа ознайомлення Міжнародного Комітету Червоного Хреста і заграниці із сумним станом санітарним на Україні і пекучій потребі допомоги їй: 1) Справа вислання лікарів на Україну. 2) Справа закупки медикаментів і санмайна і перевозка їх на Україну.

Міжнародний Комітет заявив, що позаяк Україна ще міжнародно досі не визнана, Український Червоний Хрест не може поки що бути прийнятий офіційно в Члени Товариств, згуртованих під знаком Женевського Хреста.

Одначе, Міжнародний Комітет Червоного Хреста заявив, аж до визнання Українського Червоного Хреста готовність: а) вступити в офіційні зносини, б) взяти під свою охорону його Місії за кордоном, в) посередничати в закупці медикаментів і санмайна для нього, г) перевозити під своїм протекторатом транспорти матеріалів (пункт в) на Україну і дав відповідні інструкції своїм Місіям у Відні, Празі, Будапешті і Варшаві. Про діяльність Українського Червоного Хреста умістив Міжнародний Комітет Червоного Хреста обширну статтю “*Revue Internationale de la Croix Rouge*” на основі даних від др. Холодного Голови Місії Українського Червоного Хреста та від себе зазначив Міжнародний Комітет Червоного Хреста, що наше Товариство, за якого діяльністю з живим зацікавленням слідкує, має вже всякі моральні титули до прийняття його в члени Товариств, згуртованих під знаком Женевського

Хреста, що зараз залежить тільки від доповнення вищезгаданої формальності.

Голова Місії нав'язав в часі свого побуту в Швейцарії восени 1919 р. особисті зв'язки із поодинокими членами Міжнародного Комітету Червоного Хреста, зацікавив їх постійними інформаціями про Українські Червонохресні справи.

Міжнародний Комітет Червоного Хреста запросив, спираючись на арт. I-§ с Петроградського Правильника 1902 р., представників Українського Червоного Хреста в числі 5-х на X Міжнародну Конференцію, яка має відбутися I/IX 1920 р. в Женеві.

Місія Українського Червоного Хреста нав'язала ще в Будапешті контакт з Представником Міжнародного Червоного Хреста, а по прибуттю до Берліну звернулася до Міжнародного Комітету Червоного Хреста представила план праці, прохала о допомогу в репатріації, що Міжнародний Комітет Червоного Хреста обіцяв зробити предметом студії.

Місія весь час інформує Міжнародний Червоний Хрест про санітарний стан України. Наслідком інтервенції Місії разом з отаманом др. Окопенком з боку Міжнародного Комітету Червоного Хреста okazaвся прийнятим ряд заходів: посилка Комісії до Польщі для огляду стану Українських полонених і інтернованих в таборах, що мало в результаті значне поліпшення умовин утримання Українських полонених. Допомога Україні закупкою санмайна і в решті в останній час посилка Комісії Міжнародного Комітету Червоного Хреста на Україну для боротьби з пошестями.

Інформаційна робота Місії заключається, крім постійного інформування Міжнародного Червоного Хреста про стан України, в інформуванні і інших установ Західної Європи і Америки, які могли відіграти активну роллю в допомозі тяжкому санітарному станові України.

Місія Українського Червоного Хреста використовувала всяку нагоду до інформування заграниці про сумний стан санітарний на Україні, подаючи до відома Міжнародного Комітету Червоного Хреста дотичні звідомлення Головної Управи Українського Червоного Хреста, Міністерства Народного Здоров'я і Опікування, поодиноких делегатів і звітів Української Преси і доконечність допомоги заграниці. Місія надрукувала на мові англійській, французькій та німецькій і розіслала до Центральних Комітетів Українського Червоного Хреста в Лондоні, Вашингтоні, Парижі, Відні, Варшаві, Гаазі, Копенгазі, Хрстіанії, Римі, Штокгольмі,

Мадриді, Букарешті, Берліні, до Ліги Міжнародних Червоних Хрестів в Женеві, яка пустила цей рапорт в обіг та переслала його своєму Комісіонерові в Польщі. Англійський Червоний Хрест повідомив, що звернув увагу Свого Уряду на зміст вищезгаданого рапорту.

Про санітарний стан на Україні поміщені були статті в ІХ, Х, ХІ і ХІІ зшитку з року 1919, а рапорт Ледерея частинно в зшитку І з року 1920.

Місія Українського Червоного Хреста поінформувала, крім цього, про санітарний стан на Україні Товариство “Друзів України” в Вашингтоні, прохаючи його, щоб зацікавив ним Американський Червоний Хрест і Український Червоний Хрест в Америці. В звіттовленнях Комісії Американського Парламенту “*Hearing before the Committee on ways and means*” – *House of Representatives, Washington* по допомозі жертвам війни в Європі і якій дано розпорядимості 15.000.000 долларів, поміщені були також обширні статті про діяльність Українського Червоного Хреста, про стан Українських полонених в польських таборах в Пикуличах під Перемишлем, про стан епідемій в Східній Галичині, про голод в Галичині, про стан біженців і про чуму на Україні, в значній мірі подані через Місію; крім цього, подавала Українська Преса в Америці і загранична Преса обширні звіттовлення про стан санітарний на Україні, а в послідніх часах зацікавився Голова Ліги Червоних Хрестів *Henderson* і забажав присилання матеріалів, інформуючих про стан санітарний на Вкраїні, які йому і висилаються.

Одержавши листа від Міністерства Народного Здоров'я про брак лікарів на Вкраїні і про бажання досилки їх із-за кордону, Місія взялася за переведення сього доручення. Лікарі Місією були підшукані, але не могли бути надіслані, бо на підписання контракту з ними Місія не мала повновластя і не мала коштів, аби задовольнити найнятих лікарів грішми, хоч на дорогу до України. Місія багато разів зверталася в сій справі до Міністерства Народного Здоров'я і до Головної Управи Українського Червоного Хреста, але так і не одержала відповіді і таким чином справа ся не була остаточно зреалізована. Із менших справ, якими зайнялася Місія, варто зазначити ще й пересилку листів полонених на Вкраїну. Таких листів, як видно, переслано було біля 5000 шт.

Рахівництво Місії ведеться самим простим способом. Основною одинокою книгою прибутково-видатковою являється “Грошовий Журнал”, куди вписуються всі прибутки і видатки в хронологічному порядку. Записів видатків по окремих параграфам кошторису не ве-

деться. По заяві п. Голови Місії причиною тому являється слідує: кошторис передбачає певні §§ видатків відповідно певним формам діяльності Місії. Коли ж Місія прибула до Берліну, то мусіла змінити напрямки і форми своєї діяльності відповідно вимогам обставин, а тим самим змінилися і §§ видатків, намічені кошторисом. З огляду на це і вирішено було спочатку не поділяти видатків на окремі §§, поки не виявиться, які форми прийме праця Місії, щоби не внести потім плутанини в рахівництво і не довелось міняти §§ (Протокол Місії № 61. Додаток № !).

Тільки під кінець року, коли праця Місії прийняла уже певні форми, вирішено було поділити всі видатки на окремі §§ і статті (протокол Місії № 160. Додаток № 2).

Всі видатки, які мають більш менш надзвичайний характер робляться на підставі колегіальної постанови, наприклад, видача допомоги, видача п. Голові на видатки по представництву і т. п. Прибутки і видатки вписуються в “Грошовий Журнал” в хронологічному порядку. До 1 квітня всі прибутки і видатки вписувались в карбованцях, а з 1 квітня – в марках. Сума карбованців, записана до 1 квітня, переведена в марки по курсу 0,86 карбованців за 1 німецьку марку.

Спочатку запис змісту видатків робився дуже коротко, наприклад, “по рахунку №№ за сало і ковбаси така то сума”, а не зазначено, скільки сала і ковбас і по якій ціні куплено. Так велось до 1 травня. Потім звернуто було на це увагу контрольною комісією і текст записів прийняв ширшу форму.

Баланс в “Грошовому Журналі” підводиться щомісяця і перевіряється контрольною комісією.

Всі виправдуючі документи переходять в окремих зшитках по місяцям і в такому порядку, як вони записані в “Грошовому Журналі”, причому кожний рахунок має №, під яким він записаний. Крім того, кожний рахунок має помітку, до якого §§ чи статті видаток належить. На рахунках, по котрим купувались продукти чи речі, зазначено, на якій сторінці Матеріальної Книги або Інвентарю ці продукти чи речі записані.

Деякі рахунки написані просто на клаптиках паперу без зазначення фірми, але мають дату, місце, кількість і назву товару і підпис купця. (Рахунки № № на 540 карб., № 4 – на 3550 карб., № 6 – на 1575 карб., № 15 – на 8400 карб. за 30 п. сала по 280 карб.) Такі випадки мали місце під час подорожі Місії і головним чином на території України.

Видатки на роз'їзди по службовим справам виправдовувалися самими співробітниками Місії, при чому на кожному майже рахунку зазначено, хто, коли і куди і по яким справам їздив.

Телеграфні видатки виправдовуються рахунком того, хто платив за телеграму з додатком копії телеграми. Поштового квитка бракує.

Багато видатків, правда, дрібних, на покупку різних речей і канцелярських приладдів виправдані також рахунками того, хто ці видатки робив. В більшості випадків до таких рахунків приложено квиток крамниці, але в "Грошовому Журналові" записано, що видаток зроблено по рахунку співробітника Місії, а не по рахунку крамниці. Випадки, коли при рахунках співробітника бракує квитка крамниці, відносяться до часу подорожі Місії.

Кожний рахунок затверджено помішником Окремоуповноваженого.

Баланс	Прибутки	Видатки
За 1919 р.		
Від Військово-Санітарної Управи	1.744.186,05	I. Утримання співробітників Місії – 851.706,81
Від Міністерства Здоров'я	597.732,56	II. Роз'їзні – 87.761,72
Від Українського Посольства у Вінді	340.172,97	III. Представницькі – 28.855,31
Від Німецького Державного Банку	500.000,00	IV. Канцелярські видатки – 28.335,24
За продукти	51.498,52	V. Утримання станиці – 24.939,89
Повернено утримання співробітників Місії	6.992,05	VI. Утримання комори – 385.669,27
Не видане утримання померлому бухгалтеру Гасвському	1.174,80	VII. Грошова допомога – 15.181,13
Жертви	5,00	A. Переведено до Берлінського Банку – 1.569.767,44
Випадкові прибутки	334,59	Купівля чужої валюти – 70.966,18
	3.242.096,54	3.063.182,99 178.913,55
	Готівка на 1/1	3.242.096,54

Примітки до балансу:

- 1) Відомість видатків по окремим статтям і літерам (див. дод. 3 і 4).
- 2) Видаток під літерою Б. уявляє з себе потерю при покупці чужої валюти по дуже низькому курсу карбованців проти офіційно встановленого курсу.

Треба зауважити, що зазначених в балансові сум видатків по окремим §§ в книжках ніде немає, бо не ведеться конто-курентної книжки, а ці суми складені по виправдуючим документам.

При звільненню співробітників Місії видавались: півторамісячна платня, добові за час подорожі на Україну, вартість залізничного квитка і платня за час подорожі відповідно місячній платні. Всього звільнено за скороченням штатів 14 чоловік штатних і 4 санітари.

Грошова допомога полоненим видавалась в такій формі: кожний лікар в таборі має аванс в 300 марок, з цього авансу він видає допомогу хворим, або грішми, або дещо для них купує: поштовий папір, папіроси, їжу і т. і. Крім того, в самій Місії видається грошова допомога.

При службових командировках по рахунку співробітника оплачувалась вартість залізничного квитка, візника, авто, готелі, а також додаткові добові в розмірі, зазначеному в штатах. До таких рахунків видається протокол Місії, з зазначенням часу, проведеного в командировці. На видатки по представництву по постанові Колегії видавалась певна сума за минулий місяць, коли п. Голова представляв обрахунок видатків по представництву за місяць.

Аванси, що видаються на ріжні видатки співробітникам Місії, вписуються в окрему книжку авансів. Коли аванс, або принаймні половина його, звидаткований, представляються в Бухгалтерію виправдовуючи документи, і зроблені по цим документам видатки вписуються в “Грошовий Журнал”. Розписки в одержанні авансів переховуються в касі. Таким чином, готівка по касі складається з готових грошей і авансових розписок.

Копія “Грошового Журналу” являється справозданням. До цієї копії додаються виправдовуючи документи в окремих зшитках по місяцям. При кожному зшиткові додається розрахунок в загальних цифрах видатків по кожному параграфові і статті. Провірити ці цифри не легко, бо треба серед всіх документів вишукувати ті, що до того чи іншого § належать. А таку перевірку можна зробити тільки по документам, позаяк в “Грошовому Журналі” §§ не зазначені.

Спеціальними сумами називаються суми, одержані Місією для закупки санітарного майна для Головної Управи Українського Черво-

ного Хреста. Що торкається форми запису, то з цього боку ніяких дефектів не зауважено.

Серед рахунків є такі, що по своїй формі не зовсім відповідають правилам, а власне: В рахунках Вітте № 10 на 42.387,80 марок № 11 на 42.058,80 марок № 12 на 25.406,70 марок № 13 на 67.183,20 марок № 14 на 23.930,05 марок

Коротко зазначено 200.966,55 марок, а що, скільки і по якій ціні – не відомо. При всіх цих рахунках мається акт Місії (додаток 5), в якому зазначено, що по всім цим рахункам було куплено неосальварсан, при чому показана кількість №№ препарату, дози і вартість. Пан Голова пояснив, що д. Вітте рішуче відмовився дати формальні рахунки, бо на продаж сальварсану він не мав права і боявся відповідальності. За позаслужбову працю по закупці санітарного майна виплачено служачим Місії 17.600 марок (Протокол Колегії № 168. Дод. № 6).

Рахунки пана Голови №№ 18 на 2000 марок і 46 на 2500 марок за роз'їзди в справі закупки і перевозки санітарного майна (Протоколи №№ 122 і 153 – 1919 р.)

Рахунок № 59 п. Голови за роз'їзди по службовим справам на 6.247,97 марок (поїздка до Швейцарії). Комісія вважає цілком правильним, бо така поїздка через дуже низький курс німецької марки, в порівнянні з швейцарським франком, дешевше обійтись не могла.

Оцінюючи діяльність Місії по окремим завданням, які Місія собі поставила, Ревізійна Комісія знайшла: 1) Медична допомога полоненим, зроблена в формі розсилки персоналу по таборах, явилася доцільною і пристосованою до умов життя і потреб помочі українським полоненим в Німеччині. 2) Загальна сума допомоги, оказана Місією в сей формі, явилася вдвоє більшою, ніж яка намічалася Головною Управою Українського Червоного Хреста по постановленому Місії завданню – одкриття 2 шпиталів. 3) Діяльність медично-персоналу Місією по таборах провадилася з повним знанням діла, з тактом і відповідальністю роботи, про що свідчать і оцінки сій діяльності з боку Міжсоюзної Комісії, яка з початку довгий час не допускала до роботи в таборах, після ж мусила визнати повну корисність сєї роботи і висловлювати свої подяки персоналу Місії. 4) Той факт, що маючи на лікування в шпиталях майже виключно українців полонених, Місія, в силу обставин, оказувала поміч і всім іншим полоненим в таборах без різниці національностей, Ревізійна Комісія ставить в заслугу Місії, як Червонохресної установи,

тим більше, що при сій формі допомоги переважаюча більшість обслугованих Місією хорих були українці (Див. таблиці). 5) Допомога полоненим досилкою харчів і інших речей провадилася дуже уміло і в систематизований спосіб, пристосовуючись до дійсних потреб полонених і обережно витрачаючи запаси Місії. 6) Місія дбала і про постійну моральну допомогу полоненим (Організацією куті на Різдво, перепискою з полоненими і інш.), чим в значній мірі сприяла полегшенню тяжкого морального стану полонених і розвиваючи в них чуття близькості до них Місії, яко української національної установи. 7) Ревізійна Комісія ставить в заслугу Місії, що вона енергійно обороняла Українських полонених від всяких намірів вербування їх в ряди різних російських військових формувань, котрі провадилися в Німеччині. 8) Своїми зносинами з Міжнародним Червоним Хрестом Місія досягнула максимум можливого, одержавши фактичне визнання Українського Червоного Хреста, юридичне визнання залежить від міжнародного визнання України як незалежної Держави. І діяльну допомогу Українського Червоного Хреста (далі кілька слів *нерозбірливо* – Д. Б.). Із зносин Місії з Міжнародним Червоним Хрестом видно, що Місія весь час прикладала всіх зусиль, аби прискорити евакуацію українських полонених, проводячи думку, що репатріація полонених мусить проводитись Міжнародним Червоним Хрестом. В останній час таке положення стало фактом. Міжнародний Червоний Хрест прийняв на себе всю справу репатріації полонених із Німеччини. (Се ж рівно робила Місія і при зносинах з іншими установами, хоча технічна сторона евакуації, як вже зазначено вище, належала властиво до функцій Української Військово-Санітарної Місії). 9) Не маючи в своєму розпорядженню більшого апарату для інформаційної роботи, Місія все ж по мірі своїх сил старалась інформувати ширші європейські і американські круги про санітарний стан України (Переписка Місії з “Міжнародним Червоним Хрестом і Лігою Червоного Хреста” і з іншими організаціями).

10) Взявшись за закупку санітарного майна для Головної Управи Українського Червоного Хреста, Місія провела сю велику і складну операцію добре, закупивши найбільш потрібне на Україні і найкращої якості майно. Що майно се в його переважаючій кількості не було одіслано досі на Україну, Ревізійна Комісія не може поставити в вину Місії, бо як видно із перегляду цілої справи, Місія уживала всіх заходів, аби закупка майна була зроблена своєчасно, але брак коштів не давав Місії спроможності се зробити. Коли ж майно було закуплене, то всі

старання Місії одіслати його на Україну зустрічалися з непереможними перешкодами, завдяки втраті державного осередку на Україні. Однак Місія і після сього не оставляла своїх намагань доставити се майно на Україну і вживає всіх заходів, аби добитися одправки на Україну Комісії Міжнародного Червоного Хреста, яка би взялася відвезти закуплене майно Головній Управі Українського Червоного Хреста.

Примітка: В останні дні одправка такої Комісії стала вже рішенням фактом і вже Міжнародній Комісії Червоного Хреста видані на се Українським Урядом відповідні кошти. Ся Комісія має зібрати з собою і все закуплене санітарне майно, що мається на складах Червоного Хреста як в Берліні, так і в Відні.

11) Кошти, якими розпоряджала Місія, витрачувалися нею економно і доцільно. Касова готівка відповідає записам рахівництва.

12) Рахівництво Місії з формального боку ведеться цілком правильно і форма рахівництва і справоздання, яке ведеться Місією дає цілком ясну картину видаткування одержаних нею грошей. Дрібні дефекти, що торкаються форми виправдовуючих документів в останні часи усунено самою Місією.

13) Витрати майна як харчів, так і медично-санітарного робилися правильно і економично. Кількість майна, яка мається на коморі Місії, загалом відповідає записам майна по інвентарним книгам. Ріжниця між наличною кількістю окремих речей і записом їх по книгам, при чим деяких продуктів трохи менш – других трохи більш, настільки незначна, що являється цілком можливою при дрібних ріжницях ваги, розсилці пакетів.

14) Загальне діловодство ведеться правильно. В медичному діловодстві зауважена несистематичність збирання даних про медичну допомогу по таборах.

15) Існуючий в Місії колективний спосіб адміністрування, по котрому всі важливі питання діяльності Місії, між іншим і кошти на представництво, рішаються Колегією, що складається із Голови Місії, його двох помішників і Головного лікаря, визнається Комісією дуже добрим, відповідаючим основним принципам її, яко громадської установи.

16) Як видно із документів, Головна Управа Українського Червоного Хреста при формуванні Місії не мала спроможності скласти персонал її із виключно свідомих українських елементів, а мусіла прийняти на службу й елементи інаціональні. При скороченню штатів Місії в травні відпало кілька неукраїнських осіб. З кількох чоловік тих не-

українців, які залишилися в Місії, більшість навчилася української мови в слові і письмі, але, на жаль, се зробили ще й досі не всі. Ревізійна Комісія однак зазначає, що в цілому Місія має обличчя власне УКРАЇНСЬКОЇ Громадської Установи, яка в праці своїй, як се видно із цілого огляду діяльності Місії, завжди дбала про чисто національний український бік справи.

Підводячи результат огляду діяльності Місії і перевірки її діловодства, Ревізійна Комісія прийшла до висновку, що в цілій діяльності Місії ніяких незаконних і кари гідних вчинків немає. Навпаки, беручи на увагу всі ті численні труднощі, при яких проходила праця Місії, Ревізійна Комісія вважає, що Місія Українського Червоного Хреста в Німеччині при тих невеликих средствах, що мала в своєму розпорядженню, виконала всі поставлені їй завдання цілком правильно і дуже добросовісно з повним знанням діла і цілою відданістю справі.

Оригінал підписали:

Голова Ревізійної Комісії В. Гвоздович

Члени Комісії: З. Мірна, др. Б. Матюшенко, Коваленко Скоропис-Йолтуховський

З оригіналом згідно:

Голова Ревізійної Комісії В. Гвоздович (підпис)

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) – Фонд 5889. – Опись 1. – Дело 8. – Листы 27–62.

Джерела та література:

1. Боряк Т. Г. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010): [монографія]. – Ніжин: Вид-во НДУ імені Миколи Гоголя, 2011. – 544 с. – (М-во культури України, Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв).

2. Веденєєв Д. В., Бурім Д. В. Маловідомі сторінки діяльності Дмитра Дорошенка за кордоном // Розбудова держави. – 1997. – № 3. – С. 49–52.

3. Веденєєв Д. В., Бурім Д. В. Дмитро Дорошенко і “справа Севрюка” // Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 1997. – Т. 2. – С. 434–448.

4. Веденєєв Д. Рятуючи з полону співвітчизників (З історії військово-санітарних місій Української Народної Республіки) // Нічна столиця. – 1996. – Ч. 3.

5. Вячеслав Липинський. Архів. Том 6. Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філадельфія, 1973. – 452 с.
6. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) – Фонд 5889 Посольство Украинской Народной Республики в Германии, г. Берлин (1918–1926). – Опись 1. – Дело 8.
7. Дорошенко Д. І. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). – Вінніпег, 1949.
8. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – 544 с.
9. Дорошенко Д. І. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). – Частина перша. Галицька Руїна 1914–1917 років. – Львів, 1923. – 131 с; Частина друга. З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради). – Львів, 1923. – 96 с.; Частина третя. Доба Гетьманщини (1918). – Львів, 1923. – 122 с.; Частина четверта. Під Директорією. На чужині (1919–1920). – Львів, 1924. – 100 с.
10. Дорошенко Д. Ще кілька слів про севрюкіаду // Український робітник (Торонто). – 1949. – 14 жовтня.
11. Ковалів П. Дипломатична діяльність за часи Української Держави // Червона Калина. – Львів, 1939. – С. 129–134.
12. Козлитин В. Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919 – 1945 гг.). – Х., 1996. – 476 с.
13. Кривець Н. В. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 322 с.
14. Кураєв О. О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2009. – 456 с.
15. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Ч. 1. – 370 с.
16. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939 (матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої) / Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; упоряд.: Л. Яковлева (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с. (Нац. коміс. з питань повернення в Україну культур. цінностей при Кабінеті Міністрів України та ін.)
17. Нетреба Ю. Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2012. – 204 с.
18. Отт-Скоропадська О. Остання з роду Скоропадських. 2-е вид., доповнене / Пер. з нім. Галини Сварник. – Львів: Літопис, 2013. – 556 + XX с.

19. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 688 с.
20. Піскун В. М. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття): Монографія. – К.: “МП Леся”, 2006. – 672 с.: іл.
21. Попик С. Українці в Австрії 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – 236 с.
22. Соловйова В. В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – Донецьк: Юго-Восток, 2006. – 393 с.
23. Соловйова В. В. Діяльність українських військово-санітарних місій у 1919–1920 рр. // Науковий вісник Одеського державного економічного університету. – Науки: економіка, політологія, історія. – № 10 (30). – Одеса, 2006. – С. 194–201.
24. Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – Київ; Філадельфія, 1997.
25. Срібняк І. В. Полонені та інтерновані українці в Італії (1919–1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 32 с.
26. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 1999. – 296 с.
27. Срібняк І. В. Початки української військової еміграції на Балканах (1921–1923 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2. – С. 45–55.
28. Срібняк І. В. Табір полонених українських старшин у Кассіно (Італія) в 1918–1920 рр.
29. Срібняк І. В., Соловйова В. В. Українські військово-санітарні місії в Німеччині та Австро-Угорщині. – К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. – 36 с.
30. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / [відп. ред. В. Б. Євтух]; НАН України. І-т соціології. – К.: Інтел, 1994. – 260 с.
31. Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 352 с.
32. Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922): Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко, Н. В. Кривець. – К.: Смолоскип, 2012. – 592 с.: іл.
33. Українці в Берліні 1918–1945. Пропам’ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3’їзду 5 вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / В. Ярш, М. Сулима та ін.; [ред. В. Верига]. – Торонто: Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1996. – 256 с.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 203.

35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 305.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 344.
37. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 11.
38. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 12.
39. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в місті Києві. – Ф. 4186. – Оп. 2. – Спр. 13.
40. Golezewski, Frank Deutsche und Ukrainer. 1914–1939. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2010. – 1085 S.

Дмитро Бурім (*Київ, Україна*) **Джерела до історії діяльності Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським військовополоненим в Німеччині у 1919–1920 роках в фондах Державного архіву Російської Федерації** В публікації розглядається діяльність Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським військовополоненим в Німеччині у 1919–1920 роках. В додатках подано звіт Ревізійної комісії про діяльність Місії Українського Червоного Хреста для допомоги українським військовополоненим в Німеччині у 1919–1920 роках, який зберігається в фондах Державного архіву Російської Федерації.

Ключові слова: Україна, Німеччина, Місія Українського Червоного Хреста для допомоги українським військовополоненим в Німеччині, українські військовополонені, Державний архів Російської Федерації

Дмитрий Бурим (*Киев, Украина*) **Источники по истории деятельности Миссии Украинского Красного Креста для помощи украинским военнопленным в Германии в 1919–1920 гг. в фондах Государственного архива Российской Федерации** В публикации рассматривается деятельность Миссии Украинского Красного Креста для помощи украинским военнопленным в Германии в 1919–1920 годах. В приложении подано отчет Ревизионной комиссии о деятельности Миссии Украинского Красного Креста для помощи военнопленным в Германии, который хранится в фондах Государственного архива Российской Федерации.

Ключевые слова: Украина, Германия, Миссия Украинского Красного Креста для помощи украинским военнопленным в Германии, украинские военнопленные, Государственный архив Российской Федерации

Dmytro Burim (*Kyiv, Ukraine*) **Sources to the History of the Ukrainian Red Cross Mission's Activity to relief for Ukrainian prisoners of war in Germany 1919–1920 in the State Archive of the Russian Federation** An activity of the Ukrainian Red Cross Mission to relief for Ukrainian prisoners of war in Germany 1919–1920 is considered in this publication. The report of the Inspection Committee on the activities of the Ukrainian Red Cross Mission to relief for Ukrainian prisoners of war in Germany 1919–1920, stored in the State Archive of the Russian Federation, is presented in the appendix.

Keywords: Ukraine, Germany, the Ukrainian Red Cross Mission to relief for Ukrainian prisoner of war in Germany 1919–1920, Ukrainian prisoners of war, State Archive of the Russian Federation

Інна СТАРОВОЙТЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 94 (477) “19”: 394. 92 Волошин-Чикаленко

**Листи Олександра Волошина
до Євгена Чикаленка
(1920-ті роки)**

Український громадський і земський діяч Херсонщини, Харківщини та Київщини, популяризатор української книжки, етнограф, упорядник “Збірничка українських пісень. З нотами”, що вийшов в Одесі у 1897 р., Олександр Федорович Волошин (1855–1933) на сьогодні залишається маловідомою постаттю вітчизняної історії початку ХХ ст. Але за свого життя він займав помітне місце в колах української інтелігенції, приятелював та спілкувався з братами Тобілевичами, М. Кропивницьким, Є. Чикаленком, М. Комаровим, С. Єфремовим, А. Грабенком та багатьма іншими. О. Волошин належав до когорти учасників українського націєтворення, які ідентифікували себе як українці й просвітницькими шляхами відстоювали національні права власного народу. Він входив до Старої київської громади, Товариства українських поступовців, київської “Просвіти”, очолюючи її видавничий фонд. На займаних земських посадах в Ананьєві, а потім Харкові, Вовчанську, Києві популяризував українську книжку. У 1917 р. активно включився у революційні процеси, що відбувалися в Києві: став співорганізатором Української Центральної Ради.

О. Волошин належав до близьких приятелів відомого українця, благодійника, видавця Євгена Чикаленка. Вони були земляками: обидва походили із Херсонщини: О. Волошин народився у м. Бобринець (тоді – Єлисаветградського повіту) у селянській родині, а Є. Чикаленко у с. Перешори у заможній землевласницькій родині. Долі хлопців, що вийшли з різних соціальних груп, перетнулися в Єлисаветграді у кінці 1870-х років. Там юний Чикаленко здобував освіту у реальному училищі, а молодий педагог О. Волошин вчителював, закінчивши Херсонську вчительську семінарію, а згодом здобув посаду у Єлисаветградському

статистичному бюро. Вже тоді майбутні приятелі зійшлися як українці у місцевому гуртку, організованому лікарем Панасом Михалевичем. У ньому об'єдналися як студентська молодь, так і поважні українці – актор і драматург І. Карпенко-Карий, етнограф А. Грабенко, П. Михалевич та ін. З усіма членами того гуртка у Є. Чикаленка склалися довголітні приятельські стосунки, а О. Волошин став його духовним однодумцем на все життя. Є. Чикаленкові припала до душі його твердість та послідовність в українстві, які завжди були притаманні Олександрові Федоровичу [14]. За українську діяльність і Є. Чикаленкові, і О. Волошину в молоді роки довелося пройти подібні випробування: пережити арешти та кілька років перебування під адміністративним наглядом поліції. Через переслідування та складність до неможливості отримати посаду в Єлисаветграді, О. Волошин змушений був у другій половині 1880-х років виїхати до Одеси. Там за ним продовжує стежити пильне око жандармів, але чоловікові, який на той час мав вже родину та дітей, вдалося нарешті працевлаштуватися. Він отримує посаду коректора у відомого одеського видавця Ю. Фесенка, читає приватні лекції та співає в церковному хорі. В Одесі О. Волошин захоплюється збором етнографічного матеріалу, який згодом ляже в основу його пісенного збірника з нотами, що вийшов у тому ж таки видавництві Ю. Фесенка.

Незважаючи на завантаженість роботою різного характеру, зароблених коштів О. Волошина не вистачало на утримання великої родини. Йому намагається допомогти Є. Чикаленко, з яким О. Волошин не переривав спілкування від знайомства у Єлисаветграді. Ще тісніше вони зійшлися, коли Є. Чикаленко з родиною у 1894 р. переїздить до Одеси. О. Волошин часто гостював у Чикаленків і в Перешорах, допомагаючи приятелеві у господарських справах. Тому Євген Харлампійович був у курсі всіх його труднощів і завжди старався йому допомогти, як і багатьом іншим своїм приятелям. Через свого сусіда у Перешорах, земського діяча, інженера П. Кондрацького, обраного до Ананьївської земської управи, він напитує для О. Волошина посаду секретаря Ананьївського земства. На неї відповідальний О. Волошин згодом і був зарахований.

Секретарська земська посада на той час не лише була престижною й прибутковою, а стала служити в українських цілях. О. Волошин, здобувши у земстві добру репутацію своїми тактовністю та розумом, разом із Є. Чикаленком провели в Ананьївське земство чимало українців, в тому числі й ідейних працівників. Також посада О. Волошина була

використана для популяризації українства та поширення українських книжок, напр., відомих брошурок Є. Чикаленка “Розмови про сільське хазайство”, “Збірничка народних пісень” самого О. Волошина, “Кобзаря” Т. Шевченка, творів Б. Грінченка та ін. українських письменників. Приятелі спланували лінію поширення українських книжок у системі народних шкіл, завдяки їй освітні заклади здобули чимало української літератури. Проте зі зміною керівництва та окремих гласних в Ананьївському земстві на початку ХХ ст. змінилося і ставлення до української діяльності О. Волошина. Багатьом вона не сподобалася, і у 1904 р. його звільнили з секретарської посади “за тенденційний добір книжок для народних шкіл”.

Втрата посади в Ананьєві змусила О. Волошина переїхати із цього повітового містечка до м. Вовчанська на Харківщині, де він здобуває ту ж саму посаду секретаря місцевої земської управи і через короткий час з тієї ж причини втрачає її. 5 років (1904–1909) О. Волошин очолював відділи позашкільної та шкільної освіти в Харківському, а згодом Київському земстві. На займаних посадах намагався, як міг, утілювати українські ідеї, перш за все через поширення українських книжок, а згодом періодичних видань в освітні заклади.

Перший київський період О. Волошина (1906–1909) також тісно пов’язаний з Є. Чикаленком, який і цього разу сприяв його переїзду до Києва, сповідуючи принцип, що всяка людина, віддана українству, повинна знайти відповідне поле для своєї самореалізації. Крім земської роботи у Києві, О. Волошин долучається і до українського громадського життя: бере участь у з’їздах Товариства українських поступовців, які часто проходили в оселі Є. Чикаленка, займається діяльністю у київській “Просвіті”, підтримує видавничу справу Є. Чикаленка, іноді подаючи свої дописи у щоденну українську газету “Рада”, яку видавав Євген Харлампійович.

Після чергового секретарювання вже у повітовій земській управі м. Дубна (1909–1915) О. Волошин у 1915 р. знову повертається до Києва на поле земської педагогічної діяльності: до 1917 р. працює завідувачем відділу шкільної освіти Київського губернського земства. У Києві його застала і українська революція. Поважний український діяч не став осторонь історичних подій, а активно в них включився: був делегований Товариством українських поступовців до Центральної Ради. Йому та І. Стешенкові українські політики доручили створити комісію у справах народної освіти, згодом – керування друкарнею Цент-

ральної Ради. О. Волошин долучився до ще однієї важливої історичної справи – заснування Українського національного фонду для збирання коштів на реалізацію українських національних починань. Але згодом О. Волошин, як політик розважливий і послідовний, розійшовся із провідниками Центральної Ради, бачачи їхній радикалізм та непослідовність, і цілком відійшов від політики. До 1921 р. він мешкає в Києві, а в 1921 р., за рекомендацією лікарів, вдруге в житті переїздить до Одеси, де проведе 12 останніх років свого життя.

Саме в цей, другий одеський період життя, О. Волошин знаходить свого давнього приятеля Є. Чикаленка, який на початку 1919 р. емігрував з України та, як перекотиполе, переїздив з місця на місце, шукаючи більш-менш спокійного й забезпеченого життя. Спочатку він зупинився в Карпатах, потім у Перемишлі, а далі виїхав до Європи, жив у Чехії, Австрії, потім знов у Чехії. О. Волошин дізнався віденську адресу Євгена Харлампійовича у 1924 р. від С. Єфремова. Від нього ж довідався і про обставини життя приятеля у чужих світах. У 1924 р. із О. Волошином постійно спілкувався і середній син Є. Чикаленка – Петро, який влітку 1924 р. приїхав до Одеси, отримавши посаду в Державному видавництві України. У листах за 11 липня та 12 серпня 1924 р. він писав батькові, що з українців Одеси він найінтенсивніше спілкується та найчастіше бачиться з Олександром Федоровичем. Напр., у листі від 12 серпня 1924 р. повідомляє: “З твоїх приятелів, як я тобі те вже писав, бачуся лише з Олекс[андром] Хведоров[ичем] і прохав його (він обіцяв) написати тобі” [13]. Дата першого листа О. Волошина до Є. Чикаленка за 21 серпня 1924 р. свідчить, що його він написав під впливом спілкування із Петром Чикаленком та на його прохання обізватися до батька.

З Одеси О. Волошин у 1920-ті роки послав Є. Чикаленкові лише 4 листи, але вони вирізняються інформаційною цінністю: в них автор писав про сумні реалії власного життя, про життя спільних знайомих українців, що залишилися в Одесі або мешкали, напр., у Херсоні чи Миколаєві. Виявлено автографи зазначених листів у фонді Є. Чикаленка (№ 86) Архіву-музею ім. Д. Антоновича Української вільної академії наук у США (далі – УВАН). Вони зберігаються у папці, підписаній “Волошин О.”, і нами публікуються вперше.

Інформаційне значення листів О. Волошина полягає в тому, що вони є джерелом біографічної інформації про самого автора в одеський період його життя. Писався виявлений епістолярій з великими проміж-

ками в часі: так, перші два листи написані автором в 1924 р. (21 серпня та 27 жовтня), третій – лише через 4 роки – 12 жовтня 1928 р., а четвертий – 15 квітня 1929 р., за кілька місяців до смерті Є. Чикаленка. Незважаючи на такі часові проміжки, у листах не відчувається епізодичності. Автор узагальнював інформацію за кілька років, подавав надзвичайно цінні дані про спільних знайомих, їхні долі в умовах більшовицької дійсності, писав про розпорошеність власної родини, яку життєві обставини розкидали з батьківського гнізда у непередбачені місця. Так, син Олександр емігрував аж до США і, незважаючи на матеріальне благополуччя, дуже тужив за батьківщиною, інший син опинився в Криму, ще один син і дочка бідували в Києві.

У першому листі О. Волошин повідомляє, що виїхав до Одеси за рекомендацією лікарів, на короткий час. Але так склались обставини, що йому довелося залишитись у чорноморському місті назавжди і закінчити там свій життєвий шлях. О. Волошин писав про невтішні реалії свого життя в Одесі. По переїзді туди він разом із дружиною, Ольгою Федорівною, зупинився у синів Бориса та Володимира на вул. Преображенській, 1, помешкання 3. Найбільше літньому чоловікові дошкуляла не хвороба, а безробіття, неможливість забезпечити себе матеріально, залежність від рідних людей, які змушені були його утримувати. Моральний дискомфорт викликало становище “дармоїда” та “безробітного”, усвідомлення того, що ти “зайвий” та змушений “гнилою колодою на світі валятиись”, а тому хворий О. Волошин хапався за будь-який посильний для нього заробіток, щоб бодай трохи заспокоїти власне сумління. Як видно, на замовлення місцевої філії ДВУ він перекладав українською мовою літературні твори, але ті заробітки були переважно випадковими та ненадійними. Проте О. Волошин міг жити лише письменницькою працею, бо зізнавався, що фізично він на той час був зовсім німецьким.

Лист від О. Волошина для Є. Чикаленка не лише був приємним, а й виявився дуже на часі. Адже тоді він активно готував до першого книжкового видання свої “Спогади. (1861–1907)” і постійно консулювався із спільними знайомими, уточнюючи факти, події, біографії, розшукуючи необхідні джерела та ілюстративний матеріал. З листа О. Волошина від 27 жовтня 1924 р. довідуємося, що він прислужився Є. Чикаленкові у його пошуковій роботі. Адже, на прохання приятеля, Олександр Федорович розшукав в Єлисаветграді старого лікаря П. Михалевича і відправив для “Спогадів” кілька надзвичайно цінних його

фотографій та розповів про місце проживання, заняття, родину їхнього “хрещеного батька”, який відіграв важливу роль у становленні обох громадських діячів. У листі О. Волошин цитував Є. Чикаленкові фрагмент листа до нього від П. Михалевича.

О. Волошин писав і про долі інших спільних знайомих, які залишилися мешкати в Одесі. Серед таких були: В. Боровик, діти М. Комарова – Богдан та Галя, художник А. Ждаха, І. Личко. Автор писав про їхні заняття та складні матеріальні обставини. Цінну інформацію автор подавав і про відомого українського етнографа, що мешкав у 1920-ті роки в Херсоні – Андрія Михайловича Грабенка. У листі подавав адресу його проживання, змальовував складний матеріальний стан його родини, відзначав помітне постаріння спільного приятеля.

Повідомляв О. Волошин Є. Чикаленкові і про власних дітей: писав про смерть від сухот в Одесі сина Федора, про заняття та місця проживання інших членів своєї великої родини: сини Борис і Володимир мешкали в Одесі, перший працював візником, невтомно трудився і син Володимир. Родина жила переважно на його заробітки. Дочка Галя та син Костя опинилися в Києві, а син Олександр виїхав до Америки (у Нью-Йорк), де знайшов роботу і був матеріально забезпеченим..

Лист за 12 жовтня 1928 р. О. Волошин адресував Є. Чикаленкові, після чотирирічної перерви, вже у Подєбради, де Євген Харлампійович мешкав з 1925 р. та активно працював при Українській господарській академії: редагував профільні словники (лісівницький, сільськогосподарський), очолював Термінологічну комісію, коректував періодичні видання та збірники академії. О. Волошин повідомляв, що нову адресу приятеля він дізнався від С. Єфремова, який приїздив до Одеси і розповів йому про родинні новини Чикаленків, адже він до березня 1928 р. регулярно листувався з Є. Чикаленком.

Автор просив адресата вислати йому хоча б один примірник “Спогадів”, бо в Одесі ніхто з українців їх не мав. І в цьому листі він торкався теми спільних знайомих: повідомляв, що на той час в Одесі мешкали лише Б. Комаров та В. Боровик, видавець Є. Фесенко помер. Писав і про гастролі в Одесі влітку 1928 р. братів М. Садовського і П. Саксаганського, звертав увагу на їхній фізичний стан “обидва ще кремезні дідугани!”.

Останній лист О. Волошина став відповіддю на лист Є. Чикаленка від 20 березня 1929 р. Очевидно, у ньому Євген Харлампійович писав про свою непоправну втрату – смерть дружини Юлії Миколаївни, про що й свідчать рефлексії О. Волошина у першому абзаці.

Лист написаний на аркуші із фотографією: “Одесса. Оперный театр им. т. Луначарского”. Автор відповідав на сумні новини Є. Чикаленка не менш сумними звітками про реалії власного життя: писав про його злиденність, безпросвітність, безробіття, вбогі заробітки, які він отримував, виконуючи замовлення від ДВУ на переклади. Із цього ж листа довідуємось, що дружина О. Волошина, гостюючи в Києві у дітей, зустрічалася з першою дружиною Є. Чикаленка, Марією Вікторівною, яка мешкала у Києві разом із родиною сина Івана на вул. Дорогожицькій, 27.

Отже, виявлені листи О. Волошина дають можливість простежити взаємини давніх приятелів, які в 1920-ті роки опилися по різні боки кордону, але були тісно пов’язані спільним минулим, спільними знайомими та пам’яттю про них. Наведені факти свідчать, що з Одесою в О. Волошина пов’язаний значний відрізок його життя: саме у чорноморському місті він знайшов собі заробіток та притулок у розквіті сил, рятуючись від безробіття в Єлисаветграді. Ті кілька років проживання в Одесі пройшли під знаком його спілкування з українською громадою міста – М. Комаровим, Л. Смоленським, Є. Чикаленком та глибшого громадського становлення. Довелося йому повернутися в Одесу і на схилі літ, вже рятуючись від недуги, й провести в Одесі останні роки життя, сповнені злиднів, хвороб та моральних мук через усвідомлення власної непрацездатності.

О. Волошина вважаємо близьким приятелем Є. Чикаленка, до якого він звертався в листах, як до “любого друга” і з яким не переривав спілкування з кінця 1870-х років, від вище згаданого знайомства в Єлисаветграді. Є. Чикаленко у житті О. Волошина, як і в житті інших українців, відіграв важливу роль: допомагав його працевлаштуванню, цінував його відданість українству, вважав його своїм духовним родичем. На нашу думку, Чикаленки і Волошини приятелювали цілими великими родинами. Неодноразово зустрічаємо звітки про гостювання О. Волошина у Перешорах, а потім і в Кононівці. Зазначимо, що останню Є. Чикаленко вибирав як місце проживання саме у товаристві О. Волошина, який навесні 1899 р. разом з ним їздив на Полтавщину; серед запропонованих Є. Чикаленку варіантів для купівлі маєтку їхній вибір зупинився на мальовничій Кононівці.

Листи, що публікуються далі, скопійовані з автографів, особливості яких відзначено у примітках. При передачі авторських текстів збережено всі їхні текстологічні особливості. Авторські скорочення розкриті

за допомогою квадратних дужок, внесено окремі синтаксичні поправки. Ситуативні пояснення до текстів, біографічні дані про відомих особистостей, згаданих у листах, подано у примітках.

Листи

№ 1*

21/VIII 1924

Любий мій друже, Євгене! Подаю тобі звістку про те, що я ще й досі валандаюсь на цім світі, чомусь Бог смерти не дає. Три роки вже скінчилось, четвертий пішов, як запровадила мене лиха година до Одесу, а втікти звідси не маю змоги, хоч і бачу, що тут я лишній, що тут мені ніколи не пощастить мабуть вибитись із стану “безробітних”, зі стану голих і голодних. Три роки тому захворів я на запалення легенів та плеврит. Лікарі сказали, що в Києві я не видужаю, що треба їхати кудись, де більше сонця, тепла – на південь. І переведено мене хворого до Одесу. Їдучи сюди, гадав я собі, що одужавши повернуся знов до Київа, знов буду працювати в якій-небудь громадській установі, та не так склалося, як жадалося: повернутись до Київа не було жадного способу. Чому? – про це багато треба було б писати. І от і я й Ольга Федор[івна] сидимо на плечах у Бориса та Володимира. Ольга Фед[орівна] дужча за мене, багато помага в хазяйстві: кухарує, пере шмаття, латає, тому вважає, що вона не даром хліб їсть, а я живу дармоїдом і тому почуваю себе зле, бо довелось дослівно “гнилою колодою на світі валятись”**.

На фізичну силу зовсім занепав, а пером, сидячи за столом, ще працював би, так нема коло чого працювати: на культурну роботу коштів у нас бракує. От хоча б узяти “українізацію” України. Заходилися ми коло цієї справи вже давненько, але провадиться вона дуже мляво й нудно, як мокре горить. Наприклад: торік о цю пору місцева філія Державного видавництва України [3] задумала була видавати українські

---

* Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Волошин О.”. Написаний червоним чорнилом на двох аркушах.

** ...“гнилою колодою на світі валятись”. – Парафраз із вірша Т. Шевченка “Минають дні, минають ночі...”. В оригіналі звучить так:
“Не дай спати ходячому
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись...”

книжки. І от замовлено було мені перекласти з російської мови на українську оповідання для дітей старшого віку Сетона-Томпсона [3] п[ід] з[аголовком] “Маленькі індіанці”, аркушів 10–12, по 10 товарних рублів за аркуш. Переклав я його і гроші за переклад одержав. Аж тут виявилось, що харківці теж замовили комусь перекласти те саме оповідання.... І от з “центра” одержано розпорядження: нічого на українську мову не перекладати й не друкувати в Одесі без санкції з центра, а ті переклади, що вже зроблено, надіслати до Харкова на перегляд. Харківські редактори мови мій переклад ухвалили, але друкувати його не дуже квапляться, – грошей, кажуть, бракує... На тому й припинився мій літературний заробіток. Тепер шукаю посади учителя української мови, але щось мало надії на те, щоб мені її дали.

Чув я, що ти друкуєш у якомусь часописі в Америці свої спогади*, – хотілося б їх прочитати, хотілося б хоч “згадати ті годи, як ми жили колись”.

Торік улітку пощастило мені поїхати в Херсон до Андрія Михайловича [2], і гостював я в його цілий тиждень. Бідує він тепер страшенно: постарів, осунувся, посади ніякої не має. “Учинив, каже, позов”, щоб йому призначили пенсію (аж 15 карб[ованців] на місяць!), та ще невідомо, чи дадуть, чи ні.

Пиши. Міцно обіймає і цілує тебе твій О. Волошин.

Юлії Микол[аївні] [12] щире привітання.

Моя адреса: Одеса, Преображенська 1, пом[ешкання] 3. О. Ф. Волошину.

№ 2**

27/13 жовтня 1924 р.

Любий і дорогий мій друже! Давно вже треба було одповісти тобі на твого листа, та з фотографіями задержка вийшла. Тут пощастило достати тільки дві картки, а Мальованого ні в кого з наших знайомих нема. Але я не втратив надію достати й його картку: маю адресу його сина,

* “Спогади” Є. Чикаленка вперше друкувалися в газеті “Свобода” (Джерсі-Сіті), починаючи з 2 лютого 1924 р. (Ч. 35. – С. 3). З передмовою автора, яку він написав у 1923 р. у Рабенштайні. Як і в наступних виданнях, ця перша публікація складалася з фейлетонів (77-ми) та розділів, які мали підзаголовки. Друкувалися до 29 вересня, з перервами (Ч. 227. – 29 вересня. – С. 3).

** Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Волошин О.”. Написаний фіолетовим чорнилом на двох аркушах.

буду писати. Афанасій Іванович [11] живе в Єлисаветграді, на “покої”, одержує пенсію. Адреса його така: г. Зиновьевск, Ленинская, д. 3. Коровниковых. Я з ним почав листуватись з приводу фотографії для твоїх споминів. Живе він самотою: жінка вмерла від тифу вже чотири роки тому, один син (Микола) землемір живе в Чехії, а жінка й діти в Єлисаветі; другий Афанасій – у Миколаєві, “бездітний і “ніщенствующий”, хоч і не “голодающий”, як загадково пише Аф[анасій] Ів[анович]. Про себе пише: “Я не здужаю, болюю серцем, сижу дома. Давно вже переклав Адама Сміта (маленька книжка) і Мальтуса (маленька книж[ка]). Та вони нікому не потрібні. Видать їх не удасться”. От і все, що я знаю про нашого з тобою “хрещеного батька”. Картку, що він прислав, посилаю тобі, не презнімаючи, бо він не пише, щоб йому її повернути.

З наших знайомих в Одесі лишилося дуже мало. Як я приїхав сюди (в 1921 р.), то Шульги [17] вже не було, виїхав у Болгарію разом з старшою дочкою, а в [19]22-му році туди ж поїхала й його дружина з менчою дочкою. Не що давно хтось мені казав, що він уже вмер. Білого Климовича (П. Т.) [7] теж не застав уже в живих: його забито. Живуть тут: Боровик Віталій Григор[ович] [1], Комаров Богдан Мих[айлович] [8], Ждаха [6] (страшенно, кажуть, бідує), Личко Ів[ан] Дмитр[ович] [10] і ще де-хто з менч близьких. Боровик служе в виноддїлі с[ільського] г[осподарства], Комаров завідує Державною Укр[аїнською] бібліотекою й здається учителює, Личко займає посаду інспектора кооперативного страхування й з матеріального боку живе добре. Стара Комарова не що давно померла. Галя [8] жива й коли-неколи заробляє перекладами.

Андрій Мих[айлович] Грабенко живе в Херсоні в своєму домі. Адреса його така: Херсон, Млини, Малоросійська вул., д. ч. 151. З ним живуть, oprіч його дружини, дві дочки – Ольга (заміжня) й Олена, син Сашко і зять – Ольгин чоловік. Живуть вони поганенько, бо довгий час усі були “безробітними”. Тепер кажуть, Сашко й Микола Кондратович (зять) мають поганенькі посади, а Андр[ій] Мих[айлович] одержує мізерну пенсію – щось 15 чи 16 карб[ованців] на місяць та з квартирантів беруть 10 карб[ованців], ото і всі їх прибутки. Торік восени, одержавши гонорар за переклад “Маленьких індіанців”, я не витримав і поїхав був до нього в гості на цілий тиждень. Дуже він постарів, осунувся. Показував мені щось із сотню записаних ним і аранжированих для хора пісень, але не знає, що з ними робити, бо видавця тепер не знайдеш.

Мої діти, крім нещасного Федора, що вмер тут від сухот, всі ще до якого часу живі й здорові. Борис візникував увесь час, але нещасливо,

погані були заробітки, а оце на тім тижні здох його кінь від стовбняка. Тепер бігає, шукає хоч якої-такої посади. Володя з ранку до вечора працює, і на його тільки заробітки ми всі й живемо; на харч стає, але мерзнути зимою, як що я не достану якої-небудь роботи, мабуть знов доведеться. Галя живе в Києві, вийшла вдруге заміж. Кость теж у Києві, але обоє нічого про своє життя майже цілий рік уже не пишуть; тільки від людей про них чуємо, що живі й здорові. Найкраще зробив Сашко – подався в Америку. Пише з Нью-Йорка, що живе не зле, служе гарсоном у якомусь ресторані, має думку зробитися шофером. Прожиточний мінімум в Америці, пише, завжди можна заробити, аби хіть. Не має роботи тільки той, хто не хоче працювати. Прислав якось і нам 10 доларів, обіцяє зимою більше прислати. Ну тим часом бувай здоров. Вітай від мене Юлію Миколаївну. Міцно цілує тебе твій О. Волошин.

Р. S. Всі мої вітають тебе.

Не дивуйся, що Петрусь [16] тобі рідко пише. Він, сердешний, дуже тепер заклопотаний. Йому доводиться лагодити справу, яку дуже запсував його попередник з своїми шахраями-помічниками.

Многоуважаемый Євгеній Харлампович! Посылаю Вам сердечный приветъ. Мне было очень приятно встретить в Одессе Петруся. Вспомнилось что-то приятное, светлое, но къ сожалению невозвратное. Жена у Петруся, прелестное создание, она часто приходила ко мне и мы ходили в Яхть Клубъ купаться. Евгений Харламповичъ! Какъ тяжело сейчас жить и как грустно сознавать, что ещё столько силы и здоровья, и потому нетъ надежды скоро отправиться къ Федорку, какое это ужасное горе. Нет жизни. Уважающая Вас. О. Волошина.

№ 3*

12/X. [19]28. Одеса.

Любий Євгене Харламповичу!

Пора, давно вже пора нам з тобою відгукнутися одному до одного. Адже мабуть роки з чотири минуло з того часу, як я одержав твого

---

* Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Волошин О.”. Написаний блакитним чорнилом на двох аркушах. При листі зберігся конверт із поштовими штампелями: на титулі – з Одеси, на звороті – із Києва та чіткими його даними і адресою: “Československo (Чехословаччина). Poděbrady. Ukr. Hosp. Akademie. E. Čukalenko”. На звороті дописано автором: “Од О. Волошина. Одеса. Преображенська 1, кв. 3”.

останнього листа. Правда, від київських земляків, які, приїхавши до Одеси, іноді повертають до мене, я знаю, що ти ще живий і здоровий, але цього замало, хотілося б більше знати про те, як тобі там живеться. Кияни певно сповістили вже тебе про наше родинне горе, – кажу, про наше, розуміючи Петруся, бо останніми часами він до всіх нас і ми до його ставилися як до рідного.

Я, як бачиш, ще й досі вештаюся на білому світі. Нудьгую, бо останніми часами (щось місяців уже зо три) не маю роботи. Стара моя теж іще жива, але нерви в неї зовсім зіпсувалися. Живемо ми з нею у Володі, а оце днів зо три тому поїхала до Галі в Київ на якийсь час. Борис ще торік поїхав у Крим, тільки не по сіль, а шукати роботи. Спочатку в Никитському саду став був за сторожа чи що, а після землетрусу пощастило йому достати там же посаду рахівника та діловода, яку й зараз займає. Сашко в Америці, а Галя й Костя в Києві. Найкраще з матеріального боку – живеться Сашкові, тільки дуже скучає за рідним краєм.

У мене до тебе велика просьба: пришли мені примірник своїх “Споминів”. Якщо не можна буде вислати прямо на мою адресу, то може знайдеш якийсь інший спосіб. У всякому разі чекаю від тебе відповіді. З одеситів ніхто не читав твоїх “Спогадів”.

Як же тобі, голубе, живеться на чужині? Як почуває себе Ю[ля] М[иколаївна]? Чув я від Серг[ія] Олекс[андровича] [5], що вона хвора була. Вітай її сердечно від мене. В Одесі, крім Богдана Комарова та Боровика, з давніх знайомих нікогоїсінько не лишилося. Навіть Фесенко, видавець мого збірничка пісень, умер.

Сестра О[лександра] Ф[едорович]а – Малаша учительоє біля Таганрога на селі, а брат – Вл[адимир] Фед[орович] живе на передмісті Одеси Чубаївці у дочки, одержуючи 26 карб[ованців] пенсії на місяць. Я і Андр[ій] Мих[айлович] Гр[абенко] теж одержуємо пенсію: я – 28, а А[ндрій] М[ихайлович] здається 16 карб[ованців] на місяць. Одно слово, живи не тужи. Та, по ширості кажучи, у мене вже й охоти великої до життя нема, жадної, бо надії нема діждатись на щось краще: мені ж уже без двох місяців 73 р[оки].

Цього літа до Одеси приїздили брати Садовський та Саксаганський на гастролі. Постаріли, звичайно, вже й вони, але обидва ще кремезні дідугани! А Садовський же тільки на один рік молодчий за мене. От Андр[ій] Мих[айлович], кажуть, зовсім нікчемним дідом став, ще гіршим за мене. Ну, бувай, здоров! Пиши!

Всім серцем твій О. Волошин.
Адреса моя стара: Преображенська 1, кв. 3.
P. S. Твою адресу дістав я від С. О. Єфремова.

№ 4*

15/ IV [19]29

Любий мій друже!

Листа твого від 20/ІІІ [1]929 одержав. Дуже ти ним засмутив мене. Ти ж завжди, як я пригадую, був бадьорий, живорадісний, а тепер, як про це свідчить тон твого листа, починаєш уже занепадати духом. Що правда, останніми часами лиха доля занадто вже напосілася на тебе, посилає нещастя за нещастям, а все ж таки жалкувати за тим, що не вмер, а “на горе собі видужав” – не годиться. Про себе скажу: мене теж доля не жалує, та ще ж до того я багато й старший за тебе (мені вже 74-та весна пішла!), а проте я не жалкую, що не вмер тоді, як захворів був на запалення легенів. Та ще й те сказати: сам же ти пишеш, що працюєш коло любої тобі справи й матеріально обставлений добре, а я й цим похвалитися не можу, бо щоб заробити на той насущний – мушу робити не ту роботу, що до душі припала, а ту, що за неї гроші платять, це – переклади з замовляння ДВУ російських рукописів на українську мову. Але й такої роботи дуже часто бракує. А тут ще й дітям моїм не ведеться: Борис і Галя матеріально бідують, ніяк не можуть принагуритися до нових обставин життя, особливо бідна Галя. Отже хотілося б їм допомогти та ба: рада б душа в рай та гріхи не пускають. Найкраще, здається, живе Сашко, але дуже вже далеко він забрався. От і доводиться сидіти на шиї в одного Володі.

Ольга Фед[орівна] недавно повернулася з Київ[а], де вона довгенько гостювала в Галі. Одвідала, звичайно й Мар[ію] Віктор[івну] [15]. Але нічого не чула од неї про яку-небудь хворобу в Івашка.

Ну, будь здоров. Всі мої щиро вітають тебе. За фотографію щиро дякую.

Усім серцем твій О. Вол[ошин].

---

* Лист подається за автографом: УВАН. – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Волошин О.”. Написаний блакитним чорнилом на 1,5 аркушах. При листі зберігся конверт із поштовим штемпелем із нечіткими даними та адресою: “Československo (Чехословаччина). Poděbrady. Ukr. Hosp. Akademie. E. Čukalenko”.

Примітки до листів:

1. Боровик Віталій Гаврилович (справжнє прізвище – Боровиков, 1864–1937) – український публіцист, поет, перекладач. У 1876–1880 рр. навчався в Острозькій прогімназії, у 1880–1884 рр. – в Ніжинській гімназії. У 1889 р. закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Київського університету. У студентські роки належав до літературного гуртка “Плеяда”. У 1891 р. – один із засновників “Братства тарасівців”. Входив до складу Одеської громади. Служив дрібним урядовцем у Полтавській, Херсонській, Таврійській і Волинській губерніях. У 1899 р. ув’язнений як “політично неблагонадійний”. Після революційних подій 1917 р. працював у сільськогосподарських установах Одеси. У 1919 р. був одним з ініціаторів створення української державної бібліотеки в Одесі. Заарештований органами НКВС. Розстріляний 28 грудня 1937 р. Автор публіцистичних творів “Вісті з Волині” (1889), “3 України: Мужичий рай у Росії” (1893) та ін. Публіцистичні твори та переклади вміщував у львівських журналах “Правда”, “Дзвінок”, “Літературно-науковий вісник”. Вірші “Мати-українка” та “До сина” вміщено в антології “Акорди” (1903). Займався фольклористикою. Збирав матеріали для тлумачного словника української мови (картотека налічувала понад 300 тисяч реєстрових статей). Підтримував дружні стосунки з М. Коцюбинським, Лесею Українкою, В. Стефаником, Григорієм Мачтетом. Автор спогадів про Михайла Коцюбинського, опублікованих 1928 р. в Одесі в журналі “Театр. Клуб. Кіно”.

2. Грабенко Андрій Михайлович (Конощенко) (1857–1932) – український фольклорист-музикознавець. Навчався у Петербурзькому гірничому інституті. Вчитель, секретар земської управи Херсона, редактор земського “Збірника”, член міської думи. За революційні переконання переслідувався властями як політично неблагонадійний, не раз звільнявся з роботи. Був знайомий з І. Карпенком-Карим та М. Лисенком. Один із засновників, а згодом і голова української громади, до якої входили у різні роки подружжя Русових, Ф. Василевський та його дружина Людмила – поетеса Дніпрова Чайка, письменник М. Чернявський, В. Кедровський та багато інших. Члени громади часто збирались у затишному будинку Грабенка в Херсоні на вулиці Малоросійській (нині Українська, 9), де бували визначні українці Одеси і Києва – І. Липа, М. Комаров, С. Єфремов. У 1927 р. обраний членом Етнографічної комісії АН УРСР. На Київщині, Полтавщині та записав близько тисячі народних пісень, опублікованих в його збірках “Українські пісні” (1900) та “Українські пісні з нотами” (1907–1909).

3. Державне видавництво України – видавнича структура, створена у серпні 1922 р. замість Всеукраїнського державного видавництва при Нар-

коматі народної освіти УСРР. Мало функції центрального органу для контролю над діяльністю видавництва в УСРР та обов'язки керувати видавничими справами, розпоряджатися поліграфічною базою, папером, створювати та закривати видавництва. Мало монополне право на видання підручників, видавало книжки соціально-політичної тематики, художні твори, альманахи, журнали, серед яких “Гарт”, “Плуг”, “Червоний шлях”, “Життя й революція”, “Критика”, “Красне слово” та ін. Містилося в Харкові й мало мережу губернціальних відділень та представництв у Москві, Ленінграді, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Кам'янці-Подільському, Кременчуці та ін. містах. Співробітниками ДВУ були В. Блакитний, І. Багмут, В. Коряк, М. Йогансен, С. Пилипенко, П. Тичина та ін. На початку своєї діяльності видало низку підручників: “Історія української літератури до найновіших часів” О. Дорошкевича, “Конспект по історії української літератури”, “Економічна географія України”, “Педагогіка”, “Математика в трудовій школі” та ін. Існувало до 1930 р., у 1930 р. на його базі було створено Державне видавничє об'єднання України.

4. Ернест Сетон Томпсон (1860–1946) – канадський письменник, художник-аніمالіст, природознавець і громадський діяч британського походження. Один з організаторів руху скаутів у США. Автор творів “Життя лугового тетерук” (1883), “Дикі тварини, як я їх знаю” (1898), “Життя тих, на кого полюють” (1901), 8-томної праці “Життя диких звірів”, “Маленькі дикуни”, “Біографія гризлі” (1900), “Книга про ліс” (1912) та ін. Самостійно виконував ілюстрації до своїх оповідань та повістей. Основоположник літературного жанру творів про тварин.

5. Єфремов Сергій Олександрович (1876–1939) – український громадсько-політичний діяч, літературознавець, публіцист, співробітник “Ради” та інших українських видань. Співзасновник разом з Б. Грінченком Української радикальної партії (1905), член УРДП, активний діяч ТУП. У 1917 р. – голова ЦК Союзу автономістів-федералістів, голова УПСФ. Один із засновників Центральної Ради, заступник голови, член Малої Ради. У червні–серпні 1917 р. – генеральний секретар міжнаціональних справ. Один із фундаторів та організаторів газети “Нова рада”. Після ліквідації Центральної Ради відійшов від активної політичної діяльності. За радянської влади – академік та віце-президент ВУАН. 1930 р. засуджений у справі СВУ, помер на засланні.

6. Ждаха Амвросій Андрійович (справжнє прізвище Смаглій; 1855–1927) – український ілюстратор і художник. Першим з українських графіків розпочав працю над комплексним оформленням “Кобзаря” Тараса Шевченка. Значний вплив на його формування мали Стара одеська громада, “Братство тарасівців”, український театр. Мав творчі взаємини з М. Кома-

ровим, П. Ніщинським, В. Боровиком, Є. Чикаленком, М. Кропивницьким та іншими українськими діячами. У 1883–1885 рр. виконував для трупи М. Кропивницького та М. Старицького ескізи українських історичних костюмів та народного одягу. У 1890 р. бере участь у першій виставці Товариства південноросійських художників. З початку 1890-х років його приваблює історико-етнографічна тематика, яка і стає головним напрямком творчості. У творчому доробку А. Ждахи робота над ілюструванням Нового завіту, “Іліади” та “Одіссеї” Гомера, “Слова про Ігорів похід”, творів П. Куліша, М. Комарова та І. Липи, легенд В. Гаршина, що переклав його зять В. Боровик. Автор видавничих знаків одеських видавництв “Матезіс”, “Дніпро”, “Народний стяг” та київського видавництва “Час”, яке у 1911–1914 рр. видало 28 кольорових листівок з репродукціями його ілюстрацій до українських народних пісень та повісті “При битій дорозі” Равіти-Гавронського. У 1911 р. він брав участь у першій виставці українських художників в Києві. У 1920-х роках викладав в Одеській торговельно-промисловій школі та Політехнікумі мистецтв. Був членом одеського Товариства художників імені Костанді.

7. Климович Петро Титович (1855–1920) – український громадський діяч, економіст. У 1874–1878 рр. навчався у Новоросійському університеті. У 1906 р. входив до правління одеської “Просвіти”. Брав участь у діяльності благодійних товариств Одеси. За часів Центральної Ради – міністр фінансів в уряді В. Голубовича.

8. Комаров Богдан Михайлович (1882–1975) – український педагог, бібліотекар, син Михайла Комарова. Навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Новоросійського університету (Одеса). Після виключення з нього продовжує навчання у Львівському та Краківському університетах. Деякий час учителює. Після встановлення радянської влади бере участь в організації перших радянських культурно-освітніх установ. По смерті батька, Михайла Федоровича Комарова, на базі його бібліотеки та ряду націоналізованих книгозбірень у 1924–1930 рр. створює в Одесі Державну українську бібліотеку ім. Т. Г. Шевченка, якою завідує протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х років. Започатковує та очолює Українське бібліографічне товариство, одночасно працює співредактором видання “Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі”. Укладач ґрунтовних бібліографічних видань, зокрема “Бібліографічного покажчика літературної діяльності (1865–1913 рр.) М. Ф. Комарова”, “Матеріалів до словника псевдонімів та криптонімів українських авторів. Головним чином за рукописними матеріалами М. Комарова” (1928 р.), “Огляду природознавчих праць М. Максимовича” (1929 р.), низки російсько-українських та російсько-таджицьких термінологічних словни-

ків, “Короткого російсько-українського словника бібліотечної термінології”. Багато років працював над спогадами “Бібліотека моєї пам’яті”, окремі розділи яких опубліковані у 1971 р. та присвячені зв’язкам родини Комарових із Лесею Українкою.

У 1931 р. репресований за нібито причетність до діяльності Спілки визволення України (СВУ) та відправлений у заслання до Середньої Азії. Там відкриває та описує місцеві рослини, створює “Определитель растений Северного Таджикистана”, “Толковый русско-таджикский словарь ботанических терминов”, засновує наукову школу та природничо-географічний факультет у місцевому інституті. У 1989 р. реабілітований.

9. Комарова Галина Михайлівна (1877–1938) – українська поетеса, дочка українського бібліографа М. Ф. Комарова. Дістала добру домашню освіту. Уперше її поезії з’явилися друком 1900 р. в журналі “Літературно-науковий вістник”. Цикл її віршів, опублікований у збірнику “На вічну пам’ять Котляревському” (1904), високо оцінив І. Франко. У своїй поетичній творчості орієнтувалась на поезію Лесі Українки, з якою була у дружніх стосунках. У 1904 р. в Одесі, де вона прожила майже все життя, була опублікована її поема “Роксолана”, а в 1905 р. – поетична збірка “Починок”.

10. Личко Іван Дмитрович – український письменник, редактор, публіцист. Друкувався в “Южных записках” (1904), “Раді”, ЛНВ, редагував часопис “Вільна Україна” (С.-Петербург, 1906).

11. Михалевич Панас Іванович (1848–1925) – український громадський діяч, лікар, народник. Навчався на медичному факультеті Київського університету. З дипломом лікаря почав працювати в селі на Полтавщині. Опинившись у колі народників, невдовзі потрапив до поліцейських списків “неблагонадійних”, а слідом за цим був засланий до Самарської губернії. Звідти повернувся до Єлизаветграда. Заснував там український гурток.

12. Садик Юлія Миколаївна (1888–1928) – дружина Є. Чикаленка (з 1909 р., у цивільному шлюбі), після революції викладала німецьку мову у Київській гімназії, а 1920 р. емігрувала за кордон.

13. Українська вільна академія наук у США (далі (УВАН). – Фонд Є. Чикаленка (86). Папка “Чикаленко Петро. 1924.”.

14. Чикаленко Євген. Спогади (1861–1907). – К.: Темпора, 2003. – С. 82.

15. Чикаленко Марія Вікторівна (1863?–1933) – українська громадська діячка, голова Бестужевських курсів у Києві та Жіночої громади, до 1909 р. дружина Є. Чикаленка. У 1920-ті роки працювала вчителькою німецької мови у с. Кононівка. Останні роки життя прожила в Києві разом із родиною сина Івана.

16. Чикаленко Петро Євгенович (1892–1928) – син Є. Чикаленка. У роки Першої світової війни – учасник бойових дій. Потрапивши в полон,

співпрацював з О. Скорописом-Йолтуховським в українських таборах у Німеччині (читав лекції). Разом із Є. Бачинським редагував орган Союзу визволення України “La Revue Ukrainienne”, що виходив у Лозанні французькою мовою, там же заснував українську книгарню. Під час української революції – секретар голови Генерального секретаріату В. Винниченка. У 1918 р. призначений начальником міліції до Канева. Активно співпрацював з Винниченком у др. пол. 1919 р., коли той жив під Віднем. Перший секретар посольства України в Туреччині. У роки більшовицького панування залишився з родиною в Україні, працював у державних видавництвах, неодноразово (у 1921 та 1925 р.) за різними підозрами його арештовували. 1928 р. інкримінували закордонні зв’язки з гетьманцями й вислали на Соловки, але в дорозі на каторгу в Курській пересильній тюрмі він помер від зараження крові.

17. Шульга Федір Григорович – український громадський діяч, дипломат. Походив із козацької родини на Лубенщині. До 1917 р. – член Одеської громади ТУП. Член конституційно-демократичної партії. У 1918 р. – радник посольства Української Держави у Болгарії, за Директорії – голова посольства УНР у Софії.

Інна Старовойтенко (Київ, Україна). Листи Олександра Волошина до Євгена Чикаленка (1920-ті роки)

У статті вперше подається огляд взаємин Є. Чикаленка із давнім приятелем, відомим українським громадсько-політичним та земським діячем О. Волошином. Публікуються і 4 листи останнього до Є. Чикаленка в еміграцію за 1920-ті роки. Вони є джерелом цінної біографічної інформації про самого автора, який останні 10 років життя мешкав в Одесі, та про інших відомих сучасників, які залишилися жити на півдні радянської України – в Одесі, Херсоні, Єлисаветграді. Зокрема, зустрічаються відомості про Б. Комарова, П. Михалевича, А. Грабенка, В. Боровика, І. Личка. У листах відображено причетність О. Волошина до пошуку окремих фотографій, які згодом увійдуть до першого книжкового видання “Спогадів” Є. Чикаленка.

Ключові слова: лист, епістолярій, О. Волошин, Одеса, Єлисаветград, Є. Чикаленко.

Інна Старовойтенко (Київ, Україна). Письма Александра Волошина к Евгению Чикаленко (1920-ые годы)

В статье впервые представлены взаимоотношения Е. Чикаленко с давним другом, известным общественно-политическим и земским деятелем А. Волошиным. Впервые печатаются и 4 письма А. Волошина к Е. Чика-

ленко за 1920-тые годы. Они являются источником важной биографической информации о самом авторе, который последние 10 лет прожил в Одессе, и других современниках, оставшихся в советской Украине и проживавших в Одессе, Херсоне, Елисаветграде. В частности, встречаются ведомости о Б. Комарове, А. Михалевице, А. Грабенко, В. Боровике, И. Личко. В письмах отображена и причастность А. Волошина к поиску фотографий, которые вскоре вошли в книжное издание “Воспоминаний” Е. Чикаленко.

Ключевые слова: письмо, эпистолярный, А. Волошин, Одесса, Елисаветград, Е. Чикаленко.

Inna Starovoitenko (*Kyiv, Ukraine*). **The letters of Olexandr Voloshyn to Yevhen Chykalenko (in the 1920's)**

The overview of the relationship between Y. Chykalenko and the well-known Ukrainian political and socio-agrarian leader O. Voloshin is given for the first time in the article. Among them there are four letters to Y. Chykalenko in emigration in the 1920th. They are a valuable source of biographical information about the author who the last 10 years of his life lived in Odessa and about the other famous contemporaries, who lived in the south of the Soviet Ukraine – Odesa, Kherson, Elysavetgrad. In particular, there is information about B. Komarov, P. Mikhalevich, A. Hrabenko, V. Borovyk, I. Lychko. The participation of O. Voloshin in the search of the photos that later will be included in the first edition of Y. Chykalenko's book “Memories” is reflected in the letters.

Key words: the letter; the correspondence, O. Voloshin, Odesa, Yelysavetgrad, Y. Chykalenko.

Ірина САХНО
(Київ, Україна)

УДК: 930:929 Винниченко

**Видавнича діяльність
Володимира Винниченка
у листуванні з Юрієм Тищенком
(Сірим)**

Для всебічного і ґрунтовного дослідження видавничої діяльності В. Винниченка необхідне залучення усього комплексу джерел, у тому числі й епістолярних, зокрема його листування з Ю. Тищенком. Ю. Тищенко (псевдонім Сірий) був видавцем української літератури, письменником, публіцистом, громадсько-політичним діячем. З В. Винниченком їх зв'язували не лише суспільні справи, а й дружні стосунки. Ю. Тищенко написав біографічний нарис про В. Винниченка, спогади про нього [1]. Він розповідає про їхню першу зустріч у липні 1907 р., коли Ю. Тищенко втік з-під арешту, і В. Винниченко допоміг йому в цій скрутній ситуації. Наступного разу вони зустрілися 1911 р., тоді ж вони та Л. Юркевич заснували видавництво “Дзвін”. Спілкування друзів тривало впродовж багатьох років, в еміграції вони продовжували боротьбу за українську державність. Очевидно, що їхнє листування є цінним джерелом для вивчення громадсько-політичної діяльності В. Винниченка. Воно зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в м. Києві (ЦДАВО України) в особовому фонді Ю. П. Тищенка (ф. 3803) у кількості 265 аркушів за 1919–1934 рр. Це переважно листи В. Винниченка до Ю. Тищенка, з 1928 року з'являються також листи Ю. Тищенка до В. Винниченка. В особовому фонді В. Винниченка (ф. 1823) містяться листи до нього Ю. Тищенка за 1909–1914 рр. у кількості 94 аркушів. До листування цих діячів дослідники зверталися мало. Н. Кічігіна та Н. Миронець підготували до друку низку листів за 1933 р. У них В. Винниченко і Ю. Тищенко дискутують з приводу ситуації в СРСР, обговорюють працю В. Винниченка “Щастя”, можливість, а точніше, неможливість її видання [2]. У 2007 р. Надія Миронець опублікувала листування за 1919–

1920 рр. [3] Деякі дослідники, напр., В. Панченко [4], використовували біографічні сюжети листування, зокрема переїзд В. Винниченка на південь Франції до Мужену, де він провів останні 20 років життя. У них ідеться про здоровий спосіб життя, який вело там подружжя Винниченків, про творчі плани письменника та ін. Але звертання до цього комплексу джерел епізодичні, а тим часом, у ньому міститься значна кількість матеріалу, який не введено до наукового обігу. Метою цієї наукової розвідки і є ознайомити читачів з малодослідженими сторонами видавничої діяльності В. Винниченка, які знайшли відображення в його листуванні з Ю. Тищенком.

Звичайно, основною темою листування В. Винниченка з Ю. Тищенком були видавничі справи, зокрема діяльність видавництва “Дзвін”, оскільки вони були його організаторами. Початковий період діяльності видавництва знайшов відображення в листах Ю. Тищенка до В. Винниченка за 1909–1914 рр.; листів Винниченка до Сірого цього періоду, на жаль, виявити не вдалося. Ю. Тищенко пише про ідею створення видавництва, висловлює свої пропозиції щодо назви (“Дзвін” чи “Кресало”) [5]. Крім публікації праць В. Винниченка, видавалися твори провідних українських письменників: Л. Українки, М. Вороного [6], С. Черкасенка, О. Олеся, книжки політичного змісту [7]. У листуванні обговорюються справи місячника “Дзвін”, літературний матеріал для нього [8]. справи видавництва, очевидно, йшли добре: “Як я прикинув оком, то бачу, що з Дзвоном поки що не зле. За се півріччя продано таку суму, що майже одкидаюсь з боргами по виданню” [9], – писав Ю. Тищенко.

“Дзвін” продовжував функціонувати і під час революційних подій в Україні, друкував підручники, художню літературу та ін. Про діяльність видавництва у роки революції, а потім в екзилі дізнаємося з масиву листування 1919–1934 рр. В. Винниченко не раз наголошував на тому, як важливо для нього було, щоб український читач побачив його книжки, більше того, він піклувався і про те, щоб ціни на них не були завищеними. Багато зусиль докладав Володимир Кирилович, щоб і російські читачі ознайомились з життям українського народу через його твори, але на них неодмінно мало бути зазначено, що це переклад з української. Як видно з листування, дуже часто громадські інтереси відтісняли особисті на задній план: доводилося відмовлятися від матеріально вигідних пропозицій заради тих, що могли послугувати справі [10]. І це при тому, що фінансові проблеми переслідували родину Винниченків повсякчасно. Та й взагалі, клопоту з видавництвом було

багато, а грошей мало, пересилання книжок до українського читача ставало дедалі більш проблемним. Узагалі проблем, пов'язаних з існуванням “Дзвону”, дедалі більшало, фінансово підприємство було збитковим, сенс його існування полягав лише в допомозі українській справі. У лютому 1922 р. Винниченко пише, що другий рік книжки не видаються і не продаються, функція адміністрації полягає лише в добуванні грошей і, взагалі, треба дивитися правді в очі і, якщо треба, закрити “Дзвін”. Варіант злиття з іншим видавництвом йому не дуже подобається, хоча матеріально це й вигідно, бо це буде “не той «Дзвін»”, та все ж злиття можливе, за умови, що “ідейний напрям в наших руках”. Винниченко наголошує на тому, що жодна книжка не має бути видана без його згоди [11]. Слід сказати, що це була дуже болісна ситуація для Винниченка та, мабуть, і для інших видавців, багато років праці було пов'язано з видавництвом, на нього покладалися великі надії у справі національного відродження. Ще кілька років “Дзвін” продовжував існувати, але вже в листах 1927 р. знову іде мова про борги “Дзвону”, ліквідацію його, розпродаж книжок [12]. До 1920 р. для доставки книг в Україну видавці переважно мали справу з “Дніпросоюзом” – центральним органом кооперативних споживчих спілок, який поряд з господарчо-торговою діяльністю займався освітньо-культурною: виданням книжок, підручників, організацією бібліотек, читалень. Заснований він був у 1917 р., у 1920 р. замінений більшовиками на “Вукоопспілку” в Харкові. Видавництво у Відні продовжувало діяльність в 1919–1921 рр. Відносини з “Дніпросоюзом” не були безхмарними. З одного боку, Винниченко згадує прихильне ставлення до нього членів “Дніпросоюзу” в Україні, які пропонували йому високі посади, непогану платню [13], з другого – починаючи з 1919 р., тривав конфлікт із закордонними дніпросоюзівцями. За словами Винниченка, вони не повернули йому грошей, які заборгували. У наступні роки тривали відносини з “Вукоопспілкою”, наступницею “Дніпросоюзу”, що мала схожі функції; припинилися вони на початку 1930-х років через розгортання масових репресій.

Під час тривалих стосунків з “Держвидавом” на території України було видано багато Винниченкових творів. Він не раз зазначав, що, поширюючи свої твори в Україні, переслідує у першу чергу інтереси української справи. Довгою і сповненою перешкод була історія видання роману В. Винниченка “Сонячна машина”. Цей твір, написаний у 1922–1924 рр., вважається першим в українській літературі фантастичним

романом-утопією, в якому соціалістичні гасла переплітаються з ідеєю наукового винаходу, що врятує світ. Твір мав великий успіх, викликав масу дискусій, але шлях його до читача був тернистим. Звичайно, Винниченко хотів, щоб видання готував рідний “Дзвін”, але не вдалося – не вистачило коштів. З’являлися ідеї звернення до чеських видавництв, російського в Парижі, переговори велися навіть з американцями, але автор хотів, щоб першим ознайомився з книгою неодмінно український читач. У березні 1925 р. торгове представництво “Держвидав” в Чехії і Винниченко нібито дійшли згоди, збереглася розписка про прийняття рукопису до друку [14]. Але вже у квітні Винниченко відмовляється від друку, причиною стала негативна рецензія представника видавництва Дехтярьова, який, до речі, сам же і вів переговори з автором [15]. Винниченко із властивою йому емоційністю відніс цю рецензію на рахунок всього колективу “Держвидав”, а не самого лише Дехтярьова, вважав, що це “свідомий, організований і потрібний їм глум” і рецензія була написана для того, щоб через пресу поширити думку, “що Винниченко знав зарані про неї, але прохав видати його річ, бо, мовляв, чує, де сила” [16]. Продовжувати справи з видавництвом він став лише після того, як отримав листа від А. Приходька, представника посольства СРСР в Чехословаччині, організатора видавничої справи, з яким у Винниченка зав’язалося листування, із запевненнями, що видавництво не має ніякого стосунку до рецензії. Не без перешкод технічного характеру роман вийшов у світ у видавництвах “Рух” і “Держвидав”, російською та українською мовами. До речі, політичні опоненти іноді закидали письменникові літературну співпрацю з радянською владою, не всі емігранти схвально сприйняли видання “Сонячної машини” у Радянській Україні.

Огляд аспектів видавничої діяльності В. Винниченка, що обговорюються ним у листуванні з Ю. Тищенком, підтверджує думку, що епістолярні відомості мають ширше використовуватися дослідниками при вивченні громадсько-політичної діяльності Винниченка, оскільки вони проливають світло на деякі мало досліджені раніше проблеми.

Джерела та література:

1. Тищенко Ю. Хто такий Винниченко: Біографічний нарис / Ю. Тищенко. – Відень, 1920. – 37 с.; Тищенко (Сірий) Ю. З моїх зустрічей. Спогади / Ю. Тищенко. – К., 1997. – С. 66–76.
2. Див.: Розбудова держави. – 1994. – № 7. – С. 58–64; № 8. – С. 39–44.

3. Миронець Н. Листи Володимира Винниченка до Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1920 роки) / Н. Миронець // Український археографічний щорічник / Нова серія. – Вип. 12. – Український археогр. зб. – Т. 15. – К.: Укр. письменник, 2007.

4. Панченко В. Володимир Винниченко: парадокси долі й творчості / В. Панченко. – К., 2004. – 287 с.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 36. – Арк. 11.

6. Там само. – Арк. 36.

7. Там само. – Арк. 52.

8. Там само. – Арк. 75.

9. Там само. – Арк. 80.

10. Там само. – Ф. 3803 с. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 24.

11. Там само. – Арк. 62.

12. Там само. – Арк. 175.

13. Там само. – Арк. 13.

14. Там само. – Арк. 100.

15. Там само. – Арк. 107.

16. Там само. – Арк. 109.

Ірина Сахно (*Kyiv, Ukraine*). **Видавнича діяльність Володимира Винниченка у листуванні з Юрієм Тищенком (Сірим).** У статті розглянуто аспекти видавничої діяльності Володимира Винниченка та Юрія Тищенка, що знайшли відображення в їхньому листуванні.

Ключові слова: листування, Володимир Винниченко, джерелознавство, публікація.

Ірина Сахно (*Kyiv, Ukraine*). **Издательская деятельность Владимира Винниченко в переписке с Юрием Тищенко (Сирим).** В статье рассмотрены аспекты издательской деятельности Владимира Винниченко и Юрия Тищенко, нашедшие отображение в их переписке.

Ключевые слова: переписка, Владимир Винниченко, источниковедение, публикация.

Iryna Sakhno (*Kyiv, Ukraine*). **Volodymyr Vynnychenko's publishing activity in correspondence with Y. Tyshchenko (Siryi).**

The article analyzes V. Vynnychenko's correspondence with Y. Tyshchenko and their publishing activity.

Key words: correspondence, Volodymyr Vynnychenko, source, publication.

Катерина МАЛЬШИНА
(Київ, Україна)

УДК: 930.25:32(497.12)

Матеріали зі словенської політичної історії міжвоєнного періоду у архівах Словенії та поза її межами

Словенці живуть на перехресті торговельних шляхів між Балканами та Центральною Європою, здавна їхня земля була важливою для контролю над Адріатикою. Тому найближчі сусіди – італійці, австрійці – завжди мали тут свій інтерес. Крім того, ця земля була цікава й для більш могутнього суб'єкту світової політики – Великобританії. Вже з середини XVIII ст., коли криза Османської імперії вже набула своєї кульмінації, Великобританія почала уважно стежити за подіями в регіоні. Головним її суперником у регіоні у справі розвалу Османської імперії спочатку була Австрійська імперія, але, починаючи з середини 1870-х років, до суперництва приєднується ще й Німеччина – британсько-германські відносини погіршуються внаслідок посилення економічної експансії возз'єднаної Германії в Африці та на Близькому Сході. Криза набуває ще більшої сили після початку видобутку близькосхідної нафти; Перша світова війна призводить до корінного перевороту у міжнародних відносинах, зокрема й на Балканах. Всі ці процеси змушували європейських політиків приділяти дедалі більше уваги Балканам, збільшувати дипломатичний персонал, збирати й працювати величезні обсяги інформації. Тому іноземні архіви зберігають суттєвий обсяг інформації щодо історії Словенії, в тому числі й міжвоєнного періоду. У Словенії цими проблемами опікуються здебільшого працівники архівних закладів, які з'єднані в Архівне товариство Словенії, що співпрацює з архівами у багатьох виданнях¹. У 1999 р. Архів Республіки Словенія (далі – АРС) видав повний покажчик фондів і колекцій, який

---

¹ Žontar J. Vloga društva pri prenovi arhivske dejavnosti / Jože Žontar // Arhivi. – 2004. – Št. 1. – Str. 33–41.

також зараз доступний на компакт-диску або через інтернет², в який включено комп'ютеризовану базу даних про архівування матеріалів. Архів публікує видання, в першу чергу архівні джерела (7–10 на рік), має щоквартальне видання “Obvestila” (“Відомості”) та співпрацює у виданні бюлетенів Архівного товариства та інших архівів Словенії “Arhivi” (“Архіви”), а також серійних публікацій архівних матеріалів Архівного товариства “Viri” (“Джерела”). Інші історичні архіви також ведуть подібну роботу³.

Починаючи з 1960-х років, проводяться наради, конференції архіваріусів, спільні історико-архівні наради з питань історіографії новіт-

² Адреса домашньої сторінки www.gov.si/ars/index.html

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije / [ur. Vladimir Kološa]. – Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999. – 3 zvezki:

Knj. 1: Fondi in zbirke s področja uprave: (po klasifikaciji od zaporedne številke 1 do 335). – 680 str.;

Knj. 2: Fondi in zbirke s področja uprave, pravosodja, vojaštva, orožništva in policije, gospodarstva in bančništva, vzgoje in izobraževanja, kulture, znanosti in informiranja, zdravstva in sociale, politične stranke, družbenopolitične organizacije in sindikati: (po klasifikaciji od zaporedne številke 336 do 956). – 520 str.;

Knj. 3: Fondi in zbirke društev in družbenih organizacij, cerkve, zemljiških gospoств, osebni in rodbinski fondy ter arhivske zbirke: (po klasifikaciji od zaporedne 957 do 1749). – 464 str.

Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije [Elektronski vir]. – Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999. – 1 optični disk (CD-ROM); Microsoft Windows 95, 98 ali Windows NT – 350 izv.

³ Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Celje / [ur. Bojan Cvelfar]. – Celje: Zgodovinski arhiv, 2010. – 780 str.

Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva na Ptuj / [ur. Marija Hernja Masten]. – Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1985. – 184 str.

Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva na Ptuj / Zgodovinski arhiv na Ptuj 1955–2008. – Ptuj: Zgodovinski arhiv, 2009. – CXXVII, 404 str.

Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor / [ur. Slavica Tovšak]. – Maribor: Pokrajinski arhiv, 2009. – 1226 str.

Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici / [Vlasta Tul ur.]. – Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 1997. – 264 str.

Vodnik po fondih in zbirkah Nadškofijskega arhiva / Ecclesia catholica. Ljubljanska nadškofija [ur. Bogdan Kolar]. – Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 1999. – 271 str.

ньою словенської історії Югославії 1918–1941 рр. Працівники архівів публікують доповіді про накопичення джерельних матеріалів та їх обробку⁴. Серед найбільш знаних дослідників міжвоєнної історії Словенії – працівників архівів – треба згадати Володимира Колошу (Kološa Vladimir), Франце Долінара (Dolinar France M.), Невенку Троху (Troha Nevenka), Матею Єрай (Jeraj Mateja), Гашпера Шміда (Šmid Gašper, Мар'яна Жупанчича (Zupančič Marjan).

Було б доцільно коротко оглянути архіви сучасної Словенії та їхню історію, торкнутися вмісту головних столичних архівів та їхньої роботи зі здобуття, консервації та доступу до документів міжвоєнної історії Словенії, а також розглянути доступ до головних джерел з політичної історії Словенії міжвоєнного періоду в архівах Словенії та поза її межами.

Архівна мережа самої Словенії складається з декількох закладів, що зберігають головні джерела зі словенської історії. Завдяки багатозразовим розділам словенських земель 40% словенців живуть за межами своєї національної держави, і це без урахування діаспори, яка сформувалася у ХХ ст., особливо після 1945 р. Тому словенські історики здебільшого використовують вираз “історія словенців”. Архівні заклади поділяються на публічні (державні, громадські) та приватні архіви. Серед державних архівів у Словенії слід згадати Архів Республіки Словенія (АРС) як центральний національний архів, що розміщується у столиці – Любляні, а також 6 обласних державних архівів: Історичний архів Любляна, Обласний архів Марібор, Історичний архів Цельє, Обласний архів Копер, Обласний архів Нова-Гориця, Історичний архів Птуй. Різниця в їхніх найменуваннях є суто традиційною та відбиває процес їх формування.

Наприклад, Історичний архів Любляна був перетворений з архіву міста Любляни, започаткованого в 1898 р. Це був перший архівний інститут на території сучасної Словенії, який діяв самостійно, а не

---

⁴ Наприклад: Žontar J. Arhivi za zgodovino Slovencev med 1918 in 1941 / Jože Žontar // Prispevki za zgodovino delavskega gibanja. – 1970. – Letn. X. – Št. 1–2. – Str. 259–284;

Mirčič R. Arhivska grada centralnih institucija kraljevine Jugoslavije 1918–1941 / Radmila Mirčič // Arhivist. – 1971. – Letn. XXI. – Št. 1–2. – Str. 80–90.;

Biber D. Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945 / Dušan Biber // Prispevki za novejšo zgodovino. – 1995. – Letn. XXXV. – Št. 1–2. – Str. 97–102.

в рамках музею або бібліотеки⁵. З 1966 р. територія відповідальності Архіву поступово поширилася на весь центральний регіон Словенії. У 1973 р. міський архів провів реорганізацію та виділив 4 районні відділи: Відділ Горіція-Крань, Відділ Доленська і Біла Крайна – Ново Место, Відділ Люблянського району з центральною канцелярією в Любляні та Міський архів Любляна.

Приватні архіви присутні у всіх публічних архівах Словенії. Як пам'ятки культури, вони захищені законом, і робота з ними вимагає згоди або добровільної участі їхніх власників. Приватні архіви після конфіскацій та націоналізацій у 1945 р. знайшли своє місце у публічних архівах, відповідно до закону про роздержавлення 1991 р. вони не підлягають роздержавленню, власникам було повернуто тільки право приватної власності, але не право фізичного повернення своїх архівів, проте дослідник при використанні матеріалів приватного архіву зобов'язаний дотримуватися умов, які визначені власником та регламентують видачу документів.

Архів Республіки Словенія як інститут, було закладено у 1859 р., коли "Історичне товариство Крайни" запропонувало створити архів провінції Крайна, однієї з адміністративних одиниць Австрійської імперії, в той час як архівні матеріали доти збиралися й описувалися різними установами, товариствами й приватними особами. Після завершення будівництва Провінційного, сьогодні Національного музею у Любляні, у 1887 р. було зведено будівлі для зберігання архівів, де об'єднали всі до того зібрані документи. Архів з'явився в рамках Країнського Провінційного музею. У період Королівства Югославії, 1926 р., було офіційно створено Державний архів, але він все ще працював як організаційна одиниця музею. 31 жовтня 1945 р. Національний уряд Словенії створив Центральний державний архів Словенії

---

⁵ Першим професіональним архіваріусом став словенський поет, католицький священик і богослов Антон Ашкерць (Anton Aškerc, 1856–1912), відомий своїми епічними поемами. Єпископ Антон Махніч засудив А. Ашкерця за націоналізм, вільнодумство і відстоювання передових суспільних ідеалів та змусив його піти на пенсію достроково. Незабаром після цього Іван Хрїбар, відомий ліберальний політик та мер Любляні, призначив його головним архіваріусом Люблянського міського архіву, яким Фшкерць залишався до своєї смерті. Його систематична робота заклала підґрунтя для архівної праці не тільки в Люблянському, а й в інших архівах Словенії.

як незалежний інститут, який пережив декілька перейменувань, услід за перейменуванням Словенії у конституціях Другої Югославії: в 1953 р. він був перейменований в Національний архів Народної Республіки Словенія, у 1966 р. – в Архів Словенії, у 1979 р. – в Архів Соціалістичної Республіки Словенії.

Після проголошення незалежності Словенії в 1991 р. архів здобув сучасне найменування – Архів Республіки Словенія. В архів було включено архівні матеріали Федерального архіво-збірного центру та важливі архіви, які у 1980-х роках були повернені Австрії на основі архівної згоди 1923 р. Було скасовано “спецхрани”. Ще у 1990 р. до АРС було передано Історичний архів ЦК Союзу комуністів Словенії; у 1992 р. – Архів Інституту історії робітничого руху (сучасного Інституту новітньої історії Академії наук та мистецтв Словенії); у 1998 р. – історичну частину Архіву Міністерства внутрішніх справ з матеріалами Державної служби безпеки й розвідки та всіх її попередників з 1944 по 1990 рр. (VOS, UDBA⁶). В рамках АРС з 1960-х років працює Сектор консервації та реставрації архівних матеріалів, який передусім спеціалізується на реставрації архівних документів і книг на пергаменті й папері, а також Словенський архів кінодокументів, який зберігає словенські документальні та художні фільми з 1905 р. до сьогодення. Крім того, АРС доручено реєстрацію та опис архівних матеріалів щодо історії Словенії і словенців ву зарубіжних архівах, а також облік та документування громадських символів (гербів і прапорів) та офіційних печаток і штампів державних місцевих громад.

Архів зберігає 1782 фондів та колекцій від IX ст. до 1996 р., що нараховує приблизно 220 млн документів, які зберігаються на 22 600-х погонних метрах архівних полиць. З них $\frac{2}{3}$ займають документи на папері, решта – це матеріали в особливих форматах або носіях (креслення, карти, фотографії, фільми, магнітні та оптичні записи).

Архів зберігає фонди і колекції зі сфери правосуддя, військових справ, жандармерії, поліції, економіки і банківської справи, освіти, культури, науки, спорту, інформації, охорони здоров'я та соціального страхування на державному рівні, а також колишніх високопоставлених урядових і автономних органів на рівні провінцій. Також утримується Архів фондів політичних партій та повоєнних суспільно-політичних

---

⁶ Iz arhivov slovenske politične policije: [UDBA, OZNA, VOS] / [ur. Jože Pušnik]. – Ljubljana: Veda, 2002. – 519 str.

організацій, товариств та громадських організацій, земельних кадастрів і монастирів, дуже багато особистих родоводів, особистих та фамільних фондів, які розділені за типом матеріалу і темами.

Найбільш важливі включають в себе:

– архіви державних і автономних адміністративних органів на рівні колишніх провінцій або на рівні Словенії (з XV ст.);

– архіви органів, організацій та товариств у сфері економіки, банківської справи, охорони здоров'я та соціального забезпечення, освіти, культури і науки, які відповідно до своїх правил функціонували на всій території сучасної Словенії чи колишніх провінцій (з XVI ст.);

– архіви поміщицьких земель, особняків, сімей, родин і окремих осіб, що вважаються важливими для історії (з XIII ст.);

– архівні матеріали в колекціях: документи та листування (від XII ст.), рукописи (від IX ст.), земельні книги (з XVIII ст.), земельний кадастр (з XVIII ст.), плани та креслення (з XVIII ст.), цивільні реєстри населення (крім католицьких);

– словенські документальні, анімаційні та художні фільми, від найстарішого словенського кінофільму 1905 р. Збереглося більше 90% словенських фільмів, тобто понад 4000 найменувань.

Громадські архіви, створені до 1991 р., повністю доступні для використання, крім вже згаданих приватних фондів, які містять особисту інформацію й дані, що стосуються особистого життя власників, та історичні архіви приватного походження, якими також можна користуватися відповідно до визначених власниками правил.

Для дослідників словенської історії міжвоєнного періоду (1918–1941 рр.) проблема архівів є особливо гострою; це також стосується і вивчення історії інших народів Югославії між двома світовими війнами. Ще у 1965 р. проф. Метод Мікуж у передмові до своїх “Нарисів з історії словенців у старій Югославії 1917–1941 рр.” підкреслив, що для цієї роботи він не мав у своєму розпорядженні первинних архівних джерел, і зазначив, що у зв'язку з відсутністю архівних матеріалів “монографії для цього періоду відсутні майже повністю”, і що питання про видання джерел, які висвітлюють ці часи словенської історії, є критичним⁷. На це питання також звернули увагу на з'їзді архівних працівників у 1968 р. в м. Птуй і в 1969 р. в Люблянці на науковому семінарі

---

⁷ Mikuž M. Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941 / Metod Mikuž. – V Ljubljani: Mladinska knjiga, 1965. – Str. 6.

з проблем історіографії міжвоєнної історії Словенії⁸. Серед об'єктивних причин, які справляли гальмівний ефект на інтенсивність досліджень цього періоду у 1960-ті–1980-ті роки, а також на якість їхніх результатів, слід зазначити розладнання архівної справи або цілковиту недоступність архівів, що негативно відбивалося на виданні джерел. Ця недостатність досліджень ще яскравіше виражалася порівняно з результатами вивчення періоду національно-визвольної боротьби – набагато кращими, що також було в той час визнанням, що період Другої світової війни має ключове значення в історії Словенії. Також важливим є той факт, що відразу після війни вже існувало багато важливих, в деякій мірі вже порядкованих та доступних архівних матеріалів воєнного періоду. В середині 1960-х років намітився прогрес у вирішенні проблеми архівних матеріалів вже з історії міжвоєнного періоду, коли АРС, незважаючи на недостатність площ, а також кадрові та фінансові проблеми, почав систематично впорядковувати фонди Національного (жовтень – листопад 1918 р.) та Провінційного (грудень 1918 – червень 1921 рр.) урядів, районних, обласних та бановінських управлінь та інших адміністративних установ Першої Югославії. До того часу дослідникам були доступні лише кілька фрагментів матеріалу, зокрема для вивчення умов “перевороту” – розпаду Австрійсько-Угорської імперії, а завдяки зусиллям історичних архівів ЦК СКЮ вже на початку 1960-х років було зібрано та впорядковано багато матеріалу для історії революційного й опортуністського робітничого руху в Словенії. У АРС до цього часу вже впорядковано архівні фонди кількох відділів, зокрема особливо важливих матеріалів 11-го відділу – внутрішніх справ, і ці матеріали поступово вивчаються та передаються дослідникам. Багато матеріалів все ще перебуває у сховищі та чекає на впорядкування.

Архівні матеріали, що були сформовані центральними установами та органами влади Королівства СХС/Югославії, здебільшого збереглися на місці. Враховуючи той факт, що Національний уряд СХС в Любляні, який насправді утримував у своїх руках майже всю владу і навіть вів дуже незалежну зовнішню політику, працював тільки протягом короткого часу після першогорудневого об'єднання 1918 р., і з моменту створення Провінційного уряду на початку 1919 р. почалися процеси ско-

---

⁸ Напр., Posvetovanje o problemih zgodovinoisja novejše slovenske zgodovine in nalogah Instituta za zgodovino delavskega gibanja // Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja. – 1970. – Letn. X. – Št. 1–2. – Str. 147–301.

рочення юрисдикції провінційних органів, з одного боку, і централізації влади з боку центральних органів, а Відовданська Конституція 1921 р. й октройована Конституція вересня 1931 р. лише зміцнили цей внутрішньополітичний централізм, у роботі найвищих державних форумів формувалися відповідні надзвичайно цінні матеріали для вивчення суспільно-політичної, соціально-економічної та культурно-освітнянської діяльності словенців у період Першої, або, як її називають у словенській історіографії, “старої Югославії”.

Згідно з даними, зібраними до цього часу, більшу частину в Архіві Югославії⁹ складають матеріали, створені центральними органами державного управління та інших центральних установ Королівства СХС/Югославії. Ця установа збрала понад 40 фондів або частин фондів різних центральних установ Першої Югославії, що становить приблизно 5000 томів матеріалу. Найголовнішими є фонди Національної скупщини, двора, міністерств і центральних адміністративних органів і деяких приватних колекцій відомих югославських політиків. Поза Архівом Югославії два важливих фонди цього періоду, а саме: фонд Міністерства закордонних справ перебуває в Дипломатичному архіві держсекретаріату закордонних справ¹⁰, а фонд Міністерства армії і флоту перебуває в архіві Воєнно-історичного інституту в Белграді. Багато цінного матеріалу з історії робітничого руху, особливо революційного руху під керівництвом Комуністичної партії Югославії, зберігається в архіві ЦК СКЮ.

Загреб також був місцем перебування деяких центральних органів влади, які мали повноваження у справах Словенії (Національне віче Держави СХС у жовтні–листопаді 1918 р., Центральне управління соціального забезпечення робітників, створене у 1922 р., Королівський

---

⁹ Архів Югославії у Белграді, Сербія, є установою, яка зберігає і захищає архіви, створені у ході роботи центральних органів законодавчої та виконавчої влади і організацій югославської держави з 1918 по 2006 рр. Архів було створено за часів Королівства СХС у 1920 р., у 1950 р. його було перейменовано на Національний архів ФНРЮ, у 1964 р. – на Архів Югославії, і під цим ім'ям він існує донині (за винятком періоду 2003–2009 рр., коли після створення Державного Союзу він був перейменований в Архів Сербії і Чорногорії).

¹⁰ Ці архіви проводять огляд збереженого матеріалу, який стосується історії словенців міжвоєнного періоду. Збереглися деякі архіви італійської місії в Белграді.

стіл сімки [Верховний суд] у справах Королівства Хорватії, Славонії та Далмації, повноваження якого були поширені на Словенію у 1919 р.), і такі матеріали зі словенської історії треба шукати в місцевих архівах (Архів Хорватії, архів Інституту історії робітничого руху Хорватії). Окремі фонди або частини фондів центральних установ Королівства Югославії знаходяться також в інших архівах та установах Хорватії.

Слід зазначити, що багато матеріалів цих органів зберігаються в архівах їх нинішніх наступників (напр., деякі матеріали Міністерства внутрішніх справ Першої Югославії та федерального секретаріату внутрішніх справ Другої Югославії перебувають у Белграді). Також деякі матеріали промислових підприємств, фінансових установ та інших словенських установ, які перебували у складі великих акціонерних товариств або філіалів великих організацій, центральні управління яких були створені в інших югославських провінціях, треба шукати у відповідних місцевих архівах. Наприклад, матеріали прядильної фабрики в м. Літія і текстильної фабрики в м. Преболд знаходяться в архівах югославської компанії Mautner, в Історичному архіві в Загребі. Белград і Загреб були також штаб-квартирами важливих фінансових інститутів, які працювали у Словенії¹¹.

Деякі звіти, листи, розпорядження та аналогічні документи центральних державних органів, спрямовані провінційним філіалам, що свідчать про ситуацію у Першій Югославії в цілому і містять дані щодо Словенії, збереглися в архівах інших республік, тоді як у Словенії вони були втрачені або знищені. Наприклад, в архіві Інституту історії робітничого руху в Загребі знаходяться деякі звіти Союзу робітників Словенії, відправлені Союзу робітників в Загребі, але у словенських фондах вони не збереглися.

Бачимо, що матеріали зі історії словенців міжвоєнного періоду дуже фрагментовані, що робить неможливим повний їхній перегляд. Почасти це пов'язано з тим, що Архів Югославії був заснований тільки в 1950 р., а почав роботу лише через два роки, так що до тих пір не було ніякого офіційного органу, що опікувався би архівами центральних державних органів та установ Королівства Югославії, в той час як їх збирали декілька установ. Відзначимо, що працівники Архіву Югославії

---

¹¹ Stiplovšek M. Gradivo za zgodovino Slovencev med dvema vojnama v jugoslovanskih arhivih zunaj Slovenije / Miro Stiplovšek // Arhivi. – 1978. – Št. 1. – Str. 33.

підготували інформацію про архіви центральних установ Королівства Югославії, які знаходяться в інших архівах і пов'язаних з ними установах. Незважаючи на те, що неповне або недостатньо докладне вивчення збереженого матеріалу з історії народів Югославії міжвоєнного періоду, в югославських архівах за межами Словенії можливо виявити, що там також існують великі прогалини, як і у словенських архівах.

Безпосередньо перед “квітневою війною” 1941 р. було знищено велику кількість важливих матеріалів, ще більше їх втрачено під час окупації. Найгірше збереглися фонди, які стосуються політичної історії (напр., матеріали роботи Ради міністрів складають тільки 1 том, міністерства внутрішніх справ – 20 томів, Національної скупщини – 18 томів), найкраще збереженими виявилися матеріали зі сфери культури й освіти – матеріали міністерства освіти складають 1518 томів, – а також щодо деяких промислових галузей (напр., матеріали міністерства будівництва – 253 томів, міністерства торгівлі і промисловості – 180 томів, міністерства фінансів – 120 томів, головних управлінь промислових корпорацій – 136 тек зі справами); також є багато матеріалу щодо законодавчих справ (наприклад, фонд міністерства юстиції складає 480 томів, фонд Державної ради – 2243 томів) і т.д. У фондах деяких важливих органів збережені менш важливі матеріали. Так, обсяг фонду Королівського суду становить близько 120 томів, що не так мало, але в ньому домінують різні клопотання, скарги, фінансові справи, але обмаль документів з політичної історії. З точки зору політичної історії важливі дані можливо знайти в особистих колекціях деяких важливих відомих югославських політиків (напр., фондах Мілана Стоядиновича, братів Прибічевичів, Савви Косановича і др.). Збереженого матеріалу є порівняно достатньо, але не однаково для всіх аспектів розвитку народів Югославії міжвоєнного періоду, відносно мало матеріалів для висвітлення перебігу політичних подій, крім того, вони збереглися в різній кількості та якості для кожної провінції. Таким чином, скажімо, щодо словенської політичної історії зберігається менше матеріалу у порівнянні з деякими іншими югославськими провінціями, де ситуація в міжвоєнний період була складнішою і тому центральні органи влади приділяли їм особливу увагу (напр., набагато більше збереглося документів з хорватського питання).

Тому багато проблем не можуть бути висвітлені через архівні документи, і їх треба вивчати на основі інших категорій джерел, здебільшого

публіцистичних або наративних. Загальний огляд ситуації з архівами з історії народів Югославії 1918–1941 рр. нам показує, що в останні роки докладалося чимало зусиль до впорядкування та класифікації цього матеріалу, щоби надати дослідникам доступ до них та можливість їх вивчати. Більшість матеріалів, однак, ще не пройшли первісної обробки, ще багато фондів не опрацьовано та перебуває в роботі, частина матеріалів, як і раніше, все ще недоступна.

Всі ці факти треба мати на увазі, коли йдеться про участь у наукових дослідженнях, описі та виданні архівних матеріалів, що стосуються Словенії, в югославських архівах поза межами Словенії, а також про те, що в архівах Словенії ще не впорядковано весь матеріал щодо міжвоєнного періоду. У 1973 р. Інститут історії робітничого руху (далі – ІПРС, сучасний Інститут новітньої історії Словенії у складі Словенської академії наук та мистецтв), разом із зовнішніми партнерами і на основі консультації з широким колом істориків, створив програму досліджень історії словенців 1918–1945 рр. і передав її на розгляд науково-дослідницького співтовариства Словенії як один з ключових проектів в галузі історії.

Робота над цим важливим науковим проектом практично почалася ще до того. Перші кроки в цьому напрямку зробив історичний архів ЦК СКС у 1960–1961 рр., коли з фондів ЦК КПЮ, Комінтерну та суду з захисту держави скопіювали всі матеріали, пов'язані зі Словенією, та важливі документи щодо загального розвитку революційного робітничого руху в Югославії. Архів ЦК СКС пізніше займався копіюванням матеріалів про югославських учасників Жовтневої революції в Росії та Червоної допомоги з фонду Комінтерну, які були передані з Москви на початку 1970-х років.¹²

Кілька тисяч документів про розвиток робітничого руху у Словенії передав для копіювання дослідник Франце Філіпич, який зібрав їх для написання своєї дисертації з історії робітничого руху міжвоєнного періоду в Штирії.

Навіть співробітники ІПРС спочатку збирали матеріали в архівах за межами Словенії тільки для своїх науково-дослідницьких проектів, і лише з 1971 р. цей заклад паралельно зі створенням науково-дослідного плану “Словенська історія 1918–1945 рр.” ввела до своєї річної

---

¹² Також одержано більшість матеріалів з архівів ЦК Комуністичної партії Югославії.

програми систематичний збір матеріалу щодо новітнього періоду історії Словенії, спочатку в архівах Белграда та Загреба. В контексті цієї великої програми, яка через слабку організацію і невисоку доступність матеріалу щодо історії словенців в архівах за межами Словенії, звичайно, тривала довгий час, у 1970-ті–80-ті роки було проведено велику роботу в Архіві Югославії. В ньому працювали чотири групи внутрішніх і зовнішніх співробітників тодішнього ПРР з метою пошуку та вивчення матеріалів з міжвоєнної історії словенців. Було переглянуто та описано фонди Національної скупщини, королівського двору, Ради міністрів, міністерств юстиції, внутрішніх справ, торгівлі та промисловості, соціальної політики, фізичної культури, Центрального інформбюро, головних управлінь промислових корпорацій, масонських лож, а також приватних збірок югославських політиків: д-ра Мілана Стоядиновича, Савви Косановича, Йована Йовановича-Піжона, Лазе Марковича та ін. мікрофільмовано близько 7500 сторінок документів.

Тут слід зазначити, що всі ці фонди та збірки не були розглянуті в цілому, а тільки ті файли, що, як очікувалося за даними переписів або інвентарних описів, містили свідчення про істотні події у Словенії у 1918–1941 рр. Ці фонди не були ще повністю організовані, отже, було переглянуто лише частину матеріалу. На жаль, описи фондів дуже загальні і з них важко дізнатися, що міститься в них стосовно словенської історії. Залежно від способу функціонування центральної державної влади, окремі документи, що стосуються Словенії, змішані з іншими і практично розосереджені по більшості справ окремих фондів. Рідко зустрічаються фонди, де такий матеріал зібрано в одному місці, напр., в архіві Національної скупщини, де у двох справах містяться матеріали словенських депутатів та міністрів д-ра Міхи Крека і Франца Сноя. Недостатньо докладний опис і висока фрагментація роблять дуже важкою справою класифікацію матеріалів, що належать до словенської історії.

Особливою проблемою є пошук матеріалів в архіві міністерства внутрішніх справ. Завдяки плідній роботі працівників ПРРС в Архіві Югославії було отримано матеріали з федерального секретаріату внутрішніх справ, після чого весь фонд було переформовано, що ускладнює його огляд та роботу з ним.

При розгляді обсягових фондів з галузі економічної та соціальної політики слід зазначити, що копіювання всіх матеріалів, які стосуються цих тем для Словенії, не було схвалено, тому що серед цих матеріалів

є багато документів меншої важливості. Тому для того, щоб зробити їх доступними для дослідників у Словенії, всі важливі документи міжвоєнного періоду з інших югославських архівів було тільки описано, й для подальшого докладнішого вивчення вузьких тем треба продовжувати роботу у відповідних архівах. У рамках цієї систематичної програми інституту були також розглянуті фонди колишньої югославської армії, розвідувального відділу Генерального штабу та органів Дравського військового управління. Було мікрофільмовано близько 600 сторінок документів. В архіві ЦК Комуністичної партії Югославії було мікрофільмовано матеріали з фонду поліцейського управління, який також містить документи німецьких дипломатичних місій про ситуацію в окремих регіонах Югославії, що були передані з Берліна у 1970-х роках. З архіву Інституту робітничого руху Хорватії було мікрофільмовано деякі документи про словенських комуністів та уривки зі щоденників люблянської поліції¹³. Відзначимо також, що з фонду Міністерства освіти в Архіві Югославії було описано та мікрофільмовано¹⁴ матеріали про початок роботи університету м. Любляни від 1918 р. Постійні перегляди та реєстрації архівних фондів щодо історії словенців у 1918–1941 рр. в словенських архівних установах показують, що багато важливих документів було знищено або втрачено, як, напр., майже всі цінні конфіденційні матеріали, починаючи з 1924 р. З цієї причини вивчення окремих тем міжвоєнного періоду передбачає звернення до матеріалів, які зберігаються за межами Словенії у колишніх югославських архівах та архівах за кордоном, зокрема в Італії та Австрії, враховуючи розділення словенського народу після створення Першої Югославії.

Після здобуття незалежності Словенії у 1991 р. ситуація з архівними справами змінилася. Інтерес до міжвоєнного періоду прийшов з розумінням важливості всебічного, деполітизованого розгляду витоків словенської незалежності; відкриті можливості для досліджень некомуністичних політичних течій принесли багато нових розвідок, які завершувалися публікаціями паперових документів; з кінця

---

¹³ Весь копійований матеріал перебуває в архіві PPP в рамках АРС. Також там зберігаються звіти про копіювання документів в архівах PPP Хорватії та Югославії та в архівах Воєнно-історичного інституту в Белграді.

¹⁴ Stiplovšek M. Gradivo za zgodovino Slovencev med dvema vojnama v jugoslovanskih arhivih zunaj Slovenije / Miro Stiplovšek // Arhivi. – 1978. – Št. 1. – Str. 34.

1990-х років у Словенії з'явилися електронні бібліотеки, де постійно оновлюються та зростають фонди сканів архівних матеріалів¹⁵.

Якщо класифікувати публікації архівних документів щодо політичної історії Словенії, то можна згрупувати їх в документальну (урядові та партійні документи), публіцистичну (політичні виступи та заяви, громадський друк, праці політологічного характеру) та наративну групи (щоденники, мемуари). Всі групи поступово збільшуються; за 4 останні роки в електронному вигляді вийшло близько 20-ти подібних позицій. Більше того, проводиться діджиталізація вже опублікованих джерел, що значно полегшує дослідницьку роботу.

Систематичний і повний облік всіх ресурсів за кордонами Словенії, пов'язаних з історією словенців, є трудомістким і складним. Матеріали шукали і використовували для своїх досліджень словенські вчені та інші дослідники, в основному несистематизовано¹⁶. Переважно це були документи, що належать до політичної історії; трохи менше цікавили вчених дрібні описи словенських земель та словенців, записані з різних приводів і в різні часи словенської історії різними людьми, які були не значущими для великої політики спостерігачами. У 2005 р. АРС здійснив першу систематизовану наукову розвідку архіву, – дуже коротку, але змістовну, – у Великій Британії, з метою обробки фондів Форін-офісу за 1943–1953 рр.¹⁷ Всі виявлені “цінні папери” з архівних фондів Міністерства зовнішніх справ належать до періоду 1920-х–1960-х

---

¹⁵ “Словенська історія – Sistory” - <http://www.sistory.si/>;

Цифрова бібліотека Словенії (Digitalna knjižnica Slovenije) – <http://www.dlib.si/>

¹⁶ Biber D. Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945 / Dušan Biber // Prispевki za novejšo zgodovino. – 1995. – Št. 1–2. – Str. 97–102;

Yugoslavia and its historians: understanding the Balkan wars of the 1990s / ed. by Norman M. Naimark and Holly Case. – Stanford (Calif.): Stanford University Press, 2003. – 275 p.;

Yugoslavism: histories of a failed idea, 1918–1992 / ed. Dejan Djokić. – London: Hurst, 2003. – 356 p.

¹⁷ Evidenca arhivskega gradiva v tujini, ki se nanaša na Slovenijo in slovence // http://www.arhiv.gov.si/si/javne_evidence/evidenca_arhivskega_gradiva_v_tujini/

Jeraj M., Melik J. Slovenija in Slovenci v britanskem arhivu – malo drugace // Arhivi. – 2005. – Št. 2. – Str. 395–403.4.

років та є важливими або просто цікавими для словенців і словенської історії. Інші фонди британських архівів ще чекають своїх дослідників.

Рідко трапляється, коли документи про Словенію і словенців у зарубіжних архівах зібрані в окремих групах, навіть у таких випадках зазвичай такі фонди неповні. Іноді простіше систематично збирати інформацію, напр. у Державному архіві (Public Record Office) в Лондоні, і ймовірно, було б легше проштудювати 80 томів друкованих індексів загальної кореспонденції міністерства закордонних справ Великої Британії¹⁸, вибираючи дані про Словенію і словенців і всіх тих, хто так чи інакше був у зв'язку з проблемами та історією Словенії.

Архів британського консульства в Люблянці було, напр., подібно до архіву дипломатичного представництва в Белграді, знищено у 1941 р. У Південному департаменті Форін-офісу, однак, залишилося багато інших цікавих документів, які в реєстрі не згруповані в окремі розділи. Перегляд дозволяють індекси загальної кореспонденції¹⁹ та індекс “зелених паперів”²⁰, тобто секретних документів, у відкритому доступі перебувають матеріали тільки по 1940 рік (включно).

Тільки у Міністерстві війни залишилося близько 2000 справ, які мають, так чи інакше, відношення до Першої Югославії, і, звичайно, Словенії. Події у Словенії під час Другої світової війни, якщо розглядати їх крізь британські окуляри, тобто через доповіді британської місії у Словенії і різних “найбільш секретних джерел”, певна річ, неможливо зрозуміти. Як показує практика, при вивченні відповідних проблем потрібний належний огляд фондів і матеріали різних інших державних установ та органів влади, напр., Міністерства авіації, Міністерства торгівлі і т. д. Словенські дослідники навіть ставлять перед собою завдання перепису та репатріації словенських архівних матеріалів, вивезених свого часу із Словенії²¹. Безсумнівно, що в багатьох зарубіжних архівах багато таких матеріалів, які, за їх важливістю, вимагають сис-

---

¹⁸ *Index to Foreign Office Correspondence*. – L.: Kraus-Thomson, 1969–1982. – 131 vol.

¹⁹ *Great Britain Public Record Office Foreign Office Indexes & Guides*. – 87 vol.

²⁰ *Indexes to the “green” Or Secret Papers Among the General Correspondence of the Foreign Office / Great Britain*. Foreign Office. – L.: Kraus-Thomson, 1970. – 332 p.

²¹ Biber D. Viri za sodobno zgo Slovencev izven SR Slovenije / Dušan Biber // *Arhivi*. – 1978. – Št. 1. – Str. 35.

тематичного вивчення в будь-який спосіб. Напр., про словенські події говорять понад 500 справ 37-ї британської місії в Югославії під час Другої світової війни. У Національному архіві у Вашингтоні зберігаються конфісковані німецькі та італійські документи, де мова йде про Словенію та про події, які безпосередньо на неї впливали.

Американські дипломатичні документи стають доступними для громадськості по 25-ти роках зберігання. Французькі дипломатичні та інші документи доступні по 50-ти роках. Але без цих документів дослідження політичної історії Словенії періоду безпосередньо перед Другою світовою війною та упродовж війни будуть скромними і короткими описами.

Оскільки стан архівних джерел з історії словенців між двома світовими війнами позначений великими прогалинами їхній огляд, ще не завершено; низький ступінь впорядкованості й часткова недоступність документів і матеріалів зазначеної тематики заважає докладніше висвітлити дрібніші проблеми зазначеного періоду. Але завдяки тематичній роботі окремих дослідників, а також цілеспрямованих зусиль у комплексних наукових розвідках і копіюванні джерел з архівів поза межами Словенії було накопичено достатньо джерел для початку конкретних досліджень проблем словенської історії міжвоєнного періоду.

Джерела та література:

1. Biber D. Britanska diplomatska poročila o nemški manjšini v Jugoslaviji v letih 1933–1945 / Dušan Biber // Prispевki za novejšo zgodovino. – 1995. – Št. 1–2. – Str. 97–102.
2. Biber D. Viri za sodobno zgo Slovencev izven SR Slovenije / Dušan Biber // Arhivi. – 1978. – Št. 1. – Str. 35.
3. Evidenca arhivskega gradiva v tujini, ki se nanaša na Slovenijo in slovence // http://www.arhiv.gov.si/si/javne_evidence/evidenca_arhivskega_gradiva_v_tujini/
4. Index to Foreign Office Correspondence. – L.: Kraus-Thomson, 1969–1982. – 131 vol.
5. Indexes to the “green” Or Secret Papers Among the General Correspondence of the Foreign Office / Great Britain. Foreign Office. – L.: Kraus-Thomson, 1970. – 332 p.
6. Iz arhivov slovenske politične policije: [UDBA, OZNA, VOS] / [ur. Jože Pučnik]. – Ljubljana: Veda, 2002. – 519 str.
7. Jeraj M., Melik J. Slovenija in Slovenci v britanskem arhivu – malo drugace // Arhivi. – 2005. – Št. 2. – Str. 395–403.

8. Mikuž M. Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941 / Metod Mikuž. – V Ljubljani: Mladinska knjiga, 1965. – 555 str.
9. Mirčič R. Arhivska grada centralnih institucija kraljevine Jugoslavije 1918–1941 / Radmila Mirčič // Arhivist. – 1971. – Letn. XXI. – Št. 1–2. – Str. 80–90.
10. Posvetovanje o problemih zgodovinopisja novejše slovenske zgodovine in nalogah Instituta za zgodovino delavskega gibanja // Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja. – 1970. – Letn. X. – Št. 1–2. – Str. 147–301.
11. Stiplovšek M. Gradivo za zgodovino Slovencev med dvema vojnama v jugoslovanskih arhivih zunaj Slovenije / Miro Stiplovšek // Arhivi. – 1978. – Št. 1. – Str. 33.
12. Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije / [ur. Vladimir Kološa]. – Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999. – 3 zvezki.
13. Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva Republike Slovenije [Elektronski vir]. – Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1999. – 1 optični disk (CD-ROM).
14. Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva Maribor / [ur. Slavica Tovšak]. – Maribor: Pokrajinski arhiv, 2009. – 1226 str.
15. Vodnik po fondih in zbirkah Pokrajinskega arhiva v Novi Gorici / [Vlasta Tul ur.]. – Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 1997. – 264 str.
16. Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva Celje / [ur. Bojan Cvelfar]. – Celje: Zgodovinski arhiv, 2010. – 780 str.
17. Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva na Ptuj / [ur. Marija Hernja Masten]. – Ptuj: Zgodovinski arhiv, 1985. – 184 str.
18. Vodnik po fondih in zbirkah Zgodovinskega arhiva na Ptuj / Zgodovinski arhiv na Ptuj 1955–2008. – Ptuj: Zgodovinski arhiv, 2009. – CXXVII, 404 str.
19. Vodnik po fondih in zbirkah Nadškofijskega arhiva / Ecclesia catholica. Ljubljanska nadškofija [ur. Bogdan Kolar]. – Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 1999. – 271 str. Yugoslavia and its historians: understanding the Balkan wars of the 1990s / ed. by Norman M. Naimark and Holly Case. – Stanford (Calif.): Stanford University Press, 2003. – 275 s.
20. Yugoslavism: histories of a failed idea, 1918–1992 / ed. Dejan Djokić. – London: Hurst, 2003. – 356 p.
21. Žontar J. Arhivi za zgodovino Slovencev med 1918 in 1941 / Jože Žontar // Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja. – 1970. – Št. 1–2. – Str. 259–284.
22. Žontar J. Vloga društva pri prenovi arhivske dejavnosti / Jože Žontar // Arhivi. – 2004. – Št. 1. – Str. 33–41.

Катерина Мальшина (*Київ, Україна*). **Матеріали зі словенської політичної історії міжвоєнного періоду у архівах Словенії та поза її межами**
У статті подано короткий огляд архівів сучасної Словенії та їхньої історії, окреслено вміст головних столичних архівів та їхню роботу зі здобуття, консервації та доступу до документів міжвоєнної історії Словенії, а також розглянуто доступ до головних джерел з політичної історії Словенії міжвоєнного періоду у архівах Словенії та поза її межами.

Ключові слова: Словенія, міжвоєнний період, архів, Архів Республіки Словенія, Історичний архів Любляна, Архів Югославії.

Катерина Мальшина (*Київ, Україна*). **Материалы по словенской политической истории межвоенного периода в архивах Словении и за ее пределами**
В статье представлен краткий обзор архивов современной Словении и их истории, дано описание содержания, главных столичных архивов и их работы по получению, консервации и доступу к документам межвоенной истории Словении, а также рассмотрен доступ к основным источникам по политической истории Словении межвоенного периода в архивах Словении и за ее пределами.

Ключевые слова: Словения, межвоенный период, архив, Архив Республики Словения, Исторический архив Любляна, Архив Югославии.

Katerina Malshina (*Kyiv, Ukraine*). **Materials on the Slovenian political history of the interwar period in the archives of Slovenia and abroad**

The article deals with the brief review of the archives of the contemporary Slovenia and their history, the content of major metropolitan archives and their work on the reproduction, preservation and access to documents in the inter-war history of Slovenia and considered access to the main sources for the political history of Slovenia in the interwar period in the archives of Slovenia and its outside.

Key words: Slovenia, the interwar period, archive, Archive of the Republic of Slovenia, Ljubljana Historical Archive, the Archive of Yugoslavia.

Володимир МАРЧУК
(*Острог, Україна*)

УДК: 94 (438.41):355.01.(061.) “1920/1939”

Стан кіномережі Волинського воєводства у 1930-х роках

Одним з найбільших винаходів межі ХІХ–ХХ ст. можна вважати кінематограф, який був прикладом величезного прогресу розвитку наукових знань і техніки. Поступово він ставав символом епохи, до якого прагнув долучитися кожен. Становлення та розвиток кінематографа істотно вплинули на культурне, соціально-економічне та політичне життя суспільства. Цілком зрозуміло, що винахідники кінематографа не могли спрогнозувати всі наслідки свого відкриття, але те, що на його основі виникне підприємницька діяльність, було очевидно. Справді, практично відразу з'являється ціла група перших кінопідприємців, які заробляли гроші на демонстрації кінострічок. Придбавши проєктор і кілька кінофільмів вони переїздили з міста в місто, де показували фільми до повного зносу. Поступово такі демонстрації стали стаціонарними.

Вже на початку ХХ ст. у найбільших містах тогочасної Волинської губернії у приміщеннях театрів проводяться перші кіносеанси. Поступово подвійна спеціалізація змінюється на користь кіно. Зі входженням території Західної Волині до складу Польської держави створюються нові умови для розвитку цієї галузі мистецтва. З розвитком кіномистецтва збільшується і кількість кінотеатрів. Так, у 1923 р., на території Волинського воєводства нараховувалося 17 кінотеатрів [17, s. 2], 1930 р. їхня кількість зросла і становила 23 [17, s. 2], у 1934 р. нараховувалося 22 стаціонарні кінотеатри [18, s. 52], а за чотири роки – у 1938 р. – ця цифра досягла 34 [18, s. 52]. Також на території воєводства діяло 19 пересувних кіноустановок, цільовою аудиторією яких були мешканці тих сіл і містечок, де не було стаціонарних кінотеатрів [18, s. 52]. Для порівняння, на території Республіки Польща у 1923 р. функціонувало

428 кінотеатрів (найбільша їхня кількість була в повітах Сілезькому – 49, Познаньському – 43, Лодзькому – 42 та у м. Варшаві – 39) [17, s. 2]. Серед українських повітів найбільше кінотеатрів налічувалося у Львівському – 39 [17, s. 2]. У 1930 р. кількість кінотеатрів на території Польщі зросла до 771 (найбільше у повітах Сілезькому – 72, Познаньському – 84, Лодзькому та Келецькому – 65, та м. Варшаві – 60) [17, s. 2]. Серед українських повітів: у Львівському – 65, Станіславському – 28, Тернопільському – 27 [17, s. 2].

Зрозуміло, що чисельність кінотеатрів прямо залежала від рівня урбанізації регіону. Тому лідерство за їхньою кількістю кріпилося за найбільшими містами Волинського воєводства – Луцьком та Рівним, де одночасно працювало кілька кінотеатрів. У переважній же більшості міст і містечок краю був один, а в окремих випадках два кінотеатри. У 1931 р. у таких містах як Луцьк, Рівне, Дубно було по 3 кінотеатри; у містах Горохів, Кременець, Сарни, Здолбунів – по 2; у Костополі, Ковелі, Любомль і Володимирі – по 1-му. Так, зокрема, в м. Дубно працювали кінотеатри “Олімпія” та кінотеатр при Будинку офіцерів, у м. Володимир – “Військовий”, м. Здолбунів – “Люкс”, м. Луцьк – “Аполло” та “Міський”, у м. Ковель – “Оаза” та “Міський”, м. Сарни – “Казино”; м. Кременець – “Гвезда-Луна” та “Ренесанс”; м. Острог – “Експрес” та “Військовий”; м. Ківерці – “Польської мацежи шкільної”; м. Рожище – “Аполло”; м. Любомль – “Радіо”; м. Олика – “П.В.і.В.Ф.” (“Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego”); м. Костопіль – “Л.О.П.П.” (“Ligi Obrony Powietrznej i Przeciwigazowej”); м. Корець – “Фіглярня”; м. Рокитне – “Вітриум”; м. Радзивилові – “Лінас-Хацедек”; м. Горохів – “Л.О.П.П.” [8, арк. 7]. Лідером за кількістю кінотеатрів було місто Рівне. У 1932 р. тут працювали кінотеатри “Зафран”, “Новий світ”, “Ампір”, “Лінас-Хацедек” та “Військовий”. Однак про постійну роботу можна говорити лише стосовно перших трьох.

Прикладом розвитку кіно на Волині у міжвоєнний період може слугувати м. Рівне, три кінотеатри якого перебували у власності представників різних національностей – єврейської, німецької та польської. Найстарішим у м. Рівне був кінотеатр “Люкс” (вул. 13-ї Дивізії, 5), власником якого була Леонора Зафран. “Люкс” відкрився у 1896 р., з часом за ним закріпилася назва за прізвиськом власників – “Зафран”. У 1910 р. з’являється кінотеатр “Інтим” (вул. 3 Травня, 224), з часом його перейменували в “Ампір”, – власник Фердинанд Берндт [12,

арк. 1]. А ще через рік в місті з'являється кінотеатр “Новий світ” (вул. Новий Світ, 4)– власник Казимир Язвінський [13, арк. 1].

Від кількості жителів міста чи містечка залежала і кількість місць у кінотеатрі. Так, станом на 1931 р., у Польщі кінотеатрів із залами що вміщували до 300 осіб, було найбільше – 446 (58,9%), у тому числі у Волинському воєводстві 16 з 22. Лише 6 кінотеатрів могли вмістити від 300 до 500 чол.; по Польщі – 219 (29%). Кінотеатрів місткістю від 500 до 1000 чол. (по Польщі – 69 кінотеатрів (9,1%)) та від 1000 і більше на території воєводства не існувало (по Польщі 23 кінотеатри (3%)) 13 з них знаходились у Варшаві [17, с. 7]. Так, напр. у Рівному “Новий світ” був розрахований на 300 місць, “Ампір” – 476, “Зафран” – 486, у Ковелі зал кінотеатру міг вмістити 430 чол., Костополи та Любомлі – по 150, Володимирі – 300 [7, арк. 127–129]. Протягом 1930-х років зростає чисельність кінотеатрів, так і їхня наповнюваність. Власники вкладали кошти у будівництво нових приміщень з більшою кількістю місць. Так, станом на 1939 р. на території воєводства функціонував 1 кінотеатр на 500 місць, 7 вміщували від 300 до 500 осіб, усі ж інші – до 300 осіб (Додаток 1). Однак зазвичай цієї кількості місць не вистачало для всіх бажаючих переглянути кінострічку, особливо коли демонструвалися “хіти сезону”.

Оскільки досить часто під кінотеатри використовували будівлі колишніх театрів, відповідно за театральним принципом поділялися і місця в них. Так, із 486 місць в кінотеатрі “Зафран” в ложах налічувалося 32 місця, місць I класу було 64, II класу – 128, III – 80 та на гальорці – 136 місць [7, арк. 135]. Не поодиноким явищем в тогочасних кінотеатрах було доставляння стільців, особливо коли демонструвалися популярні фільми і зал не міг вмістити усіх бажаючих.

Більшість кінотеатрів у містах працювали щоденно протягом року, у містечках кіносеанси влаштовували лише в окремі дні (Додаток 1). У кожному кінотеатрі, що працював на території Волинського воєводства, виділялися безкоштовні місця для певних категорій міських жителів. Так, напр. у “Зафрані” право на безкоштовні місця мали: управління, комісаріат та слідчий відділ державної поліції; магістрат м. Рівне (в ложі) і, крім того, 3 особи щоденно могли пройти на сеанс за т. зв. “одноразовками”; командування гарнізону; державна гімназія (по 1 особі); повітове староство мало право на місця в ложі і паспарту (білет для входу на всі місця в театрі) для службовців; вільно проходили до залу представники редакцій газет “Ілюстрований кур’єр щоденний”

та “Ехо Волинське”; брати Гальперин, М. Шнуцкер та М. Блай дістали безкоштовні місця у вигляді плати за рекламу. У іншому кінотеатрі – “Ампір” безкоштовні місця отримали працівники повітового староства (в 1 ложі і 1 паспарту); магістрату м. Рівне (в 1 ложі та 3 місця щоденно); управління, I та II комісаріати та слідчий відділ державної поліції; державна гімназія (по 1 особі); командування гарнізону (1 паспарту); відділ розвідки – 1 паспарту; лавники і референти магістрату [6, арк. 235–236].

Цінова політика в тогочасних кінотеатрах була доволі демократичною і орієнтувалася на купівельну спроможність населення міст. Так, напр. найдешевші квитки на кінопоказ були в невеликих містечках. Їхня вартість коливалася в межах від 0,25 злотого до 1,5 злотого. У великих містах вартість квитків була значно вищою. Так, приміром, у кінотеатрі “Зафран” м. Рівне найдорожчий квиток на місце у ложі коштував 2,60 зл., квиток за місце I класу – 2,10 зл., II – 1,50 зл., III – 0,99 зл., на гальорці – 0,75 зл. [6, арк. 236]. Для порівняння: в той час 1 кг яловичини коштував 0,75 зл., свинини – 1 зл., десяток яєць – 1,20 зл., 1 кг житнього хліба – 0,36 зл. Працююча людина заробляла в середньому за день від 3-х до 5-ти зл. [4, арк. 9–10]. Таким чином, відвідування кінотеатру могли собі дозволити не лише представники міської верхівки, а й прості мешканці міста. При цьому перші купували дорожчі квитки на “престижні” місця.

Так, напр., у період з 1 квітня по 31 грудня 1931 р. кінотеатри “Зафран” та “Ампір” продали 84 114 квитків, у тому числі “Зафран” – 50 000; “Ампір” – 34 114 [6, арк. 41]. У період з 1 січня по 1 вересня 1933 р. прибуток від продажу квитків у кінотеатрі “Зафран” становив 28 688 злотих 94 гроша, “Ампір” – 18 143 зл. 71 гр. [8, арк. 11].

Проте важко говорити про величезні прибутки власників кінотеатрів через високі податки на демонстрацію фільмів. Крім податку з фільму, який становив від 3 до 15% вартості квитка, власники кінотеатрів сплачували ще 10% вартості на користь Червоного Хреста та податок у фонд праці. Крім цих постійних податків, з 20 вересня 1931 р., після багаторазових звернень з боку Товариства польського театру на Волині ім. Юліуша Словацького до керівництва Волинського воєводства, з власників кінотеатрів почали додатково стягувати 10 грошів з кожного квитка на користь польського театру [6, арк. 3–5]. Власники кінотеатрів чинили цьому опір: на двох своїх з’їздах 8 та 28 вересня 1932 р. вони домоглися заміни сплати 10-грошового податку з кожного

квитка на сплату наперед визначеної суми протягом року [6, арк. 221]. Найбільші суми сплачували “Міський” кінотеатр м. Ковеля – 5100 зл та “Військовий” м. Володимира – 4600 зл. Кінотеатри м. Рівного “Зафран” та “Ампір” сплачували по 2000 зл.; “Новий світ” – 1150 зл., “Лінас–Хачедек” та “Військовий” – по 1200 зл. Найнижчою була сума 200 зл., яку сплачував кінотеатр “Люкс” м. Здолбунова [8, арк. 7]. Визначені суми розподілялися на 12 рівних частин і виплачувалися в першій половині кожного місяця.

Непоодинокими були і випадки приховування власниками справжньої кількості проданих квитків. Так, у липні 1932 р. податковий контролер М. Прибитковський доводив до відома магістрату м. Рівне про продаж в кінотеатрі “Зафран” квитків, не завірених магістратом, за значно нижчою ціною – від 50 грошів до 1,50 зл., в той час як ціни на сеанс коливалися від 75 грошів до 2,60 зл., як наслідок, лише за один день (3 сеанси) місцевий бюджет недоотримав 161,12 злотих, Червоний Хрест – 177,2 злотих і польський театр в Луцьку – 132 злотих [6, арк. 202].

Для контролю за збором податку з кінотеатрів на засіданні магістрату м. Рівне 6 травня 1931 р. було прийнято рішення про введення посади контролера в кожному кінотеатрі з зарплатою за кожен день роботи 4 зл. [10, арк. 156]. У зв’язку з економічною кризою і загальним фінансовим занепадом у 1932 р. заробітну плату контролерам знизили до 3-х зл. [11, арк. 403].

Важко говорити про видатки на утримання кінотеатру у міжвоєнний період, адже переважна більшість кінотеатрів перебувала у приватній власності, і документів з такою інформацією наразі не виявлено. Дещо простіше з кінотеатрами, які перебували у власності місцевих громад – кошторис кінотеатру входив до загального кошторису міста. Так, бюджет кінотеатру м. Костопіль у 1938/39 рр. становив 13 830 зл., в тому числі видатки 12 695 зл. та прибуток 1135 зл. Головну частку прибутків кінотеатру становив продаж квитків на кіносеанси – 12 400 зл. та здача театральної зали в оренду – 1370 зл. [14, арк. 66 зв.].

Основною статтею видатків у бюджеті кінотеатру було утримання приміщень, на яке йшла третя частина усіх коштів – 4429 зл., з них 2480 зл. на опалення та освітлення приміщень (кінотеатр мав 8 груб), 1500 зл. – державний податок за зал, інших майже 500 зл. витрачалися на різного роду ремонтні роботи та додержання порядку [14, арк. 67 зв.–68]. Іншою витратною статтею бюджету були видатки на показ філь-

мів – 7835 зл., у тому числі 2100 зл. зарплата кінооператора та білетера, 5140 зл. – доставка фільмів, 330 зл. – реклама та афіші та 90 зл. – обмундирування білетерів [14, арк. 68 зв. – 69]. Найменш витратною статтею бюджету були видатки на утримання адміністрації, а фактично лише її керівника – 431 зл., у тому числі 330 зл. заробітна плата, 75 зл. канцелярські витрати та 26 зл. членські внески до Союзу кінотеатрів [14, арк. 65 зв. – 66].

Цілком зрозуміло, що паперовий варіант бюджету не відображає усієї специфіки роботи кінотеатру, проте дає змогу припустити, що у кінотеатрах, які перебували у приватній власності, і видатки, і прибутки були в рази більші, аніж у тих, які діяли під опікою місцевих органів влади чи різного роду організацій.

При отриманні концесії дозволу на заняття кінематографією кожен з власників підписував зобов'язання, відповідно до якого, поперше, власники зобов'язувалися окрім комедій та драматичних фільмів, знятих за кордоном, демонструвати фільми, в тому числі і короткометражні, польського виробництва, що давало б можливість населенню глибше пізнати як Польщу загалом, так і її окремі регіони й міста зокрема. По-друге, зважаючи на те, що кінематограф певною мірою витіснив театр, завданням якого було розвивати національне мистецтво, власники зобов'язувалися один раз на три тижні демонструвати фільми польських авторів (напр., “Вірна ріка”, “За тебе, Польщо”, “Івонка” та ін.). По-третє, власники кінотеатрів мали протягом року виплатити повітовому старості чотириденний прибуток кінотеатру на суспільно-громадські потреби. У разі недотримання умов зобов'язання повітовий староста повідомляв воєводське управління, яке здійснювало загальний контроль над діяльністю розважальних закладів [5, арк. 110].

Демонстрація фільмів повинна була відповідати інформації на афіші, а кіносеанс міг тривати лише до 24-ї години. У неділю сеанси мали розпочинатися не раніше 14-ої години. Перерва між кіносеансами тривала не більше 15-ти хвилин, а тривалість реклами перед кіносеансом не могла бути довшою аніж 10 хвилин. До того ж, власники кінотеатрів повинні були завчасно повідомляти міську владу про те, які фільми будуть демонструватися, надавати оригінали дозволу Міністерства внутрішніх справ, вести Книгу контролю фільмів, мати в кінотеатрі план будівлі з позначенням входів і виходів, кількістю місць для глядачів, дбати про відповідність санітарно-гігієнічним нормам, мати

аптечки, стежити за тим, щоб у проходах не було зайвих предметів та меблів [15, с. 349]. За дотриманням усіх норм стежили органи місцевої влади, які створювали на рівні повітових староств т. зв. санітарно-гігієнічні комісії, до складу яких входили представники від різних служб. Так, наприклад, до складу санітарно-гігієнічної комісії, яку було створено у м. Рівне в 1936 р., входили голова С. Люблінський, повітовий інженер С. Сікорський, повітовий лікар Матушевський, інспектор повітової пожежної безпеки Серубович і 2 представники державної поліції – керівник I управління С. Зелінський та керівник II управління В. Павлюкевич [8, арк. 148–150]. За результатами перевірки повітове староство проводило засідання комісії, на яку запрошувалися власники кінотеатрів. Виявлені недоліки підлягали обов'язковому усуненню.

Усі фільми, які демонструвалися у кінотеатрах, мали бути зареєстрованими у Міністерстві внутрішніх справ, яке здійснювало загальний нагляд над кіноіндустрією.

Прибуток кінотеатру, отже, як наслідок, добробут його власника, залежав від кількості відвідувачів. Орієнтація на отримання прибутку була головним мотиваційним чинником у підприємницькій діяльності власників кінотеатрів. Дирекція використовувала різні маркетингові способи для притягнення уваги глядачів. Найбільш дієвою рекламою були оголошення у місцевій пресі. Спочатку в афішах використовували тільки ефективну лексику. Так, у газеті “Echo Rówieńskie” у рубриці “Екран і сцена” в грудні 1927 р. з'явилося таке повідомлення: “Невдовзі прилетить до Рівного “Чорний орел” і зів'є своє гніздо в одному з місцевих кінотеатрів” [16, с. 20]. У 1930-х роках на сторінках газет з'явилися кіноафіші з ілюстраціями і фотознімками. Окремо друкувалися “кінощоденники”, в яких містилася детальна анотація до кожної стрічки.

Безперечно, що окрім цін на квитки вирішальний вплив на наповнюваність кінотеатрів мав їхній репертуар. У Державному архіві Рівненської області вдалось віднайти книгу реєстрації кінофільмів, які демонструвались у кінотеатрах міста протягом 1928 р. та у період з жовтня 1932 по вересень 1939 р. [9]. Серед виробників фільмів найчастіше згадуються такі кіностудії, як “Muza Film”, “Lex Film”, “BWB” (Варшава), “Standart film”, “Radio pictures” (Лондон), “Ufa” (Берлін), відомі і сьогодні “Columbia pictures”, “Paramount films”, “Metro Goldwyn Mayer”, “Fox film”, “FBO pictures” (США) та ін. Фільми демонструвались у середньому 3-4 дні, найбільш популярні, як, напр., “Знахар” – 10

днів, “Американська трагедія”, “Мадам Боварі”, “Капітан Блад” – 5 днів; “Останні реліквії Європи”, “Кінг-Конг”, “Сьоме небо”, “Небезпечні вампіри” – 6 днів; “Девід Копгерфілд”, “Останні дні Помпеї” – 7 днів; “Принц та жебрак”, “Вогні великого міста”, “Мата Харі” – 8. У день відбувалось від 1-го до 3-х кіносеансів [9].

Відповідно до розпорядження міністра внутрішніх справ від 10 квітня 1935 р. обов’язковим до показу у кожному кінотеатрі був “Тижневик актуальності” Польської агенції телеграфічної, який демонстрував фотографії з різних куточків Польщі та світу, що ілюстрували найновіші події суспільного й господарського життя [8, арк. 44–47]. Наслідком цього стало зростання кількості продемонстрованих фільмів польського виробництва. Якщо в 1933 р. у кінотеатрі “Зафран” фільми польського виробництва становили лише 12% усіх продемонстрованих, а в 1934 р.– 30, то починаючи з 1935 р. ця цифра постійно зростає, поступово зрівнюючись з кількістю фільмів, знятих на кіностудіях США. Проте з 77-ми фільмів польського виробництва, показаних в кінотеатрі “Зафран” у 1936 р., 51 були тижневиками ПАТ, у 1937 з 63-х фільмів тижневики становили 46, у 1938 з 63-х – 53, у 1939 з 51-го фільму тижневики становили 34. Крім того, іншу частину з загальної кількості польських кінострічок становили короткометражні фільми, такі як “Міжнародний зліт скаутів”, “Переліт братів Адамовичів через Атлантику”, “Похорон міністра генерала Броніслава Перацького”, “Великі торги рівненські” та ін. [9].

Подібна картина спостерігалася і в інших кінотеатрах міста. В “Ампірі” у 1936 р. з 66-ти продемонстрованих фільмів польського виробництва 53 були тижневиками ПАТ, у 1937 р. з 69 польських фільмів були тижневиками, у 1938 – 52 з 75, і в 1939 – 34 з 48-му фільмів. У “Новому світі” протягом 1936 р. з 49-ти польських фільмів 42 були тижневиками ПАТ, 1937 р.– 52 з 61-го, 1938 – 51 з 65-ти [9]. З 1935 р. тижневики ПАТ повністю витіснили з репертуарів кінотеатрів альтернативні тижневики кінокомпаній “Фокс” та “Парамаунт”, котрі в попередні роки активно конкурували з аналогічним продуктом польського виробництва. Що ж стосується художніх фільмів польського виробництва, то тут варто зазначити, що з відродженням Польської держави у 1918 р. з’явилися умови для формування загальнодержавного кіноринку. Поряд з найстарішою польською кіностудією “Сфінкс” виникають нові, проте через складну економічну ситуацію їхня діяльність швидко припиняється. Проте і в тих складних умовах польська кіно-

індустрія в період з 1919 по 1939 рік випустила понад 200 повнометражних фільмів.

Поруч з власним кіновиробництвом виникають підприємства, які постачають у країну і найкращі зразки світового кінематографа. Найбільшу кількість фільмів постачала на польські кіноринки кіноіндустрія США. Так, у 1931 р., з 1081-го рецензованого фільму 620 було знято в США, в т. ч. 469 звукових, 114 – у Франції (36 звукових), 66 – у Німеччині (34 звукових), 201 – у Польщі (12 звукових). Слід відзначити і той факт, що, незважаючи на вільний ринок і вільну конкуренцію, власники кінотеатрів м. Рівного фактично розділили між собою продукцію кіностудій США, яка демонструвалася в кінотеатрах, тим самим вдалося уникнути демонстрації одного і того ж фільму одночасно в кількох кінотеатрах.

Так, напр., у кінотеатрі “Зафран” демонструвалися переважно фільми виробництва кіностудій “Метро Голдвін Майер”, “Ворнер бразерс”, “Р.К.О.” “Радіо” та “Юніверсал”, власник кінотеатру “Ампір” зробив ставку на продукцію кіностудій “XX століття Фокс”, “Юнайтед артист”, “Коламбія пікчерз” та “Парамаунт”.

Меншу частину кінопрокату становили фільми виробництва інших країн. В основному це були фільми, зняті на кіностудіях Франції, Німеччини та Австрії. Демонструвалися в кінотеатрах і фільми радянських кіностудій.

Наприкінці 1930-х років кіно і кінотеатри увійшли у повсякденне життя городян. Ритм життя міста почав залежати не лише від годин роботи торгових точок, базарів, промислових підприємств, а й від зміни програми у кінотеатрі. Мешканці міст та містечок мали можливість не тільки ознайомитись з новинками світу кіно, а й просто приємно відпочити. Обговорення останніх кінопрем'єр стало не менш важливим явищем культурного життя, як і театральних вистав, літературних новинок. У газетах постійними стали рубрики про кіно.

Кіномережа Волинського воєводства у 1930-х роках була достатньо розгалуженою. Практично в усіх містах та містечках працював кінотеатр, а в окремих і кілька. Цінова політика власників закладів дозволяла відвідувати кіно усім верствам населення. Репертуар кінотеатрів міг повною мірою задовольнити смаки будь-якого глядача.

Досить швидко кінематограф, на розвиток котрого не шкодували і не шкодують коштів, випередив за популярністю такий традиційний вид мистецтва, як театр.

Джерела та література:

1. Державний архів Волинської області. – Ф. 46. – Оп. 9.– Спр. 170.
2. Там само. – Спр. 3834.
3. Там само. – Спр. 4779.
4. Державний архів Рівненської області. – Ф. 30. – Оп. 12. – Спр. 4708.
5. Там само. – Оп. 18. – Спр. 1234.
6. Там само. – Спр. 1959.
7. Там само. – Спр. 2207.
8. Там само. – Спр. 2335.
9. Там само. – Оп. 19. – Спр. 398.
10. Там само. – Ф. 31. – Оп. 1.– Спр. 1695.
11. Там само. – Спр. 1932
12. Там само. Ф. 32. – Оп. 3.– Спр. 1943
13. Там само. – Спр. 1945.
14. Там само. – Ф. 51. – Оп. 1.– Спр. 93.
15. Касатая Т. Прадпрымальніцкая дзейнасць уладальнікаў гродзенскіх кінатэатраў у 1910 – 1930-я гг. / Т. Касатая // Гарадзенскі палімпсест 2012. Людзі даўняй Гародні. XV–XX стст. – Гродна, 2013. – С. 346–354.
16. Леонова Л. Від театру Зафрана до кінотеатру “Партизан” / Л. Леонова // Рівне вечірне. – 2008. – 31 січня. – С. 20.
17. Statystyka życia umysłowego i kulturalnego // Statystyka Polski. – Serja C. – Zeszyt 3. – Warszawa, 1934. – 23 s. 18. Wołyń w liczbach. Zbiór tablic statystycznych, dotyczących województwa Wołyńskiego. – Łuck, 1939. – 65 s.

Додаток 1

Список кінотеатрів Волинського воєводства станом на січень-квітень 1939 р.

№ з/п	Населений пункт	Назва кінотеатру	Кількість місць	Час роботи		Власник
				влітку	взимку	
1.	Березне	“Утіха”	180	3 дн./ тижд.	3 дн./ тижд.	Добровільна пожежна дружина (Ochotnicza Straż Pożarna (O.S.P.))

2.	Вишнівець	“Марисенька”	70	3 дн./ тижд.	3 дн./ тижд.	Казимір Нарушевич
3.	Володимир	“Міський”	300	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Міська рада
4.	Горохів	без назви	225	5 дн./ тижд.	6 дн./ тижд.	Союз інтелігенції
5.	Дубно	“Міський”	360	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Міська рада
6.	— —	“Будинок офіцера”	300	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	43-х піхотний полк
7.	Дубровиця	“Надія”	115	2 дн./ тижд.	2 дн./ тижд.	Хелена Баньковська
8.	Здолбунів	“Промінь”	225	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Степан і Едмунд Ярчевські
9.	— —	“Люкс”	150	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Хелена Зафран
10.	Ківерці	“Польська Матір Шкільна”	200	1 дн./2 тижд.	2 дн./ тижд.	“Польська матір шкільна” (Polska Macierz Szkolna)
11.	Клесів	“Стражак”	186	2 дн./ тижд.	—	O.S.P.
12.	Ковель	“Свято- вид”	440	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Мойша Перель
13.		“Оаза”	300	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Юзеф Цвік
14.	Корець	“LOPP”	150	—	3-4 дн./ тижд.	LOPP
15.	Костопіль	“LOPP”	192	3 дн./ тижд.	3 дн./ тижд.	LOPP
16.	Кременець	“Луна”	150	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Тауба Зак
17.	— —	“Ренесанс”	150	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Яків Копилевич
18.	Луцьк	“Міський”	500	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Міська рада

19.	— —	“Сонце”	470	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Ілля Поляк, Фроїм Бронфен, Борух Геллер
20.	Любомль	“Радіо”	235	4 дн./ тижд.	4 дн./ тижд.	Сруль Ройзен- ман, Абе Гріматліхт, Мошко Фукс
21.	Межирічі	“Геліос”	100	3 дн./ тижд.	3-4 дн./ тижд.	O.S.P.
22.	Мізоч	“Утіха”	120	3-4 дн./ тижд.	4-5 дн./ тижд.	Яків Бляхер
23.	Олика	“Новини”	200	—	3 дн./ тижд.	Песя Ірга
24.	Острог	“Ста- ниця”	400	5-6 дн./ тижд.	6-7 дн./ тижд.	19-й полк уланів
25.	Почаїв	“Лотос”	120	3 дн./ тижд.	3 дн./ тижд.	Фелікс Возний
26.	Рівне	“Зафран”	486	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Спадкоємці Леонори Зафран
27.	— —	“Ампір”	476	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Фердинанд Берндт
28.	— —	“Новий Світ”	300	4 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Казимир Язвінський
29.	Рожище	“Аполло”	190	2 дн./ тижд.	1 дн./2 тижд.	Мойша Горенштейн
30.	Рокитне	“Полонія”	140	3 дн./ тижд.	4 дн./ тижд.	Владислав Шиконь
31.	— —	“Свято- вид”	149	3 дн./ тижд.	3 дн./ тижд.	Станіслав Гарсвінкель
32.	Сарни	“Казино”	242	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Вацлав Вяззовський

33.		“Байка”	224	7 дн./ тижд.	7 дн./ тижд.	Антоній Вислужив
34.	Янова Долина	“Kino Związku Strzelec- kiego”	379	3 дн./ тижд.	3 дн./ тижд.	Стрілецький союз (Związek Strzelecki)

Складено за ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4779; 3834.

Додаток 2.

Кількість фільмів, продемонстрованих у період з 1933 по 1939 рік у кінотеатрах м. Рівне

	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
“Зафран”	114	142	137	171	132	161	112
“Ампір”	115	131	140	170	153	160	105
“Новий світ”	40	90	86	128	141	133	40

Складено за ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 19. – Спр. 398.

Додаток 3

Країни, фільми яких демонструвалися у кінотеатрі “Зафран”

	Польща	%	США	%	Інші	%
1933	14	<i>12</i>	81	<i>71</i>	19	<i>17</i>
1934	43	<i>30</i>	78	<i>55</i>	21	<i>15</i>
1935	58	<i>42</i>	66	<i>48</i>	13	<i>10</i>
1936	77	<i>45</i>	83	<i>49</i>	11	<i>6</i>
1937	63	<i>48</i>	59	<i>45</i>	10	<i>7</i>
1938	63	<i>39</i>	78	<i>48</i>	20	<i>13</i>
1939	51	<i>46</i>	53	<i>47</i>	8	<i>7</i>

Складено за ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 19. – Спр. 398

Додаток 4

Країни, фільми яких демонструвалися у кінотеатрі “Ампір”

	Польща	%	США	%	Інші	%
1933	19	<i>17</i>	72	<i>63</i>	24	<i>20</i>
1934	15	<i>11</i>	90	<i>69</i>	26	<i>20</i>
1935	36	<i>26</i>	84	<i>60</i>	20	<i>14</i>
1936	66	<i>39</i>	86	<i>51</i>	13	<i>10</i>
1937	69	<i>45</i>	64	<i>42</i>	19	<i>13</i>
1938	75	<i>47</i>	54	<i>34</i>	31	<i>19</i>
1939	48	<i>46</i>	38	<i>36</i>	19	<i>18</i>

Складено за ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 19. – Спр. 398.

Додаток 5

**Країни, фільми яких демонструвалися
у кінотеатрі “Новий світ”**

	Польща	%	США	%	Інші	%
1933	19	<i>17</i>	72	<i>63</i>	24	<i>20</i>
1934	15	<i>11</i>	90	<i>69</i>	26	<i>20</i>
1935	36	<i>26</i>	84	<i>60</i>	20	<i>14</i>
1936	66	<i>39</i>	86	<i>51</i>	13	<i>10</i>
1937	69	<i>45</i>	64	<i>42</i>	19	<i>13</i>
1938	75	<i>47</i>	54	<i>34</i>	31	<i>19</i>
1939	48	<i>46</i>	38	<i>36</i>	19	<i>18</i>

Складено за ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 19. – Спр. 398

Володимир Марчук (Остроз, Україна). Стан кіномережі Волинського воєводства у 1930-х роках

У статті на основі архівних джерел проведено аналіз стану кіномережі Волинського воєводства у 1930-х роках, проаналізовано цінову політику та репертуар у кінотеатрах.

Ключові слова: кінотеатр, Волинське воєводство, міжвоєнний період.

Владимир Марчук (*Острог, Украина*). **Состояние киносети Волынского воеводства в 1930-е годы.**

В статье на основе архивных источников проведен анализ состояния киносети Волынского воеводства в 1930-х годах, проанализированы ценовая политика и репертуар в кинотеатрах.

Ключевые слова: кинотеатр, Волынское воеводство, межвоенный период.

Volodymyr Marchuk (*Ostroh, Ukraine*). **The conditions of movie network in Province of Volyn in 1930th**

The article deals with the conditions of movie network in Province of Volyn in 1930th. The research based on archival sources. The pricing and repertory of cinemas were analyzed by the author.

Key words: cinema, Province of Volyn, the interwar period.

Марина МИХАЙЛЮК

(Київ, Україна)

УДК: 94(430):101.9

**Вплив “філософії життя”
Фрідріха Ніцше на ідеологію
і практику нацистського режиму**

*“Вчений представлятиме більшу цінність тоді,
коли не буде таким ученим”
(Фрідріх Ніцше)*

Нацистська ідеологія, заснована на расовій теорії, антидемократизмі, антисемітизмі, антислов'янізмі, своїм корінням йде в глибокі віки. У другій половині XIX ст. в Німеччині з'являється термін “антисемітизм” і набуває значного поширення. Він займає певну нішу між “юдофобією” і “расизмом” і в публіцистичній літературі використовується як синонім “юдофобії”. Антисемітизм стає основою робіт німецького філософа, економіста, приват-доцента Берлінського університету Карла Євгена Дюрінга (“Єврейське питання”), історика, критика, державного діяча Генріха фон Трейчке, який пройшов складний шлях від університетського викладача до політика, члена рейхстагу.

Погляди Гітлера формувалися під впливом різних особистостей, зокрема антисемітів: віденського бургомістра Карла Люегера і німецького композитора Ріхарда Вагнера. Расова теорія нацистів ґрунтувалася на творчості європейських мислителів XIX ст., зокрема на публікаціях письменників і соціологів графа Жозефа Артюра де Гобіно і Г'юстона Стюарта Чемберлена. Расову концепцію Чемберлена (“Арійське світоспоглядання”) нацисти перетворили в чисту біологію з ознаками племінної селекції. Прикладом є СС, потрапити до складу якої було досить важко. Претендент мав довести своє “чисто арійське” походження починаючи з 1750–1800 років. З расової теорії виходив термін “унтерменш”, прибічником якого вважався Генріх Гімлер.

Праця Фрідріха Ратцеля “Політична географія” (1897) слугувала виправданням нацистської експансії на Схід під час обох світових війн. Формуванню нацистської ідеології сприяли вчення німецьких філософів: “теорія волюнтаризму” Артура Шопенгауера (1788–1860), “філософія життя” Фрідріха Ніцше (1844–1900), прусський “соціалізм”

Освальда Шпенглера (1880–1936). На їх важливості наголошують радянські історики Б. Бернадінер [3], О. Бланк [5], А. Богомолів [6], С. Одуєв [17; 18], Б. Бессонов [4], О. Галкін [8].

Проте дана стаття обмежується дослідженням лише впливу філософії Ніцше на націонал-соціалізм. Пострадянська історіографія “ніцшеанства” залишається доволі скромною. Творчість німецького мислителя як з філософської, так із історичної точки зору вивчають А. Жаворонков [12], Т. Ойзерман [19], О. Патрушев [20], Ю. Сіньоока [23], Є. Трубецький [24], В. Чуйко [25] та ін. Дослідник нацизму Джордж Моссе публікує у своїй книжці фрагмент твору “Трактат з історії німецького духу” (Берлін, 1937) філософа Третього рейху Альфреда Баумлера [1] про зв’язок ніцшеанських ідей з націонал-соціалізмом. У трактаті “Ніцше – філософ і політик” (Лейпциг, 1931) Баумлер (Боймлер) називає його філософом “самобутнього реалізму”, в основі якого лежить панування інстинктів і концепція “надлюдини” [2]. Артур Данто вивчає Ніцше як філософа, нігіліста, фантаста [11]. Вплив ніцшеанської системи цінностей на нацизм згадується в першому томі двотомної праці американського історика і журналіста Вільяма Ширера “Піднесення і загибель Третього рейху” [26].

Німецька “філософія життя” як напрям філософської думки зародилася на початку XIX ст. Одним з її основоположників вважається Фрідріх Шлегель, який закликав відмовитися від блукань у порожньому просторі абсолютної думки на користь духовного внутрішнього життя. Своє завдання він бачив у примиренні різних, але по суті рідних елементів людської свідомості – розуму, волі, фантазії (“Три лекції про філософію життя”, 1827).

Сучасники Ніцше, представники академічної школи “філософії життя” Вільгельм Дільтей (послідовник Канта) і Георг Зіммель (послідовник Шопенгауера і Ніцше) побачили у пануванні науки над життям справжній дух XIX ст., реакцію на наукове світосприйняття і переоцінку усіх цінностей, зводили об’єкт пізнання до життєвого ірраціонального досвіду. Зіммель вважав, що світобаченню XVIII ст. притаманне поняття “природа”, XIX ст. – “суспільство”, початку XX ст. – “життя”. Тому він і писав про кризу сучасної культури (“Конфлікт сучасної культури”, 1918). Для Дільтея життя – це сукупність волі, прагнення і почуття, що надані людині як переживання. Зміст життя у досвіді, почуттях, діях, думках. Світобачення є намагання, враховуючи життєвий досвід, розгадати загадку життя, зрозуміти таємницю народження і смерті.

Світобачення – не результат думки, пізнання, а результат зайнятої в житті позиції, життєвого досвіду, всієї структури нашої психіки. Отже, “філософія життя”, за визначенням А. Богомолова, не є смислом цінності життя, а є переживанням життя. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у “філософії життя” поняття “життя” поступово перетворюється на його переживання свідомістю чи надсвідомістю, переходить на психічний рівень [6, с. 109–112, 133–142].

Ніцше став яскравим представником “філософії життя”, проте не єдиним. Естафету підхопили Людвіг Клагес, Альфред Боймлер, Ернст Крік, Ернст Юнгер, Е. Шпрангер, які в 1930-ті роки долучилися до нацистського руху і стали офіційними чи напівофіційними ідеологами і пропагандистами поглядів Гітлера, Розенберга, Геббельса [6, с. 359].

Творчість Ніцше прийнято поділяти на три періоди:

– 1870–1876 – вплив Шопенгауера і Вагнера. Роботи по грецькій культурі;

– 1877–1882 – вплив позитивізму Д. Мілля, Г. Спенсера, І. Бен-тама;

– 1883–1888 – суто авторський (ніцшеанський) період.

Більшість думок Ніцше нацистські ідеологи черпали з його творів “Людське, занадто людське” (1876–1879), “Так казав Заратустра. Книжка для усіх і ні для кого” (1883–1885), “По той бік добра і зла” (1886), “Генеалогія моралі” (1887), “Досвід переоцінки усіх цінностей” (“Воля до влади”) (1901, 1906) та ін. Попри те, що Ніцше не був дипломованим філософом, а мав філологічну освіту і у 24 роки був запрошений до Базельського університету на посаду професора кафедри класичної філології, йому все-таки вдалося зробити внесок в історію німецької філософської думки своїм унікальним і складним світосприйняттям.

Формування філософської концепції Ніцше відбувалося під впливом філософії Гегеля, Канта, Шопенгауера, давньоіндійської філософії і буддизму, давньогрецької мудрості Сократа і Демокріта, театрального мистецтва Софокла і Шекспіра, творчості композиторів Вагнера і Шумана. Як філолог, Ніцше добре знав французьку і давньогрецьку мови, латинь. Любив цитувати Гете, читати книжки з психології і теології, грати на фортепіано, складати вірші. Проте найбільше захоплювався творчістю Шопенгауера і Вагнера. Однак у 1877 р. він розчарується у своїх “духовних вчителів, наставників і майстрів”, яких довгий час

поважав, обожднював і від яких “хворів”. З філософією Шопенгауера Ніцше познайомився ще будучи студентом Лейпцизького університету. Рівень впливу Шопенгауера, портрет якого стояв на робочому столі Ніцше, можна побачити в листі до Пауля Дойзена (1867 р.): “Якщо хто-небудь захоче заперечити мені Шопенгауера за допомогою доказів, я шепну йому на вухо: світобачення не народжується логікою і не знищується нею. Я відчуваю себе як вдома в одному середовищі, ти – в іншому. Так залиш мені мій власний нюх, адже я не збираюся віднімати в тебе твого” [21, с. 48].

Ніцше дорослішає, набирається життєвого і творчого досвіду, починає розуміти, що філософія Шопенгауера не дає відповіді на головне питання про смисл життя індивіда та його призначення в цьому світі, адже філософ постійно шукав “істину”, прагнув пізнати “мудрість” і стати мудрецем. Щодо смислу життя вів полеміку з матір’ю. Остання намагалася наставити сина на шлях господній, пояснювала йому, що життя є дар Божий і його потрібно цінувати щогодини. У листі до сестри Елізабет, яку до заміжжя називав Лізбет, мислитель у 1865 р. писав: “Будь-яка справжня віра і так безпомилкова – вона виконує те, що на неї покладено, але не дає приводу для доказу об’єктивної істини. І ось тут шляхи людей розходяться: якщо ти прагнеш до душевного спокою і щастя, що ж – віруй. Якщо ж ти хочеш присвятити себе істині, тоді досліджуй” [21, с. 30]. Ніцше був переконаний в тому, що “істина” не буде жити там, де їй побудували храми і призначили жерців; це те, що не підлягає вірі, а притаманне пізнанню. Пізнання “істини” залежить від ступеня внутрішньої рішучості людини. У той же час Ніцше заперечував сам собі, говорячи, що християнство – це брехня, а брехня і є істина. “Я протилежність духу заперечення”, – писав він [21, с. 349]. У пошуках істини філософ зайшов надто далеко і зробив неординарний висновок про те, що істини не існує і розуміння істини неможливе, оскільки це є помилка. Спасіння людини не в пізнанні, а в її творчості. Переконання є ворогом істини, більше ніж брехня [19, с. 166].

Побожні люди вірять у те, що всі страждання і нещастя, які їм випадають, націлені саме на них з метою їх напоумити, викликати думки і добрі наміри. Ніцше не поділяв такої позиції і, навпаки, вважав, що будь-які біди і нещастя слід використовувати для власного вдосконалення і “поглинати” їх у собі. Був переконаний в тому, що людина сама коваль своєї долі, а події навколо неї – це пуста оболонка. Подія має лише те значення, яке людина в неї вкладає. Бездумні й аморальні

люди не розуміють логіку долі. Відтак Ніцше намагався з усього мати користь, примножувати і вдосконалювати знання про мораль, а доле-носні події вважав орбітою навколо себе [21, с. 43]. З Вагнером він познайомився в Лейпцигу 1868 р. Їх об'єднувала любов до музики і творчості Шопенгауера. Музика Вагнера відволікала Ніцше від негативних думок про навколишній світ, якого він не розумів, надавала йому песимізму та скептицизму краплю радості і “світла наприкінці тунелю”. І коли він розчаровується у Вагнері, якого вважав своїм найкращим другом, то почувається глибоко нещасним, пригніченим, спустошеним. Але водночас був йому вдячний за стимул до духовної самостійності.

Розірвання стосунків з Вагнером далось Ніцше нелегко і сильно вплинуло на його моральний стан. Він і так не надто довіряв людям, не любив Німеччину і не поважав довколишніх. Вважав, що люди, яких можна любити і шанувати, зустрічаються досить рідко. Його драгувала повсякденність і безпробудна обивательщина. “Наше щастя є помилка, а найщасливіші – ті, хто помиляються глибше за інших. ...Людина – істота безгрішна, живе бездарним життям вічно і щасливо”, – писав він [21, с. 33; 1, с. 131]. Більшість німців Ніцше вважав напіврозумними або взагалі безглуздими, лицемірними, малоосвіченими людьми, з почуттям “стадного інстинкту” і незрозумілою вірою у християнство. Відтак прихильність Вагнера до християнства, а також критика і нерозуміння творчості Ніцше сприяли розірванню їх дружніх відносин.

Душевний спокій Ніцше знаходить у філософії Спінози, якого вважав близьким собі у трьох речах: в запереченні свободи волі, в переконанні у моральному устрої світу, в розумінні “егоїзму і зла” [21, с. 169]. “Людство не являє собою розвиток до найкращого. – писав Ніцше. – ...Прогрес – фальшива ідея. Сучасний європеєць за своєю цінністю глибоко нижчий європейця епохи Відродження. ...Саме життя цінне як інстинкт росту, стійкості, накопичення сил, влади. Де не вистачає волі до влади, там занепад” [15, с. 634–635]. У грудні 1882 р. у листі до Ервіна Роде мислитель занотував: “Ось знову я на Півдні: як і раніше не можу виносити північне небо, Німеччину і людей” [21, с. 193]. Негативно висловлювався про кайзера Вільгельма II. У той же час його хвилювало майбутнє німців (“німецького духу”), яким не вистачало сили духу, хоробрості, величчя й розуму. На відміну від Ніцше, Гітлер обожнював Німеччину, “німецький дух” і намагався з німців зробити “вищу” расу фізично здорових людей, расу “надлю-

дей”, прищепити німецькому суспільству почуття гордості за свою країну, величі та переваги над іншими народами.

Через розчарування в навколишньому середовищі Ніцше прагнув спілкуватися з “напівбогами”, тобто з категорією високоінтелектуальних, високоосвічених, культурних і вихованих людей аристократичного походження. Зокрема, зі своїми колегами-професорами, які вчилися чомусь “грунтовному” (напр. з такими як проф. теології Франц Овербек), з тими людьми, у яких він міг чомусь повчитися і від яких пізнати щось для себе нове, вислухати обґрунтовану критику поглядів на життя. Потяг до аристократії є зрозумілим, адже, за визнанням самого Ніцше, його предки були польськими дворянами. Бабуся належала до веймарського шиллівсько-гетевського кола, а її брат був генерал-суперінтендантом Веймара. Відтак термін “аристократичний радикалізм” вважав таким, що досить добре відтворює його внутрішню сутність і суть його творів.

За декілька років до написання “Заратустри” Ніцше розмірковував над проблемою самовиховання і свободи думки. Він намагався відійти від будь-якої полеміки, негативу, постійного заперечення, душевних мук з метою стати “вільним”, звільнитися від ненависті і страху за свої думки, виховати в себе почуття обов’язку творити і будувати. Його лякали думки про самогубство, але він боявся не самої смерті, а “хворого” життя, життя без мети і завдання. У листі Карлу фон Герсдорфу від 13 грудня 1875 р. Ніцше писав: “Думка про те, що життя не має ніякої цінності, що всі цілі оманливі, досить часто напрошується до мене, особливо, коли я лежу хворий в ліжку. ... Я думаю, що бажання пізнавати залишається останнім бастионом волі до життя, проміжною територією між волінням і втратою всіляких бажань, свого роду чистилищем ... Я намагаюся розучитися квалливості в бажанні пізнавати, від неї страждають усі вчені – вона краде в них божественний спокій розуміння речей” [21, с. 117]. У січні 1880 р. філософ констатував, що його існування – це жахлива ноша, і він би давно відкинув її, якби саме в цьому стані страждань і майже абсолютного зречення йому не вдавалися спроби і експерименти в духовно-моральній сфері. Потреба пізнання піднімала його на творчі висоти, де він долав внутрішні почуття муки і безнадійності його фізичного стану. Проте за три роки морально-психологічний стан філософа не змінився. “Все нудно, хворобливо, відразливо”, – скаржився він у листі до Овербека [21, с. 202]. Через погіршення зору Ніцше вже не міг читати і писати більше 20 хвилин, вів усамітнене, замкнуте життя відлюдника, аскета, одинака. Через

постійні головні болі, безсоння, нервозність, проблеми зі шлунком він рідко слухав музику і відвідував оперні театри. Слабке здоров'я змушувало мислителя постійно думати про самогубство, щоб позбавити себе страждань, і лише творчість зупиняла його від того, щоб накласти на себе руки.

Все життя Ніцше шукав людину, яка б могла “розбавити” його самотність, зрозуміла його так само, як він розумів себе. Мріяв одружитися. Але так склалося життя, що такої близької по духу людини він так і не знайшов. Тому з часом він змирився зі своєю самотністю, навіть став вбачати в ній позитив і говорити про те, що одруження йому не потрібне, адже воно позбавляє незалежності. У липні 1885 р. він писав: “Наша епоха в цілому безмежно поверхова. Посеред свободи і нахабства преси цього століття псуються смак і інстинкти. Я подумки тримаю перед собою образи Данте і Спінози, котрі краще за мене справлялися з жеребом самотності. Їхній спосіб думок, на відміну від мого, такий, що дозволяв їм терпіти самотність” [21, с. 238–239]. Писати листи йому вдавалося з великими труднощами, адже ще в березні він майже осліп, без сторонньої допомоги не міг покласти їжу в тарілку. Боявся ходити по вулицях, щоб не потрапити під колеса екіпажів. Свої твори диктував тим, хто його відвідував. Через проблеми зі здоров'ям філософ у 1879 р. звільнився з Базельського університету і багато подорожував, жив і лікувався у Швейцарії, Франції, Італії.

Формування концепції “надлюдини” належить до третього періоду у творчості Ніцше, який представники сучасної філософської думки називають “заратустризм” (суто ніцшеанським). “Поему про Заратустру” (“золоту зірку”) Ніцше почав складати на початку серпня 1881 р. у містечку Зильс-Марія. Цей твір він вважав вершиною, кульмінацією свого творчого життя, називав “Заповітом”, а самого Заратустру – своїм “сином”, скептиком з великим розумом. Кожну з чотирьох частин твору написав за 10 днів. Третю частину вважав такою, що своїм смутком і песимізмом перевершила творчість Шопенгауера і Леонарді.

Поширювався твір, як і решта інших, в основному серед найближчого оточення філософа (колег, знайомих, друзів). Насамперед це було пов'язано з нерозумінням і несприйняттям його творчості в німецькому середовищі. Проте ті, кого Ніцше вважав своїми друзями, теж мало поділяли його погляди на життя. Через це філософ поступово віддалився від багатьох із них. До 43-х років Ніцше видав 15 книжок, попит на які не перевищував 100 примірників, хоча сам автор мріяв про

мільйонні тиражі та значний гонорар від продажу. А поки що йому самому доводилося витратити кошти (500 талерів) на публікацію книжок. Через постійну критику його творчості видавництва відмовлялися з ним співпрацювати, оскільки не мали від нього користі і не могли “на ньому заробити” [21, с. 279].

Критика “Заратустри” сильно вплинула на Ніцше, хоча він передбачав, що буде незрозумілим, оскільки людей, здатних оцінити його твір, є одиниці. Писав, що його розуміння ще не на часі, потрібно, як мінімум, додати авторитет століть. Водночас сподівався на те, що у майбутньому в Німеччині для вивчення “Заратустри” будуть створені окремі кафедри і цим будуть займатися спеціально навчені професори, але не він, оскільки був переконаний в тому, що не повинен нікому нічого пояснювати, і називав дурістю те, що його звинувачують у запереченні волі до життя. Образ “Заратустри” був створений ним з метою підбадьорити самого себе і стати джерелом сил для тих, в яких існувала спрямованість на власні цілі. Тим, хто не мав мети в житті, рекомендував покінчити життя самогубством [21, с. 221].

Зрештою Ніцше взагалі перестав думати про свою репутацію. Раптом став критикувати “Заратустру”, називати написання книжки своєю дурістю, “кровопусканням”, викликом і насмішкою над ідеалами свого часу, і намагався все-таки зрозуміти, чи буде вона мати суспільну і наукову вартість у майбутніх поколіннях. “Ця книжка – як пролом у майбутнє, жахливість в її щасливій безтурботності. Усе в ній моє власне, без будь-якого зрадка, порівняння, попередників. Той, кому довелося пожити в ній, повертається у свій світ вже іншим, таким, що змінився”, – зазначав автор [21, с. 219].

Під час написання “Заратустри” Ніцше пережив психологічно складний період життя. До його проблем зі здоров’ям додалися ще непорозуміння із сестрою, яка втручалася в його особисте життя і стосунки з жінками. Так, Елізабет доклала чимало зусиль, щоб розсварити Ніцше з письменницею Лу фон Саломе і доктором Ре. Згодом він звинуватить її в тому, що через неї йому довелося відмовитися від тих людей, з котрими він міг вільно спілкуватися, без масок і лицемірства. Хоча сам був далеко не ідеальним. Тих жінок, з якими постійно листувався не надто поважав, деяких позаочі засуджував, називав малококорисними людьми. У лютому 1883 р. помирає Ріхард Вагнер. Ця новина на довгий час збентежила Ніцше Водночас смерть колишнього духовного наставника, яку він назвав “глухим гуркотом грому”, вважав по-

легшенням для себе, тією внутрішньою “бурею”, що нарешті в ньому стихне [21, с. 201].

Після заміжжя, Елізабет разом з чоловіком, антисемітом Ферстером, рятуючись від “єврейського засилля” в Німеччині, переїздить до Парагваю. Однак після його смерті змушена повернутися на Батьківщину. З часом Елізабет Ферстер-Ніцше починає керувати “творчою майстернею” брата, розпоряджатися його рукописним спадком, редагувати і видавати твори брата. Насамперед це було пов’язано з неможливістю Ніцше вже дати раду своїм справам. У нього загострюються проблеми із психікою, і в січні 1889 р. філософ втрачає розум (напад стався на вулицях Туріна), перестає впізнавати своє оточення, реагує лише на мову матері. Франц Овербек відвозить філософа до психіатричної лікарні. Однак лікарі вважали його випадок безнадійним через манію величі.

Дійсно, в останній період життя Ніцше страждав на нарцисизм і манію величі, йому не вистачало любові, поваги і розуміння оточуючих його людей. Погане здоров’я, а з ним постійне невдоволення життям наклали відбиток на його творчість. Власній творчості Ніцше надавав великого значення, він навіть відмовився від німецького підданства, щоб його не відволікали призовом до армії і він мав час на академічну, літературно-філософську діяльність (хоча, враховуючи стан його здоров’я, служба в армії була для нього неможливою). Ніцше вважав себе великим учителем людства, пророком, благовісником, літературним генієм і месією, що пропагував лише “істину”, і мріяв про те, що знайдеться хоча б одна людина, яка зможе заперечити його істину в пізнанні життя. Він пишався тим, що написав безсмертні літературно-філософські книжки, дав “цим німцям в пору їх духовного занепаду першосортні твори, заради яких наступні покоління, можливо, простять цій епосі, що вона взагалі мала місце бути”, і був пригнічений тим, що не почув від співвітчизників слів глибокої вдячності за це [21, с. 296]. Наприкінці життєвого шляху став вважати “поверховими” людьми тих, кого не один рік обожнював – Шопенгауера і Вагнера, поставивши поряд з ними постать Ісуса Христа. Критика творчості Вагнера (“Казус Вагнер”) стала чи не сенсом його подальшого існування.

Листування Овербека з Кезеліцем підтверджує думку про те, що саме творчість згубила Ніцше, виснажила мозок, і йому не вистачило сили духу, про яку він так багато писав, щоб стримувати і регулювати свої великі припливи осяяння. Його духовний потенціал був колосаль-

ним і одночасно став вбивчим для нього, оскільки “внутрішньо спалив його”. Ще за життя філософа Елізабет викупує усі права на видання творів брата, у 1898 р. створює і очолює Музей-архів Ніцше у Веймарі. Після смерті брата, разом з другом Ніцше Петером Гастом (Генріх Кезеліц) та рештою співробітників Музею-архіву, редагує чорнові рукописи Ніцше і видає твір “Воля до влади”. Сам автор планував назву “Досвід переоцінки усіх цінностей”. Як прихильниця нацизму, Елізабет у січні 1932 р. зустрічається з Гітлером і добивається того, що фюрер кілька разів відвідує Музей-архів, позує поряд з бюстом Ніцше і робить заклад центром націонал-соціалістської ідеології, а їй призначає пожиттєву пенсію “за заслуги перед Батьківщиною”.

Після смерті Елізабет (у листопаді 1935 р.) Музей-архів очолює племінник Ніцше, член НСДАП М. Елер. У приміщенні архіву проводились засідання Академії німецького права, яку заснував у 1933 р. юрист, доктор права, майбутній польський генерал-губернатор Ганс Франк. Він разом з проф. Р. Едме (одним із керівників архіву) вів комісію “філософського права”. Також з промовама там виступали ідеологи нацизму. Альфред Розенберг закликав членів партії не забувати філософську систему цінностей Ніцше і використовувати її в ідеологічній роботі.

Ніцше ще за життя став відомим, про нього багато писала як німецька, так і закордонна преса. Він мріяв мати учнів і послідовників, які змогли б сприйняти його творчі переживання, проблеми і не “розбитися” об них. У травні 1884 р. філософ писав: “Хто знає, як багато поколінь має змінитися, поки з’являться одиниці, здатні відчути те, що зроблено мною” [21, с. 222]. Він добре розумів, що його творчість вивчатимуть покоління “малоздібних” людей, засуджувати його писання, навіть зроблять “злим генієм”, хоча він, навпаки, міг би стати “благословенням епохи” [21, с. 223]. Зрештою, так і сталося. Минули роки, змінилися покоління, і сучасний інтелектуальний світ з великими труднощами розуміє його погляди на життя та систему цінностей, порізному інтерпретує і тлумачить його вчення.

Попри це Ніцше зіграв ключову роль у становленні німецької філософської думки і гуманітарного напрямку зокрема. Адже історія показала, що прихильників і послідовників ідей Ніцше виявилось чимало. Серед них поети, письменники, літературознавці, критики, представники філософських шкіл: неокантіанці, екзистенціалісти. По смерті філософа виникла “ніцшеанська школа філософії”. Ніцшеанство впли-

нуло на розвиток багатьох наук і напрямів: соціології, психології, теології, етики, літератури, суспільствознавства. “Ніцше вказав той шлях, по якому потім пішла наукова психологія” [18, с. 27], – писав директор інституту психології Мюнхенського університету проф. Філіп Лерш.

Серед найвідоміших послідовників його творчості можна назвати Освальда Шпенглера, Ернста Юнгера, Георга Брандеса та ін. Так, датський літературний критик Г. Брандес у 1888 р. читав про нього лекції в Копенгагенському університеті, за рік опублікував статтю “Аристократичний радикалізм”, яку схвалив Ніцше. Вони якийсь час листувалися. Ніцше вислав йому свої книжки і приваблював Брандеса як “філософ культури”, “філософ-мораліст”, мислитель, який зумів глибоко відчувати людську природу і вказати людству його істинну мету, відкрити нові перспективи й горизонти [18, с. 31].

Французький письменник Андре Жид поставив Ніцше в один ряд з Г. Ібсеном, Ф. Достоєвським, Л. Толстим. Його колега, публіцист, філософ Анрі Ліхтенберже у “Філософії Ніцше” писав: “Ніцше – філософ-поет. ...Його філософські побудови скоріше художні образи, ніж строго наукова філософська система, що вимагає логічного пояснення. Філософія Ніцше... вимагає інтерпретації, заснованої на інтуїтивному проникненні в її лабіринти” [18, с. 10, 31].

Неокантіанці цінували Ніцше як “філософа культури” і соціолога. Генріх Ріккерт у “Філософії життя” (1922) писав про те, що треба почитися в Ніцше філософії життя, яку неможливо логічно зрозуміти, але можливо відчувати. Алоїс Ріль назвав Ніцше “Руссо нашого часу”, а його філософію “джерелом духовної їжі” (“Фрідріх Ніцше як художник і мислитель”, 1901). Про Ніцше також писали С. Левицький (“Надлюдина Ніцше и людина Христа”, 1901), Л. Фішер (“Фрідріх Ніцше – антихрист сучасної філософії”, 1904). Засновник філософії функціоналізму (суміші неокантіанства і ніцшеанства) Ганс Файгінгер у творі “Ніцше як філософ” (1903) зазначив: “Ніцше – філософ для вибраних. Він цінний тим, що будить і збуджує думку. Він виводить із догматичної сплячки, змушує переосмислити і заново обґрунтувати інтелектуальні і моральні блага, цінності” [18, с. 11]. Подібною точки зору дотримувався критик Ніцше князь Є. Трубецької, який у творі “Філософія Ніцше” (1904) визнав, що погляди Ніцше змушують переглянути ідейно-теоретичні цінності людства. У 1936 р. вийшла робота Карла Ясперса “Ніцше. Вступ до розуміння його філософствування”. Представника “школи екзистенціалізму” приваблювала ніцшеанська пере-

оцінка усіх цінностей, руйнування ним усталених уявлень про моральні цінності та оцінки. Ясперс назвав Ніцше глибоким дослідником людського духу, філософом майбутнього, “філософом-вихователем” і писав про те, що справжній сенс його філософії ще не розкритий і не розшифрований [18, с. 15–16]. Ясперс продовжував вивчати погляди Ніцше і після Другої світової війни, обстоюючи думку про те, що філософ не був атеїстом (“Ніцше і християнство”, Мюнхен, 1952).

Популярність ідей Ніцше не згасла і в повоєнний період. Його творчість продовжували обговорювати не лише німецькі філософи: проф. Вальтер Вейман-Вейє (“Ніцше як історична дійсність”, Фрайбург, 1948), проф. Карл Емге, Мартін Гайдегер, Ганс Гербер, Еріх Гелер, проф. Альвін Мітгаш, але й вчені Гарвардського і Кейптаунського університетів: Дж. Морган (“Як мислить Ніцше”), Г. Рейберн (“Ніцше”) тощо [18, с. 20–25].

* * *

Аналізуючи філософський спадок Ніцше, можна стверджувати, що для ідеології нацистської еліти був характерний аристократизм, заснований саме на ніцшеанському негативному ставленні до плебсу, хворих і морально слабких людей. Популярна серед представників німецької еліти расова теорія мала соціальну основу, адже виправдовувала їхнє особливе становище в суспільстві за допомогою біологічних аргументів. На ідеях пангерманізму виховувалося підрастаюче покоління, німцям навіювалося переконання в перевазі над іншими народами світу. У липні 1885 р., у листі до Кезеліца, Ніцше розмірковував над аристократизмом (шляхетністю) і плебейством, якому притаманна слабкість, м’якість, доброчесність. Вважав, що потрібно дотримуватися фривольності, котра добре маскує твердість і самовладання. Відтак формулою філософії Ніцше став вираз “глибокий розум має бути одночасно і фривольним”. Мислитель писав, що бшляхетними є неквапливі погляди і кроки. Шляхетно ухилятися від дрібних почестей і не довіряти тим, хто занадто охоче вас розхвалює. Шляхетним є переконання, що обов’язки існують лише стосовно рівних собі, а з іншими можна обходитися на власний розсуд. Шляхетно жити майже завжди замаскованим, мандрувати інкогніто, аби уникнути тяжких незручностей, бути здатним до неробства [21, с. 243, 351]. Отже, бути вільним аристократом і не замислюватися над моральними цінностями – це шляхетно.

Ніцше відомий своїм антидемократизмом і антипарламентаризмом, але йому властиві апологетика тіла й духу, несприйняття християнської моралі. Він вважав, що людина має відчувати гордість за будь-які вчинки. У той же час позитивно ставився до лютеранства та його засновника Мартіна Лютера [1, с. 130]. Ніцше замінив філософію моралі на прагнення до фізичної і моральної сили; був упевнений в тому, що людський рід має очиститися від тих, хто не пристосований до життя в навколишньому середовищі.

Для досягнення і здійснення влади сильним дозволено усе, сильні мають рахуватися з думкою сильних, а щодо слабких не може бути жодних моральних норм. Ніцше дав расі панів принципи моральної ідеології, яким вона має слідувати, щоб відстояти своє панування і утримувати маси в покорі. Серед рівних собі вони мають суворо дотримуватися певних звичаїв, традицій і мати високі людські якості: вірність, обов'язок, честь, любов, дружбу, великодушність. Але поза межами свого кола вони звільняються від будь-яких соціальних і моральних норм [4, с. 89]. У той же час Ніцше вважав, що слабкі завжди будуть панувати над сильними, адже вони становлять більшість людей зі “стадними інстинктами”, “сильні” стануть слабкими перед таким натиском. “Слабкі” отримають перевагу завдяки своїй чисельності і хитрості. Отже, історія являє собою боротьбу двох типів волі до влади: сильних і слабких [18, с. 123–124, 129].

Ніцше використовує поняття “раса” як інтелектуально-моральне, а не як національно-етнічне поняття-характеристику. Для нього сильна раса – це раса панів, особлива порода “вищих” людей і “надлюдей”, для яких характерні високий ступінь самоповаги, піднесений, гордий стан душі. Слабка раса – це життєво слабкі люди, які живуть за принципом корисності. Малодушна, дріб'язкова людина, яка принижується заради власної вигоди – це представник моралі рабів. Рабська мораль прагне дрібного щастя, на відміну від моралі панів, яка прагне до суворості щодо себе. Відмінність сильної і слабкої рас в їхніх різних моральних цінностях, а не в національній приналежності. У листопаді 1883 р. Ніцше писав сестрі: “Я розрізняю насамперед сильних і слабких людей – тих, хто покликаний панувати, і тих, хто покликаний до служіння і слухняності, до самопожертви. Що в мене викликає відразу до цієї епохи, так це немужність, байдужість, мінливість, добродушність, одним словом слабкість егоцентризму, яка ще і бажає драпіруватися під “доброчесність”. Що до сих пір було мені на благо, так це ба-

чити людей довгої волі, які можуть мовчати десятиріччями, обходячись при цьому без усіляких тріскучих моральних епітетів, таких як “героїзм” і “благородство”, які чесні тому, що ні в що не вірять так, як у своє “я” і в свою волю назавжди зафіксувати це “я” в людях” [21, с. 213]. За рік Ніцше констатував, що чужі страждання є для нього непомірно тяжкими. Ще з дитинства він зрозумів, що найбільша небезпека криється у співчутті [21, с. 226–227]. У збірці афоризмів і висловів під назвою “Зла мудрість” знаходимо висловлювання Ніцше про сутність моралі: “Радість від шкоди, завданої іншому, є ніщо інше як жорстокість; остання є насолодою від співчуття і досягає крайньої точки при кульмінації самого співчуття (в тому випадку, коли ми любимо того, кого мучимо)” [14, с. 744]. Це говорить про те, що Ніцше засуджував жорстоких людей, які раділи від поганих вчинків, особливо щодо близьких. Також засуджував тих, хто співчував слабким, немічним, знедоленим, адже вважав це жорстокістю стосовно них. Мабуть, мав на увазі свій хворобливий стан і те, що знайомі і близькі постійно співчували йому.

Ніцше вважав себе імморалістом, тобто тим, хто живе поза мораллю. Для нього мораль зводилася до стадної свідомості. Мораль суперечить людській природі, обмежує її самостійність і самодіяльність, тому має бути знищена. Ніцше заперечує моральні догмати, але не почуття любові і доброти. Доброту він сприймає, а співчуття заперечує. Серед моральних цінностей виділяє 4 категорії: бути чесним щодо себе і друзів, бути хоробрим з ворогами, бути великодушним до переможених, завжди бути ввічливим [19, с. 170–171].

Отже, розмірковуючи над поняттям “мораль”, “моральність”, “моральні вчинки”, Ніцше виступає дуалістом, адже приходять до висновку, що існує мораль панів і мораль рабів. Появу моралі рабів він пов’язує з походженням християнства, котре виникло як релігія рабів та всіх знедолених у Давньому Римі. Рабська мораль притаманна тим, хто бездумно слідує звичаям і традиціям. Природа раба визначається слабкістю волі, пасивністю, нерішучістю, слухняністю. Рабська свідомість – це усвідомлення свого безсилля, прагнення до помсти за принизливе становище у соціумі. Але помститися така людина не може через свою духовну і фізичну слабкість. Мораль панів – це мораль аристократичного духу, а не соціального стану. Вона відрізняється від рабської моралі тим, що її носії здатні самостійно мислити, приймати самостійні рішення, не рахуватися зі суспільними стереотипами, зви-

чаями і традиціями, йти наперекір моральним принципам. Для них каяття і розкаяння є дурістю.

Отже, сильна людина вільна від моральних зобов'язань, не скута будь-якими нормами. Представник раси панів – це хижа тварина, білява бестія, котра прагне здобичі і перемог. Арійці – лише одна з благородних рас минулого, хоча білява бестія притаманна усім шляхетним расам [6, с. 126–128].

Тезу про духовно і фізично “сильних” і “слабких” осіб Ніцше розвиває у праці “Антихрист. Прокляття християнству”, де піддає критиці основні положення християнства. Християнство є брехнею і релігією співчуття. Бути християнином є непристойним, нечесним, боягузливим, адже християнство сприяє терпимості, яка породжується боягузством і слабкістю характеру. Тому християнин – це хвора тварина, адже через співчуття втрачається сила [15, с. 633, 635; 21, с. 350].

Саме цими ніцшеанськими постулатами нацисти виправдовували свою жорстокість стосовно слабких, німецьких, “неповноцінних”, людей “нижчої раси”. У Німеччині й Австрії з 1939 р. діяла програма евтаназії – умисного прискорення смерті безнадійно хворих пацієнтів, що на практиці означало фізичне знищення “неповноцінних”: розумово відсталих, калік, а також тих, хто страждав спадковими хворобами; їхнє життя, на думку нацистів, не мало цінності і від нього не було користі. Протягом 1940–1941 рр. близько 5 тис. “неповноцінних” дітей було зібрано в кількох дитячих лікарнях, де вони вмирали від голоду або смертельних ін'єкцій. Дорослих отруювали газами. Незабаром про евтаназію стало відомо широкій громадськості, ці акції нацистів викликала гучний резонанс і протест, тому в серпні 1941 р. програму було тимчасово призупинено, але згодом відновлено, і тривала вона до кінця війни. Усього від евтаназії постраждало близько 200 тис. осіб [10, с. 24].

Антиподом християнства Ніцше зробив буддизм, який приваблював його ясністю духу, спокоєм, проповіддю відсутності бажань. Філософ був впевнений в тому, що сильні люди (вищі стани) тягнуться до буддизму, а слабкі (нижчі стани) до християнства. Буддизм не обіцяє, а виконує. Християнство ж багато обіцяє і нічого не виконує. Християнське вчення суперечить здоровому духу, адже віра – це хвороба. Ніцше не сприймає християнство також за те, що воно нібито отрує душі, заперечує життя, зневажає тіло, принижує людей і займається саморозтлінням людини через поняття гріха, виступає проти аристократичних цінностей [15, с. 643, 666, 678, 683]. На його думку, христия-

янська віра – це принесення в жертву власної свободи, гордості, самовпевненості, самокаліцтво.

Гітлер поділяв антихристиянську позицію Ніцше, його ідею “месіанства”, адже теж виступав за обмеження впливу християнських (католицьких і лютеранських) церков, священнослужителів на маси. У 1932 р. в Лютеранській церкві був організований пронацистський рух “німецьких християн”. Згодом виникла “Євангелістська церква німецької нації”. З метою обмеження політичної діяльності Католицької церкви в липні 1933 р. Гітлер підписав з Ватиканом угоду (конкордат), згідно з якою нацистська влада не втручалася у внутрішні справи Церкви, натомість Ватикан гарантував лояльність до нацистського режиму [27, с. 34–35]. Хоча на практиці не лояльні до режиму священнослужителі переслідувались, потрапляли в концтабори, на зразок Дахау і Бухенвальда.

Фюрер був переконаний, що лише він є духовним лідером німецького народу, “духовним пастирем”, месією, а не Ісус Христос, Мартін Лютер та ін. І лише він має право впливати на маси, наставляти, керувати німецькомовним суспільством. Ще у 1920-х роках Гітлер в публічних промовах казав: “Ми не бажаємо іншого Бога, крім Німеччини. Що нам треба, так це фанатизм у вірі, надії і любові до Німеччини” [9, с. 8].

Його думку підтримували члени НСДАП, особливо Мартін Борман, який писав про те, що націонал-соціалізм і християнські ідеї несумісні. Лише рейх разом з фюрером і партійними органами має право на лідерство в народі [7]. Більше того, основоположник християнства Ісус (на івриті – Іешуа) із Назарету був євреєм, народився в Іудеї і загинув в Єрусалимі. А ставлення нацистів, а надто Гітлера, до євреїв не є таємницею...

Суб’єктом переоцінки усіх цінностей стало вчення про “надлюдину”, на яке вплинула давньоіндійська філософія про постійне повернення, круговорот і безсмертність душі, сансару. Етика Ніцше – це етика індивідуального спасіння душі сильних особистостей, здатних до самовдосконалення і перетворення на “надлюдей”. “Надлюдині” притаманна повна свобода від традиційних цінностей, вона прагне до сили, життя і влади. Сильна людина має бути особливою, не такою, як усі, вирізнятися індивідуальністю.

Прообраз “надлюдини” Ніцше побачив у римському, арабському, німецькому, японському “дворянстві”, в гомерівських героях, у скандинавських вікінгах, особливо у відомих історичних персоналіях: Юлії Цезарі, Наполеоні, Макіавеллі, Цезарі (Чезарі) Борджіа. Артур Данто додає ще Гете, Мікеланджело. Відтак зовнішнім проявом “надлюдини”

виступає вроджене благородство, аристократизм. Ніцше вважає, що релігія вичерпала себе і не може дати відповіді на насущні питання часу. Тому не заперечує релігію як таку, а заперечує християнство. Ідеєю і міфом про “надлюдину” він замінює християнську міфологію, повністю відвертаючись від християнства [6, с. 127–131]. З “надлюдиною” пов’язане вчення про “три перевтілення духу”: “Все найважче бере на себе витривалий дух: подібно нав’юченому верблюду, який поспішає в пустелю. Але в найдальшій пустелі відбувається друге перевтілення: тут левом стає дух, волю хоче він собі здобути і господарем бути у власній пустелі. Але чому хижачький лев повинен стати ще дитиною? Дитя є невинність і забуття, новий початок, гра, колесо, що саме котиться, початковий рух, святе слово ствердження” [15, с. 18–19].

Напевне, три перевтілення духу означають наступне: людина спочатку має позбутися духовного вантажу з різноманітних традицій, постулатів, заповідей, віри і розчистити собі шлях для нового пізнання світу, самого себе, нових цінностей (“перетворення верблюду в лева”), і лише потім людина має позбутися всього життєвого досвіду, моральності і розпочати все спочатку (“перетворитися з лева в дитину”). Згодом в печері Заратустри з’являються “вищі люди”, яких об’єднує невдоволення ідеалами суспільного життя. Це люди “епохи великого презирства”, які втомилися від життя, намагалися вирватися з його звичних рамок і норм поведінки.

Загалом образ “печери Заратустри” Ніцше пов’язував із собою і порівнював себе з твариною. У вересні 1884 р. був стурбований тим, що навіть його знайомі і друзі не розуміли те, що він намагався сказати словами Заратустри. “Тих, хто не проливають сліз над заратустровськими веселощами, я вважаю ще дуже далекими від мене, від мого світу”, – писав він [21, с. 227]. Через чотири роки він занотував, що його усамітнення і мовчання пов’язані із соромом показати свої страждання. Адже звір, коли хворий, залізає в печеру (тобто усамітнюється) і зализує там свої рани [21, с. 300]. Водночас Ніцше писав про те, що людину від тварини відрізняє розуміння своїх помилок [19, с. 169].

Російський дослідник історії Німеччини і філософії Ніцше О. Патрушев переконаний в тому, що ніцшеанська “надлюдина” – це зовсім не повелитель, не диктатор, не володар і смерті інших. А навпаки, це мислитель і художник-митець, який по краплині видавлює з себе рабську мораль у тривалому процесі важкого самовдосконалення. Гітлер неправильно зрозумів ніцшеанський процес перетворення на “надлю-

дину” і вважав це зверхністю однієї раси над іншою. Він міг вичитати з філософії гімн війні, але у Ніцше – поняття війни не як боротьби, а як війни духу. І закликав він не до військових дій, а до війни за свої думки. У Ніцше праця – це боротьба з самим собою, і писав він не про стосунки між людьми, а про занепад, моральних цінностей. Проте Гітлер зрозумів це як заклик до війни з “нижчими”, слабкими расами [20].

Вільям Ширер не погоджується з такими думками, оскільки переконаний, що Ніцше закликав суспільство до війни, адже в “Заратустрі” писав: “Я благословляю тебе не на мир, а на війну, ...справедлива війна освячує будь-яку мету. Війна і мужність створили більше великих справ, ніж милосердя” [26, с. 131]. В. Чуйко також зазначає, що “Ніцше відкрив перед європейським суспільством інший ідеал людей з новими інстинктами і потребами. Культ сили, засудження величних слабкостей, піднесених людством на ступінь найвеличніших добродієностей, схилення перед правом сильнішого, виправдання низьких інстинктів, будь-якого насилля, егоїзму – такою виявилася мораль Ніцше. ...Адже він говорив: жити – значить панувати, тобто володарювати” [25, с. 115, 119]. У той же час І. Ковтун, посилаючись на праці німецьких дослідників І. Фетшера, К. Центнера, Г. Дешнера, переконаний, що філософія Ніцше ніколи не становила центр нацистської ідеології. Ані Гітлер, ані Розенберг, ані Геббельс не користувалися аргументами або формулюваннями Ніцше. Нацисти іноді використовували з пропагандистською метою такі поняття, як “воля до влади”, “надлюдина”, але вони ніколи не були основою нацистської пропаганди [13, с. 10].

Проте нацисти могли все-таки відшукати у філософії Ніцше думки про велич і нерівність між людьми. Невірність філософ розглядав як різноманітність поглядів, талантів, здібностей, прагнення до досконалості. “Люди, що прагнуть величі, як правило, злі люди, – писав Ніцше в серпні 1882 р. – Для них це прагнення є єдиним засобом терпіти самих себе” [21, с. 183].

Ніцше не сприймав німецький антисемітизм і до цієї теми ставився досить обережно. На його думку, антисемітизм – це те саме, що боротьба проти багатих і засобів для збагачення, які вони використовують. У березні 1887 р. філософ писав: “Об’єктивно говорячи, євреї мені цікавіші, ніж німці: їхня історія говорить про більш значні проблеми [людства]. Питання симпатії і антипатії в таких серйозних випадках я звик залишати осторонь, як того вимагає дисципліна і моральність духу науки... ...Євреїв серед моїх друзів немає. Так само як і антисе-

мітів” [21, с. 270–271]. В останній фразі Ніцше злукавив, адже серед найближчого оточення мав сестру і зятя юдофобів. З сестрою порвати зв’язки не міг, хоча інколи в поривах гніву називав її “дурною антисемітською качкою”, яка не розуміється на людях і здатна на помсту. Після від’їзду до Парагваю почав називати її “старенька Лама” або “Ламаленд”, напевно через те, що вона жила серед гірських лам. Про зятя Ферстера Ніцше був теж невисокої думки, вважав його недостатньо розумним, хитрим і безвільним.

Саме антисемітизм “німецького духу” робив неможливим зближення філософа з навколишнім середовищем, сприяв відчуженню і відстороненню від нього. Ніцше вважав, що розвиток “німецької культури” зобов’язаний саме єврейству, адже усі відомі поети, письменники, науковці були єврейського походження. Йому не подобалось, що його ім’я та образ Заратустри стали використовувати в антисемітській літературі на свій манір, а його самого намагалися зробити юдофобом [21, с. 272, 292]. У “Генеалогії” Ніцше писав: “євреї – це народ, який вмів задовольнитися радикальною переоцінкою цінностей своїх ворогів і переможців, відтак особливим видом духовної помсти. На це був здатен саме такий народ з найбільш таємною святою помстою. Аристократичні цінності (добрий, знатний, могутній, чудовий, щасливий, улюблений Богом) євреї зуміли з жахливою послідовністю вивернути навиворіт і тримались за це зубами безмежної ненависті безсилля. ...Євреї почали повстання рабів у моралі, повстання переможне. ...Мораль рабів завжди потребує ворожого і зовнішнього світу, потребує зовнішнього подразника, щоб взагалі діяти, реагувати” [16, с. 27–28, 32].

Напевно, йдеться про вихід євреїв з єгипетського полону під проводом Мойсея, який філософ називає “повстанням помсти”, а самих людей з рабською психологією, жагою помсти і злопам’ятства – “ressentiment”. У той же час Ніцше вважає євреїв геніальними переможцями, оскільки “Юдея перемогла Рим”, адже християнська релігія проникла в усі сфери життя Європейського континенту. Єврейство сприяло перемозі Великої Французької революції, оскільки французька знать (еліта) впала під натиском народних інстинктів, під натиском ressentiment. В “Антихристі” Ніцше продовжує аналізувати внесок євреїв в світову історію. “Євреї – це найдивовижніший народ світової історії, – писав він, – тому, що вони поставлені перед питанням “бути” чи “не бути”, і з навіюваною жахом свідомістю вважали за краще “бути” будь-якою ціною... [15, с. 649–650]. У середньовічний та новий період європейської

історії євреї, навчилися виживати, стали духовно сильним і фінансово впливовим прошарком суспільства. Відтак високі оцінки Фрідріхом Ніцше єврейського потенціалу лякали німців, слугували підтвердженням того, що економічно успішного єврейства слід остерігатися як явного конкурента, що безперечно посилювало антисемітські настрої серед німців.

Загалом Ніцше був переконаний в тому, що євреї рано чи пізно в Європі придуть до влади або дійдуть думки про світове панування і знищать християнство. Теза Ніцше випереджає “Протоколи сіонських мудреців” у плані ідеї “всесвітнього єврейського панування”, “єврейського заклоту, змови”, за яку вчепилися нацистські пропагандисти. І філософ, напевно, мав передчуття, що рано чи пізно євреїв все-таки зроблять винними за усі зовнішні і внутрішні біди Німеччини. Ще у 1888 р. Ніцше передбачив війну ідей (ідеологій), назвав німців безвідповідальною расою, в якій на совісті усі великі злочини проти власної культури. Він був упевнений, що у майбутньому кордони між расами, націями і класами зітруться і залишиться лише ієрархія особистостей [21, с. 333, 349–351].

Пророцтво Ніцше справдилося після приходу до влади нацистів. Гітлер сприяв створенню ієрархії влади, віродив вождизм (“культ вождя нації”, “фюрер-принцип”), німецькому антисемітизму надав радикальної форми, розпочавши запеклу боротьбу з єврейством, а також розв’язав справжню війну ідеологій – нацизму з більшовизмом, англійським ліберально-консервативним рухом і американською демократією, які в нацистській пропаганді значилися як “жидобільшовизм” і “англо-американська плутократія”. На початку 1930-х років німецьким євреям оголосили бойкот у сфері бізнесу (підприємництва) і торгівлі. Публічно спалювалися книжки німців єврейського походження і самих єврейських авторів. У 1935 р. були прийняті “Нюрнберзькі закони”, що позбавляли євреїв усіх громадянських прав. Їм заборонялося вступати у близькі стосунки з чистокровними німцями, щоб не “псувати” арійської крові. У листопаді 1938 р. по країні прокотилася хвиля єврейських погромів: нищилися синагоги, крамниці, аптеки. У світову історію ці події увійшли як “Кришталева ніч” (ніч битого скла). Наслідком цього стало посилення нацистської антисемітської діяльності в Німеччині та в окупованих нею країнах, що згодом переросло у тотальне знищення європейського єврейства. У роки Голокосту нацистами було страчено близько 6 млн євреїв, в Україні – понад 1,4 млн [10, с. 20].

Антиєврейські акції трималися в таємниці до останнього через те, що нацисти, після критики церковними діячами програми евтаназії, стали обережніші в питаннях знищення значної кількості людей. Загалом можна погодитися з думкою психолога Вільгельма Райха про те, що нацистський державний устрій характеризувався метафізичним мисленням, неортодоксальними поглядами, одержимістю абстрактними етичними ідеалами і вірою в божественне призначення фюрера. Для націонал-соціалістичних мас віра в расу панів стала основним джерелом зв'язку з фюрером і основою добровільного визнання своєї рабської покори [22].

Крім Гітлера і Розенберга, що оцінили творчість Ніцше, у 1908 р. ним захоплювався навіть Б. Муссоліні, присвятивши філософу есе “Філософія сили”, де назвав його найгеніальнішим мислителем XIX ст., а ніцшеанську “надлюдину” – символом формування європейської свідомості [4, с. 91].

Таким чином, духовний спадок Фрідріха Ніцше став у пригоді під час формування і обґрунтування ідеології націонал-соціалізму. Ніцшеанські ідеї, висловлювання, думки, переконання, критика, образи, афоризми про християнську мораль, німецький дух, інстинкти, волю, прагнення до влади, ієрархію особистостей, поділ суспільства на “сильних” і “слабких”, необхідність людського самовдосконалення і досягнення рівня “надлюдини” та інші цінності, значно вплинули на ідеологію і практику нацизму. Однак зовсім різним було ставлення Ніцше і націонал-соціалістів до Німеччини і “єврейського питання”. Ніцше не любив Німеччину і лояльно ставився до євреїв. Нацистські теоретики звеличували Німеччину, “німецький дух” і були запеклими антисемітами. Загалом, дещо спотворюючи ідейний зміст творів Ніцше, нацисти вдало вписали їх в расову “систему цінностей”, тим самим обґрунтовуючи стану нерівність людей, зверхність німецької (арійської) раси.

Джерела і література:

1. Баумлер А. Ницше и национал-социализм / А. Баумлер [Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма: Пер. с англ. Ю. Чупрова]. – М.: Центрполиграф, 2010. – 446 с. – // С. 129–134.
2. Bäumler A. Nietzsche – der Philosoph und Politiker. – Leipzig, 1931.
3. Бернадинер Б. Философия Ницше и фашизм / Б. М. Бернадинер. – Москва–Ленинград, 1934.
4. Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика / Б. Н. Бессонов. – М.: Высшая школа, 1985. – 279 с.

5. Бланк А. Идеология германского фашизма: Материалы к спецкурсу для студентов истор. ф-тов. – Ч. 3 / А. С. Бланк; Вологодский гос. пед. ин-т. – Вологда, 1974. – 123 с.
6. Богомолов А. Немецкая буржуазная философия после 1865 года / А. С. Богомолов; Московский гос. ун-т им. М. Ломоносова. – М.: Изд-во МГУ, 1969. – 448 с.
7. Борман М. Национал-социализм и христианские идеи не совместимы / М. Борман [Моссе Дж. Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма: Пер. с англ. Ю. Чупрова]. – М.: Центрполиграф, 2010. – 446 с. – С. 288–292.
8. Галкин А. Германский фашизм / А. А. Галкин. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
9. Германский национал-социализм / Сост. В. Пруссаков. – М.: Паллада, 1994. – 96 с.
10. Гісем О., Мартинюк О. Голокост в Україні (1941–1944): Словник-довідник. – К.: Сфера, 2007. – 100 с.
11. Данто А. Ницше как философ / Артур Данто; Пер. с англ. А.А. Лавровой. – М.: Идея пресс, Дом интеллектуальной книги, 2001. – 280 с.
12. Жаворонков А. “Воля к власти” и наследие Ф. Ницше / А. Жаворонков // Вопросы философии. – 2009. – № 12. – С. 105–115.
13. Ковтун И. “Унтерменш”. Технология ненависти / Недочеловек: Пер. с нем. К. Сметаникова / И. Ковтун [Общ. ред. Д. Жукова]. – Х.: Винета, 2009. – 80 с.
14. Ницше Ф. Собрание сочинений. В 2 т. – Т. 1. – Литературные памятники / Ф. Ницше; Сост., ред., вступ. ст. и прим. К. Свастьяна. – М.: Мысль, 1990. – 829 с.
15. Ницше Ф. Собрание сочинений. В 2 т. / Фридрих Ницше; пер. с нем. – Т. 2. – М.: Наука, 1990. – 829 с.
16. Ницше Ф. Генеалогия морали / Фридрих Ницше; пер. с нем. – СПб: Азбука-классика, 2008. – 224 с.
17. Одуев С. Тропами Заратустры: Влияние ницшеанства на немецкую буржуазную философию / С. Ф. Одуев. – М.: Мысль, 1976. – 431 с.
18. Одуев С. Реакционная сущность ницшеанства / С. Ф. Одуев. – М.: ВПГИ и АОН, 1959. – 262 с.
19. Ойзерман Т. К характеристике философии Фридриха Ницше / Т. Ойзерман // Вопросы философии. – 2011. – № 4. – С. 164–176.
20. Патрушев А. Жизнь и драма Фридриха Ницше / А. Патрушев // Новая и Новейшая история. – 1993. – № 5. – С. 120–151.
21. Письма Фридриха Ницше / [Сост. и пер. с нем. И. Эбаноидзе]. – М.: Культурная революция, 2007. – 400 с.

22. Райх В. Психология масс и фашизм / Вильгельм Райх; пер. с нем. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 159 с.

23. Синеокая Ю. Проблема сверхчеловека у Соловьева и Ницше / Ю. Синеокая // Вопросы философии. – 2002. – № 2. – С. 69–79.

24. Трубецкой Е. Философия Ницше: Критический очерк / Ницше. Pro et contra: сб. очерков / [Сост., вст. ст., прим. и библиограф. Ю. Синеокой]. – СПб.: РХГИ, 2001. – 1076 с. – С. 672–793.

25. Чуйко В. Общественные идеалы Фридриха Ницше / Ницше. Pro et contra: сб. очерков / [Сост., вст. ст., прим. и библиограф. Ю. Синеокой]. – СПб.: РХГИ, 2001. – 1076 с. – С. 113–132.

26. Ширер У. Взлет и падение Третьего рейха: В 2 т. – Т. 1 / Уильям Ширер; Пер. с англ., с пред. и под ред. О. А. Ржешевского. – М.: Воениздат, 1991. – 653 с.

27. Шкаровский М. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная церковь / М. В. Шкаровский. – М.: Вече, 2007. – 512 с.

Марина Михайлюк (*Київ, Україна*). **Вплив “філософії життя” Фрідріха Ніцше на ідеологію і практику нацистського режиму** У статті йдеться про вплив “філософії життя” Ніцше на ідеологію і практику нацизму. Акцентується увага на порівнянні думок і поглядів німецького філософа з практичною діяльністю нацистського режиму.

Ключові слова: німецька філософія, расова теорія, християнство, мораль, “надлюдина”, антисемітизм.

Марина Михайлюк (*Киев, Украина*). **Влияние “философии жизни” Фридриха Ницше на идеологию и практику нацистского режима** В статье речь идет о влиянии “философии жизни” Ницше на идеологию и практику нацистского режима. Внимание акцентируется на сопоставлении мыслей и взглядов немецкого философа с практической деятельностью нацистского режима.

Ключевые слова: немецкая философия, расовая теория, христианство, мораль, “сверхчеловек”, антисемитизм

Maryna Mykhailiuk (*Kyiv, Ukraine*). **The influence of the philosophy of Friedrich Nietzsche on the Nazi ideology and practice** In this article we are talking about the impact of the “philosophy of life”, his attitude to the “Jewish question” in the formation of the Nazi ideology. Focuses on the comparison of the thoughts and views of the German philosopher and the practical activities of the Nazi regime.

Key words: German philosophy, race theory, Christianity, morality, “Superman”, anti-Semitism.

Юрій ЧЕРЧЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 930.25:394.92 Книш

**Невідомі листи Зиновія Книша
в Архіві ОУН у Києві**

В особовому фонді Зиновія Книша в Архіві ОУН у Києві зберігається низка цікавих документів, що можуть привернути увагу дослідників історії ОУН і взагалі українського національно-визвольного руху. Про особу Зиновія Книша вже йшлося в історичній літературі [6; 7], тому не будемо детально зупинятися на його біографії, лише нагадаємо, що Книш був чільним діячем УВО й ОУН, а після розколу організації – одним з найближчих соратників Андрія Мельника. Опинившись після Другої світової війни в Канаді, він доклав багато зусиль для написання історії УВО та ОУН. За його участі було видано майже 60 книжок та брошур, не кажучи вже про статті в журналах й газетах, присвячені історії українського національно-визвольного руху. Це спогади самого З. Книша, його історичні дослідження, а також збірники документів та записи спогадів інших осіб, які Книш готував до публікації як упорядник, редактор та видавець. Переважна більшість цих робіт вийшла у видавництві “Срібна сурма” в Торонто, яке заснував Зиновій Книш. Про роботу Зиновія Книша в цьому видавництві згадував його товариш по організації і також історик Марко Антонович: “Д-р Книш виконував понад тридцять літ працю, яку, навіть в наших невідрадних умовах українського друкованого слова поза межами України, виконує принаймні п’ятеро осіб. Сам він писав праці, сам передавав до друку і піклувався друкуванням, сам проводив коректуру, сам займався адміністративною працею і фінансуванням своїх видань. Покажіть мені ще одну людину в цілому українському суспільстві, яка могла б похвалитися таким досягненням, такою виконаною працею, адже ж книжки його видавництва можуть заповнити велику полицю кожної бібліотеки і стати її прикрасою” [1, с. 90].

Серед багатьох цікавих документів безперечно заслуговують на увагу дослідників копії листів Зиновія Книша за серпень 1941 р., які зна-

ходяться в фонді З. Книша в Архіві ОУН у Києві. Влітку 1941 р. родина Зиновія Книша (дружина Ірена та син Юрко, якому на той час ще не було й року) мешкали в невеличкому курортному містечку Криниці на Лемківщині (нині Республіка Польща, Крупіса-Zdrój), а сам Зиновій Книш жив у Кракові й навідувався до родини лише час від часу, якщо мав таку можливість. Жив він у Кракові аж до осені, коли в листопаді нарешті вдалося йому переїхати до Львова, куди незадовго перед тим переїхала також і його родина. Затримка з переїздом Книша пов'язана була з тим, що гестапо не дозволяло йому покидати Краків, а деякий час він взагалі провів під домашнім арештом у Рабці [2, с. 351–369]. У цей час в ОУН відбувалися зміни в структурі керівництва організацією відповідно до потреб воєнного часу та необхідності переїзду великої кількості провідних членів для роботи на українських землях. Було створено Секретаріат Проводу українських націоналістів (далі ПУН) з трьох осіб: О. Ольжича, В. Мартинця та З. Книша. У своїх спогадах Книш зокрема писав: “Властивим Секретарем ПУН призначається Зиновій Книш. Він буде тримати лучність між Головою Проводу та двома іншими членами Секретаріату у Львові та Києві. В той час, коли обидва вони, принаймні на перший час, будуть добачувати основну ціль своєї діяльності в політичній дії серед цілого українства, моїм головним зайняттям буде пильнувати ОУН, її організаційних кадрів, побудови територіальних органів, зв'язків і розбудови організаційної справності” [2, с. 216]. Зі слів Книша, через нього йшло листування Голови ПУН з організаційними осередками у Кракові та Львові, а також з учасниками Похідних груп, які вирушили на Київ. Крім того на ньому в цей час було зосереджено ще й керівництво організаційною роботою з відновлення та зміцнення організаційної мережі. Тому зрозуміло, що Книшу в ці дні доводилося вести дуже інтенсивне листування.

Очевидно, що листи, про які йдеться в цій статті, є лише частиною листування З. Книша за та період. Листи не підписані, але за змістом та адресатами можна зробити припущення, що автором їх був саме Зиновій Книш. Всього цих листів 35, вони написані з 4 до 23 серпня 1941 р. Місцем написання листів вказано місто Краків за винятком двох листів за 23 серпня, де місцем написання названо Воронівку. Адресатами цих листів були: Березовський Данило, Бойдуник Йосип*, Гнатевич

---

* Написання імен та прізвищ подаємо так, як і в листах.

** В листах вживається організаційний псевдонім “Камінь”.

Богдан, Гайвас Ярослав (Камінь, 4 листи)** , Гнатевич Ольга, Галаган Микола, Гелетка Адальберт, Зданевич Володимир, Кандиба Олег (Ольжич), Кіль Гайнріх, Магоцький Опанас, Маланюк Євген (2 листи), Мартинець Володимир (Сокирка, 2 листи), Мушинський Михайло (Мілько, 3 листи), Селешко Михайло (2 листи), Сенік Омелян (Гриб, Грибівський, Топольський, 4 листи), Стефанік Семен, Стецяк Омелян, Сціборський Микола, Чемеринський Орест (Ярослав Оршан, 4 листи), Шовгенів Іван. Про те, що ці листи є лише частиною того інтенсивного організаційного листування, яке вів Зиновій Книш протягом літа 1941 р., свідчить і такий факт: в листі до Ярослава Гайваса від 20 серпня 1941 р. Зиновій Книш пише, що пересилає йому 17 листів до інших осіб з проханням “доручити їх адресатам”. Як вже зазначалося, таке активне листування пояснюється тим, що Зиновій Книш посідав чільне місце в ОУН під проводом Андрія Мельника, фактично був одним з координаторів всієї організаційної роботи. До того ж у цей час значна кількість провідних членів організації з Похідними групами ОУН виїхала на схід. Листування між членами ОУН, що перебували в різних окупованих Німеччиною країнах Європи, здійснювалося через станицю ОУН мельниківців у Кракові на вул. Зелений, де на той час працював Книш. Про це, між іншим, ми також можемо дізнатися з цих листів. Дуже інформативним є лист Зиновія Книша до Ярослава Гайваса від 15 серпня 1941 р. В ньому зокрема йдеться про зміну розподілу повноважень між членами ПУН, пов’язану з виїздом на схід значної частини організаційного активу. В листі до Гайваса Книш повідомляє його про таке: “Виясняю Вам позицію Милянча¹. На чолі нашої кооперативи² стоїть Голова ПУН. До помочі підбирає він собі потрібну кількість членів ПУН, що або кермують окремими ресортами діяльності кооперативи, або стоять на чолі Країв. ПУН – тіло тяжке і розкидане по всім усюдам, де тільки виявляється потреба праці кооперативи. Для координації праці цілої кооперативи покликуються завжди менший орган, що досі носив різні назви. Раз він називався Секретаріят, потім Вужчий Провід, опісля знову Секретаріят, а в кінці Організаційне Бюро. З початком війни розв’язано Організаційне Бюро, що не виправдало свого існування, а на перехідний час, до звільнення України з під окупації встановлено знов Секретаріят, переллято на нього всю повноту влади в кооперативі. Секретаріят складається з трьох людей: Ольжича, Сокирки і мене. З огляду на спеціальні умовини нашої праці розділено нас так, що Східні Землі веде Ольжич, для ЗУЗ заступає ПУН Сокирка, а цілу еміграцію, включно з П³ до часу, коли скасують границю на Сяні,

маю я. Крім того Голова ПУН покликав у члени Секретаріату ще й інж[енера] Магоцького, як так зв[аного] секретаря для окремих доручень. Які це доручення, мені не відомо. Мабуть мав він закручувати справи з УЦК, митрополитом, бунтівниками⁴ і переводити так зв[ану] концентрацію громадських сил докруги ОУН. Ці інформації подаю виключно для власної Вашої орієнтації, не передавайте їх нікому, а листа подріть” [3].

Далі Книш повідомляє Гайваса про призначення його краєвим провідником ОУН на ЗУЗ та Генеральну Губернію: “Ви назначені Краєвим Провідником на ЗУЗ і П. Сей терен опрацьовуєте, за нього відповідаєте і не вільно його Вам покинути без відома і згоди Голови ПУН. Але можете залишити хвиливо Батька⁵ своїм заступником, а самі поїхати на якийсь час щоб зорієнтуватися в тамошній ситуації, наладати зв’язок із СУЗ і подумати, як достроїти працю, пропаганду й літературу в ЗУЗ до потреби цілої України. Звідси не бачу іншої людини, що могла б зайняти Ваше місце на цьому так тяжкому і так дуже відповідальному пості” [3]. Нагадаємо, що в 1940 р. крайовим провідником ОУН в Генеральному Губернаторстві був Роман Сушко.

Розподілу нових повноважень в керівництві ОУН стосується також лист Зиновія Книша до Опанаса Магоцького від 20 серпня 1941 р. Книш повідомляє Магоцького: “Листом з дня 18 ц[ього] м[ісяця] професор поручає Вам узяти й вести соціяльну референтуру в ПУН. З Вашого рамені, як експонент цієї референтури за-кордоном діятиме д[окто]р Галаган, що для догляду над працями фахових комісій мусить якийсь час остати тут. Це в нічому не перечить Вашим функціям як секретаря для окремих доручень” [4].

Другою важливою темою цього листування був переїзд членів ОУН з еміграції на українські землі. Про це йшлося практично в кожному з вказаних листів. Так, у листі до Михайла Мушинського від 4 серпня 1941 р. Зиновій Книш пише, що треба “приспішити” переїзд людей, тому що була отримана інформація, що в найближчому часі легалізація побуту в Краю буде сильно ускладнена. У перші тижні після німецької окупації цими питаннями займалася українська поліція, а незабаром їх повинні були передати до розпорядження німецької поліції.

Листи до Миколи Галагана та Івана Шовгеніва пов’язані з діяльністю Комісії державного планування ОУН. Микола Галаган фактично координував роботу цієї комісії в 1944–1945 рр. У листах до Михайла Селешка та Омеляна Сеніка йшлося про фінансове забезпечення діяльності ОУН. Як відомо, Омелян Сенік очолював фінансову референтуру в організації.

В листі до Миколи Сціборського від 12 серпня 1941 р. Зиновій Книш пише, що не може приїхати й приєднатися до членів Похідної групи тому що “під слово чести” змушений був сидіти в Кракові, а якби порушив дане німцям слово, то одразу довелось б переходити на нелегальне становище, що сильно ускладнило б роботу Секретаріату. Омелян Сенік та Микола Сціборський були підступно вбиті 30 серпня 1941 р. в Житомирі, тому ми можемо лише гадати, чи встигли вони отримати й прочитати листи, які писав їм в серпні цього року Зиновій Книш.

Дуже цікавими, на нашу думку, є також листи Зиновія Книша до Олега Кандиби-Ольжича та Євгена Маланюка, які ми публікуємо в кінці цієї статті. Лист Книша до Ольжича не є дуже інформативним, він налічує всього кілька рядків. Але виходячи з того, що листування Ольжича майже не збереглося в архівах, кожний такий документ має велику історичну цінність. У листах до Євгена Маланюка Зиновій Книш намагається заігнувати його виїхати з Похідними групами ОУН в напрямку Києва. У своїх спогадах він згодом згадував про ці зустрічі й бесіди з Маланюком. І тексти цих двох листів додають деякі деталі до того, що розповів Книш у своїх спогадах майже через 30 років після описуваних ним подій. Ми далі хочемо навести розлогу цитату зі спогадів З. Книша, оскільки вона дуже предметно ілюструє обставини написання цих листів: “Перед своїм від’їздом Ольжич просив мене докінчити справу з Євгеном Маланюком. Жив він у Варшаві і працював у якомусь уряді водних справ, така мабуть його професія. Як колишній ад’ютант полковника Мельника в українській армії, Маланюк високо цинив нашого Голову Проводу і, хоч не був членом нашої Організації, беззастережно заявив себе по нашій стороні в загальному двоподілі української прилюдної опінії після бандерівського розколу. Ми влаштували йому зустріч з Головою Проводу і після того він стояв у тісному контакті з нашою Культурною Референтурою в ПУН, з Ольжичем і з Телігою. Його ім’я було знане в літературі і літературній критиці навіть під большевиками. Ольжич плянував і домовився з ним, що поїде він до Києва і там вони втрійку з Телігою розгорнуть широку культурну працю. Нема сумніву, що приявність Маланюка в Києві принесла б величезні користі для українського націоналістичного руху. Ольжич дуже за тим побивався, але не встиг закінчити справи, мусів від’їжджати, кликали його обов’язки Першого Секретаря ПУН. Маланюк декілька разів приїжджав до Кракова, я хотів дати йому до диспозиції все, що можна було знайти в нашій організаційній спроможності: транспорт,

зв'язки, кошти, дороги. Не вдалося мені наклонити його, щоб пішов таким шляхом, як Ольжич і Теліга. Він хотів, щоб його урядовим способом перевели з Варшави до такого самого уряду в Києві. Ну, перш усього, Київ ще був у большевицьких руках, а йти треба було вже, підсуватися щораз ближче до нього, щоб увійти туди зараз, як тільки покинуть його большевики. Та й невідомо, як у початках буде там організуватися окупаційний апарат, як він буде виглядати, як там творяться уряди. Треба рішатися так, як Олена Теліга, що пішла без вагання в одних панчохах і з невеличким клунком під пахою, не дивлячись чи підвезуть автом, чи треба йти пішки. Але на те Маланюк не зважився” [2, с. 286–287]. У згаданому вже вище листі З. Книша до М. Сціборського від 12 серпня 1941 р. Книш пише, що через зобов'язання перед німцями сидіти в Кракові не зміг вибратися до Маланюка, який жив у Варшаві, тому виклав справу “листовно”. В листах до Маланюка, пише Книш до Сціборського, запропонував йому приїхати сюди “на наш кошт” для обговорення ситуації та запевнив “забезпечення” його дружині. З цього виходить, що раніше, ще на початку серпня (а можливо, в кінці вересня) Книш вже писав до Маланюка. А коли Маланюк так і не приїхав до Кракова, тоді Книш написав йому ще 2 листи, текст яких подано в цій статті.

Згодом, уже після війни, Євген Маланюк пояснював, чому він не зголосився на пропозицію приєднатися до Похідних груп ОУН. У спогадах про Олену Телігу Євген Маланюк признавався, що він відмовляв її вирушати на Київ. Маланюк згадував: “Ніякі розумові аргументи не переконували її, щоб вона цієї подорожі до Києва не робила. Зокрема, – признаюсь, я мав цей гріх – я її переконував; може, тому, що я вже не був дуже зелений політично, дещо бачив і дещо думав. Я не мав особисто ані крихти, ані грама якогось оптимізму, який все-таки був конечний для такого роду подорожі в батьківщину... Я все переконував Лену: “Ну, добре... Ви поїдете до Києва, місцеве заціліле громадянство буде на вас дивитися, як на когось, хто щось знає, у щось втаємничений, але ви і не втаємничені, і нічого не знаєте. Значить, ви будете поставлені в фальшиве становище” [5, с. 292]. Перебіг подій в окупованому Києві в кінці 1941 – на початку 1942 рр. практично підтвердив правдивість прогнозів Євгена Маланюка.

Тексти документів публікуються без змін у повній відповідності до оригіналу.

**Документ 1 Лист Зиновія Книша до Олега Ольжича
від 15 серпня 1941 р.**

Краків, дня 15.VIII. 1941 р.

Високоповажаний пан д[окто]р Ольжич Олег⁶.

Вельмишановний друже докторе!

Наспів тут до Вас лист від д[октор]а Гелетки⁷ з Братислави. Посилаю його навздогін за Вами.

Занепокоєний мовчанкою від Вас. Старайтеся посилати регулярні звіти для Професора⁸, щоб держати його постійно в курсі справ.

Слава Україні!

Архів ОУН у Києві, фонд Зиновія Книша. Копія, машинопис.

**Документ 2 Лист Зиновія Книша до Євгена Маланюка
від 19 серпня 1941 р.**

Краків, дня 19.VIII. 1941.

Вельмишановний друже інженере!

Діставши Вашого листа весь час сподівався я, що Ви приїдете в неділю, 17 ц[ього] м[ісяця] до Кракова й тоді обговоримо широко й дефінітивно справу. На жаль Ви не приїхали. Користаю з поїздки п[ана] генерала⁹ до Варшави і прошу його, щоб він зробив це замість мене. Від себе додаю загально, про що йде. Як Вам відомо, виїхали до краю Ольжич, Сціборський¹⁰, Самчук¹¹, Теліга¹², Єндик¹³, Штуль¹⁴ та інші представники нашої культурної референтури. Майже всі вони вже в Східній Україні, по останнім моїм відомостям з 10 ц[ього] м[ісяця] в Житомирі. Скупчилися там довкруги часопису “Українське слово”¹⁵, що його видають вкупі з кількома іншими локального характеру. Ждуть, щоб упав Київ і негайно їдуть туди. Річ у тому, що спільно з іншими українськими місцевими письменниками, що заціліють від большевицького терору, створити якнайскоріше сильний культурний центр, схопити в свої руки ініціативу в культурній праці, по певному спільно згори виробленому плану, заволодіти видавничим рухом, а головне, зробити все те дуже скоро, ще заки наладнається цензура, заки ввійдуть у життя формалістичні приписи союзницької бюрократії. Ваша участь у тому просто необхідна, всі обіццюємо собі багато з Вашої співпраці. Як би там не уклалися політичні відносини в Україні, культура матиме найбільше вільности в рухах, найменш на неї зазіхатимуть приятелі¹⁶ і в перших головно початках простилаються перед нею майже необмежені можливості. Про те гово-

римо на підставі дотеперішнього досвіду в провінційній діяльності. Від того, як ми виявимо й поставимо себе в перших тижнях, залежить уся доля нашої культурної роботи в Україні. Хіба не потребую Вам тут розписуватися, що на перший план мусять висунутися не якісь дилетанти й безіменні особи, але люди, що справді мають і можуть тут щось сказати.

Скупі рамки листа не дозволяють, щоб ширше розказати про вражіння і надії наших культурників при зустрічі з побольшевицькою дійсністю. Але з усіх листів бе оптимізм, а всі унісонно кричать про конечність їхати туди всім, що по-перше звідти походять, по-друге можуть причинитися до того, щоб ухопити життя за чуба.

Повторюю, що сидіти тут у цей час – зайва витрата часу. Якщо Вам трудно на місці постаратися про перепустку, приїжджайте сюди, гладко Вас переправлю аж під перші лінії. До речі, ніхто з наших не ждав на перепустку, шкода кожного дня. Забезпечення Вашої дружини – річ запевнена і тим не маєте чого турбуватися.

Залучую Вам коротку записку від Сціборського, думав передати до рук, тому не посилав поштою.

Прожитком там нічого журитися. Хто перший туди приїде – має перед собою до вибору все. Очевидячки, перші дні по боях, доки не попливе нормальне життя, несуть з собою трохи невидги, та серед розгару подій і праці вони забуваються і не счується, як минають.

Стільки від мене. Я певний, що Ви захочете разом з нами взяти участь у культурній відбудові нашої Батьківщини і що ще цього тижня переправлю Вас на перший етап до Львова. Слава Україні!

Архів ОУН у Києві, фонд Зиновія Книша. Копія, машинопис.

**Документ 3 Лист Зиновія Книша до Євгена Маланюка
від 20 серпня 1941 р.**

Краків, дня 20.VIII. 1941 р.

Високоповажаний пан інж[енер]
Маланюк Євген¹⁷, Варшава

Вельмишановний пане інженере!

Вашу картку з 17 і листа 19 ц[ього] м[ісяця] одержав. Розминулися ми з моїм листом до Вас, переданим через д[окто]р[а] Галаґана¹⁸. На Ваше бажання копію Вашого листа передаю Начальникові¹⁹.

Відповідаю на Ваші питання: 1. Офіційне перенесення Вас на нову працю поблизу нашої столиці неможливе. Це могло б статися найскоріше

за два-три місяці й то не організованим порядком, тільки на підставі індивідуального старання. 2. Дозвіл на коротку поїздку до Вашої родини в Празі міг би я Вам роздобути тільки в тому випадку, як би Ви постійно перебували в Кракові. Тоді при першій нагоді поїхали б Ви в наших службових справах туди й полагодили б водночас своє діло. Тому, що наші поїздки звичайно непередбачені й потреби їх виринають нагло, не могу Вас вистарчальний час наперед повідомити. В останню таку поїздку виїхав чоловік минулої неділі. Як би Ви були тоді приїхали сюди, могли б поїхати замість нього. 3. Само собою, що як би Ви перед своєю дорогою на схід мали змогу поїхати день-два до родини, не торгувався б я з Вами за її кошти. На дорогу до столиці треба зважитися. Авжеж, полечена вона з деяким ризиком: покидається дотеперішня певна і вироблена позиція ідеться в незнане. Але те незнане розкриває великі перспективи. А наші письменники й митці на такий ризик пішли радо. Як свідчать їхні листи, вдоволені вони дотепер зо своєї праці, своїх вражінь і переживань. В тій матерії більше Вам сказати не могу нічого. Схочете їхати – звернетесь до мене, чи по моему відїзді до іншого на моему місці, буде зроблене все, що в нашій силі, щоб Вам допомогти. Ваша приявність у Києві принесла б неоцінені та необлічені користі в організації українського літературного та мистецького світу.

Здоровлю Вас з пошаною, Слава Україні!

Архів ОУН у Києві, фонд Зиновія Книша. Копія, машинопис.

Коментарі

¹ Мілянч Атанас (1902–1987) – інженер-будівельник, економіст, кооператор, пластовий діяч, член ОУН. Навчався в данцигській Політехніці, був членом Українського технічного товариства у Львові. У 1931 р. разом з товаришами заснував Кооперативу інженерських робіт (КІР), а в 1936 р. Промисловий торговельний банк “Промбанк”, був головним директором банку. З липня 1940 р. – господарський референт УЦК, а в 1944–1945 рр. – керівник фінансового відділу УЦК. В 1945–1948 рр. – фінансовий референт ЦПУЕН. Переїхавши до США, з 1950 р. працював за фахом як будівельний інженер. В 1952 р. став засновником і президентом кредитного кооперативу “Самопоміч” у Детройті, був також членом Ради директорів Товариства української кооперації (ТУК) у США (1957–1966).

² Йдеться про ОУН.

³ Тобто Генеральна Губернія.

⁴ Йдеться про ОУН бандерівців.

⁵ Батько – організаційний псевдонім Теофіла Бак-Бойчука. Бак-Бойчук Теофіл (1914–1990) – народився на Лемківщині, жив у м. Сяноці, мав там різні дрібні підприємства. В 1940 р. керівник обласного проводу ОУН мельниківців на Лемківщині. У 1944 р. після арешту Олега Ольжича разом з Ярославом Гайвасом та Яковом Шумелдою входив до Тимчасового керівництва ОУН. Після війни – в еміграції у США, один з керівників ОДВУ в США. Помер у Філадельфії.

⁶ Кандиба-Ольжич Олег (псевдоніми Кардаш, Свенцицький; 1907–1944) – український поет, археолог, журналіст, політичний діяч. Син поета Олександра Олеса (Кандиби). Народився в Житомирі. На початку 1920-х жив з матір'ю в Пущі-Водиці під Києвом, де ходив до школи. З 1923 р. в еміграції у Німеччині, а згодом ЧСР. Закінчив Карловий університет у Празі і захистив докторат (1929) на тему: “Неолітична мальована кераміка Галичини”. Відтак працював в археологічному відділі чеського Національного музею (1926–1932) і асистентом на кафедрі археології Українського вільного університету. У 1938 р. Ольжич їде до США, де став одним із співзасновників Українського наукового інституту Америки. За редакцією д-ра О. Кандиби в Празі у 1939 р. вийшов збірник наукових праць цього інституту. З 1929 р. член ОУН, працював у Тереновому проводі ОУН у Чехо-Словаччині, з 1937 р. – член ПУН, очолив новостворену (1936) культурну референтуру. Притягнув до співпраці з ОУН Леоніда Мосендза, Уласа Самчука, Олену Телігу та ін. відомих укр. діячів науки і культури. Під час подій 1938–39 рр. в Карпатській Україні Ольжич знаходився в Хусті, де за дорученням ПУН координував всю ідейно-виховну роботу серед січовиків і місцевого населення, редагував літературно-мистецький журнал “Говерля”. Після початку радянсько-німецької війни Ольжич у складі Похідних груп ОУН приїжджає до Києва, де керує організаційними справами, бере участь у створенні УНРади під проводом проф. Величківського. В цей час він був заступником Голови ПУН і провідником Центрального керівництва ОУН на Наддніпрянщині, У травні 1944 р. Ольжич був заарештований і 9 червня 1944 р. його закатували гестапівці в концтаборі Саксенгаузен. (Детальніше див.: *Кучерук О. О. Ольжич. 1907–1944.* – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2007).

⁷ Гелетка Адалберт – український громадський діяч в Закарпатті і Словаччині, член ОУН. Студентом грав у футбольній команді “Русь” з Ужгорода, яка виступала у першості Словаччини. У 1932 р. закінчив вищу бізнесову школу в Празі, працював ув різних чеських та словацьких банках. Член Товариства українських інженерів у Празі. У вересні 1938 р. був обраний скарбником Української національної оборони “Карпатська Січ”. Керівник ОУН мельниківців на терені Словаччини.

⁸ Професор – організаційний псевдонім Андрія Мельника. Мельник Андрій (1890–1964) – український військовий та громадсько-політичний діяч. Начальник штабу Дієвої Армії УНР (січень – липень 1919 р.), Голова Проводу українських націоналістів (1938–1964).

⁹ Очевидно, йдеться про генерала Миколу Капустянського. Капустянський Микола (псевдоніми Любомир, Низовий, Низола, Степовик, Фавст; 1881–1969) – український військовий і політичний діяч, генерал-полковник Армії УНР. Народився 30 березня 1881 р. в с. Чумаки (нині Томаківський р-н Дніпропетровської обл.) в родині православного священика. 1904 р. закінчив Одеське піхотне училище, а 1912 р. – Імператорську Академію генерального штабу. Був учасником російсько-японської і Першої світової воєн, підполковник російської армії. 1917 р. – начальник штабу 1-ї піхотної дивізії 34-го армійського корпусу, перетвореного згодом у 1-й Український корпус. У 1918–1920 рр. обіймав посади начальника оперативного управління Генштабу Армії УНР і генерал-квартирмейстера Головного управління Генштабу Армії УНР. На початку 1920 р. опинився в таборі інтернованих у Лянцуті (Польща). В тому ж році Головний Отаман С. Петлюра призначив його представником Української Армії при маршалі Ю. Пілсудськім. У 1923–1939 рр. жив у Франції. У 1929 р. на I Великому Зборі обраний членом Проводу Українських Націоналістів, керував військовою референтурою. У 1939 р. через Женеvu приїхав до Відня, де разом з членами ПУН виступав з протестами проти угорської окупації Закарпаття. 1941 р. повертається до Львова. Після розколу ОУН лишився на боці А. Мельника. У жовтні 1941 р. в Києві обраний до складу Української національної ради, переслідувався гестапо. Влітку 1944 р. був заарештований і посаджений до в'язниці в Новому Сончі (Польща). Після Другої світової війни жив у Німеччині, був військовим міністром УНР в екзилі. Брав участь у створенні наприкінці 1950 р. Українського воєнно-наукового товариства, очолював редколегію воєнно-наукового журналу “Перемога”, був почесним головою Союзу українських інвалідів. Помер 19 лютого 1969 р. в Мюнхені.

¹⁰ Сціборський Микола (псевдоніми Житомирський, Луцький, Органський; 1897–1941) – український політичний діяч, публіцист, ідеолог українського націоналізму. Народився 28 березня 1897 р. (за іншими даними 1895) в Житомирі. Учасник визвольних змагань 1917–1920 рр., підполковник Армії УНР. З 1920 р. в еміграції: спочатку в Польщі, а потім в ЧСР. Один з керівників Українського національного об'єднання, голова Проводу Легії українських націоналістів (ЛУН), голова Союзу організацій українських націоналістів (СОУН). З 1927 р. – член Проводу українських націоналістів (ПРУН, ПУН). Учасник Першого конгресу українських націоналістів, обраний членом ПУН, організаційний референт ПУН. З 1930 р. живе у Франції,

видає газету “Незалежність”, а з 1933 р. – “Українське слово”. Після розколу ОУН (1940) був на боці А. Мельника. Влітку 1941 р. разом з О. Сенником очолював Похідні групи ОУН. 30 серпня 1941 р. М. Сціборський та О. Сенник були підступно вбиті в Житомирі. Імовірно, це вбивство було організоване агентом НКВД К. Полуведьком. Похований у Житомирі. Автор праць: “Демократія”, “Земельне питання”, “ОУН і селянство” (1933), “Націократія” (1935), “Нарис проєкту основних законів (Конституції) Української Держави” (1940) та ін. Був одним з головних авторів Устрою ОУН і програми, прийнятих на I і II Великих Зборах ОУН.

¹¹ Самчук Улас (1905–1987) – український письменник-прозаїк, журналіст і публіцист. Народився на Волині в с. Дермань (нині Здолбунівський р-н Рівненської обл.). Вчився у гімназії в м. Кременець. 1927 р. виїжджає з Польщі і навчається в університеті м. Бреслау та в Українському вільному університеті в Празі. Співпрацював з газетою ОУН “Українське слово”. Під час Другої світової війни повертається в Україну, редагує в Рівному газету “Волинь”. Після війни в еміграції в Німеччині, а з 1948 р. – в Канаді. Помер 9 липня 1987 р. в Торонто.

¹² Теліга Олена (1906–1942) – українська поетеса й публіцистка, громадська діячка. Активно співпрацювала з Культурною референтурою ОУН, учасниця Похідної групи ОУН на Київ. Розстріляна німцями в Бабиному яру.

¹³ Єндик Ростислав (1906–1974) – український антрополог, письменник, публіцист, журналіст, педагог, громадський діяч.

¹⁴ Штуль Олег (псевдоніми О. Жданович, Шуляк; 1917–1977) – український військовий і політичний діяч, журналіст, редактор. Співпрацював з Культурною референтурою ОУН, член Похідної групи ОУН. У 1948–1977 рр. – головний редактор газети “Українське слово” (Париж). У 1964–1977 рр. – голова ПУН.

¹⁵ “Українське слово” – тижневик націоналістичного напрямку, неофіційний орган ПУН Андрія Мельника (з 1938 р.). Газета виходила з 1933 по 1992 р. у Парижі (в серпні-листопаді 1941 р. в Житомирі й Києві). З 1992 р. знову виходить в Україні, спочатку в Львові, а згодом у Києві. Редакторами газети в різний час були Олекса Бойків, Володимир Мартинець, Олег Штуль-Жданович, Мирослав Стиранка.

¹⁶ Йдеться про німецьку владу.

¹⁷ Маланюк Євген (1897–1968) – український письменник, поет, публіцист, літературний критик. В роки війни за незалежність України (1918–1920) служив офіцером в Генеральному штабі Армії УНР, в різний час був ад’ютантом Андрія Мельника та Василя Тютюнника.

¹⁸ Галаган Микола (1882 – ?) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, дипломат. Народився в с. Требухів Чернігівської губернії в заможній козацькій сім’ї. У 1902 р. закінчив Колегію П. Галагана і вступив на

природничий факультет Київського ун-ту св. Володимира. 1904 р. був заарештований і півроку відсидів у Лук'янівській в'язниці за активну діяльність у студентській громаді. 1909 р. закінчив Київський ун-т, працював урядовцем у Державному банку, чиновником з особливих доручень Чернігівської фінансової палати. З 1917 р. – член УСДРП, представник Центральної Ради на Кубані та в Румунії. У 1918 р. очолював департамент в Міністерстві народного здоров'я. 1919 р. очолював дипломатичну місію УНР в Будапешті. Згодом – в еміграції в Австрії та ЧСР, чільний діяч Празької групи УСДРП. Був головою Української громади в ЧСР, членом Українського національного об'єднання у Протектораті Чехія і Моравія. Викладав в Українському вільному ун-ті. Прихильно ставився до українського націоналістичного руху, фактично був координатором роботи Комісії державного планування ОУН (1940–1941 рр.). В січні 1944 р. заарештований гестапо і півроку провів у Празькій тюрмі. У 1945 р. арештований органами НКВД; був вивезений до Києва і після суду відбував десятилітнє ув'язнення в “Сиблагу” (Кемеровська обл., м. Маріїнськ). У 1955 р. звільнений, подальша доля невідома.

¹⁹ Йдеться про Андрія Мельника.

Джерела та література

1. Антонович М. У 90-ліття д-ра Зиновія Книша / М. Антонович // У 90-ліття Зиновія Книша. – Вінніпег, 1996. – С. 87–91.

2. Книш З. Б'є дванадцята (Спогади й матеріали до діяння ОУН напередодні німецько-московської війни 1941 р.) /З.Книш. – Торонто: Срібна сурма. – 384 с.

3. Лист Зиновія Книша до Ярослава Гайваса від 15 серпня 1941 р. // Архів ОУН у Києві, фонд Зиновія Книша.

4. Лист Зиновія Книша до Опанаса Магоцького від 20 серпня 1941 р.// Архів ОУН у Києві, фонд Зиновія Книша.

5. Олена Теліга. Листи. Спогади / Упор. Надія Миронець. – 2-ге вид., випр. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2004. – 400 с.; іл.

6. У 90-ліття Зиновія Книша. – Вінніпег, 1996. – 103 с.

7. Черченко Ю. Зиновій Книш – історіограф УВО та ОУН. / Ю. Черченко // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 18. – К.: Укр. письменник, 2013. – С. 365–378.

Юрій Черченко (*Київ, Україна*). **Невідомі листи Зиновія Книша в Архіві ОУН у Києві** У статті йдеться про неопубліковані листи Зиновія Книша за серпень 1941 р., які зберігаються в Архіві ОУН у Києві. В листах міститься інформація про Похідні групи ОУН.

Ключові слова: Книш, листи, архів, ОУН.

Юрий Черченко (*Киев, Украина*). **Неизвестные письма Зиновия Кныша в Архиве ОУН в Киеве** В статье идет речь о неопубликованных письмах Зиновия Кныша за август 1941 г., которые хранятся в Архиве ОУН в Киеве. В письмах содержится информация о Походных группах ОУН.

Ключевые слова: Кныш, письма, архив, ОУН.

Yuri Cherchenko (*Kiev, Ukraine*). **Unpublished letters of Zinovii Knysh in the Archive of OUN in Kiev**

The papers deals with the non-published letters Zinovii Knysh in August 1941, which are stored in the Archive of the OUN in Kiev. The letters contain information about the Marching groups of the OUN.

Key words: Knysh, letters, Archive, OUN.

Володимир КОВАЛЬЧУК
(Київ, Україна)

УДК: 94(477) “1943–1954”

**Мережа зв’язку і документообіг
в УПА й збройному підпіллі ОУН(б)**

У вступі до корпусного археографічного видання кількох сотень ділових листів членів УПА та збройного підпілля ОУН(б) на Волині та Поліссі, яке вийшло друком кілька років тому, ми пояснювали різкі зміни у видовій структурі повстанської документації, що почалися за рік до закінчення радянсько-німецької війни, виключно посиленням конспіративних правил у підпіллі: “...в 1944-му ...у відповідь на прихід радянської влади повстанці різко послали конспірацію, а відтак масштаби циркуляції документів “стиснулися”, скоротилася й палітра їхніх різновидів. Від детального викладу подій члени збройного підпілля переходять до лаконічного. Відтак, кількість випадків укладання ділових листів різко зростає” [5, с. 17–18]. Нині настав час доповнити це наше твердження. Адже, ясна річ, на “звуження” документообігу вплинули ще й негативні явища в системі повстанського зв’язку, його “стиснення” та поступова деградація під впливом ворожих переслідувань. Ні історики, ні джерелознавці діяльність мережі зв’язку в УПА та підпіллі ОУН(б) у комплексі ще не з’ясували. Окремі аспекти теми висвітлювалися, але пунктирно, кількома штрихами. Так, над “місією” українського жіноцтва в діяльності мережі зв’язку, інфільтрацією туди радянської агентури розмірковував американський учений Джефрі Бурдз [16]. Про псевдоніми та справжні імена кількох зв’язкових, їхні біографічні відомості, структуру зв’язків, низку зв’язкових пунктів і ліній йдеться у працях Івана Патриляка [20], Миколи Руцького [21]. Важливі епізоди теми розкриті у спогадах учасників українського визвольного руху та їхніх свідків – Максима Скорупського [12], Марії Савчин [10], Сергія Мазурця [9], Павла Судоплатова [13]. В одній із наших статей описано функціонування зв’язку в ОУН(б) на Волині та Поліссі в останні роки радянсько-німецької війни та післявоєнний період [19]. Низка дослід-

ників цікавиться системою зв'язку між ОУН(б) в Україні й “зовнішнім світом” у другій половині 1940-х – у 1950-х роках. Серед най-помітніших авторів – Олександр Іщук [18], Дмитро Веденєєв [17], Ігор Галагіда [22], Адам Качинський [23], Георгій Санников [11].

Оскільки оглядові наукові праці про мережу зв'язку в надрах УПА й збройного націоналістичного підпілля ОУН(б) практично відсутні, функціонування цієї мережі буде об'єктом дослідження в нашій статті. Одразу зробимо застереження: специфіка джерельної бази “дає зелене світло” лише на постановку проблеми, але аж ніяк не на її цілковите вирішення.

Отже, головним завданням повстанських зв'язківців було переносити організаційні документи від адресантів до адресатів. Як виглядали ці документи? Як їх запаковували? В чому переносили?

Одиничні “оперативні” документи (зазвичай їх писали на тонкому цигарковому папері) називалися “записками” або “грипсами”. Вони були зручні тим, що зв'язкові могли їх заховати на собі, а в разі небезпеки – легко їх позбутися. Одні зашивали грипси у підкладку пальця чи під рукав сорочки, інші (жінки) вкладали у волосся на голові, до чо́біт, на спід кошика тощо. Дехто вкладав записки в маленькі полотняні торбинки, гаманці [5, с. 214].

Якщо треба було перенести багато письмових документів і пропагандистських матеріалів, то їх розділяли на пачки. Більші пачки називали “пакетами”, менші – “півпакетами”. Сукупність пакетів і півпакетів, які кур'єр “транспортував” за один раз, називалася “поштою”.

Член збройного націоналістичного підпілля на Волині “Рибалка” носив і пакети, і півпакети, і записки. Приміром, восени 1948-го цей чоловік доставив “Ігореві”: пакет “П”, пакет “66”, півпакет “П”, записку “П”, записку “Михайла”, записку “3344”, записку “Сака”. А от від зв'язкового Миколи Салати-“Мефодя” отримав для подальшого транспортування переважно “номерні” пакети “66”, “1648”, “П” (два), а також іще щось, запаковане в білий папір [5, с. 785–786].

Один із чільних повстанських діячів Василь Кук розділяв кореспонденцію, з якою мав справу, на “пошту” і “письма”. Першим терміном називав різноманітні пропагандистські матеріали, другим – власне організаційні документи. “На майбутнє пошту і письма до мене перешивайте наскрізь ниткою і пакуйте” [5, с. 231], – просив свого колегу Ярослава Дударя-“Архипа” 18 вересня 1945-го. Проте в підпіллі така його “класифікація” не прижилася.

Повстанські документи обгортали найрізноманітнішими матеріалами, як-от полотном чи перкалем різних якості та кольору, папером, старими газетами. Щоб забезпечити від стороннього ока зміст пакетів і півпакетів, їх запечатували сургучем. Наприклад, повстанець “Їжак” у листопаді 1948-го мав передати “провідникові”: один пакет “П”, обшитий білим полотном, один пакет “66”, загорнутий у газету і запечатаний сургучем, два грипси “Сірея” (1 – прошитий ниткою, 2 – запечатаний сургучем), два грипси “П” (1 – у полотні, другий – у папері й запечатаний сургучем), грипси “Михайла” (кожен – у папері й запечатаний сургучем). За місяць “Їжаку” надіслали передачу для “провідника” повторно: один пакет “66” (у грубому полотні, не запечатаний сургучем), один пакет “1648” (обшитий якісним білим полотном), один півпакет “П” і грипс “П” (обидва – в білому полотні, не запечатані сургучем), один грипс “66” (у білому папері, не запечатаний сургучем і перев’язаний ниткою) [5, с. 772].

Траплялися й певні “відступи від норм” упакування документів. Так, у провідника Рівненського надрайону Василя Троцюка радянські чинники виявили “міні-пакет” – із документом, надрукованим на машинці, скрученим як грипс і прошитим нитками. Зверху на цьому “міні-пакеті” було зазначено адресу провідника ОУН(б) на Волині та Поліссі Василя Галаси – “Сорт” [5, с. 213]. У схожому пакеті, що належав іншому діячеві волинського підпілля Володимирові Троцюку, лежав лист “Я-о” до Нила Хасевича-“Сета” – запечатаний сургучем, прошитий ниткою [5, с. 791]. У Карпатському краї ОУН(б) пакети з документами не тільки прошивали ниткою, обшивали полотном і запечатували сургучем, але й заштамповували. Також зверху на пакетах ставився певний номер (залежно від адреси). Пакети пересилалися т. зв. специфікацією [7, с. 252].

Зазвичай до пакетів і півпакетів вкладався перелік (список) “внутрішніх” документів. Приміром, у списку, який “Роман” передав діячеві волинського підпілля Миколі Козаку-“Чупринці”, налічується 25 назв, у тому числі: “звіт з терену” “Романа”, “організаційний звіт”, “суспільно-політичний огляд” і “вісті з терену” Холмщини; описи невідомих боїв (маневреної групи Миколи Козака на західному березі р. Стир?) від 23 і 28 лютого 1945 р.; “листа впадших” (тобто список загиблих); протоколи допитів (бандерівською СБ?) Василини Качан, Параски Самсонюк, Миколи Галабурди, Миколи Гандзюка, Олександра Спичака, священника Гнатюка; “матеріяли” про “Христю” і “Середу”; (пропаган-

дистський лист?) до начальника Любашівського РВ НКДБ; (пропагандистські оповідання?) “Нутро Кліма Савура”, “Як загинув Мітла”, “Смерть Зависної”, “Героїзм Матері” [5, с. 398].

Пронумеровані “пошти” (типовий номер складався з № відправлення і двох останніх цифр поточного року, наприклад: “пошта 5/50”) доставляли з одного місяця до іншого нерегулярно, бо середньостатистичний кореспондент продукував не більше десятка-двох “пошт” на рік. Приміром, пошту № 11/47 від “5184” Василь Кук одержав навесні 1948-го. Того ж року Кук розділив своє чергове поштове відправлення на “пochту № 7” і “дальший тяг пошти № 7” [5, с. 251]. З плином часу кількість відправлених “пошт” зменшувалася. Наприклад, у 1950-му провідник Рівненського краю ОУН(б) Анатолій Маєвський надсилав “пошти” до соратника Богдана Кузьми п’ять разів. Кожну – під спеціальним порядковим номером. Підготував і “пошту 6/50”, але до липня 1951-го її надіслати не спромігся [5, с. 580]. У джерелах вдалося виявити кілька свідчень про те, в чому саме члени націоналістичного підпілля переносили пакети та півпакекти з документами. “Торбами” користувалися зв’язкові “Гаяля” та “Бас” (липень 1946 р., Рівненський р-н [5, с. 705]), “речовими сумками” – особи, які “транспортували” пошту для Буковинського окружного проводу ОУН (травень 1949 р., Вижицький р-н Чернівецьчини) [8, с. 532]. Із 1950 р. в Карпатському краї мали переносити кореспонденцію у спеціальних наплічниках у клітинку [7, с. 235]. Чи еволюціонувала повстанська мережа зв’язку? Яких “ударів” вона зазнавала від радянських чинників? Яким чином це позначалося на документообігу в “надрах” підпілля? За документами УПА можна простежити, як у деяких її підрозділах формувалася “польова пошта”. “Службовою адресою тепер не послуговуємося, а лише полевою” (“УПА. Відділ п/п 3042”), – акцентував командир загону УПА “ім. Богуна” 18 січня 1944 р. [4, с. 100–101]. Була спроба запровадити й цензурування, щоправда, не листів, які стрільці надсиляли додому, а документації, що адресувалася з “низів” УПА “начальству”. Навесні 1944-го військовий цензор штабу Південної групи УПА Павло Пантейлемонов “обробляв” документи, які йшли від командирів куренів на адресу командира Південної групи Петра Олійника-“Енея” [1, арк. 137].

Військову кореспонденцію транспортували, так би мовити, з “пункту А” до “пункту Б”, не довільними шляхами, а спеціальними лініями зв’язку – “центральними” й звичайними. Їх на теренах Західної України “будують” приблизно з літа 1943 р. Центральні лінії функціонували між

штабами підрозділів і головним штабом УПА. Мабуть, однією з таких ліній – між командиром УПА–Захід Василем Сидором–“Конрадом” і “811” – запропонували Василеві Куку скористатися 26 вересня 1945 р. [5, с. 315]. На “шаблях” ліній зв’язку обох типів, на певній відстані один від одного, знаходилися своєрідні “поштові відділення” – так звані розподільчі пункти. Зі спогадів та документів відомо, що наприкінці 1943 р. на Волині функціонували розподільчі пункти зв’язку “Лиман–1”, “Лиман–2” і “Лиман–3”. Свого часу радянські партизани дуже наполегливо шукали дорогу до пункту зв’язку “Лиман–2”, оскільки там сподівалися дізнатися, де розташовується штаб УПА–Північ. Зв’язкові, коли їм треба було доставити людей чи документи до штабу УПА–Північ, спершу рухалися до “Лиману–1”, звідти шлях на “Лиман–2” обслуговували інші їхні колеги, й так – аж до самого штабу [19, с. 109].

Термінову доставку документації забезпечували кур’єри. Вони їздили на конях лініями так званого “штафетного” зв’язку (від “штафета” – слово, раніше часто вживане в Західній Україні, означає “повідомлення”, “передача”). Загін УПА “Котловина” використовував такий тип зв’язку вже 19 серпня 1943-го [3, с. 553]. Підрозділи Південної групи УПА Петра Олійника–“Енея” мали доставляти звітні документи до штабу тільки кур’єрами починаючи з грудня [3, с. 332]. А в групі “Заграва” такі послуги надавалися настільки якісно, що вже в серпні цим зв’язком намагалися скористатися оунівці для приватного листування й відправлення “підходящих кандидатур” до УПА. Втім, порушення в зародку ліквідував командир групи Іван Литвинчук–“Дубовий”: назвав їх “лишнім обтяженням зв’язків” [3, с. 152], а заодно заборонив доправляти будь-кого до армії в обхід мобілізаційних пунктів (“...не вільно по організаційних зв’язках відставляти людей до УПА, персонально неперевіраних. Таких людей передавати на мобілізаційні пункти”) [3, с. 153].

Для порівняння, радянські партизанські з’єднання в другій половині 1943 – на початку 1944 рр. активно користувалися радіозв’язком. Приміром, у з’єднанні Сабурова діяло три лінії даного зв’язку з Українським штабом партизанського руху. Для контактів із ним з’єднання Грабчака використовувало на лінію більше, ніж сабурівці, а ще три лінії зв’язку функціонували всередині з’єднання. У з’єднанні Малікова діяло 5 “зовнішніх” і 6 “внутрішніх” ліній відповідно, Федорова-Дружиніна – 6 і 5, Бегми – 5 і 4, Ковпака – 5 і 7 [15, арк. 8].

Десь у 1944–1945 рр. на зміну лінійному та “штафетовому” типам зв’язку приходять “мертвий” зв’язок. Називався він так тому, що був

системою “мертвих пунктів” (“тайників”), на які одні люди приносили документи від відправників, а інші – забирали, щоб далі віднести адресатам. Як правило, такі тайники були невеликих розмірів і їх закопували в землю (“банки” і “пуделка”). Найвищі повстанські фігури, як-от Василь Кук чи Роман Шухевич, уже користувалися “мертвим” зв’язком улітку 1945 р. [5, с. 153, 595]. На деяких “мертвих пунктах” члени збройного націоналістичного підпілля не ховали кореспонденцію, а зустрічалися й обговорювали поточні повстанські справи. Назви цих пунктів кодувалися: в перші роки після радянсько-німецької війни – числами, із кінця 1940-х – умовними словами. Так, 21 вересня 1946 р. Микола Козак пропонував “Ненаситній” прибути до нього на пункт “ч. 7”. А вже восени 1949-го члени проводу ОУН(б) на ПЗУЗ зустрілися на “мертвому пункті” (Коритницький ліс, Волинська обл.), що звався “Пчола”. 28 грудня провідник ПЗК Іван Литвинчук-“Давид” назвав пункт зв’язку до командира УПА Романа Шухевича “Дністром”. 6 листопада 1950-го зв’язкові “посередники” між Іваном Литвинчуком та провідником Луцького терену Олександром Савирою скористалися двома пунктами зв’язку – “Шинкар” і “Пітьма” [5, с. 430, 522, 610, 757].

Описана вище еволюція мережі зв’язку УПА та збройного націоналістичного підпілля була реакцією на зовнішні виклики, в першу чергу – дії радянських карально-репресивних чинників. Одна з таких дій – комплекс заходів щодо ліквідації зв’язкових ліній, вербування та фізичної ліквідації зв’язківців, ініційований працівниками НКВС (згодом – МВС) із 1945 р. В січні 1945 р. вони ліквідували шефів зв’язку збройного націоналістичного підпілля в семи тодішніх районах Рівненської області – Рафалівському, Костопільському, Людвипольському, Клеванському, Мізоцькому, Межиріцькому, Здолбунівському [19, с. 109]. 5 березня 1945 р. зрадницькі послуги діячам НКВС почав надавати екс-шеф зв’язку Волинського обласного проводу ОУН(б) Йосип Кравчук-“Комар” [14, с. 162]. 28 липня того ж року в селі Сошищі Шумського району Тернопільщини повстанський кур’єр “Дунай” показав чекістам криївку шефа зв’язку УПА–Південь “Максима” (“Сухий”). Унаслідок сутички, що сталася, той загинув. Наступного дня згадуваний кур’єр видав радянцям “мертвий пункт” зв’язку [5, с. 153, 233–234]. 7 лютого 1946 р. між селами Грушевом і Спасом Коломийського р-ну Івано-Франківщини працівники УНКВС Чернівецької обл. знайшли мертвий пункт зв’язку, а в ньому звіти провідника Буковинської округи ОУН(б) Василя Савчака-“Сталя” [8, с. 146].

Значно більше задокументованих свідчень про боротьбу радянських чекістів із мережею повстанського зв'язку в Україні припадає на 1949 – першу половину 1950-х років.

Отже, 9 вересня 1949 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківщини радянські спецслужби вилучили у зв'язківця Петра Тихоліса-“Дуная” оригінал листа Василя Кука-“Ле” до Романа Шухевича-“171” (серпень 1949 р.). У жовтні провідник Рівненського краю Анатолій Маєвський у розмові з колегою “Віктором” нарікав на погану якість зв'язку до нього, Василя Кука і Богдана Кузьми: “Все, що вислали через “-Ор-а”, впало”. 24 серпня 1950-го працівники МДБ захопили “мертвий пункт” зв'язку “Блок” у с. Гірка Полонка Луцького р-ну. Машиністки “Катя” і “Танка”, що в ньому перебували, загинули. “Мертвий пункт” зв'язку “Поле” видав органам радянської держбезпеки Дмитро Римарчук (чи Романчук). Унаслідок наступного нападу чекістів загинула дружина провідника ПЗК Івана Литвинчука – “Катерина” [5, с. 190, 270, 573, 620, 670]. У червні 1952 р. працівники МВС УРСР шкодили людям, які забезпечували зв'язок між Василем Куком і проводом Карпатського краю ОУН(б): “Всі матеріали (суспільно-політичні огляди, огляди ситуації, інформації) з краю “Карпати”, що Голова Генерального Секретаріату Української Головної Визвольної Ради, [які] одержав цього року, від провокативної групи. Про це потрібно не писати, бо гра [пр]одовжується далі і важко сказати, коли скінчиться” [5, с. 300], – писав Кук. Улітку 1953-го ті саме чинники втручалися в роботу кур'єрської лінії між Василем Куком і провідником Карпатського краю Василем Охримовичем. Так, заступник начальника відділу 4-го управління МВС УРСР майор Клименко писав, що 10 липня працівники згаданої кур'єрської лінії, “Данило” і “Дубок”, передали листа від Кука своїм колегам “Гаю”, “Гаврилу” і “Михайлові” – “нашим спецагентам” [5, с. 313]. Звісно, що останні навряд чи доставили листа за адресою, Охримовичу. 23 липня біля с. Траволоки Зборівського р-ну на Тернопільщині працівники МВС УРСР знищили чоловіка, що забезпечував контакти між Василем Куком та Василем Галасою – Василя Порплицю-“Байду” [5, с. 135]. Наступного літа (1954 р.) Кука продовжував турбувати стан зв'язку з Галасою: “Нормальний зв'язок до Вас перерваний. Загинули зв'язкові. ...Боюся я там заходити навіть до банку [схованка з грошима?]. Може бути заміновано” [5, с. 314], – читаємо в його листі.

Щодо закордонних емісарів, які виконували функції зв'язкових між ОУН(б) в Україні та Закордонними Частинами ОУН, то їх регіональні

підрозділи управління 2-Н МДБ УРСР системно “вишукують” із 9 вересня 1948-го, за вказівкою заступника начальника управління 2-Н, підполковника Леоніда Пастельняка [18, с. 56]. Затримували і тих, хто рухався у зворотному напрямку. Наприклад, зв’язковий Головного військового штабу УПА Микола Мельничин-“Кірам”, прагнучи пробратися до Європи й встановити контакти зі закордонним центром ОУН, 12 грудня 1950-го загинув біля Болехова, що на Івано-Франківщині [6, с. 800].

Чекісти впродовж багатьох нападів на “внутрішніх” і “зовнішніх” кур’єрів, а також пункти зв’язку досить часто натрапляють на різноманітні повстанські документи. Приміром, 29 липня 1947 р. у с. Борохові Ківерцівського р-ну нишпорки з УМДБ Волинської області виявили криївку шефа зв’язку ОУН(б) на ПЗУЗ Миколи Якимчука-Колтонюка-“Данила”, а в ній – зшиток із копіями його листів до провідника ОУН(б) на ПЗУЗ Миколи Козака, провідника ПЗК Івана Литвинчука, В. Корольчук-“Ріти” та вхідною кореспонденцією до нього від “Луки” й “Деркача”. А ще “Данило” власноруч переписав у цей зошит листи до Литвинчука від 30 липня 1946 р., 4 липня 1947 р., лист до Козака від 28 липня 1946 р., 29 липня 1947 р., лист до “Ріти” від 20 липня 1946 р. [5, с. 421, 706, 714, 721]. Також у зшитку містяться скопійовані листи, що надійшли на адресу “Данила” від Миколи Козака (30 листопада 1946 р., 4 січня 1947 р.) і “Деркача” (10 червня 1947 р.) [5, с. 382, 432, 439]. До речі, перед цим нападом чекістів “Данило” не зміг тричі в 1947 році відправити свою кореспонденцію з одного й того ж “мертвого пункту” [5, с. 714–715, 721]. Теж у липні 1947 р. працівники УМДБ Рівненщини під час арешту оунівської кур’єрки в лісі біля с. Собівки Гошанського р-ну вилучили оригінал листа “далеківця” Святослава Титкова до Степана Янишевського-“Далекого” [5, с. 657]. У червні 1949-го в Золочівському р-ні Львівщини агресори відібрали в кур’єра “Мирона” лист провідника ОУН(б) Василя Галаси до Центрального Проводу ОУН [5, с. 175]. 21 листопада в Горохівському р-ні Волинської області члени чекістсько-військової групи відділу 2-Н УМДБ Волинської області під керівництвом начальника 1-го відділення згаданого відділу 2-Н майора Воронянського вилучили в повстанця Івана Ступачинського-“Романа”-“Сталевого” виявили на “мертвому пункті” зв’язку оригінал рукописного листа провідника ОУН(б) на ПЗУЗ Василя Галаси-“Я.” до Івана Литвинчука-“8228” [5, с. 188]. У ліквідованого кур’єра Федота Кухарука-“Романа” працівники Демидівського райвідділу МДБ (Рівненщина) знайшли оригінал листа провідника Луцького

терену Олександра Савири-“Оксента” до підлеглих “Віктора”, “Буйка” та “Дуная” (січень 1951 р.) [5, с. 610]. 14 червня 1952 р. у Березнівському р-ні Рівненщини працівники МДБ знайшли на пункті зв’язку, після ліквідації члена Рівненського крайового проводу “М. Ата” (“Степана”), такі документи: оригінал листа від провідника Рівненського краю Анатолія Маєвського-“Карпа” до есбіста Богдана Кузьми-“АВТ” (жовтень 1950 р.); оригінал листа від провідника Рівненського краю Анатолія Маєвського-“АВГ” до есбіста Богдана Кузьми-“АВТ” (листопад 1950 р.); оригінал листа від провідника Рівненського краю Анатолія Маєвського-“Карпа” до есбіста Богдана Кузьми-“Свтуха” (липень 1951 р.); оригінал листа від пунктового зв’язку Миколи Салати-“Кавки” до Богдана Кузьми-“Тара” (вересень 1952 р.) [5, с. 576–577, 589, 643].

Цінним опосередкованим свідченням того, наскільки дошкульних “ударів” завдали системі повстанського зв’язку радянські органи держбезпеки, є падіння швидкості доставки кореспонденції в “надрах” УПА та збройного націоналістичного підпілля.

Так, якщо восени 1943 р. наказ ч. 13 в. о. командира групи “Турів” “Клима” надійшов до загону “ім. Івана Богуна” всього за два дні [3, с. 493–494], то об’ємні пакунки, які провідник ОУН(б) на Волині та Поліссі Микола Козак на початку 1946-го надіслав своєму “провідникові” [Миколі Арсеничу?] (“пошта ч. 1/46”), той не одержав навіть до кінця року! Відтак, адресат через незрозумілі причини не побачив таких важливих документів, як-от звіту СБ на 18-ти сторінках та протоколів допитів [5, с. 433]. У 1947-му документи низці адресатів надходили з 5-ти, 6-місячним запізненням. Наприклад, кореспонденцію від Миколи Козака, датовану 4 січня, адресат Микола Якимчук-Колтонюк одержав у Теремнівському р-ні аж 8 травня, причому не повністю, а тільки один грипс без обіцяної літератури [5, с. 708, 714]. Ще довше йшов лист Степана Янишевського до Миколи Козака-“Смока” і “Миколи” – з 29 жовтня 1946 р. до квітня 1947-го [5, с. 440]. Певно, рух документації настільки суттєво сповільнювався внаслідок пошкодження ворогами зв’язкових ліній. Ще одне опосередковане свідчення про проблеми документообігу – сповільнення в другій половині 1940-х років темпів поширення у повстанських надрах відомостей про найважливіші організаційні події. Приміром, щодо загибелі командира УПА–Північ Дмитра Клячківського 12 лютого 1945 р. його близький соратник Микола Козак отримав відомості більш ніж через три тижні, перебуваючи неподалік волинського містечка Торчина [5, с. 396]. Референт СБ на

ПЗУЗ Микола Козак дізнався про оточення 11–12 грудня 1945-го багатьох членів проводу ПЗУЗ у криївці в с. Романові Луцького р-ну аж у квітні наступного року [5, с. 418–419].

Звісно, в оунівському підпіллі не сиділи склавши руки, а намагалися чинити опір втручання ворогів у систему зв'язку.

Задля більшої конспірації адресам відправників та адресатів збройного націоналістичного підпілля присвоювали коди. Отож, щоб встановити місця реального перебування тих і тих, ворогам треба було розгадувати ці коди. “Вам подадуть номер моєї адреси. На цю адресу Ви зможете в будучому писати до мене, коли потребуватимете якоїсь фахової поради, або схочете прислати для рецензії свої рисункові й дереворитові праці, чи, попросту, поділитись всім тим, що Вас абсорбує” [5, с. 693], – писав графік Нил Хасевич своєму учневі у квітні 1950 р. Кілька закодованих адрес із тих, що нам відомі, складаються з поєднання літер алфавіту та арабських чисел. Так, 19 серпня 1943-го командир загону УПА “Котловина” послуговувався адресою “5-Р-Ю”. На неї просив надсилати лише організаційні документи, а от пошту “спеціального чи особистого характеру” рекомендував скеровувати на іншу адресу [3, с. 553]. Навесні 1945-го референт пропаганди ОУН(б) на УЗ Яків Бусол повідомив “провідника”, що віднині має новий псевдонім “Шахтар”, а також оприлюднив свою нову закодовану адресу: “ОТ–13” [5, с. 134]. Інші адреси кодували лише арабськими числами. Зокрема, адреса головного командира УПА Дмитра Клячківського станом на 30 жовтня 1943 р. називалася “1910” [3, с. 39]. В серпні 1951-го номер адреси провідника Луцького терену ПЗК Олександра Савири був тризначним – “444” [5, с. 633]. На адресу “2535” Анатолій Маєвський пропонував провідникові одного з районів “Чумаку” надіслати навесні 1953-го 3000 аркушів тонкого паперу для друкарської машинки, 200 аркушів копіювального паперу і 5-10 кг цупкого паперу (для друку) [5, с. 593]. Подекуди адресатам не лише кодували адреси, а й присвоювали спеціальні порядкові номери. Приміром, 1949-го поштова адреса провідника ПЗК Івана Литвинчука називалася “П–202”, а його порядковий номер – “1020” [5, с. 522]. Слід зазначити, що час від часу коди поштових адрес змінювалися [5, с. 757]. Саме з такого приводу 30 квітня 1946 р. есбіст Микола Козак нагадав зверхнику Михайлові Арсеничу свою оновлену закодовану адресу: “Х, а псевдо “Кучма” [5, с. 420]. А провідник Луцького терену ПЗК Олександр Савира в січні 1951-го повідомив колезі цілу низку оновлених адрес майбутніх адресатів:

“Прошу надіслати святкові привітання друзям за адресами (надсилаю)” [5, с. 626]. На жаль, запропонований ним перелік не зберігся. Інший приклад: якщо поштовою адресою Василя Кука в січні 1946-го було “789/3”, то станом на серпень 1951-го вона вже була “356” і вважалася застарілою. Місяцем раніше провідник Рівненського краю Анатолій Маєвський змінив свою адресу на “127” [5, с. 586, 633, 654].

Адреси “мертвих пунктів” зв’язку для особистих зустрічей час від часу міняли. Одну з таких, для “побачень” із провідником Берестейської округи, провідник ПЗК Іван Литвинчук змінив у січні 1949-го – “з причин провокації” [5, с. 533].

Крім традиційних “мертвих”, на Дубенщині наприкінці 1948 р. “вигадали” й “запасові” точки зв’язку. Микола Козак вирішив їх задіяти після того, як 28 листопада чекісти напали на криївку в с. Нагорянах Дубенського району і знищили в ній політичного референта ОУН(б) на ПЗУЗ Ігоря Мельничука-“5410” [5, с. 458]. Логічно що ці точки обслуговували “запасові” зв’язківці. Саме їх як “резерв” у 1951 році мав намір заангажувати до роботи Анатолій Маєвський, бо звичайні зв’язкові від “зверхника” чомусь вчасно не прибули [5, с. 586].

Щоб не затримувалися та не зникали документи, було започатковано практику передавання кореспонденції адресатам не прямо, а через “посередницькі” адреси. Так, навесні 1950 р. Василь Кук повідомляв Василя Галасу, що “...одержав від Вас пошту 1/50, 2/50, 3/50 в цілості разом із поштою на інші адреси. До Вас надіслав пошту 1/50, 2/50 і 3/50 через 940 і тому вона до Вас так довго йде” [5, с. 271]. На початку 1950-х на Волині задіяли “секрети” доступу до “мертвих пунктів” зв’язку. Учасники епістолярного діалогу повинні були знати не лише місцезнаходження сховища, а й його орієнтири та “ключки”. Домовляючись із соратником “Борисом” про новий “мертвий пункт” обміну листами в серпні 1951 – впродовж 1952 року, провідник Рівненського краю ОУН(б) Анатолій Маєвський-“Свтух” зауважив такі його координати: “...пункт там буде біля першого дерева від дверей. Там з північної сторони буде закопане пуделечко на глибині 6-8 см. Хто перший прибуде, то має залишити грипс в пуделечку, а біля дерева покласти гілляку. А тоді можна подавати ключку: 2 р. “гав”; 3 р. цмокнуть...” [5, с. 587]. Для керівника СБ Рівненського краю Богдана Кузьми крайовий провідник залишав грипси на “мертвих пунктах” “Олена” (Цуманський р-н) і “Роман” (Олександрійський р-н). Місця розташування обох описав із найдетальнішими подробицями: “З Цуманя на Клевань іде головний шлях через ліс. Він пере-

тинає залізницю Рівне–Ківерці. На переїзді є будка. Місце стрічі: їдучи з Цуманя в напрямку Клевая тим шляхом і не доходячи переїзда 100 метрів (200 кроків) подавати кличку: “гаття сива, гаття, гаття”; 3 р. “гав”; контр: “сук – сонце”. Назва цього місця “Олена”... В Олександрійському районі: з Рівного в напрямку Сарнів їде залізниця. Від Рівного, у віддалі 11 км, є перший півстанок Решуцьк (зазначаю, що півстанок Решуцьк, бо є ще і село Решуцьк). За півстанком (їдучи з Рівного) у віддалі 1 км є семафор. Місце стрічі: напроти семафора з лівої сторони (їдучи від півстанка Решуцьк) у ліску. Напроти семафора на скраю ліска подавати кличку – 3 р. гавкнуть; 3 р. кашлянуть; Крим – Кров. Назва цього пункту “Роман” [5, с. 587–588]. А ще з приводу документів, які зникали, у збройному націоналістичному підпіллі призначалися “внутрішні” розслідування. Одне з таких, щодо зникнення пакета з чотирма грипсами в березні 1950-го, який призначався для доставки на адресу поштового зв’язку Василя Кука “МТС”, ініціював Валерій Бондарчук на вимогу свого зверхника Івана Литвинчука. Розслідування показало, що частково винний у цьому якийсь “Олекса”, що в березні підпорядковувався “Аркадієві”. Отже, “Олекса”, одержавши пошту від “Конона”, призначену для доставки на “МТС”, загорнув усе, в тому числі пакунок із тими чотирма грипсами, в палатку і закопав її на терені “дядька”. Потім із цього сховища дістав палатку й передав її для кур’єрів. Вони доставили її на “МТС”, але вже без чотирьох грипсів, бо ті зникли [5, с. 359–360].

Відчутного позитивного ефекту вище наведені практики не принесли. Восени 1950-го система “хат-ланцюжків”, упроваджена в підпіллі Карпатського краю ОУН(б), вже рік як не діяла [7, с. 252]. У Карпатах після відправи 12 липня 1952 р. на горі Межинидеї підпільні зв’язки були повністю ліквідовані. Відтоді контакти між підпільниками відбувалися лише за посередництва довірених осіб з-поміж цивільного населення [2, с. 76]. За межами Карпат станом на 15 січня 1954 р. спеціальних працівників повстанського зв’язку взагалі не було, а нечисленні підпільники переносили записки поодиночці, залишаючи їх у т. зв. лісових поштових ящиках [14, с. 302]. Отже, до середини 1950-х мережа зв’язку збройного націоналістичного підпілля, за винятком кількох її незначних рудиментів, зникла.

Джерела та література:

1. Архів Служби безпеки України в Рівненській області. – Ф. 31. – Оп. 51. – Спр. 33.

2. Зеленчук М. З її святим іменням / М. Зеленчук // “Грім”. Полковник УПА Микола Твердохліб: Спогади і матеріали / Упоряд. М. Грицьків, відп. ред. П. Потічний. – Торонто–Львів: Вид-во “Літопис УПА”, 2008. – 128 с.
3. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943–1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. – Київ–Торонто, 1999. – 724 с.
4. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943–1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. – Київ–Торонто, 2010. – 640 с.
5. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944–1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огородник. – Київ–Торонто, 2011. – 1024 с.
6. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 17: Осип Дяків–“Горновий”. Документи і матеріали / Упоряд. В. Мороз. – Київ–Торонто, 2011. – 1016 с.
7. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. – Київ–Торонто, 2011. – 1160 с.
8. Літопис УПА. Нова серія. – Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині. 1943–1951. Документи і матеріали / Упоряд. Д. Проданик. – Київ–Торонто, 2012. – 784 с.
9. Мазурець С. Повстанськими стежками: розповіді очевидця / С. Мазурець – Луцьк: Надстир’я, 2002. – 232 с.
10. Савчин М. Тисяча доріг / М. Савчин. – К.: “Смолоскип”, 2003. – 546 с.
11. Санников Г. Большая охота: Разгром вооруженного подполья в Западной Украине Г. Санников. – М.: “ОЛМА Медиа Групп”, 2002. – 510 с.
12. Скорупський М. Туди, де бій за волю: Спогади М. Скорупський. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1992. – 351 с.
13. Судоплатов П. Разведка и Кремль / П. Судоплатов. – М.: Гяя, 1996. – 512 с.
14. Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939–1956): Сб. док-тов / Н. И. Владимировцев, В. Д. Кравец и др. (состав.). – М.: Объединенная ред. МВД России, 2010. – 512 с.
15. Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 1443.
16. Бурдз Дж. “Москальки”: женщины-агенты и националистическое подполье на Западной Украине, 1944–1948 / Дж.Бурдз // Ежегодник “Социальная история” [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sovhistory.neu.edu/Burds-Moskalki.pdf>

17. Веденеев Д. Одиссея Василия Кука: военно-политический портрет последнего командующего УПА / Д. Веденеев. – К.: К.И.С., 2007. – 191 с.

18. Ішук О. Кур'єрський зв'язок між закордонними частинами ОУН та підпіллям ОУН і УПА в 1944–1953 роках / О. Ішук // Воєнна історія. – 2010. – № 1. – С. 54–69.

19. Ковальчук В. Зв'язок в ОУН(б) на Волині та Поліссі в останні роки Другої світової війни та післявоєнний період / В. Ковальчук // Визвольний шлях. – 2006. – Квітень. – С. 106–115.

20. Патриляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр. / І. Патриляк. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.

21. Руцький М. Голгофа: докум. істор. розповідь / М. Руцький. – Рівне: Світанкова зоря, 1996. – 284 с.

22. Halagida I. Prowokacja “Zenona”. Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie “C-1” przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954) / I. Halagida. – Warszawa: Wyd-wo IPN, 2005. – 318 s.

23. Kaczyński A. Spadochroniarze OUN. Historia desantów z 14 maja 1951 r. A. Kaczyński // “Wienzaizycie inne oblicza historii” [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ioh.pl/artvku/v/pokaz/spadochroniarze-oun-historia-desantw-z-maja-r.1071/>

Володимир Ковальчук (*Київ, Україна*). **Мережа зв'язку і документообіг в УПА й збройному підпіллі ОУН(б)** У статті досліджено мережу зв'язку УПА та збройного підпілля ОУН(б), її еволюцію, вплив на функціонування підпільного документообігу.

Ключові слова: УПА, ОУН(б), мережа зв'язку, документи, еволюція, Микола Козак.

Владимир Ковальчук (*Киев, Украина*). **Система связи и документооборот в УПА и вооруженном подполье ОУН(б)** В статье исследована система связи УПА и вооруженного подполья ОУН(б), ее эволюция, влияние, оказанное на функционирование подпольного документооборота.

Ключевые слова: УПА, ОУН(б), система связи, документы, эволюция, Николай Козак.

Volodymyr Kovalchuk (*Kyiv, Ukraine*). **Communication service and the documents in UPA and OUN(b) network**

The article is devoted to characteristic the influence of the communication service on the documents of UPA and OUN(b) network. Also are determined the basic phases of the communication service evolution.

Key words: UPA, OUN(b), communication service, documents, evolution, Mykola Kozak.

Валерій САЄНКО
(Херсон, Україна)

УДК 930.1:303.446.4

Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних

Історична фамілістика, яка сформувалася на перетині кількох наук, отримала у світі особливу популярність. Всебічну увагу привертає вона і в Україні, де Національний банк навіть започаткував серію пам'ятних монет “Родини України”. У вітчизняній історіографії за останні роки також склався жанр досліджень родинних біографій [див.: 3; 1; 12; 9; 16].

Актуальність теми зрозуміла, бо саме сім'я є таксономічною одиницею суспільної структури, вона виступає суттєвою складовою у передачі культурного надбання і традицій від одного покоління до наступного. Тому означена проблематика потребує постійного ретельного дослідження, бо це складний динамічний і нелінійний процес – водночас кожне покоління модифікує традицію, бо змушене частково відмовлятися від наслідування досвіду, пристосовувати його до вимог часу; інколи особистість своїми досягненнями взагалі зобов'язана саме тому, що змогла порвати із сімейними традиціями.

Хоча історичне вивчення родини почалося ще в XIX ст., а потім предметне поле досліджень постійно розширювалося, системна і міждисциплінарна наука фамілістика склалася лише в 1970-ті роки. Як сам історичний процес у цілому, так і родинні історії часом мають дискретний характер і у генеалогічному сенсі, коли якісь фамільні гілки затухають, так і в тому, що певні представники роду не є видатними особистостями, а історія – це саме “діяння”. Втім, життя “маленької людини” було поставлено у центр історичного дослідження, коли в 1970-х роках у Німеччині на перетині історії, етнографії та генеалогії сформувалася “історія повсякдення”. Зазначений підхід дав змогу дійти до дещо глибшого розуміння масштабних соціальних процесів.

Стосовно ж написання біографій визначних постатей, то звернення до “суміжних біографій” їхніх рідних та близьких дозволяє створити контекст соціальних [див., напр.: 15] та культурних зв’язків, які утворюють інколи вирішальні чинники формування особистості. Така сфера сімейного життя, як впливи сімейного менталітету на індивідуальне світобачення, взагалі залишається маловивченою і на сьогодні [7, с. 74]. В українській історіографії як на взірць ретельного дослідження біографічного матеріалу якнайширшого кола родичів певних визначних особистостей слід вказати, напр., на монографії про родини М. С. Грушевського [9] та В. П. Петрова [16].

Сімейна традиція не завжди безперервна, бо перебуває безпосередньо в умовах етно-соціальних змін, що відбуваються у суспільстві. Тому на ще більшу увагу заслуговують позитивні приклади досвіду збереження та розвитку традицій в межах родини.

Серед інших фахових династій можна згадати чимало сімейних осередків істориків. Доля і дослідницький здобуток представників однієї такої родини пропонується до розгляду. Постатями нашої розвідки є подружжя археологів Олексія Івановича Тереножкіна та Варвари Андріївни Ільїнської, відомих й шанованих науковців. Їхній внесок у вивчення історії давнього населення на території України, зокрема її степової частини, є вельми представницький.

Дослідження цієї “сімейної історії”, окрім іншого, дає змогу простежити, як відбувалася взаємодія родини та суспільства протягом довгого часу: “На время папиной жизни выпали революция, без малого, весь социализм, гражданская и Отечественная войны” – писав про О. І. Тереножкіна його син Андрій [4, с. 3]. Біографічні матеріали подружжя є цікавим джерелом, зокрема, і для вивчення роботи радянських установ історико-археологічного профілю 1920-х–1970-х років.

Про наукову діяльність О. І. Тереножкіна зазначалося, що він прожив у науці “нібито два життя” [10, с. 4]. Втім, здається, що його доробку вистачило б і на більшу кількість окремих наукових біографій, настільки різноманітними, інколи взагалі неочікуваними були його захоплення, а напрацювання – плідними за результатами.

Він був однією з постатей, що зв’язали покоління дореволюційних науковців і сучасних дослідників-археологів, забезпечивши тим самим безперервну передачу культурної традиції і фахових знань.

О.І. Тереножкін та В. А. Ільїнська народилися на зламі епох, коли про всяк випадок було краще взагалі не мати “довгої” біографії, аби

в ній не знайшлося якогось компромату. Йшов процес формування “нової людини”, і головним на практиці стало не лише перевиховання, а й фізичне винищення – або пряме, або ж опосередковане, уповільнене і приховане через створення економічних та позаекономічних умов для тиску на певні етнічно-соціальні групи для зменшення їх чисельності, з одного боку, і для зміни свідомості – з другого. За комуністичною доктриною, до революції існували не лише “дві літератури”, за відомим ленінським висловом, а й два таксономічних класи – “експлуаторів” та “експлуатованих”, яких названі літератури репрезентували. Оскільки вони мали певну станову закритість (згадаймо хоча б шевченкові спроби оженитися та нарікання, що він залишився “ні в тих, ні в сих”), то поступово йшло формування й двох етносів на цій свого роду кастовій основі. Після переформатування колишньої імперської держави почався складний етнічний процес, загальним вектором якого було утворення нової “радянської людини”.

Зрозуміло, що на зламі епох обривалися й сімейні традиції, в черговий раз почалася нова хвиля редагування свого соціального минулого, змін прізвищ, етнічної мімікрії та іншої біографічної самоцензури. Ті ж представники вихідців з колишніх панівних верств, зокрема частина інтелігенції, яких репресивна політика не знищила, мали стати найбільш лояльними до нової влади та активними викривача й борцями з проявами наслідків колишньої системи російського самодержавства. Фактично вони були “засудженими умовно”, часто черга до “колишніх” доходила після “відстрочки вироку”. Життя в умовах постійного стресу, відчуття небезпеки, коли над ними був занесений “меч революції”, повинно було призводити до включення якихось психологічних підсвідомих компенсаторних механізмів, що призводило до суттєвих аберацій свідомості, “подвійного життя” і змін особистості (свого роду “соціальної шизофренії”), наслідки чого, можливо, відчуються й досі у пост-радянських суспільствах у значній мірі.

Батьки О. І. Тереножкіна та В. А. Льїнської не належали до соціальної верхівки, як, наприклад, предки їхнього сучасника С. П. Толстова, але навіть зв’язок (не особистий, а лише за сімейними ознаками) з такими верствами, як дрібні торгівці або військово-технічні службовці, як це видно з прикладів їхніх сімей, вимагав приховування певних фактів з минулого своїх родин. Утім, сімейна “усна історія” та документальні свідчення зберегли інформації більше, ніж її містилося в офіційних джерелах. В. О. Ключевський [6] свого часу написав таку собі

“віртуальну” біографію предків Євгенія Онегіна – досить безпомилкову, як уявляється, реконструкцію долі представників кількох поколінь на тлі історичних епох, сучасниками яких вони були. Нечисленні відомості про дідів-прадідів Олексія Івановича Тереножкіна також дозволяють з певною вірогідністю у загальних рисах простежити походження його роду. За сімейними переказами, один з предків був кріпаком на чавуноливарному заводі (ймовірно, десь у центральних губерніях або на Уралі). Він шкультигав і ходив із ціпком, тож отримав прізвисько Трьохножкін. Антропонім типовий за словоутворенням (відомі Білоножкіни, Жовтоножкіни), але рідкісний, і, можливо, що більшість Тереножкіних є далекими родичами.

Інший предок був “офенею” – займався пересувною торгівлею з коробом за плечима. Відомості про це збереглися конкретні й детальні, відповідно мають належати до ХІХ ст. Офенський промисел був найбільш поширений у центральних губерніях, селяни займалися ним переважно взимку “на відходах”, а навесні поверталися до сільського господарства. Торгували книжечками, іконами, папером, нитками, прикрасами тощо, переїздили інколи на великі відстані – у Нижнє Поволжя, Україну, Болгарію, Сибір. Здається, що походження своє офені ведуть від маргінальної частини прочан та ченців Афонських монастирів, які в дорозі “міняли на гроші” образки та ікони і не завжди вирізнялися благочестивою поведінкою; сам термін виник від слова з основою “Афон”.

Більш певні відомості збереглися вже про бабусю вченого – Ольга Олексіївна Тереножкіна загинула під час голоду в Поволжі 1921–1922 рр. [4, с. 10].

Батько Іван Олександрович народився близько 1873 р., напевно, що у м. Ніколаєвську Самарської губернії. І 1893 р. він відкрив книжкову лавку на міському базарі, де зазвичай продавався й інший супутній крам. Можливо, що інтерес до цієї справи розвинувся саме на підвалинах сімейних традицій, які сягають субкультурного середовища “офенів”. З кінця ХІХ ст. в місті засновуються нові бібліотеки, друкарня, збільшується кількість шкіл, в губернії проводяться тимчасові педагогічні курси для вчителів, зростає культурний рівень різних верств населення. Батько Олексія був освіченою людиною, та пив запоєм, потерпав від цього, захворів на туберкульоз і помер 1917 р. В. Ю. Мурзін [10, с. 4] повідомляє, що він був купцем другої гільдії. В місті кількість купців взагалі була високою станом на 1896 р. купців та почесних

громадян 1123, міщан 8668, селян 1316, військових 1102, дворян 212, осіб духовного звання 110, інших – 73). Жила родина за адресою: вул. Московська, 34¹.²

Певно, до цього роду належить і монахиня Ганна Єфимівна Тереножкіна (1884–29.12.1937). Вона народилася у м. Пугачові, загинула внаслідок репресій і була канонізована РПЦ як новомучениця.

Мати вченого Олена Олексіївна Гуляєва походила з селян розташованого недалеко с. Толстовка. Генеалогічні розвідки виявляють також спорідненість сім'ї з родинами Рукіних та Чиванових.

Подружжя Тереножкіних мало четверо дітей. Старша сестра Варвара закінчила педагогічні курси та викладала у школі. Під час голоду 1921 р. працювала в евакуйованому до м. Житомира дитячому інтернаті.

Іван служив у Червоній армії, у 1919–1921 рр. – на Уральському фронті, а у 1921–1923 рр. – на “Румунському” фронті. Після навчання став відомим ботаником-аграрієм. Працював у Поволжі, його публікації 1930-х – початку 1970-х років привертають увагу фахівців і зараз.

Інший брат, Олександр, народився приблизно у 1905 р. Він став фізиком, Олексій Іванович вважав його найталановитішим у родині. Загинув під час війни³.

Олексій був найменшим у сім'ї, народився 26 листопада 1907 р. Усі троє братів у 1920-ті роки брали участь в археологічних розвідках та розкопках, що їх проводив Музей місцевого краю. Започаткування цих досліджень після революції стало можливим завдяки державній підтримці краєзнавчого руху та утворенню музейної мережі. Іншою умовою культурного піднесення було те, що з голодних та небезпечних Москви і Петрограда до Поволжя виїздила інтелігенція. Так, наукове середовище у м. Пугачові склалося багато в чому завдяки діяльності московського астронома М. Є. Набокова. Археологічними справами опікувався університет у Самарі, відкриття якого пов'язано з приїздом туди В. М. Перетца, В. П. Адріанової-Перетц, В. В. Гольмстен, М. М. Тихомирова. В атмосфері розквіту краєзнавства Олексій починає своє

¹ Місто було засновано 1764 р. переселеними з Польщі старообрядцями як слобода Мечетна. Традиції старообрядства були сильними: на 1896 р. православних 6335, “розкольників” 4098.

² Далі по можливості наводяться відомі адреси проживання О. І. Тереножкіна та його сім'ї.

³ У статті наводяться відомості з розповіді Андрія Олексійовича Ільїнського, сина науковців.

знайомство з пам'ятками археології, підлітком проводить розвідки у доколійшніх поселеннях вздовж р. Великий Іргиз – лівої притоки Волги. Ще у шкільні роки він відкрив кілька поселень доби бронзи. Треба зазначити, що в майбутньому саме епоха пізньої бронзи була відправною точкою в наукових пошуках вченого після переїзду до України. За свідченням самого О. І. Тереножкіна, свої перші археологічні відкриття він зробив у 1919 та 1920 рр., тобто зародження наукових зацікавлень відбувалося тоді, коли йому не виповнилося і дванадцяти років [4, с. 97]. Наступного року він бере активну участь у дослідженні перших курганів на краю рідного м. Пугачова (нову назву місто отримало 1918 р.). З початком голоду у Поволжі мати Олексія дістала дозвіл на виїзд і разом з двома молодшими синами потягом рушила до України, через Київ у Подільську губернію. У 1921–1923 рр. сім'я жила в с. Пеньківка (Шаргородський р-н Вінницької обл.) та у м. Жмеринка. Не виключено, що Пеньківку вони вибрали, бо мали там якихось знайомих – село було засновано старообрядцями з Росії (можливо, це випадок, але прізвище Пеньков було поширене у м. Николаєвську).

Після повернення Олексій працював у пугачовському музеї між 1923 та 1928 роками, проводячи за музейними справами весь свій час, часто не на користь навчанню та роботі по господарству. Треба зазначити, що ще пару десятиріч тому обов'язки всіх членів сімей у провінційних містах були регламентовані авторитарною патріархальною традицією, і вільно займатися якимись справами (в даному разі археологічними пошуками), що не приносили сім'ї прибутку, вважалося неприпустимим [13, с. 166–168].

Першим по-справжньому суттєвим практичним досвідом вченого, як він сам вважав, була участь влітку 1926 р. в археологічній експедиції Самарських курсів краєзнавства. Керувала загоном Віра Володимирівна Гольмстен, яка стала першим професійним наставником Олексія в археології.

Восени О. І. Тереножкін вступає на археологічне відділення цих Вищих етнологіко-археологічних курсів краєзнавства. Розраховану на три роки навчання програму курсів Олексій пройшов за два роки, працюючи, щоб заробити на життя, одну зиму двірником, а другу – робітником на пристані, бо, окрім усього, доводилося платити і за навчання.

Восени 1928 р. він переходить на третій курс історико-археологічного відділення етнологічного факультету І Московського державного університету (МДУ мав таку назву з 1917 по 1930 рік). Знання, отримані

на курсах, були цілком достатніми для продовження навчання в університеті. Тогочасні вимоги до рівня освіти вступників були взагалі низькими, більше значення мало соціальне походження, часто приймалася молодь взагалі без середньої освіти – через “робфаки” і по рознарядках різних “парттисяч” та “профтисяч”.

Жив Олексій у гуртожитку на вул. Малій Пироговській, серед студентського гамору і дискусій, що інколи тривали аж до ранку. В сезони 1929 та 1930 рр. він працює в археологічній експедиції Антропологічного науково-дослідного інституту МДУ та Киргизького науково-дослідного інституту краєзнавства – сам-один, пересуваючись на віслику, проводить розвідки на р. Чу в Киргизії, в долині р. Талас, займаючись фіксацією велетенських середньовічних городищ. У “рік великого перелому” почався тиск і на історичну науку, а наступного 1930 р. репресії стають масштабними, зокрема, почався розгром краєзнавчого руху, в руслі якого виник і сформувався інтерес О. І. Тереножкіна до археології. Життєві негаразди не оминули і Олексія – у лютому його виключили з числа студентів Московського університету через донос однокурсника С. Юдіна (sic!) про приховане соціальне походження “з торгівців”, про що той довідався, тихцем прочитавши отриманого від брата Івана листа. Це автоматично потягнуло за собою і звільнення з Державного історичного музею, де він почав працювати.

Восени, по закінченні експедиції, О.І. Тереножкін за “путівкою” Наркомосвіти вимушений був поїхати у Середнє Зауралля працювати завідувачем краєзнавчого музею в м. Алапаєвськ Свердловської області. Вимушене “заслання” тривало до серпня 1931 р., і його стало можливим скоротити лише завдяки посиланням на сімейні обставини: Олексій Іванович на той час оженився, а його дружина Ліза вступила на медфак МДУ.

Повернувшись до Москви, родина жила в районі Арбату, в будинку на Смоленській-Сінній площі, 34, кв. 5 (не зберігся). До війни народилося двоє дітей – Дмитро і Олена, після 1946 р. подружжя розлучилося.

Дмитро працював на заводах м. Києва, був висококваліфікованим токарем та слюсарем.

Олена Тереножкіна (близько 1937–2013 рр.) вступила до історичного факультету МДУ (під час екзаменів жила в сім’ї Гракових). 1959 р. закінчила навчання, спеціалізуючись на кафедрі археології [2, с. 261]. Займалася археологією та історією в Туві. Потім жила у Талліні, працювала екскурсоводом. Видала путівник містом. Заміж вийшла за Матті Ранну, естонця. Він був журналістом, займався водним поло.

Онук Олексія Івановича Аллан Ранну – відомий художник, мандрівник по Тибету та Індії. Живе в колишньому Загорську, перейменованому вже на Сергіїв Посад, у публікаціях та інтер'ю часто згадує перебування в середньоазійських експедиціях свого діда.

Олена після другого шлюбу з “віруючою людиною”, письменником “деревенщиком” переїхала до м. Загорська. Їхня дочка займається астрофізикою.

Повертаючись до перипетий біографії О. І. Тереножкіна, зазначимо, що коли він знову опинився у Москві восени 1931 р., щоб завершити навчання, його факультет був уже ліквідований. Наукові установи історичного профілю по всій країні взагалі фактично зникли до 1934 р. Олексій, треба гадати, мав розшукувати своїх колишніх викладачів головним чином у Московському інституті філософії та історії. До виключення він встиг провчитися три семестри, і через півтора року “заднім числом” автоматично отримав заліки за останній семестр.

Пізніше, наприкінці 1960-их років, коли у Києві, в Інституті археології почалося цькування науковця по партійній лінії і О. І. Тереножкін та В. А. Ільїнська як можливий варіант обмірковували свій переїзд до Москви, це дало привід для неприємних інтриг (що нібито доктор наук не має вищої освіти) з боку їх столичного колеги і близького приятеля Б. М. Гракова, аби перешкодити небажаній появі конкурентів. На щастя, пише О. І. Тереножкін, в університетському архіві збереглося свідоцтво про завершення ним навчання [4, с. 106]. З січня 1932 р. молодий історик був залучений до роботи Центральної ради “Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій” (ОПТиЭ), яким тоді дуже опікувався нарком юстиції Н. В. Криленко. Там О. І. Тереножкін працював інструктором-педагогом до кінця 1934 р. В ці ж роки він не полишав і експедиційних досліджень: польовий сезон 1932 р. присвятив розвідкам (за участі Б. М. Гракова) по обох берегах р. Урал, а 1933 р. брав участь в обстеженні зон новобудов та розкопках у Південному Приураллі.

1934 р. провів розвідки разом з М. В. Воеводським та А. А. Потаповим у Хорезмі. З 1935 по 1939 рік. О. І. Тереножкін навчався в аспірантурі при Інституті історії матеріальної культури АН СРСР у Москві. З початку 1939 р. дослідник стає науковим співробітником Інституту історії та археології Узбекистанської Академії наук і переїздить з Москви до Ташкента. Планує написання кандидатської дисертації на матеріалах пам'ятки VI–VII ст. Беркут-кала в Хорезмі. О. І. Тереножкін починає ґрунтовно, систематично вивчати проблематику археолого-

історичної періодизації культур Середньої Азії. Робота над цією глобальною темою була перервана початком війни.

Навесні 1940 р. Олексій Іванович проводить нагляд за будівництвом Великого Ташкентського каналу, під час якого було зібрано матеріали від епохи бронзи до поч. II тис. н.е. Цього року, зрозумівши, що можливість захиститися на матеріалах Хорезма відсутня, О. І. Тереножкін береться за нову тему: починає розкопки в передмісті Ташкента на пагорбі Ак-Тепе, де досліджує фортецю VI–VIII ст. Сезон 1941 р. був присвячений продовженню розкопок замку Ак-тепе.

Восени О. І. Тереножкін призваний до РККА; він перебував у навчальних таборах до осені 1942 р., коли армія, де він лейтенантом проходив службу, була включена до бойового порядку військ, задіяних в обороні Сталінграда.

Наприкінці війни Олексій Тереножкін служив на посаді старшого помічника начальника відділення досвіду війни штабу 4-ї гвардійської армії. У 1943–1945 рр. брав участь у написанні історії 24-ї армії (з 1943 р. – 4-га гвардійська). Цю історію було видано у Відні на трофейному обладнанні; вона стала чи не першим літописом війни, що побачив світ. Книга викликала невдоволення Й. В. Сталіна, і це загальмувало на роки появу військової мемуарної літератури. На початку вересня 1945 р. О. І. Тереножкін був демобілізований у званні старшого лейтенанта. Він повертається до Ташкенту, в Інститут історії та археології АН УССР. З дружиною Лізою він уже не знаходить спільних інтересів; загалом, війна посприяла тому, що багато сімей розпалися. В цей час фронтова подруга Олексія Івановича Белла Пріцкер народила дочку Марію. Про це кохання див. опубліковані фрагменти зі щоденника Олексія Івановича [4, с. 28–48]. Після війни Белла приїздила до Середньої Азії, і якийсь час вони були разом. Їхня дочка Марія проживає у м. Дніпропетровську. За фахом архітектор, займалася викладацькою діяльністю. Вона має двох дочок-близнят, які вчилися у Києві на мультиплікаторів, та ще одну дочку від іншого шлюбу, котра живе у Копенгагені.

1946 р. О. І. Тереножкін проводить розвідки в зоні будівництва Зеравшанського каналу і пізньої осені розпочине розкопки в передмісті м. Самарканда на городищі Афрасіаб. Ці дослідження дозволили значно подовжити вік існування міста.

Також у 1947–1948 рр. він керує польовими роботами в експедиції А. Я. Якубовського в Пянджикенті, під час яких було відкрито славнозвісні настінні розписи.

1948 р. захистив кандидатську дисертацію “Согд і Чач”. У цей час нещодавно призначений директор Інституту археології АН УРСР П. П. Єфименко (також представник славнозвісної династії істориків) починає збирати до Києва наукові кадри і запрошує О. І. Тереножкіна. У грудні 1948 р. вчений переїхав до Києва. Переїзд був пов’язаний і з обставинами особистого життя. Олексій Іванович зустрів своє кохання – познайомився з Варварою Андріївною Ільїнською, яка за порадою Б. М. Гракова приїхала попрацювати в самаркандській експедиції. Вона на все подальше життя стане його дружиною, колегою і науковим однодумцем. В. А. Ільїнська народилася 19 вересня 1929 р. в Іжевську. Її мати – Варвара Володимирівна (до заміжжя Дембіцька) викладала іноземні мови.

Батько – Андрій Миколайович Ільїнський походить з родини курських дворян. Мав щось близько десяти братів, більшість яких за сімейною традицією стали морськими офіцерами, декотрі з них загинули під час Першої світової війни. Сам А. М. Ільїнський також служив мічманом у 1914–1915 рр. на паровому криголамі “Вагач” в якості інженера-моториста під час славетного походу під проводом Б. А. Вількицького, коли було прокладено Північну морську путь з Владивостока до Архангельська. Як учасник експедиції нагороджений почесним нагрудним знаком. Подальша доля цього офіцера точно не відома, помер на початку 1930-х років, як повідомляється, від отриманих під час походу хвороб. Треба зазначити, що багато учасників експедиції після революції були репресовані.

Цікаво, що в ювілейній статті до 90-річчя В. А. Ільїнської наводиться версія, що її батько дрейфував у льодах нібито у 1920-х роках, тобто був саме радянським полярником [14, с. 144], а не учасником гідрографічної експедиції, яка відкрила острови Північної землі, названі тоді на честь російського імператора та спадкоємця престолу. Це відповідає радянській пропаганді про відкриття цього останнього величезного масиву суходолу на планеті. Напр., у III томі фундаментальної “Истории Сибири” на карті “Сибирь перед Первой мировой войной” Північна Земля взагалі не позначена і з’являється лише у наступному томі, присвяченому періоду будівництва соціалізму, коли “по существу заново открыли для науки Северную Землю” [5, с. 421] (треба гадати, що це сталося вже 1926 р., тоді було прийнято постанову про перейменування Землі Імператора Миколи II на Північну Землю). Сама ж Варвара Андріївна, як згадує її син Андрій, про свою родину розповідала

мало. Її брат Михайло Андрійович – капітан I рангу, локаторщик. Жив у м. Пушкін. В. А. Ільїнська у 1937–1941 рр. вчилася на історичному факультеті Ленінградського університету. Її перший чоловік Леонід Черного загинув на фронті. Вона пережила блокаду, під час якої помер і їх маленький син Марк. Зберігся ведений нею блокадний щоденник, сповнений жахливого трагізму.

Працюючи у Києві на досить високих посадах у комсомолі, вона на початку 1945 р. починає вчитися в аспірантурі Інституту археології АН УРСР. “У жовтні 1944 року В. А. Ільїнська стала членом КППС. Таким чином, перед молодою енергійною жінкою, яка мала історичну освіту та великий досвід роботи з молоддю, відкривалася, здавалося б, заманлива перспектива кар’єрного росту в комсомолі. Але В. А. Ільїнська вирішила свою долю інакше. Ще працюючи у Київському обкомі комсомолу, 15 січня 1945 року, вона написала заяву на ім’я в. о. директора Інституту археології АН УРСР члена-кореспондента Л. М. Славина з проханням допустити її до здачі іспитів до аспірантури інституту, зауваживши: “Война прервала мою учёбу и работу по специальности. Однако я горячо желаю продолжить учёбу, а затем работать в области археологии, специализируясь по скифо-сарматскому периоду”. Відтак, прагнення були сформульовані чітко” [14, с. 145].

Але дуже можливо, що (хоча б почасти) В. А. Ільїнська була направлена до Інституту археології по партійній лінії, щоб “укріпити кадри” скіфологів інституту, бо головним спеціалістом з цієї тематики там була І. В. Фабриціус (у 1944 р. виконувала обов’язки зав. відділу), а її біографія для того часу не була бездоганною. Ця представниця ще двох цікаво переплетених родин Фабриціусів та Гошкевичів поступово була усунута від експедиційних робіт та участі у науковому житті й покинула роботу в інституті (хоча вже й у пенсійному віці, але ще сповнена енергії та наукових задумів). В червні 1949 р. В. А. Ільїнська захистила дисертацію “Пам’ятки скіфського часу Посулля”. Цього року у подружжя народився син Андрій (24.08.1949).

Про навчання дослідниці у Ленінградському університеті відомо мало, тому важко говорити, наскільки її наукова особистість визначилася від впливом університетських викладачів або участі в експедиції Б. М. Гракова, а наскільки склалася у спілкуванні з її чоловіком, котрий на той час вже брав участь у розкопках протягом більше двадцяти років, тоді як Варвара Андріївна поки що не мала якогось великого досвіду з археології.

“Але хоч як би там було, в усякій творчості сімейна злагодженість приносить надзвичайно велику користь. Те, що у нас робилися кроки проти родинності в науці, це протиприродно. Уся природа показує, що найкращий тип співробітництва – це сім’я”, – як написав видатний фізик П. Л. Капіца [8, с. 15].

Наукова біографія В. А. Ільїнської є темою для окремого дослідження, тому лише зазначимо, що докторську дисертацію “Скіфський період у Дніпровському лісостеповому лівобережжі” – розширений розгляд тематики кандидатської, вона захистила 1971 р., а 1977 р. разом зі своїм чоловіком стала лауреатом Державної премії в галузі науки і техніки (премія присуджена колективу авторів трихтомної “Археології Української РСР”). Не стало видатної дослідниці скіфських старожитностей 11 грудня 1979 р. На наш погляд, цікаво було б докладно простежити розподіл тематики досліджень у скіфознавстві між О. І. Тереножкіним та В. А. Ільїнською, а також розглянути перелік робіт, написаних разом.

Повернемося до початку київського періоду роботи О. І. Тереножкіна. З 1 квітня 1949 р. він очолив скіфо-античний відділ (з 1968 р. має назву відділу раннього залізного віку) і керував його роботою протягом трьох десятиліть.

Вчений швидко опановує нову для нього проблематику східноєвропейського доскіфського періоду. З огляду на недостатню розробленість культурно-хронологічної періодизації, яку йому й довелося створювати, О. І. Тереножкін починає працювати над окремими питаннями. Поступово висновки корелювалися між собою та склалися в нову концепцію бачення пізнього бронзового часу та Скіфії. 14 листопада 1968 р. на засіданні партійної організації Інституту археології було прийнято рішення про виключення О. І. Тереножкіна з числа членів КПДС. Рішення приймалося відкритим голосуванням, тобто більшість партійних колег по інституту висловилися за це. Серед інших закидів, вчений звинувачувався і в тому, що прийняв на роботу “ідейно незрілого” Б. М. Мозолєвського, звинувачуваного у “націоналізмі”. Наступного року рішення було відмінено парткомом АН УРСР⁴.

1971 р. ознаменувався дослідженням славнозвісної Товстої Могили експедицією, керованою Б. М. Мозолєвським – учнем Олексія Івановича. Розкопки відвідали й О. І. Тереножкін та В. А. Ільїнська.

---

⁴ В Інституті археології НАНУ слідів архіву партійної організації не знайдено, у Науковому архіві є лише кілька папок з розрізненими паперами.

1976 р. побачила світ монографія О. І. Тереножкина “Киммерийці”, яку сам автор вважав за найголовніший результат своїх досліджень в Україні [4, с. 105].

Олексія Івановича не стало 19 травня 1981 р. Його пам'яті були присвячені науковій конференції 1987 р. (Кіровоград), 1992 р. (Мелітополь), 1998 р. у Києві (Музей історичних коштовностей), 2007 р. (Чигирин).

Син Олексія Івановича і Варвари Андріївни Андрій Ільїнський став митцем, він скульптор-кераміст і художник-графік, учасник багатьох виставок. 1976 р. закінчив Московський поліграфічний інститут. Працює у Києві, член Національної спілки художників України (1982). Автор поетичної збірки “Печати на глине” та упорядник книжки спогадів і листів свого батька [4].

Його син Анісім за освітою психолог, успішно займається капоейрою та проводить тренування з цього виду спорту. У зв'язку з темою родинних традицій згадується один епізод з листа О. І. Тереножкина від 12.08.1944 р.: “В Вене был у супругов Ганчаров (Франц Ханчар – відомий австрійський археолог. – В. С.). “Кормил” их бутербродами зачерствевшего хлеба с мясом, консервами мясными русскими и “поил” их австрийским спиртом. Они были голодны, но жили какими-то традициями (часы моей бабушки, стол отца). У меня же нечем упомянуть прошлое, кроме приобретенного мною. Оно моя голова и больше ничего” [4, с. 46]. Речі, що оточують людину, в сучасних дослідженнях істориків стають предметом спеціальної уваги. Зокрема, добре відомо, як сімейні реліквії забезпечують зв'язок поколінь та передачу традицій. Вчений же з сумом пише про відсутність таких пам'ятних дорогих речей у нього самого, бо вони погубилися через численні переїзди та життєві негаразди в епоху історичних катаклізмів, на яку припала перша половина його життя⁵.

---

⁵ Меморіальні речі родини Тереножкіних могли б стати темою окремої розвідки. Зокрема, можу розповісти, що письмовий стіл Олексія Івановича знаходився на базі Херсонської археологічної експедиції у м. Каховка (якою він керував у сезон 1973 р.). Якось начальник ХАЕ А. І. Кубишев побачив, що я милуюся цим дубовим двотумбовим покритим зеленим сукном столом, який вже почав потроху розвалюватися від часу, та зазначив, кому той належав, і потім навіть запропонував його мені у подарунок. Склалося так, що вивезти стола я не зміг, а то б, може, писав цю статтю сидючи за ним. З Анатолієм Івановичем ми зустрілися в останній рік його життя, і він роз-

Закінчуючи оповідь про біографію і родину О. І. Тереножкіна, треба сказати, що одним з найвагоміших результатів діяльності Олексія Івановича і Варвари Андріївни було створення київської школи скіфознавства, яка нині розвивається вже в другому поколінні. Важко точно визначити коло учнів цих науковців, бо їхні особистості вплинули в різній мірі на багатьох дослідників. Сьогодні в історіографії намагаються використовувати більш нейтральне і ширше визначення відносин вчителя та учнів як “наукового середовища”. У зв’язку з акцентаціями цього нарису здається доречним згадати те, що свідки тих подій – учні і колеги, неодмінно наголошують на зовсім сімейній атмосфері спілкування вдома у своїх старших товаришів і наставників (за адресою: вул. Коротченка, 3-а). Під час же роботи “у полі”, яка займала кілька місяців на рік, сімейна складова взагалі завжди була невід’ємною рисою експедиційного життя.

Можна назвати ще й такий аспект “сімейної історії”, як “друзі сім’ї”. Наукові стосунки Тереножкіна та Ільїнської з великим колом науковців часто мали особистий дружній характер, що добре видно з їхнього листування та теплих спогадів про них.

Джерела та література:

1. *Андреев В.М.* Нова сімейна історія на вітчизняному ґрунті. Г. Д. Голубчик, Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: “нова сімейна історія”. – Дніпропетровськ, 2003 / В. М. Андреев // Південний архів: Зб. наук. пр. Історичні науки. – Вип. 14. – Херсон, 2004. – С. 168–173.

2. Выпуски кафедры археологии исторического факультета МГУ // 60 лет кафедре археологии МГУ им. Ломоносова: Тез. докл. конф. – М., 1999. – С. 255–276.

3. *Голубчик Г.* Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: “нова сімейна історія”: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. / Г. Голубчик. – Дніпропетровськ, 2003. – 35 с.

повів, що стіл відвіз разом з деякими колекціями до Херсонського краєзнавчого музею, коли база ліквідувалася на початку 1990-х років. У цьому музеї слідів стола Тереножкіна мені знайти не вдалося, він зник, як “стілець мадам Петухової в надрах залізничного вокзалу”. Тепер можна подивитися лише на фотографію цього стола у томі “Енциклопедії історії України” – на ньому якраз розкладені золоті знахідки з Мелітопольського кургану [Мурзін, 2013, с. 57].

4. Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). – К., 2006. – 112 с.
5. История Сибири с древнейших времен до наших дней: В 5 т. / Гл. ред. А. П. Окладников. – Л.: Наука. Ленингр. Отд-ние, 1968–1969. – Т. 4: Сибирь в период строительства социализма. – 652 с.
6. *Ключевский В. О.* Евгений Онегин и его предки / В. О. Ключевский / Сочинения: В 8 т. – Т. XII: Исследования. Рецензии. Речи (1866–1890). – М.: Изд. соц.-эж. лит., 1959. – С. 152–173.
7. *Орлов И. Б.* Семейная история: от истории домохозяйства к вопросам внутрисемейных отношений / И. Б. Орлов // Вестник Тверского гос. ун-та. Серия История. – 2009. – № 2 (19). – С. 67–76.
8. Капица П. Л. Карманный справочник физика-экспериментатора (цитатник). – М., 1974 / П.Л. Капица // Машинопис. – <http://mipt.ru/upload/medialibrary/b56/kapitza120.pdf>.
9. *Кучеренко М. Г.* Шевчук.С. Панькова Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: Кий, 2006. – 662 с.
10. *Мурзін В. Ю.* О. І. Тереножкін – видатний дослідник скіфської культури / В. Ю. Мурзін // Археологія. – 1996. – № 4. – С. 4–9.
11. *Мурзін В. Ю.* Тереножкін Олексій Іванович / В. Ю. Мурзін // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – Т. 10: Т–Я. – 2013. – 784 с.
12. *Саснко В. М.* Токмацькі витоки родини Єфименків (До 170-літньої річниці від народження П. С. Єфименка) / В. М. Саснко // Музейний вісник [ЗКМ]. – Вип. 4. – Запоріжжя, 2004. – С. 88–92.
13. *Салимуллина Е. В.* Семейные отношения провинциального купечества дореволюционной России / Е. В. Салимуллина // Облик российской провинции: исторические и современные социокультурные проблемы: V Междунар. Стахеевские чтения: Материалы научн. конфер. – Елабуга, 2012. – С. 166–168.
14. *Скорий С. А.* “Гаряче бажаю продовжити навчання..., спеціалізуючись у скіфо-сарматському періоді” (до 90-річчя від дня народження В. А. Ільїнської) / С. А. Скорий // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 143–149.
15. *Тригуб О.* Сімейні зв’язки як фактор соціальної взаємодії роду Туманських у XVIII ст. / О. Тригуб // Український історичний збірник. – Вип. 15. – К., 2012. – С. 27–38.
16. *Чабан М.* З роду Петрових. Матеріали до історії роду письменника В. Домонтовича (Віктора Петрова). / М. Чабан. – К.: НАУКМА, 2012. – 81 с.

Валерій Саєнко (*Херсон, Україна*). **Матеріали до сімейної історії родини Тереножкіних**

Розглянуто матеріали до вивчення на новітніх методологічних засадах “сімейної історії” родини науковців-археологів О. І. Тереножкіна та В. А. Ільїнської.

Ключові слова: О. І. Тереножкін, В. А. Ільїнська, сімейна історія, археологія.

Валерій Саєнко (*Херсон, Україна*). **Материалы к семейной истории рода Тереножкиных**

Рассматриваются материалы для изучения на новых методологических принципах родовой “семейной истории” ученых-археологов А. И. Тереножкина и В. А. Ильинской.

Ключевые слова: А. И. Тереножкин, В. А. Ильинская, семейная история, археология.

Valeriy Sayenko (*Kherson, Ukraine*). **The materials to the family story of Terenozhkins**

The materials of family story of scientists-archeologists O. I. Terenozhkin and V. A. Illins'ka are learned and analysed applying the modern methodological principles.

Key words: O. I. Terenozhkin, V. A. Illinska, family History, archeologi.

Надія МІЩЕНКО
(Київ, Україна)

УДК: 94(82):327

Оформлення зовнішньополітичних концепцій Аргентини після краху біполярної системи

Зовнішня політика Аргентини, як і інших країн, має ряд концепцій, що визначають характер її відносин з державами світу. Формування концепцій відбувалося під впливом чинників, що визначили їхню унікальність. Серед них можна виділити територіальні, історичні та політичні. Кожен з чинників по-різному відбився в тій, чи іншій теорії, ставши для неї основою.

Територіальний чинник став основою для концепції “уявної території”. Незалежно від режиму і типу уряду, аргентинська влада завжди прагнула до формування у покоління громадян пам’яті про територіальні втрати, яких зазнала країна. Всі території, на які Буенос-Айрес заявляв свої претензії, називалися в офіційних текстах провінціями Аргентини, що зумовило існування відповідного феномена “уявної території” протягом усього ХХ століття [2]. У першій половині 1900-х років це явище підкріплювалося претензіями Аргентини на антарктичні території та острови між берегами Антарктиди і Латинської Америки (на які також претендувала Чилі). Але, на відміну від претензій на Фолклендські (Мальвінські) острови, що вже наприкінці століття переросли у збройний конфлікт, це питання вирішилося підписанням Договору про Антарктику 1952 р., що зробило подальшу боротьбу за право володіння цими територіями неможливою.

Метою концепції “уявної території” стало прагнення будь-якими засобами (як дипломатичними, так і військовими) повернути втрачені території до складу Аргентини [4, с. 38].

Історично обґрунтованою є концепція “втраченої величі”. Спогади про період процвітання Аргентини на початку ХХ ст. викликали у правлячої еліти уявлення про особливе місце країни серед інших держав

Латинської Америки. Це стало причиною виникнення унікального почуття “втраченої величі”, з яким пов’язана друга особливість свідомості правлячої еліти [6]. Значною мірою ця ідея базувалася на показниках успішного економічного розвитку в минулому [13]. Дійсно, на початку ХХ ст. Аргентина була однією з найбільш благополучних країн світу і входила до п’ятірки найбільших світових експортерів сільськогосподарської продукції. Це дозволяло Буенос-Айресу заявляти про свої претензії на лідерство в Латинській Америці. Головним аргентинським суперником за політичний вплив у південноамериканському регіоні на той час була лише Бразилія. Протистояння для Аргентини зводилося до того, щоб не допустити надмірного посилення військово-економічного потенціалу та політичного впливу Бразилії в сусідніх державах – Болівії, Парагваї та Уругваї, водночас зберігаючи певний баланс сил між Буенос-Айресом і Бразилією [7, с. 44]. Згодом концепція “втраченої величі” стала однією з визначальних у відносинах Аргентини з країнами регіону. Прагнучи утримати лідерські позиції на континенті, Буенос-Айрес виступав ініціатором у створенні низки об’єднань, щоб мати додаткові можливості політичного впливу на країни Латинської Америки.

Третім фактором у формуванні зовнішньополітичної традиції було особливе місце армії, яка в усіх країнах Латинської Америки завжди відігравала важливу політичну роль арбітра й гаранта порядку і стабільності. В результаті у складному процесі безпосереднього прийняття політичних рішень великого значення набули особистість лідера, його переконання і погляди, а ступінь популярності тих чи інших зовнішньополітичних кроків в значній мірі залежав від сприйняття лідера суспільством [3, с. 13]. Завдяки військовим в Аргентині з’явилася ще одна концепція зовнішньої політики – “архентиніада”. В її основі – впевненість в унікальності та цінності аргентинської нації як головної спадкоємиці іспанської культури на континенті. Цим обґрунтовувалася і можливість Аргентини перебувати осторонь біполярного протистояння, відкрити свій “третій шлях” у зовнішній політиці. Серед цілей, які переслідувала дана концепція, можна виділити прагнення Аргентини бути самостійною у веденні зовнішньої політики та нав’язування своєї культури сусідам по регіону [8, с. 17].

Крах біполярної системи спонукав Аргентину, як і багато інших країн світу, до перегляду пріоритетів зовнішньої політики. Однак аналіз аргентинських зовнішньополітичних доктрин та їх реалізації в кінці

XX – початку XXI ст. говорить про послідовність і спадкоємність у здійсненні міжнародної політики. Цей факт дає змогу говорити не стільки про зміну курсу, скільки про вибір інших засобів та інструментів для досягнення незмінних цілей зовнішньої політики.

Після падіння Берлінського муру у світі, фактично, залишилася лише одна наддержава – Сполучені Штати. В цей період на перший план зовнішньої політики Аргентини виходить концепція “периферійного реалізму”. Одним з авторів цієї теорії став аргентинський вчений і політичний діяч Карлос Ескуде. З 1991 по 1999 р. він був радником міністра закордонних справ Аргентини Гідо ді Телла. В основі концепції – взаємовідносини Буенос-Айреса з Вашингтоном.

Починаючи з 1889 р. (після першої Панамериканської конференції у Вашингтоні) Аргентина у своїх відносинах протистояла США, відкидаючи доктрину Монро, і в цілому відносини можна охарактеризувати як досить напружені. Становище, яке займала Аргентина на початку XX ст., було перспективним для її подальшого розвитку, і тому в міжнародних відносинах Аргентина намагалася протягом XX ст. займати незалежну позицію [12].

Кінець XX ст. став переломним у відносинах Аргентини зі США.

Після Фолклендської кризи відбулося падіння військової диктатури в Аргентині і перехід до демократії. З цього часу традиційні аргентинські концепції відступають на другий план. Найбільш відчутні зміни у зовнішньополітичному курсі країни почали відбуватися під час перебування на посаді президента Карлоса Менема (1989–1999 рр.) – період зміцнення аргентино-американських відносин. Буенос-Айрес перейшов від конфронтаційного стилю, характерного для військових режимів, до “автоматичного слідування” у фарватері США на основі концепції “периферійного реалізму” [9, с. 12]. Ця концепція пояснювала економічну і політичну залежність від США не тільки як неминучу, але також як вельми бажану альтернативу через низку переваг, одержуваних від двостороннього співробітництва. Для Аргентини такими перевагами повинні були стати більш вигідні умови обслуговування її гігантського зовнішнього боргу, який досяг позначки 65 млрд доларів. Тому цілі зовнішньої політики пристосовувались і адаптувались до інтересів домінуючої в регіоні держави – США.

Слідуючи політиці “периферійного реалізму”, уряд К. Менема відмовився від традиційної практики нейтралітету в міжнародних конфліктах, що не зачіпали безпосередньо національних інтересів

країни [3, с. 15]. Президент також заявив про готовність втручатися у внутрішні конфлікти інших держав, для чого довелося переформулювати державну доктрину безпеки. Ще одним показовим моментом став вихід Буенос-Айреса з Руху неприєднання, який був обґрунтований тим, що порядок цієї організації не збігався з “новою аргентинською зовнішньою політикою”, спрямованою на зближення із Сполученими Штатами. Змінилася поведінка Аргентини також під час голосування країни в ООН по резолюціях, підготовлених США. Відтепер, щоб виправдати очікування Білого дому, вона голосувала “проти” Куби в Комісії з прав людини ООН [6].

Прагнення проамериканськи налаштованої аргентинської еліти до зміцнення стратегічного альянсу з Вашингтоном знайшли вираження в ініціативі К. Менема щодо повноправного членства країни в НАТО. Хоча ця ініціатива не знайшла підтримки у Вашингтоні, в 1997 р. Аргентині був наданий статус “головного союзника США” поза Північноатлантичним Альянсом [2]. Цей статус багато в чому мав символічне значення, не передбачаючи взаємних зобов’язань щодо захисту в разі нападу на одного з учасників договору, доступу до передового озброєння або гарантій безпеки для Буенос-Айреса. Однак Аргентина розраховувала на те, що настільки явне свідчення близькості до Вашингтона принесе їй чималі дивіденди в економічній сфері, зробивши країну більш привабливою для зовнішніх інвестицій, але вже скоро стало зрозуміло, що ці сподівання не справдилися [3, с. 17].

Зосередження зусиль Білого дому на війні з міжнародним тероризмом на початку нового тисячоліття призводить до певного зниження місця латиноамериканського регіону та Аргентини на шкалі зовнішньополітичних пріоритетів адміністрації Дж. Буша. Окрім того, провал аргентинської моделі неоліберальних реформ в дусі “Вашингтонського консенсусу” (тип макроекономічної політики, який у кінці ХХ ст. був рекомендований керівництвом МВФ і Світового банку до застосування в країнах, що зазнають фінансової та економічної кризи) і поглиблення в країні економічної кризи багато експертів пов’язували також з пасивною позицією МВФ і США як його головного акціонера [2]. Розчарувавшись у неоліберальній економічній моделі і не отримавши обіцяної Вашингтоном допомоги, Буенос-Айрес остаточно відмовився від концепції “периферійного реалізму”, яка визначала його дипломатичну активність протягом десятиліття, і взяв курс на диверсифікацію зовнішньополітичних зв’язків. На початку ХХІ ст. в низці латиноамери-

канських держав до влади прийшли уряди, які намагалися проводити автономний щодо США курс. Аргентина, скориставшись цим, за короткий період різко змінила свою зовнішню політику: перебуваючи під впливом Вашингтона в 90-і роки, вона абсолютно відмовилася від орієнтації на Білий дім і пішла на демонстративне зближення з країнами, які виступили за альтернативний шлях розвитку.

Слід пам'ятати, що на президентство К. Менема припало перше десятиліття після Холодної війни, коли США практично залишилися переможцем і єдиною наддержавою. Саме тому використання концепції “периферійного реалізму” здавалося для Аргентини найбільш оптимальним. Початок ХХІ ст. показав, що повна орієнтація на Сполучені Штати себе не виправдала (аргентинська економіка увійшла в глибоку кризу, і з'явилася загроза втрати авторитету в регіоні). Саме ці фактори зумовили необхідність зміни зовнішньополітичної концепції.

Уряди Нестора та Крістіни Кіршнер майже повністю завершили переорієнтацію аргентинських векторів зовнішньої політики. По-перше, Н. Кіршнер намагався без допомоги США отримати позитивний результат від переговорів з МВФ, від яких багато в чому залежала репутація країни на світовому інвестиційному ринку. Тиск з боку фонду викликав, у свою чергу, прагнення Буенос-Айреса до розриву з міжнародними фінансовими інститутами та пошуку можливостей економічного розвитку поза неоліберальною моделлю [11, с. 58]. Декларативно заперечуючи використання позицій неолібералізму, влада Аргентини застосувала елементи попереднього досвіду в рамках цієї моделі, однак збільшивши при цьому роль держави і диверсифікувавши економіку. Завдяки такому підходу Аргентині вдалося домогтися високих темпів зростання ВВП, скоротити боргове навантаження на економіку, забезпечити різке збільшення експорту і активне зовнішньоторговельне сальдо, наростити валютні резерви, стримати спіраль інфляції.

По-друге, особливого значення надавалося зміцненню МЕРКОСУР і подальшому зближенню Буенос-Айреса з партнерами по блоку. На початку ХХІ ст. економіка організації визнана п'ятою за потужністю у світі – її розвиток дає Аргентині набагато більше перспектив, ніж співпраця з окремими країнами [2].

По-третє, з'явилася необхідність вибудовувати “нові” стосунки зі США. З огляду на зовнішньополітичну переорієнтацію (зближення з МЕРКОСУР) і ситуацію, що склалася в МВФ за участі Сполучених

Штатів, Аргентина була змушена переглянути свою політику щодо Вашингтона. Зближення зі США більше не було пріоритетом для країни.

По-четверте, через зміни політичної ситуації в регіоні, Буенос-Айресу потрібно було враховувати умови лівого дрейфу. У деяких країнах Латинської Америки до влади конституційним шляхом прийшли або соціалістичні, або соціально орієнтовані уряди. Одним з об'єднувальних факторів для держав регіону стало прагнення до відходу від економічної політики, нав'язаної США.

По-п'яте, прагнучи максимально диверсифікувати торговельно-економічні зв'язки, Н. Кіршнер оголосив про їхню переорієнтацію на позарегіональні напрями, насамперед, на ЄС і Китай [6].

Основною причиною зародження і розвитку тенденції до зрушення вліво в Аргентині стала соціально-економічна і політична криза 2001–2002 рр. [10]. У міжнародній сфері змінам піддалися система зовнішньополітичних пріоритетів країни та основа її відносин зі США. Так, у серпні 2006 р. міністр планування Хуліо Мігель де Відо заявив про відновлення ядерної програми. Ця акція уряду Н. Кіршнера викликала невдоволення Білого дому, адже демонструвала, що США більше не мають такого політичного впливу на Аргентину, який був раніше. Однак незважаючи на помітне охолодження у двосторонніх відносинах, Вашингтон залишився важливим елементом зовнішньоекономічної стратегії уряду Н. Кіршнера. Так, будучи найбільшим акціонером МВФ, США відіграли важливу роль в переговорах Аргентини з фондом та її поверненні на світові інвестиційні ринки.

Співпрацюючи з країнами регіону, уряд Н. Кіршнера багато в чому діяв прагматично, намагаючись отримати максимальні переваги від співпраці. Так, зацікавленість Буенос-Айреса у припливі венесуельських інвестицій в національну економіку та отриманні гарантій безперебійних поставок енергоносіїв значною мірою зумовила активну позицію Аргентини в питанні приєднання Венесуели до МЕРКОСУР [14]. У той же час Н. Кіршнер аж ніяк не прагнув доповнити економічну та енергетичну інтеграцію між країнами політичним співробітництвом, не бажаючи протиставляти відносини з Венесуелою і Кубою взаємодії зі США. На відміну від Каракаса, Аргентина, як і раніше, була змушена “озиратися” на США з тим, щоб кубинське питання не завадило двосторонньому аргентино-американському співробітництву [5, с. 456].

Таким чином, трансформацію зовнішньополітичної ідеології Аргентини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. можна пояснити змінами у про-

веденні міжнародної політики в цей період. Формування зовнішньополітичного курсу Аргентини було зумовлено комплексом як об'єктивних, такі суб'єктивних факторів. Традиційні концепції “втраченої величі” і феномен “уявної території”; патріотичне виховання нації, а також каудилізм, притаманний політичній культурі країни, хоча і відійшли на другий план під час правління Менема, швидко стали на перший план після приходу до влади уряду Кіршнера. Стався розворот від конфронтаційної політики військових режимів до курсу на позиціонування країни на міжнародній арені як демократичної держави. В 1990-і роки в рамках концепції “периферійного реалізму” країна зробила помітний поворот у зовнішній політиці, метою якого стало зближення зі США. Створення МЕРКОСУР та участь у регіональній інтеграції стала для Аргентини ще одним ефективним інструментом економічного розвитку. Згодом на зміну автоматичного слідування у фарватері США прийшла тенденція до диверсифікації зовнішніх зв'язків, чільне місце в яких посіли країни регіону. На початку XXI ст., при виробленні зовнішньополітичної стратегії, визначальним став прагматичний націоналізм, характерний для концепції “архентинідад”. Вирішення економічних задач лежало в основі вибору Н. Кіршнером союзників у регіоні і на світовій арені. Отже, при оцінці перспектив співробітництва в основу ставилися завдання забезпечення конкурентоспроможності країни, а не ідеологічні уподобання. Сучасна зовнішньополітична стратегія Аргентини є досить зваженою і реалістичною. Відмова від геополітичних схем, не підкріплених адекватною оцінкою ваги країни в міжнародних відносинах, дозволила лівоцентристському уряду Аргентини проводити обережну міжнародну політику, що сприяє вирішенню соціальних та економічних проблем.

Джерела та література:

1. Ferre A. M. De la separación a la integración. De alberdi a Perón y el nuevo ABC / Albert Methol Ferre // Публікації робіт уругвайського філософа, історика, теолога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.metholferre.com/ obras/ conferencias/ capitulos/detalle.php?id=57>.
2. Бредіхін А. В. Зовнішня політика Аргентини / Андрій Володимирович Бредіхін // Наукові праці. – Т. 37. Вип. 24 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2005/37-24-13.pdf>.
3. Ключковский Л. Л. Экономический гегемонизм США и Латинская Америка/ Лев Львович Ключковский // Латинская Америка. – 2005. – № 11. – С. 4–18.

4. Кузьмин В. В. Латинская Америка: интеграция и двусторонние экономические связи / Валентин Викторович Кузьмин // Латинская Америка. – 2008. – № 2. – С. 35–50.
5. Латинська Америка в міжнародних відносинах // Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 рр.). – К., 2001. – С. 448–484.
6. Меркосур ждет возвращения Парагвая, заявила глава Аргентины Киршнер // Риа-новости. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ria.ru/world/20130422/933828401.html>.
7. Пименова Р. А. Социально–экономическое развитие стран Латинской Америки/ Раиса Андреевна Пименова // Вестник МГУ. – Серия 5: География. – М., 2008. – № 5. – С. 43–47.
8. Романова З. И. Иностранные инвестиции: латиноамериканские уроки. [Опыт Бразилии, Аргентины, Боливии, Мексики и других латиноамериканских стран] / Зинаида Ивановна Романова // Экономист. – 2004. – № 8. – С. 14–23.
9. Супян В. Б. США в мировой экономике в начале XXI века/ Виктор Борисович Супян // США, Канада: экономика, политика, культура. – 2008. – № 1. – С. 3–16.
10. Хачатуров К. А. Латиноамериканские уроки для России *Latinoamericanas para Rusia* / Карэн Арменович Хачатуров; Дипломат. акад. МИД Рос. Федерации. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 394 с.
11. Щербакова А. Д. Аргентина: новые ориентиры внешней политики/ Анна Дмитриевна Щербакова // Латинская Америка. – 2007. – № 12. – С. 53–66.
12. Ockermana H., Gonzalez C., Basu L. Argentina perspectives on the United States: the significance of american activities and internal argentinian politics / Herbert Ockermana, Claudia Gonzalez, Lopa Basu // The Ohio State University, USA National Institute of Technological Agriculture (INTA), Buenos Aires, Argentina [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://kb.osu.edu/dspace/bitstream/handle/1811/45280/ArgentinaPerspectives.pdf?sequence=1>.
13. Sethi M. Recent Trends in Latin American Foreign Policies: Catching up with the Times politics / Manpreet Sethi. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idsa-india.org/an-oct-9.html>.
14. Zapata V. Argentina y la región. Variables para el estudio de la Política Exterior reciente / Victoria Zapata [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rrii.flacso.org.ar/web/wp-content/uploads/2010/09/Zapata-Victoria.-Argentina-y-la-regi%C3%B3n.-Variables-para-el-estudio-de-la-Pol%C3%ADtica-Exterior-reciente1.pdf>.

Надія Міщенко (*Київ, Україна*). **Оформлення зовнішньополітичних концепцій Аргентини після краху біполярної системи** У статті проведено аналіз трансформації зовнішньополітичної ідеології Аргентини наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Визначено комплекс об'єктивних та суб'єктивних факторів формування концепцій: територіальні, історичні та політичні чинники. Сформульовано визначення для традиційних концепцій “втраченої величі” і феномену “уявної території”; патріотичного виховання нації.

Ключові слова: концепція, територія, фактор, конфронтація, розвиток, військовий режим.

Надежда Мищенко (*Киев, Украина*). **Оформление внешнеполитических концепций Аргентины после краха биполярной системы** В статье проведен анализ трансформации внешнеполитической идеологии Аргентины в конце ХХ – начале ХХІ века. Определен комплекс объективных и субъективных факторов формирования концепций: территориальные, исторические и политические причины. Сформулировано определение для традиционных концепций “утраченного величия” и феномена “воображаемой территории”; патриотического воспитания нации.

Ключевые слова: концепция, территория, фактор, конфронтация, развитие, военный режим.

Nadiia Mishchenko (*Kyiv, Ukraine*). **The formalization of Argentina's foreign policy concepts after the bipolar system collapsed**

The article analyzes the transformation of foreign policy ideology in Argentina at the end of XX – beginning of XXI century. A set of objective and subjective factors in the formation of concepts is defined. Among such factors there are territorial, historical and political reasons. The definitions of traditional concepts were also given: the “lost grandeur”, the phenomenon of “imaginary territory”; patriotic education of the nation.

Key words: concept, territory, factor, confrontation, development, military regime.

Валерій СТАРКОВ
(Київ, Україна)

УДК: 398.32:394.3“19”

**“Діаспорний” внесок у джерельну
базу традиційної ігрової культури
українців (Олекса Вересай
та Степан Килимник)**

Історія української етнографії має як світлі, так і темні і навіть, “чорні” сторінки. Стосовно останніх, то йдеться насамперед про період 30-х – 80-х років ХХ ст. Незважаючи на те, що певні дослідження у галузі етнографії проводились, а етнографічні інституції в Україні існували, питання, пов’язані із українською ідентичністю, порушувати не дозволялось. Після припинення політики українізації і погрому українства початку 1930-х років проблеми походження українства, майже всі аспекти духовної культури українців були під пильною цензурою радянської влади. Дослідження в цих галузях української етнографії в УСРР, а згодом в УРСР були зведені майже нанівець. Це відбулося навіть на такій специфічній галузі української культури, як традиційна ігрова. Починаючи з кінця 20-х і до середини 80-х років ХХ ст., нам практично невідомі нові опубліковані джерела стосовно українських народних ігор і розваг у вітчизняній історіографії. Відзначимо лише поодинокі, але дуже важливі та інформативні праці діаспорних науковців-етнографів Олекси Воропая та Степана Килимника щодо ігрових дій протягом календарного року. У своїх основних творах “Звичаї нашого народу” та “Український рік в історичному освітленні у народних звичаях” [2; 3], відповідно, вони крізь призму календарної обрядовості висвітлили багато ігрових елементів, вперше опублікували як описи деяких ігор, так і згадки про них. Окрім цих фундаментальних етнографічних праць, можна згадати своєрідну книжку Теодосія Самотулки “Історія України в іграх” [5], де розглядаються різні аспекти ігрової діяльності, зокрема, і джерелознавчий. Окрім опису багатьох сучасних ігор є посилання на записи традиційних ігрових дій, зокрема на повідомлення професора Леоніда Білецького про “воєнну весняну

гру” з кінними перегонами [1, с. 34]. У “Звичаях...” О. Воропай “прив’язував” окремі ігрові дії до конкретних народних свят. Як він сам писав у вступі “Від автора”, його записи, як в Україні у 1937–1943. так і у Німеччині у таборах переміщених осіб у 1944–1948 рр., містили відомості від інформаторів про народну культуру періоду перших десятиріч ХХ ст., як влучно висловився автор – у “передколгоспній” Україні [2, т. 1, с. 57]. Вони несли всі ознаки традиційного побуту українців ХІХ ст., в т.ч. і “ігрового”. Описані та згадуються, серед інших відомих, раніше не видані матеріали. Це – описи і згадки варіантів зимових ігор та розваг, зокрема “колесо”, “у тісної баби”, різних видів катання і ковзання (розділ “Діти”) [2, т. 1, с. 57–60]; окремих ігрових веснянок (“Благовіщення” [2, т. 1, с. 283–284], “Веснянки” [2, т. 1, с. 300–340]); гри “горю-дуба”, або “горю-горю пень” (“Красна гірка”) [2, т. 2, с. 25–26], різні розваги дітей (“діти-пастухи”) [2, т. 2, с. 99–102]. Часто О. Воропай наводить синкретичні описи ігор без посилань на видання або на інформатора, як, наприклад, у випадку з великодніми іграми крашанками “в навбитки”, “в котка” та “в кидка” [2, т. 1, с. 419–420]. У праці С. Килимника, у розділі “Великодні юнацькі та парубочі ігри” [3, т. III, с. 149–172] теж наводяться, окрім відомих, деякі нові варіанти ігор і розваг у підрозділі “Гри у наших предків”. За традицією, автор включає сюди і гри, які граються і в інші пори року.

Зауважимо, що автор спочатку надає *перелік* “декількох характерних для всіх українських земель великодніх ігор”, з яких “декотрі давно забуті, а декотрі “живуть” і до сього часу” [3, т. III, с. 154–155]. Головні з них такі: “довгої верстви” (“довгої лози”), “війна”, “у короля”, “а ми просо сіяли”, “у дзвона”, “горюдуба”, “тісної баби”, “на перегони”, скакання, “у журавля”, “у коромисла”, “чий батько дужчий”, кулачні бої, боротьба поодинок, боротьба групова, боротьба грудьми (без застосування рук), боротьба лежача, “стукалка-хованка”, “гойдалка”, “стовп”, “ходіння верх ногами”, “колесом” (загалом згадано 22 №№). Килимник робить тут застереження про “участь у деяких місцевостях у грі веснянок-гайвок разом з дівчатами” та про “численні гри (локальні) різних місцевостей України” [3, т. III, с. 155].

Далі С. Килимник зазначає: “Великодні ігри провадились основне протягом перших трьох днів Великодня, продовжувались на проводи та на Зелені свята. А взагалі це весняні гри, які в окремих місцевостях проводяться вечорами та неділями, як тільки земля протряхне, ствердіє і стане тепло надворі”. Далі йдуть *докладні описи* таких ігор: 1. Гра

у війну, 2. Гра у короля, 3. Гра “у довгу верству” (“довгу лозу”), 4. “війна на кулаки” (кулачна), 5. Боротьба без рук – грудьми, 6. Боротьба на лопатки (групова), 7. Гра у великодній дзвін, 8. 2-й варіант “великоднього дзвона”, 9. Просо, 10. Навипередки – у перегони, 11. Стукалка або хованка, 12. Журавлиний ключ, 13. Горюдуба, 14. “А ми просо сіяли”, 15. “Тісної баби” (“Відгадай”), 16. Скакання через рів та догори через тичку, 17. “Чий батько дужчий”, 18. “Коромисла”, 19. Боротьба навколішки, 20. Боротьба лежача, 21. “Гойдалка”, 22. “Стовп”, 23. “Шила бити”, 24. “Кашу варити” або “в коня грати”, 25. “харлая грати”, 26. “Довгої лози”. Далі йдуть згадки про ігри “чорт” (“в чорта грати”), про кілька ігор у м’яч (“у мнеча”) (“в коня”; “в каші”; “в серединки”; “в горішка”; “в тарапати” – є кілька різновидів; “стінка”; “дзвіниця”) [3, т. III, с. 155–172]. Як бачимо, у цьому переліку присутні як безпосередні ігри, так і самостійні ігрові елементи календарної обрядовості. З уперше опублікованого відзначимо №№ 1, 3 (варіант, який автор спостерігав сам), 6, 7–8 (варіанти, який автор спостерігав сам), 22. Записи №№ 1, 6, 22 – з архіву автора від інформаторів Вінниччини, Київщини, Чернігівщини, відповідно.

Описи переважної більшості вищезгаданих ігор – збірні і доповнюються поясненнями на кшталт: “...гра поширена по всій Україні” (№ 9) або “...по всіх українських землях” (№ 11) тощо.

Якщо порівняти перелік згаданих ігор та перелік наведених описів ігор, то побачимо певні розбіжності. З одного боку, майже всі ігри з першого переліку докладно описані (окрім “боротьби поодинокі”, та “ходіння уверх ногами” і “колесом”), хоча і не в такому порядку, а з іншого, – додано докладні описи, не згадані у переліку: гра “просо” і веснянка “а ми просо сіяли”, “боротьба навколішки”, ігри “журавлиний ключ”, “шила бити”, “кашу варити” (“коня грати”), “харлая грати”. Чотири останніх за авторською пагінацією (№№ 23–26) С. Килимник “запозичив” у А. Свидницького з праці “Великдень у подолян” [6, с. 31–36]. У наступному розділі “Дитячі Великодні ігри” С. Килимник анонсував на майбутнє спеціальну працю про дитячі ігри: “Видів дитячих ігор є певно понад сотню, але ми тут (у розділі “Дитячі Великодні ігри” – В. С.) зупинимось лише на великодніх іграх, бо повністю про історію, символіку, систематику, види дитячої гри та значення – подамо повніше в VII томі “Українська стародавність”” [3, т. III, с. 174]. На жаль, нам нічого не відомо про цю працю, і, напевне, автор приєднався до цілої когорти визначних етнографів (Ф. Вовк, М. Дикарів, З. Кузеля,

Б. Грінченко), які з певних причин не змогли здійснити свій задум стосовно великої публікації про народні ігри та розваги [7]. Проте подальший текст є її очевидним конспектом, з певним переліком ігор: "... повністю, з належним аналізом, будуть подані гри хлопчиків, і ті, що збереглися з первісних часів (символічні, що мали місце під час ритуальних свят у дорослих і з часом перейшли до дітей, а дорослими забуті). Самі найцікавіші гри українських дітей літні – це гри пастушків та гри ранньо-весняні, до яких належать і великодні гри дітей. З великодніх ігор хлопчиків можна назвати близько такі: Цурки, М'яча, Гори-дуба, Короля, у війну (останні три запозичені дітьми у дорослих), Дзвона, Довгої лози, Проса, Кота й миші, Вовка й гусей, Кривого шнура, Угадай, Мовчанка, у Городи, в Поїзд, Стрибання одного через другого, Гойдалка на гілках, Вишні, і дуже популярні – у Коні, Уперегонки, Свинку, Стукалки-хованки, Чародія, у Відьму та багато інших. Малі дівчатка здебільшого копіюють веснянки-гаївки від старших... Частково дівчатка беруть участь у грах хлопчиків, як Горидуба, Кота й миші, Хованки-стукалки, Мовчанки, Вишні, Журавля, Мачуху тощо. Під час гри, як і у дорослих, вживаються спеціальні вислови та приповідки" [3, т. III, с. 174].

Стосовно останніх, "дитячих Великодніх" (за С. Килимником), ігор, то бачимо багато ігор з дорослого та парубочого "репертуару" ("гори-дуба", "довгої лози", "у дзвона", "просо", "хованки-стукалки" тощо). Стосовно загадок деяких ігор ("в поїзд", "вишні", "чародія" тощо), то про них важко судити без додаткових досліджень, виходячи лише з назви, враховуючи велику варіативність як ігрового дійства певної гри, так і назв ігор. Наприклад, "гра у короля" у С. Килимника зовсім інша, ніж загальновідома традиційна гра-веснянка "король" (М. Маркевич [4], П. Чубинський [8] та ін.). Назви деяких ігор самі підказують про їхні ігрові дії ("уперегонки", "мовчанка" тощо). Як бачимо, наявний великий перелік дитячих ігор та розваг, який побутував, на думку С. Килимника, в Україні у першій половині ХХ ст.

Стосовно описів нових варіантів ігор і розваг, згаданих нами, то зазначимо, що вони вкладаються у межі явищ традиційної ігрової культури населення України. Це цілком природно, бо записи, як особисті, так і від інформаторів, належать до часів, коли традиційна культура ще активно функціонувала.

Звичайно ж, у зазначений нами період з кінця 20-х років і до середини 80-х років ХХ ст. є поодинокі публікації в Україні про народні

українські ігри, на кшталт згадки і опису в часописі “Народна творчість та етнографія” у 1958 р. дитячої гри “хобра-хобра”, яка побутувала наприкінці XIX ст. на Станіславщині, проте основні здобутки в цій галузі дослідження традиційної ігрової культури українців належать діаспорним дослідникам української культури Олексі Воропаю та Степанові Килимнику.

Джерела та література:

1. Білецький Леонід. Історія української літератури. – Т. I. – Авгсбург, 1947. 328 с.
2. Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – Т. 1–2. – Мюнхен: Українське вид-во, 1958–1966. – Т. 1. – 456 с.; Т. 2. – 448 с. Перевидання в Україні: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. – К.: Оберіг, 1993. – 592 с.
3. Килимник Степан. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. – Т. 1–5. – Вінніпег; Торонто, 1955–1963. – Т. I: Зимовий цикл. – Вінніпег, 1955. – 154 с.; Т. II. Весняний цикл. – Вінніпег, 1959. – 254 с.; Т. III: Весняний цикл. – Вінніпег, Торонто, 1962. – 372 с.; Т. IV: Літній цикл. – Вінніпег, 1957. – 178 с.; Т. V: Осінній цикл. – Торонто, 1963; Перевидання в Україні: Килимник Степан. Український рік в історичному освітленні у народних звичаях. – Кн. I. – Т. I (Зимовий цикл); Т. II (Весняний цикл). – К.: Обереги, 1994. – 400 с.; Кн. II. – Т. III (Весняний цикл); Т. IV (Літній цикл). – К.: Обереги, 1994. – 528 с.
4. Маркевич Николай. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. Извлечено из нынешнего народного быта и составлено Николаем Маркевичем. – К.: Издал И. Давиденко, 1860. – 171 с.
5. Самотулка Теодосій. Історія України в іграх. Захисники рідного вогнища: Історичні ігри для новачат. – Т. I. – К.; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1995. – 348 с.
6. Свидницький А. Великдень у подолян (По поводу “Быта подолян” Шейковского. Вып. 1-й. 1860 г. Киев) // Основа. – 1861. – Октябрь. – С. 43–64; Ноябрь-декабрь. – С. 26–71.
7. Старков В. Українські народні ігри: втрати на шляху вивчення // Концепції культури в історії української гуманітарної думки XIX–XX ст. / Під ред. І. М. Юдкіна. – К., 2007. – С. 95–105.
8. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край, снаряженной императорским Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел / Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским. – Т. III. Народный дневник: Календарь

народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями: колядки, щедривки и богатый вечер. – СПб., 1872. – 2+II+VIII+486+2 с.

Валерій Старков (*Київ, Україна*). **“Діаспорний” внесок у джерельну базу традиційної ігрової культури українців (Олекса Вересай та Степан Килимник)** У статті представлені праці діаспорних вчених Олекси Вересая та Степана Килимника щодо традиційної ігрової культури українців.

Ключові слова: гра, традиційна ігрова культура, джерельна база, О. Вересай, С. Килимник.

Валерий Старков (*Киев, Украина*). **“Диаспорный” вклад в источниковедческую базу традиционной игровой культуры украинцев.** В статье представлены труды диаспорных ученых Олексы Вересая и Степана Кылымныка о традиционной игровой культуре украинцев.

Ключевые слова: игра, традиционная игровая культура, источниковедческая база, О. Вересай, С. Кылымнык.

Valerii Starkov (Kyiv, Ukraine). **Diaspora investment to Ukrainian traditional play culture source base**

Diaspora scientists works of Oleksa Voropaii and Stepan Kylymnyk about Ukrainian traditional play culture are represented in this articles.

Key words: play (game), traditional play culture, source base, O. Veresaii, S. Kylymnyk.

Ольга МОРОЗОВА
(Миколаїв, Україна)

УДК: 930.2:(001.89)(477.73)

З історії діяльності Науково- дослідного інституту полоністики у Миколаєві

Проголошення та розбудова незалежної держави Україна зумовили активізацію досліджень історії українського народу. Це пожвавлення характеризує не тільки вітчизняну історіографію, – небувалий інтерес до історії України виник і з боку іноземних науковців [1]. З огляду на активізацію українсько-польських наукових відносин, зокрема в Чорноморському державному університеті імені Петра Могили, у 2008 р. тут було відкрито Науково-дослідний інститут полоністики.

Основна мета діяльності установи – розвиток наукових контактів між українськими і польськими вченими, проведення спільних досліджень, конференцій, симпозіумів для розробки об’єктивного неупередженого погляду на події спільної минувшини. За роки існування Інституту полоністики на базі ЧДУ ім. Петра Могили: – було проведено 3 міжнародні наукові конференції (“Україна та Польща на міжнародній арені (кінець ХХ – початок ХХІ століття)” (Миколаїв, 2008 р.); “Інтеграційні процеси країн Чорноморсько-Балтійського регіону” (Миколаїв, 2009 р.), “Історія України ХХ ст. в сучасній закордонній історіографії” (Миколаїв, 2013) тощо; – йде підготовка дисертаційних робіт на тему українсько-польських відносин: Морозова О. С. “Історія України ХХ століття в сучасній польській історіографії” з метою здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; Висоцька Г. В. “Культурно-освітня діяльність української національної меншини в Республіці Польща у 1998–2012 рр.” – з метою здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія; Зелінський М. В. “Українське питання в політичній та публіцистичній діяльності Романа Дмовського” – з

метою здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни;

– триває співпраця з польськими науковими установами: Південно-Східним науковим інститутом та Вищою Східноєвропейською державною школою в Перемишлі, Академією імені Яна Длугоша в Ченстохові, Університетом імені Миколи Коперника в Торуні, Ягеллонським університетом у Кракові, Жешувським й Зеленогурським університетами, Поморською академією в Слупську тощо.

23–24 травня 2013 р. на базі Чорноморського державного університету імені Петра Могили було проведено міжнародну наукову конференцію “Історія України ХХ століття в сучасній закордонній історіографії”. Співорганізаторами конференції стали Інститут історії України НАН України, Інститут української археографії і джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України та Південно-Східний науковий інститут в Перемишлі. Задіяний потужний потенціал цих інституцій та власні наукові кадри (в Чорноморському державному університеті імені П. Могили працює 7 докторів історичних наук) дав змогу на високому рівні провести цей вагомий науковий захід. До участі в роботі конференції зголосилися науковці України, США, Росії, Польщі. Надані учасниками статті опубліковано у фахових наукових збірниках: “Історичний архів. Наукові студії”, випуск 11, та “Чорноморський літопис”, випуск 7.

Науковий потенціал сусідньої Польської Республіки представили колеги з Університету імені Миколи Коперника (Торунь), академії імені Яна Длугоша (Ченстохова), приватного ВНЗ в містечку Седльце. Напрацювання вчених Сполучених Штатів Америки представила Наталія Мерфі. Достатньо репрезентативним виявилось представництво української держави. На конференцію прибули науковці Львова, Рівного, Вінниці, Києва, Харкова, Кривого Рогу, Дніпропетровська, Черкас.

Роботу конференції відкрив доктор технічних наук, професор, ректор Чорноморського державного університету імені П. Могили Л. П. Клименко. З вітальним словом до учасників звернулися: організатор конференції доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені П. Могили Є. Г. Сінкевич та заступник директора з наукової роботи Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України О. О. Маврін. На пленарному

та секційних засіданнях було виголошено концептуально важливі доповіді. Марек Ніта (Ченстохова) присвятив свій виступ відображенню польсько-українських відносин у ХХ ст. у підручниках з історії середніх шкіл Республіки Польща; Наталя Романець (Кривий Ріг) зосередила увагу на висвітленні закордонною історіографією репресивної політики радянської влади в українському селі (1928–1933 рр.); Мацей Кротофіль (Торунь) приділив увагу висвітленню на шпальтах польських газет українсько-російського конфлікту стосовно Чорноморського флоту у 1991–1997 роках; Магдалена Казік (Ченстохова) розповіла про польське історичне письменство стосовно польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни; Сергій Конюхов (Львів) зважив на проблему висвітлення діяльності українських націоналістів у 1939–1945 рр. у сучасних польських підручниках; Наталя Мерфі (Магнолія, Арканзас) зосередила увагу на джерельній базі української діаспори США; Норберт Моравець (Ченстохова) зупинився на історії Львівського псевдособору 1946 року; Тадеуш Срогош (Ченстохова) проаналізував львівське лікарське наукове середовище у 1918–1946 рр.; Юрій Котляр (Миколаїв) акцентував увагу на історії українського селянства 1917–1929 рр. у творах закордонних дослідників; Олександр Нікілев (Дніпропетровськ) зосередився на відображенні в російських архівах процесу формування інтелігенції українського села у 1940-х–1960-х роках; Олександр Смолінський (Торунь) розкрив палітру польськомовних публікацій на тему голодомору в Україні.

Цікаві за змістом і проблематикою повідомлення представили Ольга Гайдай (Миколаїв), Анна Кудінова (Київ), Юрій Кудінов (Вінниця), Наталя Шевченко (Миколаїв), Сергій Шишела (Київ), Галина Висоцька (Миколаїв), Ольга Морозова (Київ), Анджей Гоцловський (Варшава), Максим Зелінський (Миколаїв), Алла Кучеренко (Херсон), Валентин Лазуренко (Черкаси), Ярослав Нагрибельний (Херсон), Сергій Нікітенко (Херсон), Ігор Робак (Харків), Ганна Демочко (Харків), Анна Ткачук (Херсон), Анна Чарнецька-Габерко (Ченстохова), Оксана Якимчук (Рівне), Геннадій Перший (Дніпропетровськ) [8]. Конференція мала велике наукове значення й сприяла активізації відносин українських вчених з істориками провідних країн світу.

Крім того, члени Інституту полоністики брали участь у наукових конференціях у Польщі (II Міжнародна наукова конференція “Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття”, Познань, жовтень 2008 р.;

Міжнародна наукова конференція “Muzeum Polskie w Rapperswilu. Z dziejów polskiej emigracji XIX i XX wieku” (“Польський музей у Рапперсвілі: 3 історії польської еміграції XIX і XX століть”), Ченстохова, 25–27 червня 2009 р.; Міжнародна наукова конференція “Україна напередодні виборів”, Перемишль, жовтень 2009 р.; Міжнародна наукова конференція “Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów”, Краків, 28–29 листопада 2010 р.; Міжнародна наукова конференція “Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття”, Львів – Брюховичі, 27–29 вересня 2010 р.; V Міжнародна наукова конференція “Історична пам’ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття”, Жешув – Чудець, 2011 р.; Другий конгрес закордонних дослідників історії Польщі, Краків, вересень 2012 р.; Міжнародна наукова конференція “Українська мова в житті та діяльності еліт України”, Краків, 2012; Міжнародна наукова конференція “Січневе повстання на теренах землі Ченстоховської”, Ченстохова, січень 2013 р.; Методична конференція для вчителів української мови “Молоде покоління в руках учителів”, – Перемишль, 2013 р. тощо).

Плідна спільна діяльність українських і польських вчених сприяє активізації наукових контактів, розкриває нові можливості для подальшого наукового діалогу.

Найбільш жваві зв’язки науковців інституту пов’язані з Академією Яна Длугоша в Ченстохові. Вібувають постійні зустрічі українських і польських вчених у межах міжнародних конференцій, з’їздів, симпозіумів. Українські історики мають можливість представляти результати своїх наукових здобутків на сторінках “Наукових праць” Академії, у свою чергу польські вчені друкують власні статті у журналах “Чорноморський літопис” та “Історичний архів”, що виходять на базі ЧДУ ім. П. Могили.

Наукові контакти між ЧДУ ім. П. Могили та Академією ім. Яна Длугоша в Ченстохові виникли завдяки активній праці на польсько-українській ниві директора Інституту полоністики Євгена Григоровича Сінкевича. У свій час Євген Григорович захистив докторську дисертацію на тему “Краківська історична школа в польській історіографії” [12]. Науковим консультантом був доктор історичних наук (doctor habilitowany), завідувач кафедри методології й історії історіографії Академії ім. Я. Длугоша (Ченстохова) Тадеуш Срогош. Відтоді вчені

не припинили спілкування, а, навпаки, розвинули його. Професор Сінкевич неодноразово був запрошений до академії для читання лекцій польським студентам. Українські і польські вчені спільно проводять наукові дослідження, видають наукові журнали. За активну діяльність на користь розвитку українсько-польських відносин Є. Г. Сінкевич у жовтні 2013 р. став почесним професором академії.

Того ж року на запрошення польської сторони представники інституту були відряджені для участі у засіданні Польського історичного товариства й виголошення рефератів за результатами своїх наукових досліджень перед докторнатами академії. Польська сторона висловила офіційну подяку гостям з України за сприяння українсько-польському діалогу. У свою чергу у 2013 р. у стінах ЧДУ ім. П. Могили було прийнято польську делегацію з Ченстохови у кількості 6 осіб. Гости приїхали на конференцію “Проблеми історії України в сучасній закордонній історіографії”, що її проводив Інститут полоністики [8]. Ще одним вектором діяльності інституту є співпраця з ученими Ягеллонського університету, зокрема Володимиром Мокрим, завідувачем кафедри українознавства, який ще є головою Фондації святого Володимира (була утворена з метою популяризації української науки і культури); Ярославом Мокляком з Інституту історії; Яном Яцеком Бруським з кафедри новітньої історії Ягеллонського університету та ін. [11]. До речі, 2012 року вчені Інституту полоністики сприяли проведенню на базі Фондації святого Володимира у Кракові Міжнародної наукової конференції “Українська мова в житті та діяльності еліт України”. Метою зібрання було привернути увагу до проблеми статусу української мови в Україні для забезпечення її нормального функціонування в усіх сферах суспільного життя. За підсумками конференції було складено лист-звернення до українського президента з проханням забезпечити для рідної мови належні права.

Крім того, в Ягеллонському університеті виходить науковий журнал “Нова Україна”, присвячений саме проблемам українців. Українські вчені ведуть жваву дискусію з польськими колегами стосовно актуальних проблем історії України [10]. До того ж, Ягеллонський університет матеріально підтримує українських вчених. Протягом років існує при цьому навчальному закладі Фонд королеви Ядвіги, який сприяє проведенню наукових досліджень у Кракові молодими вченими з країн колишнього Радянського Союзу.

Особливе місце у наукових зв'язках Інституту полоністики займає м. Перемишль, зокрема Південно-Східний науково-дослідний інститут

і його голова Станіслав Стемпень. Ця наукова установа займається дослідженням українського питання. На сторінках журналу “Українознавчий бюлетень” польські вчені розгортають активну дискусію з українськими науковцями щодо актуальних проблем української історії [9].

Триває співпраця і з Університетом ім. Миколая Коперника в Торуні. Відбулися численні зустрічі українських і польських колег як в Польщі, так і в Україні. Голова інституту професор Сінкевич неодноразово був запрошений до міста Торунь для читання лекцій студентам.

Тісні контакти Науково-дослідний інститут полоністики підтримує і з ученими міста Зелена Гура, зокрема Богданом Гальчаком, відомим спеціалістом з проблеми лемків. У 2013 р. було проведено спільну українсько-польсько-словацьку конференцію у м. Свиднику (Словачина) з лемківського питання, на якій представники інституту мали можливість жваво дискутувати з даної проблеми зі словацькими й польськими колегами [6].

Розвиваються зв'язки і з науковцями Любліна з Інституту історії Університету ім. Марії Склодовської-Кюрі, вченими Науково-дослідного інституту Центрально-Східної Європи. Нещодавно у Любліні відбулася конференція на тему “Українсько-польські взаємовідносини протягом років” [7], де було представлено значну кількість українців.

Потрібно сказати і про співпрацю зі столичним – Варшавським – університетом. Довгий час у напрямку співпраці з українцями діяла кафедра українознавства під проводом Стефана Козака, виходили друком “Варшавські українознавчі зошити” [8]. Можна констатувати, що сьогодні зростає інтерес варшавських вчених до українського питання й співпраця триває.

Велику роль у розвитку українсько-польських відносин відіграє Міжнародна східноєвропейська літня історична школа, засновником якої є Ян Маліцький. Молоді вчені з країн колишнього Радянського Союзу мають можливість слухати лекції провідних вчених світу (Річарда Пайпса, професора Гарвардського університету, Анджея Суліми-Камінського, професора університету Джорджтаун, Вашингтон, Збігнева Ентоні Крушевського, професора Техаського університету тощо), знайомитись з польською культурою, спілкуватися з колегами з Казахстану, Узбекистану, Латвії, Литви, Білорусі, Росії, обговорювати найбільш актуальні проблеми сьогодення у галузі історії, політології, культури тощо [2].

Під час навчання учасники мають змогу взяти участь у Міжнародній Варшавській східноєвропейській конференції (шоліта), на яку

приїжджають провідні вчені світу з Польщі, Латвії, Литви, Білорусі, України, Чехії, Фінляндії, Франції, Угорщини, Молдови, Вірменії, Америки, Словаччини, Македонії, Грузії, Італії тощо [4].

Таким чином, за роки свого існування Науково-дослідний інститут полоністики заклав міцний фундамент для подальшої плідної наукової співпраці з нашими польськими колегами, що сприяє активному розвитку українсько-польських відносин і надалі.

Джерела та література:

1. Moklak Jarosław. New Ukraine or old? / Jarosław Moklak // Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne. – 2011. – № 11 – S. 5; Snyder Timothy. “To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All”: The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland. 1943–1947 / Timothy Snyder. – S. 15–43.
2. Studium Europy Wschodniej. Uniwersytet Warszawski. – Warszawa, 2010.
3. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa: Wyd-wo naukowe PWN, 1993. – 349 s.
4. Warsaw East European Conference. Old and new. Past, present and future of the post-communist World. – Warszawa, 2012.
5. www.polska-ukraina.politologia.pl
6. www.uitp.net.pl/index.php/konferencje/165-konferencja-naukowa-svidnik-2013
7. Морозова О. С. Історія України на шпальтах наукового збірника “Варшавські українознавчі записки” / О. С. Морозова // Наукові праці: Наук.-метод. журн. – Т. 125. – Вип. 108. – Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – С. 57–61.
8. Морозова О. С. Міжнародна наукова конференція “Історія України ХХ ст. у висвітленні сучасної закордонної історіографії” / О. С. Морозова // Укр. істор. журн. – 2013. – Вип. 4. – С. 225.
9. Морозова О. С. Південно-східний науковий інститут як дослідницький центр з історії українсько-польських відносин / О. С. Морозова // Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. – Вип. 8. – С. 145–149.
10. Морозова О. С. Українсько-польська дискусія крізь призму журналу “Нова Україна” / О. С. Морозова // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. – Вип. 2 (63) / Гол. ред. Ю. М. Пахомов / К.: Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України, 2013. – С. 161–170.
11. Морозова О. С. Фондація Святого Володимира й популяризація української науки і культури в Польщі / О. С. Морозова // V Міжнар. наук.

конфер. “Дні науки історичного факультету–2012”. Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів. 12–13 квітня. – Київ: Національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2012. – С. 60–63.

12. Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії / Є. Г. Сінкевич; Вид. 2-ге (уточн. і доп.). – Миколаїв: Вид-во Чорноморського держ. ун-ту ім. Петра Могили, 2010. – 360 с.

Ольга Морозова (*Миколаїв, Україна*). **З історії діяльності Науково-дослідного інституту полоністики у Миколаєві** У статті висвітлюється діяльність одного з важливих центрів з дослідження українсько-польських відносин – Науково-дослідного інституту полоністики – від моменту заснування до сьогодення. Автор наголошує, що діяльність інституту сприяє подальшій плідній науковій співпраці українських вчених з польськими колегами, активному розвитку українсько-польських відносин.

Ключові слова: науково-дослідний інститут, полоністика, українсько-польські відносини, Чорноморський державний університет імені Петра Могили.

Ольга Морозова (*Николаев, Украина*). **Из истории деятельности Научно-исследовательского института полонистики в Николаеве** В статье освещена деятельность одного из важнейших центров изучения украинско-польских отношений – Научно-исследовательского института полонистики – с момента его основания до сегодняшнего дня. Автор подчеркивает, что деятельность института содействует дальнейшему плодотворному научному сотрудничеству украинских ученых с польскими коллегами, активному развитию украинско-польских отношений.

Ключевые слова: научно-исследовательский институт, полонистика, украинско-польские отношения, Черноморский государственный университет имени Петра Могила.

Olga Morozova (*Mykolaiv, Ukraine*). **Research institute of polish studies in Mykolaiv: from the history of activity**

The article describes the activity one of the major centres for studying of Ukrainian-Polish relations – research Institute of Polish studies – from inception to the present day. The author approves that the activity of the Institute promotes the further scientific cooperation of Ukrainian scientists with the Polish colleagues, promotes the development of Ukrainian-Polish relations.

Key words: research Institute, Ukrainian-Polish relations, Petro Mohyla Black sea state University.

Євген МАЦЕЛЮХ
(Київ, Україна)

УДК

Рецензія на книгу: Wysocki, Roman. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.

Автор рецензованої книги – Роман Висоцький, польський історик, доктор історичних наук, співробітник Інституту новітньої історії Університету імені Марії Кюрі-Склодовської, досліджує національні меншини Другої Речі Посполитої. Ця наукова монографія фактично є своєрідним “проміжним” підсумком багаторічних студій Р. Висоцького. Написав він її переважно на основі документальних джерел, що зберігаються у польських (Варшава, Люблін), українських (Львів) та чеських (Прага) архівах, причому чимало з них увів до наукового обігу вперше. Дослідник додатково ілюструє свої наукові викладки матеріалами преси та мемуарами. На переконання Р. Висоцького дослідника, вивчення діяльності Організації українських націоналістів (далі – ОУН) часів Другої Речі Посполитої – “ахіллесова п’ята” сучасної польської історіографії. Чимало праць, що вийшли друком, написані “у спосіб, далекий від об’єктивності та ретельності” [3, с. 19–20]. Тож Висоцький, наголосивши, що абсолютно не претендує на вичерпність, спробував своєю книгою “переламати” панівні тенденції. Результат не забарився. Книгу Романа Висоцького позитивно оцінили авторитетні українські дослідники, як-от професор Василь Футала. Цей учений зазначив: “Висоцький на високому професійному рівні розглянув організаційну структуру та основні напрями підпільно-революційної діяльності ОУН” [1, с. 266]. А ще він дійшов висновку, що авторське бачення теми близьке до того кута, під яким її розглядає більшість українських дослідників. Утім, не всі розділяють точку зору Футали. Наприклад, канадський публіцист Віктор Поліщук, якого дослідники не втомлюються нещадно критикувати за суб’єктивізм і ревізіонізм, охарактеризував монографію Висоцького

в темних барвах: “...книга не відповідає критеріям наукової праці, а є ... підручником українського націоналіста” [2, с. 58]. На нашу думку, Роман Висоцький у своїй монографії (яка складається з шести розділів) висвітлює чимало малознаних аспектів діяльності ОУН довоєнного періоду. В першому розділі дослідник описує генезу українського радикального націоналізму Другої Речі Посполитої. А ще – аналізує становище українців міжвоєнної Польщі, простежує виникнення націоналістичних осередків, їхнє об’єднання, обставини створення Української військової організації (далі – УВО).

Яким чином ОУН виникає на Першому конгресі українських націоналістів, як велось новоствореній організації в перші роки її існування, дослідник описує в другому розділі монографії. Безсумнівною заслугою вченого є те, що він простежує процес злиття УВО та ОУН, відзначає основні конфлікти, що його супроводжували, розмірковує над формуванням структури та ієрархії ОУН. У третьому розділі Висоцький описує генезу та еволюцію ідей ОУН. Висвітлює й те, яким чином формувалася політична програма українського націоналістичного руху. Дослідник вважає, що роль Дмитра Донцова у створенні ідеологічної платформи для ОУН дещо перебільшена, натомість наголошує на ключовій ролі Юліана Вассіяна [3, с. 161]. Ретельно вивчивши підпільну пресу, автор описує пропагандистську діяльність ОУН, її періодичні видання, яким чином вони розповсюджувалися серед населення. “Свіжою”, як на наш погляд, видається спроба науковця дослідити формування оунівцями культури загиблих членів організації шляхом улаштування церковних понахид і різноманітних публічних акцій [3, с. 241–246].

Четвертий розділ стосується періоду діяльності Степана Бандери на посту провідника крайової езекутиви ОУН на Львівщині. Тут автор більш докладно зупиняється на збройних акціях українських націоналістів. Однак його цікавлять не стільки самі акції, як їхня підготовка, організація бойових підрозділів, здобування зброї, фінансів тощо. На відміну від своїх попередників, Висоцький обґрунтовує тезу про терор для оунівців не як мету, а як засіб, відзначає, що жертвами боротьби ОУН ставали і українці, і поляки [3, с. 405]. У п’ятому розділі Висоцький описує діяльність ОУН у другій половині 1930-х років ХХ століття. Найважливішими в її історії на цьому відтинкові часу історик вважає відбудову організаційних “клітин” після переслідувань польською поліцією (наслідок убивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького), розширення впливів ОУН на Волинь, Холмщину та Підляшшя.

Беззаперечною заслугою автора рецензованого видання є аналіз конфлікту оунівців із групою “ЗОВ”, висвітлення підготовки партизанських відділів. Ще одна “родзинка” розділу № 5 – таблиці-ілюстрації зростання чисельності ОУН у другій половині 1930-х років.

Останній, шостий розділ, стосується діяльності ОУН за межами Другої Речі Посполитої. Автора знову, вже традиційно, цікавлять організаційні питання та розбудова оунівських структур за межами Польщі. Ще він аналізує відносини між крайовою езекутивною в Гличині й загальним проводом ОУН. Хоч і дещо неповно, проте Висоцький дослідив, яким чином оунівські функціонери ставилися до Карпатської України. Також проаналізував хід і результати II Великого збору ОУН. На допомогу читачам, які мало обізнані із досліджуваною тематикою, Висоцький наприкінці книги подає короткі біографічні відомості про ключових оунівських діячів. Як і відомий український учений Зайцев, польський дослідник Висоцький наполягає на “вписуванні” ОУН у міжнародний контекст. Тобто – пропонує порівнювати цю організацію з фашистськими чи націоналістичними партіями, рухами та партіями довоєнної Європи, як-от італійськими фашистами, німецькими нацистами, румунською “Залізною гвардією”, хорватськими усташами, ірландською “Шин Фейн” тощо. Втім, автор рецензованої праці не вважає ОУН якимсь відповідником бо ж аналогом вище згаданих структур [3, с. 27]. “Постання ОУН не було результатом прищеплення ідеології італійського фашизму (чи навіть, як деякі хочуть, німецького націонал-соціалізму) на український ґрунт, а наслідком націєтворчих процесів, витворення у цій частині Європи умов, що допускали самобутній розвиток політичної орієнтації, яка лише нагадувала західноєвропейські політичні течії. Адже явище постання подібного типу організації не оминуло жодного європейського народу” [3, с. 402]. На переконання Висоцького, ОУН виникла і стала помітною громадсько-політичною силою внаслідок недолугої політики польського уряду, бо той “заплющив очі” на протестні настрої українського населення. Цей фактор дуже погіршив польсько-українські стосунки в 1930-х роках. На жаль, цю цікаву думку автор не розвинув як слід. Вона фігурує в його монографії без достатньої аргументації. А ще Висоцький наголошує на іншому, менш помітному векторі діяльності довоєнної ОУН – антирадянському. Тезу ілюструє фактами вбивств радянськими агентами оунівських очільників [3, с. 404–405].

Книга Висоцького – добрий приклад ретельного опрацювання архівних документів. Погляд автора на ОУН у перші 10 років існування, як і

годиться вченому, виглядає об'єктивною й незаангажованою. Заслугою Висоцького є те, що він уникає демонізації ОУН, намагається відшукати логіку в діях її активістів. Водночас дослідник не вдається до глорифікації українського націоналізму, неодноразово критикує оунівців.

Монографія Романа Висоцького не позбавлена і недоліків. Перш за все, як доречно зазначає Поліщук (і це чи не єдине його слушне зауваження), Висоцький занадто вільно послуговується поняттями “українець”, “український”. Хоча він вважає ОУН партією, яка не користувалася підтримкою переважної більшості українського населення Другої Речі Посполитої, проте не виправдано називає її “українським підпіллям” [2, с. 17], попри те, що ОУН була однією з багатьох тодішніх українських громадсько-політичних організацій. Хиба змісту книги – постійне протиставлення польського уряду оунівським радикалам, тоді як, і це добре відомо, останні не лише влаштували антидержавні акції, але й подекуди вчиняли акти розправи над “невгодними” українцями. Ще один недолік – майже повна відсутність інформації про діяльність ОУН, судові процеси над її членами, ставлення оунівців до “інших” українців тощо [3, с. 29].

Отже, Роман Висоцький своєю науковою монографією спробував змінити дискурс досліджень ОУН, притаманний польській історіографії, зокрема надати йому більшої наукової об'єктивності, “приземлити” до використання архівних документів, а не популярних міфологем. Також він постає уважним дослідником генези та структури ОУН 1930-х років, чого не скажеш про багатьох його польських колег. А ще цей внесок р. Висоцького в польську історіографію першого десятиліття діяльності ОУН цінний тим, що “наводить мости” з відповідним творчим доробком українських учених.

Джерела та література:

1. Фугала В. Зовнішньополітичні орієнтири УВО та ОУН (1920–1939): реалії та тенденції зарубіжної історіографії / В.Фугала // Наукові записки Національного ун-ту Острозька академія. – Острог: Національний ун-т Острозька академія, 2010. – Історичні науки. Вип. 16. – С. 262–267.
2. Poliszczuk W. Podręcznik nacjonalisty ukraińskiego (katastrofalny stan nauki polskiej) / W.Poliszcuk. – Toronto, 2006. – 63 s.
3. Wysocki R. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia / R.Wysocki. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. – 433 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Барков Ілля – пошукач Запорізького національного університету.

Березенко Богдан – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Бублик Оксана – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Бурім Дмитро – кандидат історичних наук, учений секретар Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Горбач Юлія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Гордієнко Дмитро – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Давибаран Ірина – аспірантка Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Задесенець Яна (Запоріжжя, Україна) **Запоріжжя**

Звілінський Сергій (Запоріжжя, Україна) **Запоріжжя**

Климчук Андрій (Рівне, Україна) **Запоріжжя**

Ковальчук Володимир – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Корнієнко Вячеслав – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Леснікова Ганна (Одеса, Україна) **Запоріжжя**

Магурчак Андрій – кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Мальченко Олег – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Мальшина Катерина – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Марчук Володимир – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії ім. М.П. Ковальського Національного університету “Острозька академія”

Маслак Володимир – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені М. Остроградського

Мацелюх Євген – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Михайлюк Марина – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Міщенко Надія – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Морозова Ольга – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Саснюк Валерій – пошукач Херсонського державного університету

Сафронов Ілля – аспірант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сахно Ірина – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Сигида Галина (Запоріжжя, Україна)

Синяк Іван – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Слісаренко Олександр (Дніпропетровськ, Україна)

Смуток Ігор – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Старков Валерій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Старовойтенко Інна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Черченко Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Збірник праць молодих вчених
та аспірантів

Том 29

Свідоцтво про державну реєстрацію

Серія КВ № 15259–3831Р

видано Міністерством юстиції України 30.04.2009 р.

Реєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 09.06.1999 р., № 1–05/7

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 1999. – № 4)

Перереєстрація у ВАК України

Історичні науки

Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1–05/3

Опубліковано у “Бюлетень ВАК України” (К., 2010. – № 5)

Редактори:

Броніслав Адамович, Лариса Білик

Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*

Технічний редактор *Майя Притикіна*

Комп’ютерний набір *Зінаїди Жолтанюк*

Оригінал-макет *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 28.06.2013. Формат 60x84^{1/16}

Папір офс. № 1. Офс. друк.

Ум. друк. арк. 28,0. Обл.-вид. арк. 25,1.

Наклад 300 прим. Замовлення

Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Т. 29. – Київ, 2014. – 440 с.

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4